Ъ 11.292

ZBORNIK

PRAVNOG FAKULTETA U NIŠU

XII SVESKA

1973.

Izdavač: Pravni fakultet u Nišu, Trg JNA br. 11

UREĐIVAČKI ODBOR

Urednik Dr Slavko Marković a članovi Dr Dragoljub Stojanović, Dr Dušan Paravina, Dr Jovan Petrović i Radmila Kovačević

Štampa: grafičko preduzeće »PROGRES« — Preševo
Tiraž 500 primeraka

ČLANCI I PRILOZI

Dr SLAVOLJUB POPOVIĆ
redovni profesor

O NEKIM OBLICIMA SPOLJNE KONTROLE NAD ORGANIZACIJAMA UDRUŽENOG RADA

Uvod

Ustavnim amandmanima iz 1971. godine, Zakonom o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, kao i novim Ustavom SFRJ namesto ranijeg generičkog pojma »radne organizacije« ustanovljen je nov generički pojam »organizacija udruženog rada«, u kojoj radnici udružuju svoj rad i sredstva društvene reprodukcije, povezani procesom rada i ekonomskim i drugim zajedničkim interesima, a u cilju zajedničke društvene reprodukcije. Termin »organizacija udruženog rada« obuhvata sledeće oblike i to: osnovnu organizaciju udruženog rada; zajednicu osnovnih organizacija udruženog rada; radnu organizaciju; i složenu organizaciju udruženog rada.

Iako postoje određene razlike između pojedinih od navedenih oblika društvenog rada, ipak je pokušano da se sve ono što je zajedničko za sve pojedine oblike udruženog rada reguliše odredbama Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada.

Osnivanje organizacije udruženog rada vrši se prvenstveno radi zadovoljavanja određenih potreba društvene zajednice i građana, a isto tako i radi zadovoljavanja pojedinačnih interesa radnika u udruženom radu.

Osnova svih socijalističkih organizacija udruženog rada je slobodan udruženi rad radnih ljudi u tim organizacijama.

Ustav SFRJ proglašava da su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini kao zajednička neotuđiva osnova društvenog rada i da ona služe isključivo radu.

Organizacija udruženog rada je samoupravna organizacija i radni ljudi organizacije udruženog rada sami njom upravljaju. Radnici ostvaruju samoupravljanje u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada odlučivanjem na zboru radnika i referendumom, putem delegata u radničkim savetima i drugim organima upravljanja koje neposredno biraju i opozivaju i koji su im odgovorni, kao i kontrolom ostvarivanja donetih odluka.

Iz prava samoupravljanja radnih ljudi u organizacijama udruženog rada proizilazi i samostalnost organizacija udruženog rada kao jedno od njihovih obeležja. Doduše ta samostalnost nije potpuno jednaka kod svih oblika organizacija udruženog rada, jer je nesumnjivo veća kod preduzeća a manja kod ustanova društvenih službi, ali može se konstatovati da

najveći broj odredaba u vezi sa regulisanjem pravnog položaja radnih organizacija važi istovremeno kako za preduzeća, tako i za ustanove.

Međutim, i ako organizacije udruženog rada imaju širi ili uži obim samoupravnih prava i samostalnosti, ipak to nema za posledicu negiranje izvesiih ovlašćenja organa koji vrše političku vlast u odnosu na organizacije udruženog rada. Organi društveno-političkih zajednica u ime šire društvene zajednice tumače potrebe i interese društvene zajednice i kao takvi oni imaju i određena kontrolna ovlašćenja u odnosu na organizacije udruženog rada.

Organizacije udruženog rada, iako raspolažu značajnim samoupravnim pravima, ne mogu biti van obaveze koje predviđa načelo ustavnosti i zakonitosti. Ovo načelo dobija naročiti značaj u uslovima decentralizacije i deetatizacije, u uslovima društvenog i radničkog samoupravljanja, jer ono obezbeđuje jedinstvo funkcionisanje sistema društvenog i radničkog samoupravljanja. Iz načela ustavnosti i zakonitosti proizlazi i obaveza organizacija udruženog rada da pri vršenju svojih delatnosti nastoje da ostvaruju svoje zadatke koji proizlaze iz ustava, zakona i podzakonskih propisa.

Kontrolna funkcija organa društveno-političkih zajednica uglavnom ima za zadatak ostvarivanje zaštite radnih ljudi, kao i ostvarivanje opštih društvenih interesa. Putem kontrole od strane organa društveno-političke zajednice ostvaruje se zaštita određenih organizacija udruženog rada, kao i zaštita osnova na kojima se zasniva i počiva naša društvena i državna organizacija.

U daljem izlaganju mi ćemo pokušati da iznesemo neka teoriska razmatranja o pojmu i vršenju kontrole uopšte, a zatim da ukažemo i na odgovarajuće odredbe novog ustava, koje su ustanovile posebne oblike kontrole nad radom organizacija udruženog rada.

1. Lenjinovo shvatanje o kontroli

Ideja o sveobuhvatnoj, svenarodnoj evidenciji i kontroli predstavlja jednu od mnogih misli iz bogatog Lenjinovog stvaralaštva. Ova Lenjinova ideja nije ništa izgubila od svoje aktuelnosti ni danas posle 50 i više godina, u našim uslovima društvenog samoupravljanja. Čini se da su Lenjinove ideje o svenarodnoj evidenciji i kontroli u izvesnom smislu ugrađene i u naš sistem Službe društvenog knjigovodstva, koja predstavlja neobično važan instrument u našem društveno-političkom, ekonomskom i pravnom sistemu.

Lenjin je u više mahova isticao da organizovanje evidencije i kontrole predstavlja osnovno pitanje socijalističke revolucije.

Lenjin je smatrao da uvođenje sveobuhvatne, svenarodne evidencije i kontrole predstavlja instrument za dalju izgradnju društvene vlasti i društvenih organa. Lenjin je isticao da su »mere kontrole opšte poznate i lako izvodljive«.

Kao jednu od mera kontrole Lenjin je isticao i potrebu ukidanja trgovačke tajne, jer »bez ukidanja trgovačke tajne kontrola nad proizvodnjom i raspodelom ili ostaje prazno obećanje ..... ili može biti ostvarena samo reakcionarno-birokratskim sredstvima i merama .....«

Lenjin je isto tako isticao i potrebu regulisanja potrošnje, kao jedan od oblika kontrole.

U vezi sa Lenjinovim mislima o uvođenju evidencije i kontrole treba navesti i sledeće njegove reči: »Pri takvim ekonomskim predpostavkama sasvim je moguće odmah, od danas do sutra, preći na to da se kapitalisti i činovnici, pošto budu svrgnuti, zamene na poslu kontrole, proizvodnje i raspodele, na poslu evidencije rada i proizvoda rada naoružanim radnicima, čitavim naoružanim narodom. Evidencija i kontrola to je glavno za organizovanje, za pravilno funkcionisanje prve faze komunističkog društva. Svi građani pretvaraju se ovde u službenike koje čine naoružani radnici«.

Nastavljajući o značaju rada na organizovanju evidencije i kontrole u novom socijalističkom društvu, Lenjin je konstatovao da je rad na socijalistikom preobražaju društva zaostajao upravo zbog zaostajanja na razvijanju svenarodne i sveobuhvatne evidencije i kontrole. »Radnička kontrola uvedena je kod nas kao zakon, ali u život čak u svest širokih masa proleterijata ona tek počinje da prodire. U tome da je odsustvo kontrole u proizvodnji i raspodeli proizvoda propast socijalizma, krađa državne imovine — jer sva imovina pripada državi a država jeste sovjetska vlast, vlast većine trudbenika, da javašluk u evidenciji i kontroli znači direktno pomaganje nemačkim i ruskim kornilovima, koji vlast trudbenika mogu da sruše samo ako ne savladamo zadatak evidencije i kontrole«[1]). Izlažući svoje ideje o potrebi svenarodne evadencije i kontrole Lenjin je ustvari izlagao i svoje stavove o načinu organizovanja nove sovjetske socijalističke privrede, kao i o načinu vršenja kontrole od strane mnogih organa državne vlasti nad socijalističkim preduzećima.

2. »Radnička kontrola«

Interesantna su shvatanja nekih autora o potrebi uvođenja tzv. »radničke kontrole« u kapitalističkim preduzećima, pri čemu pojedini autori ne daju istu sadržinu terminu »radnička kontrola«.

Pokret za uvođenje tzv. »radničke kontrole« ili »industrijske demokratije« poznat je u laburističkoj tradiciji u Engleskoj, gde se uglavnom sindikalni pokret zalagao za uspostavljanje radničke kontrole u kapitalističkim preduzećima.

Na godišnjoj konferenciji laburista u Blekpulu, održanoj početkom oktobra 1973. godine u prvi plan je stavljena tzv. »industriska demokratija«. Vilson je posebno insistirao na tome, da ekonomsku moć radničke klase treba podići na nivo koji će značiti osnovu programa socijalizacije u Britaniji. To je preduslov za ostvarenje tzv. industrijske demokratije, u kojoj će društvena odnosno radnička kontrola nad sredstvima za proizvodnju doći do punijeg izraza.[2])

Treba dodati, da je na poslednjem Kongresu albanske partije rada 1972. godine, iesticana takođe parola o radničkoj kontroli, kao putu u »pravi socijalizam«[3])

---

1) Lenjin: Izabrana dela, 1960 god. sv. 11, str. 133 i dalje (pasim)

2) »Politika« od 3. 10. 1973 godine

3) Dr. J. Đorđević: Ideja i institucije; Beograd, str. 261

U toku poslednjih godina koncept radničke kontrole je ne samo široko pretresan u teorijskim radovima, već se prihvata i kao borbena parola radničkog pokreta i posebno sindikalnog pokreta. U Engleskoj je 1968. godine osnovan »Institut za radničku kontrolu« (IWC-The Way Forward for worker's control), koji je, iako se bavi istraživanjem i propagiranjem ideja, u stvari, centar koordiniranja najpre u pravcu razvitka i prihvatanja »pokreta za radničku kontrolu« koji je dosad više uspeo da raspravu o radničkoj kontroli uključi u međunarodni politički (pa i teorijski) kontekst, nego što su to pistigli u pogledu samoupravljanja institucije i organizacije koje se ovim problemom bave u zemljama koje su se definisale kao samoupravne[1]).

U zavisnosti od odnosa snaga u preduzeću i društvu, radnička kontrola se može svesti samo na posmatranje i ograničenje prava sopstvenika ili menadžera i time ostati na funkcijama koje njeni teoretičari kritikuju u odnosu na participaciju i saučestvovanje.

Međutim, svi oblici radničkog učestvovanja u privredi, od participacije do samoupravljanja, ne funkcionišu i time se ne menja pasivan položaj radnika, ukoliko je izvan domena njihovog saznanja i odlučivanja funkcija planiranja, tehnološke inovacije i proširena reprodukcija.

Treba međutim, istaći da pitanje »radničke kontrole« u smislu kakav je ovde izložen, nije predmet našeg proučavanja, zbog čega se na njemu nećemo ni zadržavati.

3. Shvatanja naše teorije o pojmu kontrole

1. U našoj pravnoj teoriji bilo je takođe pokušaja da se odredi sadržina pojma »kontrole«.

Profesor Krbek raspravljajući o kontroli u upravnom pravu naročito je isticao, da kontrola ne sme biti formalna i birokratska, ne sme biti isključivo epizodna i sračunata samo na određene slučajeve, nego stvarna i delotvorna. Socijalistička kontrola uprave, prema prgfesoru Krbeku[2]) nije samo jednostavno »evidentiranje nepravilnosti«, jer se vršenjem kontrole ne utvrđuje samo da li je rad određenog organa bio zakonit, nego da li služba kao upravna organizacija pravilno funkcioniše, da li je pravilno postavljena i organizovana i da li su postavljeni pravi ljudi na pravo mesto«

Prema drugu Kardelju svesno rukovoditi znači takođe i stalno kontrolisati, kako se zadaci izvršavaju, a na toj osnovi u samom procesu ostvarivanja zadataka, pomoći kadrovima u sprečavanju i ostranjivanju nedostataka, slabosti, grešaka i objektivnih teškoća koje preče ili zadržavaju ostvarenje postavljenih zadataka«[3]).

Prema prof. N. Stjepanoviću kontrola uopšte predstavlja jednu trajnu delatnost brižljivog i sistematskog posmatranja i ocenjivanje nekog tuđeg rada. Pravna kontrola se odlikuje još jednim elementom naime onaj koji kontroliše treba da je u stanju vršiti izvestan uticaj na rad kontrolisanog lica odnosno organa[4]).

---

1) Dr. J. Đorđević: Ideje i institucije, str. 259 OM
2) Dr. J. Krbek: Pravo javne uprave i I knj., str. 79
3) E. Kardelj: »Narodna država«, br. 3/47, str. 3 i dalje
4) Dr. N. Stjepanović: Upravno pravo, II knj., 1973, str. 231

Prof. Dr. E. Pusić, raspravljajući o kontroli u upravi smatra, da ona znači upoređivanje stvarne delatnosti organizacija odnosno rezultata te delatnosti s delatnošću odnosno s rezultatima koje smo očekivali na osnovu unapred utvrđenih kriterijuma[1]).

Prema Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika reč kontrola označava:

1) nadzor čiji je cilj, zadatak da proveri nešto, nadzor uopšte;
2) ustanovu koja proverava nešto;
3) moć, vlast, gospodstvo, gospodarenje nad nečim.[2]).

3. Pri raspravljanju o značenju pojma «kontrole« treba najpre istaći, da ćemo se u ovom članku prvenstveno i pretežno baviti proučavanjem problema **pravne kontrole** nad radom organizacija udruženog rada, ma da i drugi oblici kontrole zaslužuju pažnju.

Stoga bi najpre trebalo pokušati da se odrede elementi pojma »kontrole« sa pravnog aspekta.

Kontrola pretstavlja najmanje dva subjekta: jedan je aktivan, drugi pasivan. Jedan ima određena ovlašćenja i prava (subjekat koji vrši kontrolu), drugi obaveze i dužnosti u odnosu na subjekta koji vrši kontrolu (objekat nad kojim se vrši kontrola). Postoji mogućnost da nad radom jednog subjekta vrše kontrolu više različitih subjekata, pri čemu se radi o različitim pravima i ovlašćenjima aktivnih subjekata u odnosu na pasivni.

Najpre treba istaći da pojam »kontrole« koji se tretira u ovom članku ima u vidu trajnu delatnost određenih subjekata sa ovlašćenjem da vrše sistematsko posmatranje, proveravanje i ocenjivanje rada samoupravnih organizacija udruženog rada u našoj zemlji. Pri tome ovlašćeni subjekti imaju pravo i da utiču na rad kontrolisanih organizacija. Prema tome, kontrola ima za cilj da proverava i ocenjuje rezultate rada organizacija nad kojima vrši kontrolu, da ispituje da li kontrolisana organizacija ostvaruje ciljeve koji su joj postavljeni. Sem toga, kontrola obuhvata i proveravanje načina rada kontrolisane organizacije, tj. da li kontrolisana organizacija postupa na način koji je propisan, ili na drugi način.

Kontrola obuhvata pravo ovlašćenih subjekata da proveravaju rad i aktivnost kontrolisanih organizacija, kao i da proveravaju da li odgovarajuće organizacije ispunjavaju obaveze u vršenju svojih aktivnosti, jer povod i predmet kontrole može biti i nečinjenje, pod uslovima da je organizacija bila dužna na vršenje određenog činjenja.

4. Naše pravo ne čini posebnu razliku između pojma »kontrole« i »nadzora«. Sem toga, u našem pravu nije poznata ni institucija »administrativnog tutorstva« (koja postoji u francuskom pravu). Stoga ćemo u našem pravu govoriti o kontroli nad radom organizacija udruženog rada.

4. Pojam načela zakonitosti

Uobičajeno je da se pod zakonitošću podrazumeva obaveza za sve opšte pravne akte slabije pravne snage od zakona da budu u saglasnosti sa

---

1) Dr. E. Pusić: Upravna; 1961. god. str. 316 MDO

2) Rečnik Srpsko-hrvatskog knjiž. jezika izd. Matice Srpske N. Sad; 1967 knj. II str. 832

zakonom, koji ima jaču pravnu snagu od tih opštih pravnih akata. Prema tome, uobičajeno je da se zakonitost uzima u smislu saglasnosti svih drugih pravnih i materijalnih akata nižih od zakona sa zakonom u formalnom smislu[1]). A pod zakonom u formalnom smislu podrazumeva se pravni akt koji donosi zakonodavni organ po posebnom postupku. Treba, međutim, dodati da se pojam zakonitosti uzima i u širem smislu od napred označenog pojma zakonitosti koji ima karakter zakonitosti u užem smislu. Po nekim autorima pod zakonitošću treba podrazumevati i obavezu da svi pojedinačni pravni akti treba da budu u skladu sa opštim pravnim aktom na osnovu koga se donose, tj. da se pojedinačni akti mogu doneti samo na osnovu opšteg pravnog akta. Iako pojedini autori smatraju da je ovo neprecizan pojam zakonitosti, može se zaključiti da ovakav pojam zakonitosti nalazi svoju potvrdu i u praksi.

Najzad, postoji pojam zakonitosti u smislu obaveze da svaki niži pravni akt mora da bude u saglasnosti sa višim pravnim aktima koji se na njega odnose. Ovde se svakako radi o pojmu zakonitosti uzetom u širem smislu.

Svakako da princip zakonitosti predstavlja jedan od uslova za obezbeđivanje trajnog funkcionisanja našeg ekonomskog i političkog sistema, čime se garantuje poštovanje ustavom zagarantovanih ustavnih prava neposrednih proizvođača, organizacija udruženog rada i građana uopšte.

U vezi sa učvršćivanjem načela zakonitosti treba imati u vidu i to, da naši društveni odnosi utvrđuju pravnu svest kod građana, a s obzirom na činjenicu da se u našem društvu razvijaju moralne i druge društvene norme koje proizilaze iz humanizma, solidarnosti i bratstva među narodima i ljudima, a koje poniču iz društvenih socijalističkih odnosa. U ovom smislu se i ističe u Programu KPJ (izdanje »Kulture« iz 1958. godine, str. 355) da se »zakonitost ne obezbeđuje samo a ni prvenstveno, postojanjem objektivnog pravnog poretka i organa pravosuđa, ma da su ovi faktori uvek imali, i danas još imaju svoje posebno mesto u društvenom razvitku u Jugoslaviji. Zakonitost se mora sve više zasnivati na društvenoj solidarnosti, na socijalističkom utvrđivanju zajedničkih i ličnih interesa i na svesti socijalističkog čoveka koja neizbežno niče iz ovakvih društvenih odnosa. Zakonitost treba sve više da bude unutrašnja potreba kolektiva i pojedinaca i osećanje nužnog ličnog ponašanja koji se pojavljuju u procesu likvidiranja društvenih suprotnosti i subjektivnog egoizma«.

Prema tome, u Programu KPJ imaju se u vidu druge forme u vezi sa staranjem o izvršavanju zakona i drugih propisa. U tom smislu je i predviđeno u novom Ustavu SFRJ (čl. 205, stav 3) da je pravo i dužnost radnih ljudi i građana da daju inicijativu za zaštitu ustavnosti i zakonitosti.

5. Smisao i cilj kontrole

U uslovima samoupravljanja vršenje kontrole nema samo za cilj usaglašavanje akata i rada organizacija udruženog rada sa opštim aktima jače pravne snage, na osnovu kojih se donose odnosno zasnivaju, već kon-

1) Dr. R. Lukić: Ustavnost i zakonitost u Jugoslaviji; 1966 god. str. 52.

trola ima i za cilj da inicira aktivnost kod samih radnih ljudi da izvršavaju svoja prava i obaveze u saglasnosti sa pravnim i društvenim normama i da se na taj način razvija njihova samoupravljačka svest. Otuda vršenje kontrole od strane društveno-političkih zajednica i njihovih organa ima pored užeg cilja - poštovanje zakonitosti, i širi cilj a to je razvijanje društvene svesti kod radnih ljudi i njihovu spremnost da izgrađuju samoupravno društvo. U Ustavu SFRJ iz 1974. godine (čl. 129) sadržana je ustvari ideja o cilju vršenja kontrole nad radom organizacija udruženog rada, a koja bi se sastojala naročito u društvenoj zaštiti samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, s obzirom da je u Ustavu proglašeno načelo o tome, da se samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina nalaze pod posebnom društvenom zaštitom.

Treba dodati i to, da su subjekti koji vrše nadzor ustvari organi i organizacije koje proizilaze iz samoupravnog sistema, što znači da su i ti organi koji vrše nadzor ustvari sastavni delovi tog samoupravnog sistema. Bilo koji organ kada vrši nadzor odnosno kontrolu nad organizacijama udruženog rada, on tu kontrolu vrši u ime samoupravnog društva u kome se prožimaju neposredni interesi radnih ljudi na svim nivoima, od organizacija udruženog rada i komune do republike, pokrajine i federacije, odnosno društvene zajednice uopšte. Prema tome, svi organi koji vrše kontrolu imaju svakako prvenstveno za cilj da ostvaruju zadatke koji su sadržani u ustavu, zakonima, društvenim planovima i drugim normativnim (opštim) aktima. Vršenjem kontrole treba da se doprinese bržoj i striknijoj izgradnji onih odnosa koji proizilaze iz samoupravnog sistema. Zbog toga i organi koji vrše kontrolu imaju i za cilj da ostvaruju politiku koja je utvrđena od strane skupštine društveno-političkih zajednica, kako bi se ostvarili oni ciljevi koji su postavljeni pred naše samoupravno društvo.

6. Organi koji vrše kontrolu nad radom organizacija udruženog rada

Među organima koji vrše kontrolu nad radom organizacija udruženog rada mogu se razlikovati dve vrste tih organa, i to:
a) državni i b) nedržavni organi.

Kontrolu nad organizacijama udruženog rada mogu vršiti sve vrste državnih organa i to: a) skupštine društveno-političkih zajednica; b) izvršni organi skupština; c) organi državne uprave; d) redovni sudovi; e) javna tužioštva; f) društveni pravobranilac samoupravljanja.

Kad su u pitanju nedržavni organi, kontrolu nad organizacijama udruženog rada mogu vršiti: a) Služba društvenog knjigovodstva; b) samoupravni sudovi; c) društveno-političke organizacije (Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, Savez sindikata i dr.); d) druge organizacije udruženog rada.

7. Kontrola skupština društveno-političkih zajednica

1. Nov Ustav SFRJ (čl. 130) i novi republički i pokrajinski ustavi predviđaju za skupštine društveno-političkih zajednica nešto šira ovlašćenja u odnosu na organizacije udruženog rada, nego što je to bio slučaj

sa ranijim saveznim odnosno republičkim ustavima. Skupština društveno-političke zajednice može intervenisati u slučaju kada se u organizaciji udruženog rada bitno poremete samoupravni odnosi ili teže oštete društveni interesi, ili ako organizacija udruženog rada ne izvršava zakonom utvrđene obaveze. U ovakvim slučajevima Ustavom SFRJ i republičkim ustavima predviđena su određena ovlašćenja za skupštine društveno-političke zajednice da mogu intervenisati u cilju zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine. U Ustavu SFRJ, kao i republičkim i pokrajinskim ustavima ovlašćenja skupštine društveno-političkih zajednica su samo navedena, s tim što će se republičkim odnosno pokrajinskim zakonom postupak intervencije skupštine društveno-političkih zajednica detaljnije regulisati. Mi ćemo navesti neka od ovlašćenja skupštine društveno-političke zajednice koja ona ima u odnosu na organizacije udruženog rada, kao sredstvu vršenja kontrole nad njihovim radom.

2. Skupština društveno-političke zajednice pod uslovima i u postupku koji su utvrđeni zakonom ima sledeća prava:

a) Ona može raspustiti **radnički savet** odnosno drugi odgovarajući organ upravljanja organizacije udruženog rada. Poznato je da radnički savet osnovne organizacije udruženog rada sačinjavaju delegati radnika svih delova procesa rada u toj organizaciji, a radnički savet radne organizacije odnosno složene organizacije udruženog rada sačinjavaju delegati radnika osnovnih organizacija, neposredno izabrani na način i po postupku koji su utvrđeni samoupravnim sporazumom o udruživanju. U ovakvom radničkom savetu radne organizacije mora biti zastupljena svaka osnovna organizacija udruženog rada u njenom sastavu. Članovi radničkog saveta biraju se po pravilu na vreme od dve godine, a mogu biti birani i na kraće vreme. Radna zajednica može opozvati radnički savet u celini i pojedine njegove članove. Stoga i ovlašćenje skupštine društveno-političke zajednice da može da raspusti radnički savet odnosno drugi odgovarajući organ upravljanja organizacije udruženog rada predstavlja svakako ograničavanje samoupravnih prava članova radne zajednice organizacije udruženog rada. No to se pravda potrebom, da se intervencija skupštine društveno-političke zajednice vrši u cilju zaštite društvene svojine i samoupravnih prava radnih ljudi.

b) Ako je skupština raspustila radnički savet odnosno drugi odgovarajući organ upravljanja organizacije udruženog rada, ona mora istovremeno da **raspiše izbore** za članove organa upravljanja. Raspisivanje izbora za članove organa upravljanja vrši se po propisima koji regulišu pitanje izbora radničkog saveta odnosno drugog odgovarajućeg organa upravljanja.

c) Skupština društveno-političke zajednice može u organizaciji udruženog rada da raspusti i **izvršne organe.** Prema odredbama Ustava, članove izvršnog organa bira radnički savet koji izvršnim organima poverava određene izvršne funkcije u organizaciji udruženog rada. Iz ovog prava radničkog saveta proizilazi i njegovo pravo da može i da opozove izvršni organ u celini ili pojedine članove izvršnog organa. Davanjem ovlašćenja skupštini društveno-političke zajednice da može raspustiti izvršne organe ustvari ograničavaju se prava samoupravljanja radničkom savetu.

d) Skupština društveno-političke zajednice može zbog iznetih razloga i da smeni sa dužnosti **poslovodne organe.** Prema odredbama Ustava SFRJ u svakoj organizaciji udruženog rada postoji poslovodni organ koji vodi poslovanje organizacije udruženog rada, organizacije i usklađuje proces rada u njoj i izvršava odluke radničkog saveta i njegovog izvršnog organa. U organizaciji udruženog rada može da postoji inokosni poslovodni organ ili pak kolegijalni poslovodni organ. Inokosni poslovodni organ i članovi poslovnog organa u organizaciji udruženog rada imenjuju se i razrešavaju odlukom radničkog saveta (čl. 103. i 104. Ustava SFRJ). Prema tome, ovlašćenje skupštine da smeni sa dužnosti poslovnog organa predstavlja takođe ograničavanje samoupravnih organa radničkog saveta.

e) Skupština društveno-političke zajednice ima ovlašćenje i da smeni radnike na rukovodećim radnim mestima. Imenovanje radnika na rukovodećim radnim mestima po pravilu vrši se odlukom radničkog saveta, pa prema tome i radnički savet je ovlašćen da smeni, kad za to ima razloga, radnike na ovim radnim mestima. Međutim, kada za to postoje razlozi, i skupština društveno-političke zajednice može da smeni radnike na rukovodećim radnim mestima.

f) Ako je skupština društveno-političke zajednice raspustila izvršne organe organizacije udruženog rada ili je smenila sa dužnosti poslovodne organe odnosno radnike na rukovodećim radnim mestima, ona ima ovlašćenje da imenuje i privremene organe sa zakonom utvrđenim pravima i dužnostima. Prema tome, skupština društveno-političke zajednice ukoliko imenuje organe koje je smenila sa dužnosti, mora odrediti i vreme u kome će privremeno imenovani organi vršiti određena prava i dužnosti.

g) Skupština društveno-političke zajednice ima pravo i da ograniči određena samoupravna prava radnih ljudi i organa upravljanja. U Ustavu nije bliže određeno o kojim samoupravnim pravima radnih ljudi i organa upravljanja se radi.

Svakako da će intervencijom skupštine društveno-političke zajednice biti privremeno ograničeno ostvarivanje onih samoupravnih prava radnih ljudi i organa upravljanja za koje se to u konkretnom slučaju pokaže neophodnim. I u ovom slučaju skupština društveno-političke zajednice treba da odredi vreme u kome će trajati ograničenje ostvarivanja određenih samoupravnih prava radnih ljudi i organa upravljanja.

3. Skupština društveno-političke zajednice ima pravo da vrši i kontrolu nad zakonitošću normativnih (opštih) pravnih akata, odnosno nad zakonitošću pojedinačnih pravnih akata organizacija udruženog rada.

Inicijativa u vezi sa kontrolom nad zakonitošću **opštih akata** organizacija udruženog rada dolazi od strane inokosnog poslovodnog organa (direktora), koji daje predlog skupštini društveno-političke zajednice (po pravilu opštinskoj skupštini), da obustavi od izvršenja opšti pravni akt koji je suprotan zakonu odnosno ustavu. Međutim, skupština društveno-političke zajednice može i po svojoj inicijativi da obustavi od izvršenja opšti akt organizacije udruženog rada ukoliko ustanovi da se takvim aktima povređuju samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina. Ako skupština obustavi od izvršenja opšti akt organizacije udruženog rada, ona je dužna da pokrene postupak pred nadležnim ustavnim sudom za ocenu ustavnosti i zakonitosti obustavljenog opšteg pravnog akta.

4. Skupština društveno-političke zajednice ima pravo i da obustavi i pojedinačne akte od izvršenja, ako ustanovi da se takvim pojedinačnim aktima povređuju samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina i da protiv takvih akata pokrene postupak pred nadležnim sudom.

Najzad, skupština društveno-političke zajednice može da obustavi i radnje organizacije udruženog rada kojima se povređuju samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina i da traži pokretanje postupka pred nadležnim sudom.

Treba istaći da su odredbe o pravu skupštine da obustavi pojedinačne akte i radnje kojima se povređuju samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina, nove ustavne odredbe i da je potrebno da se pitanje postupka reguliše posebnim zakonom. Za sada ovaj postupak nije regulisan pravnim normama.

5. Ustavom SFRJ (čl. 143) predviđeno je i pravo za skupštinu društveno-političke zajednice da organizuje i da vrši **društveni nadzor.** Ovaj društveni nadzor skupština društveno-političke zajednice vrši nad organizacijama udruženog rada. Treba istaći i da je prema odredbama Ustava SFRJ i republičkih ustava iz 1963. godine skupština društveno-političke zajednice bila ovlašćena da vrši društveni nadzor nad organizacijama udruženog rada. Skupština društveno-političke zajednice pri vršenju društvenog nadzora uglavnom imala je za zadatak odnosno ovlašćenje da rasmatra politiku korišćenja sredstava i raspodelu dohotka organizacija udruženog rada, opšta pitanja u vezi sa izvršavanjem prava i dužnosti organa organizacija udruženog rada i poštovanje društvene discipline. Prema tome, društveni nadzor ne predstavlja kontrolu nad zakonitošću akata organizacija udruženog rada, već se društveni nadzor odnosi uglavnom na vođenje politike u vezi sa raspolaganjem i korišćenjem društvenih sredstava.

Sredstva društvenog nadzora razlikuju se od sredstava pravnog nadzora nad radom organizacija udruženog rada. Sredstva društvenog nadzora uglavnom se sastoje u davanju preporuka, primedba ili mišljenja odnosno smernica organizacijama udruženog rada. Na primer, skupština opštine može davati ustanovama preporuke kojima se izražava mišljenje o pitanjima od opšteg interesa. Treba istaći da novim Ustavom SFRJ, a isto tako ni republičkim ni pokrajinskim ustavima nije predviđena bliža sadržina društvenog nadzora, odnosno nije regulisano pitanje sredstava društvenog nadzora.

6. Posebna ovlašćena i prava predviđena su za skupštinu društveno-političke zajednice u odnosu na organizacije udruženog rada kojima je poverila **vršenje javnih ovlašćenja** (čl. 152. Ustava SFRJ). Ustavom SFRJ je perdviđeno da se zakonom i na zakonu zasnovanim odredbama opštinske skupštine može organizacijama udruženog rada poveriti da svojim aktima uređuju određene odnose od šireg interesa, da rešavaju u pojedinačnim stvarima o određenim pravima i obavezama i da vrše druga javna ovlašćenja. U ovakvim slučajevima može se odrediti način vršenja javnih ovlašćenja koja se poveravaju pojedinim organizacijama udruženog rada, kao i utvrditi prava skupštine i drugih organa društveno-političkih zajednica u pogledu davanja smernica tim organizacijama i u pogledu vršenja nadzora u vezi sa vršenjem javnih ovlašćenja. Prema tome, skupština društve-

no-političkih zajednica u ovakvom slučaju ima određena prava kontrole u odnosu na organizacije udruženog rada kojima su poverena javna ovlašćenja.

8. Kontrola organa državne uprave

1. Organima državne uprave je pojedinim saveznim, republičkim odnosno pokrajinskim zakonima povereno vršenje nekoliko oblika tzv. upravnog nadzora (upravne kontrole) i to: a) inspekciske kontrole; b) instancione kotrole i c) kontrole zakonitosti rada organizacija udruženog rada na osnovu člana 97. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, i dr.

2. **Inspekcijska kontrola** regulisana je nizom saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona. Inspekciske službe imaju za zadatak da vrše nadzor nad izvršavanjem zakona od strane organizacija udruženog rada, i ukoliko dođe, do povrede zakona i drugih zakonskih propisa od strane organizacije udruženog rada, inspekcijske službe imaju pravo da intervenišu i da preduzimaju određene mere predviđene zakonom. Inspekciske službe intervenišu donošenjem rešenja u upravnom postupku, protiv kojih može da se upotrebi odgovarajuće pravno sredstvo (ukoliko je dopušteno) u upravnom postupku , ti. žalba, a protiv konačnog rešenja donetog u upravnom postupku može se pokrenuti upravni spor pred nadležnim sudom.

3. Organi državne uprave **instacionu kontrolu** ne vrše tako često s obzirom da oni mogu instancionu kontrolu nad upravnim aktima koje donose organizacije udruženog rada da vrše samo u slučajevima kada je to predviđeno posebnim zakonom. Novelom Zakona o opštem upravnom postupku iz 1965. godine ukinuto je pravo državnih organa da rešavaju po žalbi protiv prvostepenog rešenja koje donose radna ili druga organizacija u vršenju javnih ovlašćenja. Pravilo je da po žalbi protiv ovakvih rešenja rešava viši organ samoupravljanja iste organizacije, ali posebnim zakonom može biti propisano da po žalbi rešava i državni organ. Ukoliko takav posebni zakon postoji, državni organi (uglavnom organi državne uprave) vršiće tzv. instancionu kontrolu, ti. oni će rešavanjem povodom žalbe moći ukoliko smatraju da je rešenje nezakonito, takvo rešenje i da ponište (čl. 229. ZUP).

4. Zakonom o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada (čl. 97) predviđeno je da nadzor nad takvim organizacijama udruženog rada vrši nadležni organ opštine (to će po pravilu biti odgovarajući organ državne uprave) na čijoj je teritoriji sedište organizacije udruženog rada, ako zakonom ili propisom donetom na osnovu zakona nije propisano da za određenu organizaciju udruženog rada pojedine poslove tog nadzora ili nadzora u celini, vrši nadležni organ druge društveno-političke zajednice. Vršenjem nadzora nad zakonitošću rada organizacije udruženog rada, nadležni organ ima prava i dužnosti koje su određene zakonom ili propisima donetim na osnovu zakona.

9. Kontrola javnog tužilaštva

Javno tužilaštvo je prema Ustavu SFRJ (čl. 235) samostalni organ koji goni učionice krivičnih i drugih zakonom određenih kažnjivih dela, preduzima zakonom određene mere zaštite interesa društvene zajednice i ulaže pravna sredstva radi zaštite ustavnosti i zakonitosti. Iz ovih ustavom predviđenih prava javnog tužilaštva proizilazi da javno tužilaštvo mo že, u cilju zaštite ustavnosti i zakonitosti, da preduzima određena pravna sredstva kako kod ustavnih sudova, tako i kod drugih vrsta sudova. Javno tužilaštvo će moći da interveniše kod nadležnog ustavnog suda ako smatra da su neka opšta akta organizacije udruženog rada, ukoliko se tiče njegove nadležnosti, nezakonita odnosno protivustavna. Javno tužilaštvo ima pravo da pokrene postupak kod nadležnog ustavnog suda za ocenu ustavnosti i zakonitosti odgovarajućeg opšteg pravnog akta organizacije udruženog rada.

Javno tužilaštvo sem toga po odredbama Zakona o upravnim sporovima, ima ovlašćenje da pokreće upravne sporove protiv onih nezakonitih upravnih akata organizacije udružnog rada koje vrše javna ovlašćenja, kojima je povređen zakon u korist pojedinaca ili pravnog lica (a na štetu društvene zajednice). Upravni spor u ovakvom slučaju može da pokrene pokrajinski, republički odnosno savezni javni tužilac, i to u roku od 30 dana ako mu je rešenje doneto u upravnom postupku dostavljeno, a ako mu nije dostavljeno, rok za tužbu iznosi 60 dana računajući od dostavljanja upravnog akta stranci u čiju je korist akt donet.

Javno tužilaštvo ima u zakonom predviđenom slučaju pravo da izjavi žalbu protiv prvostepenog rešenja u pokrenutom upravnom postupku kada smatra da je tim rešenjem povređen zakon u korist pojedinaca ili pravnog lica, a na štetu društvene zajednice. Kad postoji zakonsko ovlašćenje, javni tužilac ovo pravo može da koristi i u slučaju kada u prvostepenom postupku nije učestvovao.

10. Kontrola društvenog pravobranioca samoupravljanja

Institucija društvenog pravobranioca samoupravljanja predviđena je kao nova Ustavom SFRJ (čl.131). Društveni pravobranilac samoupravljanja kao samostalni organ društvene zajednice, preduzima mere i pravna sredstva i vrši druga zakonom utvrđena prava i dužnosti radi ostvarivanja društvene zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine. S obzirom da je osnovni zadatak društvenog pravobranilaštva samoupravljanja da ostvaruju zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, to će on moći protivu odgovarajućih opštih i pojedinačnih akata organizacija udruženog rada kojima se vređaju samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina da pokreće postupak pred nadležnim sudom u cilju uklanjanja iz pravnog poretka takvih štetnih opštih ili pojedinačnih pravnih akata. Ova prava društvenog pravobranioca samoupravljanja treba da budu regulisana posebnim zakonom.

11. Kontrola Službe društvenog knjigovodstva

Pravni položaj Službe društvenog knjigovodstva regulisan je saveznim zakonom. Služba društvenog knjigovodstva predstavlja samostalnu organizaciju koja ima zadatak da vrši platni promet u zemlji za sve korisnike društvenih sredstava, kao i da vrši poslove kontrole raspolaganja društvenim sredstvima i poslove kontrole izvršavanja obaveza organizacija društvenog rada i drugih samoupravnih organizacija odnosno društveno-političkih zajednica. Služba vrši poslove od opšteg društvenog interesa i ima javna ovlašćenja koja su utvrđena zakonom.

Služba je organizovana u republikama, autonomnim pokrajinama i federaciji (Zajednička služba). Zajednička služba ima svojstvo pravnog lica i ona postoji pod nazivom »Služba društvenog knjigovodstva Jugoslavije«. Radom Zajedničke službe rukovodi generalni direktor, koga imenuje i razrešava Savezna skupština, i to na četiri godine. Radi usmeravanja rada Službe u celini i ostvarivanja saradnje između Zajedničke službe i službe u republikama i autonomnim pokrajinama obrazovan je **Savet službe.**

Pored poslova kontrole Služba vrši i druge poslove za potrebe bilo društveno-političke zajednice odnosno korisnika društvenih sredstava. Nas ovde interesuje uglavnom pitanje kontrole koje vrši ova Služba. Poslovi kontrole koje vrši Služba društvenog knjigovodstva obuhvataju kontrolu zakonitosti ostvarivanja i korišćenja društvenih sredstava i kontrolu izvršavanja obaveze korisnika društvenih sredstava prema društvenoj zajednici, utvrđenih zakonima i dugim propisima.

Služba je dužna da izvrši naloge korisnika društvenih sredstava koji su u skladu sa zakonima i propisima zasnovanim na zakonu i za koje postoji pokriće na račun izdavaoca naloga. Služba vraća korisniku društvenih sredstava podnesene naloge koji ne ispunjavaju navedene uslove, koji nemaju dokumentaciju uz naloge i predračune ili drugu dokumentaciju, koji nisu u skladu sa zakonom ili drugim propisima, a dužna je i da navede razloge zbog kojih ih vraća. Kada je korisniku društvenih sredstava Služba vratila podneti nalog zbog toga što ne ispunjava uslove, korisnik društvenih sredstava ima pravo da zahteva od Službe donošenje rešenja o odbijanju uloga. U svom slučaju Služba je dužna da u roku od pet dana od dana podnošenja naloga donese rešenje o odbijanju naloga. Ova vrsta kontrole predstavlja oblik **»predhodne kontrole«.**

Sem prethodne kontrole Služba ima pravo da vrši i tzv. **naknadnu kontrolu,** tj. Služba u vršenju kontrole ima pravo i dužnost da vrši pregled knjiga i druge dokumentacije, zaliha robe i materijala i da rasmatra stanje sredstava. Kontrolu vrše radnici Službe društvenog knjigovodstva u granicama ovlašćenja koja su Službi data zakonom i drugim propisima. O izvršenoj kontroli kod korisnika društvenih sredstava ovlašćeni radnik Službe društvenog knjikovodstva sastavlja zapisnik, koji se dostavlja korisniku društvenih sredstava na primedbe. U zapisniku se određuje rok za davanje primedaba, koji ne može biti kraći od tri niti duži od 15 dana od dana dostavljanja zapisnika. Rešenje o utvrđenim nezakonitostimi donosi starešina organizacione jedinice Službe društvenog knjigovodstva ili njegov ovlašćeni radnik. Tim rešenjem određuju se mere i rokovi za otklanjanje utvrđenih nezakonitosti.

Treba istaći, da se u pogledu postupka donošenja i dostavljanja rešenja, kao i preduzimanja drugih radnji u postupku primenjuju odredbe Zakona o opštem upravnom postupku, ako Zakonom o Službi društvenog knjigovodstva nije drukčije određeno. Korisnik društvenih sredstava ima pravo žalbe protiv rešenja Službe društvenog knjikovodstva donetom u prvom stepenu, u roku od 15 dana od dana dostavljanja rešenja. Protiv rešenja Službe društvenog knjigovodstva može izjaviti žalbu i društveno-politička zajednica, ako se tim rešenjem umanjuju njeni prihodi, i to u roku od 30 dana od dana kad su izvršene promene u prihodima na njenom računu.

Po žalbi protiv rešenja donetog u prvom stepenu rešava odgovarajući drugostepeni organ Službe društvenog knjigovodstva.

12. Kontrola ustavnih sudova

Nadležnost ustavnih sudova uglavnom se odnosi na vršenje kontrole nad normativnim (opštim) aktima organizacija udruženog rada.

Prema Ustavu SFRJ, republičkim i pokrainskim ustavima ustavni sud ovlašćen je da odlučuje o saglasnosti opštih akata organizacija udružnog rada sa pokrajinskim ,republičkim i saveznim zakonom odnosno sa drugim propisima koje donose pokrajinski, republički i savezni organi. Ustavni sud Jugoslavije biće nadležan da odlučuje u slučaju kada se kao sporno pojavi pitanje saglasnosti normativnog akta organizacije udruženog rada sa Ustavom SFRJ, saveznim zakonom ili drugim saveznim propisima. Republički ustavni sud nadležan je pak za ocenjivanje ustavnosti i zakonitosti onih normativnih akata organizacija udruženog rada, za koje se ističe da su u suprotnosti sa republičkim ustavom, republičkim zakonima i drugim republičkim propisima, odnosno da su ti akti u suprotnosti sa saveznim zakonom za čije su izvršavanje odgovorni organi u republici. Na odgovarajući način regulisana je i nadležnost pokrajinskih ustavnih sudova.

Pravo na pokretanje postupka pred ustavnim sudom ima na prvom mestu organ društveno političke zajednice koji je obustavio izvršenje normativnog akta organizacije udruženog rada. Pred Ustavnim sudom Jugoslavije imaju pravo pokretanja postupka još i: Savezna i republička skupština, Predsedništvo SFRJ, Savezno i republičko izvršno veće, savezni i republički sekretarijati u okviru svoga delokruga, Savezni sud i republički vrhovni sudovi, kao i savezni i republički javni tužilac, savezni i republički društveni pravobranilac samoupravljanja, opštinska i pokrajinska skupština u vezi sa normativnim aktima organizacija udruženog rada nad kojima ove skupštine vrše kontrolu, a organizacije udruženog rada, mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice i druge samoupravne organizacije i zajednice, ako je povređeno njihovo pravo utvrđeno Ustavom SFRJ ili saveznim zakonom, kao i Služba društvenog knjigovodstva u federaciji, republici i autonomnoj pokrajini. Treba istaći da i Ustavni sud može pokrenuti postupak za ocenu ustavnosti i zakonitosti normativnog akta organizuje udruženog rada i po sopstvenoj inicijativi.

Pravo na pokretanje postupka pred republičkim odnosno pokrajinskim ustavnim sudom imaju uglaviom isti organi i organizacije, osim

saveznih organa koji to pravo imaju pred Ustavnim sudom Jugoslavije, s tim da republički odnosno pokrajinski ustavni sud može pokrenuti postupak i po sopstvenoj inicijativi.

Podnošenje predloga za pokretanje postupka za ocenjivanje ustavnosti i zakonitosti normativnog akta organizacije udruženog rada od strane ovlašćenih subjekata stvaraju obavezu za ustavni sud da pokrene postupak za ocenu ustavnosti i zakonitosti osporenog normativnog akta.

13. Kontrola privrednih sudova

Privredni sudovi vrše kontrolu najpre u vezi sa organizovanjem osnovnih organizacija udruženog rada, zatim u vezi sa vršenjem statusnih promena osnovnih organizacija udruženog rada i radnih organizacija, kao i u vezi sa rešavanjem upravno-računskih sporova.

1. Kontrola privrednih sudova u vezi sa organizovanjem osnovnih organizacija udruženog rada.[1]). — Donošenjem odluke radnika jednog dela radne organizacije o organizovanju u formi osnovne organizacije udruženog rada ne smeju se povrediti prava radnika u drugim delovima radne organizacije, niti interesi i prava radne organizacije kao celine, koji proizilaze iz međuzavisnosti u radu i zajedničkog rada udruženim sredstvima niti jednostrano menjati međusobne obaveze. Ako su organizovanjem osno vne organizacije povređeni prava, interesi ili obaveze radnika u drugim delovima radne organizacije odnosio radne organizacije uzete kao celine, drugi delovi radne organizacije odnosno radna organizacija uzeta kao celina može pokrenuti spor pred nadležnim privrednim sudom. Ako nadležni privredni sud utvrdi da postoji povreda prava, interesa ili obaveza o kojima je ovde reč, doneće odluku da se te povrede otklone, a ako se one ne mogu otkloniti — da je odluka o organizovanju osnovne organizacije udruženog rada ništava. Rok za podnošenje spora iznosi 3 dana od dana kada je drugim delovima radne organizacije koji su osnovani kao osnovne organizacije udruženog rada, ili ako još nisu organizovani kao osnovne organizacije udruženog rada ali koje predstavljaju radnu celinu, odnosno kada je radnoj organizaciji, uručena odluka o organizovanju dela kao osnovne organizacije udruženog rada.

2. Kontrola privrednih sudova u vezi sa vršenjem statusnih promena osnovnih organizacija udruženog rada.[2]) — Statusne promene osnovnih organizacija udruženog rada mogu da budu različite: od jedne ili više postojećih osnovnih organizacija udruženog rada u sastavu iste radne organizacije, ili od jednog ili više delova tih organizacija, mogu se organizovati nove osnovne organizacije udruženog rada.Isto tako u radnoj organizaciji može se organizovati jedna ili više osnovnih organizacija

---

1) Prema odredbama Ustava SFRJ iz 1974, kao i prema odredbama saveznog zakona o sudovima nadležnog rada koji će uskoro biti donet ove sporove ubuduće re.avaće nadležni sudovi udruženog rada.

2) Prema odredbama Ustava SFRJ iz 1974. godine, kao i prema odredbama saveznog Zakona o sudovima udruženog rada (koji će uskoro biti donet), ove sporoveubuduće rešavaće nadležni sudovi udruženog rada.

udruženog rada kada se u radnoj organizaciji izradi novi deo radne organizacije. Dve ili više osnovnih organizacija udruženog rada mogu se spojiti u jednu osnovnu organizaciju udruženog rada, a jedna osnovna organizacija može se pripojiti drugoj osnovnoj organizaciji, odnosno osnovna organizacija udruženog rada ili se može izdvojiti iz sastava radne organizacije i postati radna organizacija ili se može pripojiti drugoj radnoj organizaciji, i td.

U slučaju organizovanja novih osnovnih organizacija udruženog rada od delova jedne ili više postojećih osnovnih organizacija, vrši se razgraničenje sredstava, prava i obaveza postojećih osnovnih organizacija od kojih nastaju nove osnovne organizacije. O razgraničavanju sredstava, prava i obaveza postojećih osnovnih organizacija zaključuje se pismeni sporazum između novih i postojećih osnovnih organizacija. Ako se ne postigne saglasnost u pogledu sporazuma u celini ili u delu tog sporazuma svaka zainteresovana osnovna organizacija može pokrenuti spor pred nadležnim privrednim sudom, u roku od 60 dana od dana dostavljanja odluke o organizovanju osnovnih organizacija.Sudska odluka doneta u ovom sporu zamenjuje pismeni sporazum u pogledu razgraničenja sredstava, prava i obaveza osnovnih organizacija povodom kojih je pokrenut spor (čl. 60. ZOK).

Osnovna organizacija udruženog rada može se izdvojiti iz sastava radne organizacije. Ovakva odluka donosi se većinom glasova ukupnog broja radnika osnovne organizacije koja se izdvaja iz sastava radne organizacije. Osnovna organizacija koja se izdvaja iz sastava radne organizacije dužna je da odluku o tome u roku od osam dana od dana donošenja te odluke uruči svim osnovnim organizacijama u sastavu radne organizacije i organu upravljanja radne organizacije. Izdavanjem osnovne organizacije udruženog rada iz sastava radne organizacije, ne mogu se povrediti prava radnika u drugim delovima radne organizacije, ni interesi i prava radne organizacije kao celine koji proizilaze iz međuzavisnosti u radu i zajedničkog rada udruženim sredstvima, niti se jednostrano mogu menjati međusobne obaveze. Ako druge osnovne organizacije smatraju da se izdvajanjem osnovne organizacije iz sastava radne organizacije povređuju prava, interesi i obaveze o kojima je ovde reč, mogu pokrenuti spor pred nadležnim privrednim sudom u roku od 30 dana od dana uručenja odluke o izdavanju. Ako privredni sud utvrdi da postoji povreda prava, interesa i obaveza, doneće odluku da se te povrede otklone, a ako se one ne mogu otkloniti, da je odluka o izdvajanju osnovne organizacije iz sastava radne organizacije ništava. Ako privredni sud, pak, nalazi da je tužba neosnovana, on će je kao takvu odbiti. Dejstvo pokretanja spora pred nadležnim privrednim sudom je u tom što se do pravosnažnosti odluke nadležnog privrednog suda osnovna organizacija ne može izdvojiti iz sastava radne organizacije.

3. **Rešavanje upravno-računskih sporova.** — Upravno-računski sporovi nastaju u vezi sa upravnim aktima koje donosi Služba društvenog knjigovodstva, a povodom vršenja kontrole zakonitosti, ostvarivanja i korišćenja društvenih sredstava i kontrole izvršavanja obaveza korisnika društvenih sredstava. Međutim, vršenje kontrolne funkcije od strane Službe društvenog knjigovodstva podleže nadzoru privrednih sudova. Privredni sudovi vrše ovaj nadzor rešavanjem upravno-računskih sporova. Pod upravno-računskim sporom podrazumeva se spor koji se pokreće

protivu rešenja Službe društvenog knjigovodstva donesenom u drugom stepenu, protiv rešenja generalnog direktora Službe društvenog knjigovodstva donesenog u vršenju revizije, kao i protiv konačnih rešenja donesenih u vršenju kontrole nad vojnim jedinicama i ustanovama a kojim se određuje otklanjanje nezakonitosti u ostvarivanju i korišćenju društvenih sredstava i izvršavanju obaveza korisnika društvenih sredstava određenih zakonom i propisima donesenim na osnovu zakona.

Tužbu kojom se pokreće upravno-računski spor može podneti organizacija udruženog rada, ako smatra da je rešenjem Službe društvenog knjigovodstva povređeno njeno pravo ili interes zasnovan na zakonu. Upravno-računski spor može se pokrenuti samo protiv rešenja koje je konačno u upravnom postupku. Rešenje Službe društvenog knjigovodstva postaje konačno kada je doneto u sledstvu žalbe; prema tome, stranka može pokrenuti upravno-računski spor samo ako je izjavila žalbu i po toj žalbi izdejstvovala donošenje novog rešenja od višeg organa Službe društvenog knjigovodstva.

Sem navedenih slučajeva u kojima se može pokrenuti upravno-računski spor protiv konačnog rešenja Službe društvenog knjigovodstva, upravno-računski spor može se pokrenuti i u slučaju kada je stranka izjavila žalbu, a po njoj nije doneto rešenje u roku od dva meseca. U tom slučaju postupa se po odgovarajućim odredbama Zakona o upravnim sporovima, tj. tužba se podnosi nadležnom privrednom sudu protiv tzv. »ćutanja administracije« (»ćutanja uprave«).

Protiv rešenja koje donosi generalni direktor Službe društvenog knjigovodstva u vršenju revizije može se pokrenuti neposredno upravno-računski spor, s obzirom da se protiv rešenja generalnog direktora Službe ne može izjaviti žalba.

Legitimaciju za pokretanje upravno-računskog spora ima organizacija udruženog rada koja smatra da je rešenjem Službe društvenog knjigovodstva povređeno njeno pravo ili neposredni interes zasnovan na zakonu. Međutim, legitimaciju za pokretanje upravno-računskog spora ima i društveno-politička zajednica, odnosno društveni fond koji ima svojstvo pravnog lica, ako smatraju da su rešenjem Službe društvenog knjigovodstva, koje se odnosi na drugog korisnika društvenog sektora, protivno zakonu umanjeni njihovi prihodi.

Protiv prvostepene presude privrednog suda donete u upravno-računskom sporu može se izjaviti žalba nadležnom drugostepenom privrednom sudu.

14. Kontrola sudova opšte nadležnosti

1. Sudovi opšte nadležnosti, u vezi sa kontrolom nad radom organizacija udruženog rada, tu kontrolu uglavnom vrše na tri načina i to: a) rešavanjem upravnih sporova protiv upravnih akata koje donose organizacije udruženog rada u vršenju javnih ovlašćenja; b) rešavanjem sporova protiv pojedinačnih akata preduzeća, ustanova i drugih organizacija udruženog rada donetih van upravnog postupka; i c) rešavanjem po tužbama protiv nezakonitih radnji službenih lica organizacija udruženog rada.

2. **Rešavanje upravnih sporova.** —Prema Ustavu SFRJ (čl. 215 i 216), kao i prema odgovarajućim odredbama republičkih i pokrajinskih ustava, protiv rešenja koje donose organizacije udruženog rada u vršenju javnih ovlašćenja donesenih u prvom stepenu može se izjaviti žalba nadležnom organu, s tim što se protiv konačnog upravnog akta organizacije udruženog rada može pokrenuti i upravni spor pred nadležnim sudom, ako za određenu stvar nije zakonom isključeno vođenje upravnog spora.

Upravne sporove protiv upravnih akata koje donose organizacije udruženog rada u vršenju javnih ovlašćenja rešavaju po pravilu nadležni pokrajinski i republički sudovi, a ukoliko se radi o organizacijama udruženog rada čija se delatnost prostire na teritoriji čitave Jugoslavije, protiv upravnih akata takvih organizacija, upravni spor može se pokrenuti kod Saveznog suda. Sudovi nadležni za rešavanje upravnih sporova rešavaju ove sporove po odredbama Zakona o upravnim sporovima.

3 **Spor protiv pojedinačnih akata preduzeća i ustanova, kao i drugih organizacija udruženog rada donetih van upravnog postupka.** — Zakonom o upravnim sporovima (čl. 68) predviđeno je pravo svakog fizičkog i pravnog lica da u slučaju kada smatra da mu je konačnim pojedinačnim aktom organizacije udruženog rada povređeno ustavom utvrđeno pravo samoupravljanja i drugo osnovno pravo i sloboda, a nije predviđena druga sudska zaštita, zahteva od nadležnog suda zaštitu toga prava ili slobode. Za podnošenja zahteva za zaštitu ustavom utvrđenih prava u smislu čl. 68 ZUS potrebno je da budu ispunjena tri pozitivna i jedan negativan uslov.

Pozitivni uslovi su: a) postojanje pojedinačnog akta. Pod pojedinačnim aktom podrazumeva se kako pojedinačni akt preduzeća, ustanove odnosno pojedinačni akt druge organizacije udruženog rada donet van upravnog postupka; b) pojedinačan akt treba da bude konačan. »Konačnost« označava da se protiv pojedinačnog akta ne može upotrebiti redovno pravno sredstvo, odnosno da je redovno pravno sredstvo protiv prvostepenog akta već upotrebljeno bez uspeha; c) potrebno je da je konačnim pojedinačnim aktom povređeno ustavom utvrđeno pravo samoupravljanja ili drugo osnovno pravo i sloboda pojedinca, pravnog lica i druge stranke.

Sem pozitivnih uslova potrebno je da bude ispunjen i **negativan** uslov, koji se sastoji u tome da za zaštitu prava samoupravljanja i drugim osnovnih prava i sloboda garantovanih ustavom nije predviđena druga sudska zaštita.

Ako su ispunjeni navedeni uslovi, pojedinac ili pravno lice može podneti zahtev za zaštitu određenog prava ili slobode nadležnom sudu ovlašćenom za rešavanje upravnih sporova. Nadležnost sudova za zaštitu ustavom utvrđenih prava određuje se shodno odredbama Zakona o upravnim sporovima. Sem toga u postupku za zaštitu ustavom utvrđenih prava samoupravljanja ili drugih osnovnih prava i sloboda shodno se primenjuju odredbe Zakona o upravnim sporovima.

4. **Zaštita ustavnih prava i sloboda protiv nezakonitosti radnji.**— Zakonom o upravnim sporovima (čl. 69) predviđen je još jedan oblik sudske zaštite ustavom utvrđenih prava samoupravljanja i drugih osnovnih prava i sloboda u slučaju kada su ova prava i slobode povređeni

radnjom službenog lica odnosno radnjom odgovornog lica u radnoj ili drugoj organizaciji udruženog rada. Ovu zaštitu mogu da koriste pojedinci i organizacije u slučaju kad se radnjom odgovornog lica u radnoj ili drugoj organizaciji udruženog rada protivno zakonu neposredno sprečava i ograničava vršenje ustavom utvrđenih prava samoupravljanja i drugih osnovnih prava i sloboda. Zakon o upravnim sporovima ima u vidu radnje koje se preduzimaju pod vidom službenih radnji, za čije vršenje ne postoji pravni osnov, na osnovu koga se može izvršiti odgovarajuća radnja. U takve radnje spadaju na primer: samovoljno ograničavanje lične slobode, nasilno ometanje vršenja prava u određenim delatnostima bez donošenja akta itd. Nezakonite radnje odgovornog lica u radnoj ili drugoj organizaciji treba da budu takve da se njima neposredno sprečava ili ograničava određenom pojedincu ili organizaciji vršenje ustavom utvrđenog prava samoupravljanja i drugih osnovnih prava i sloboda.

Predlog za zaštitu ustavnih prava i sloboda zbog nezakonite radnje može podneti pojedinac ili pravno lice odnosno druga organizacija čija se ustavna prava ili slobode ograničavaju ili se njihovo uživanje sprečava nezakonitom radnjom. Rok za podnošenje predloga određuje se na taj način, što se predlog može podneti sve dok nezakonita radnja traje.

Rešavanje o predlogu za zaštitu od nezakonite radnje stavljeno je u nadležnost okružnom sudu na čijem je području radnja učinjena. Okružni sud odlučuje u veću od trojice sudija. Ako sud nađe da je predlog osnovan on donosi rešenje kojim zabranjuje dalje vršenje radnje. U ovakvom slučaju sud rešenjem istovremeno odlučuje šta je potrebno da bi se uspostavilo zakonito stanje, ostavljajući rok za izvršenje, a istim rešenjem određuje i zakonske sankcije za neizvršenje rešenja.

Ako sud, naprotiv nađe da predlog nije osnovan, on donosi rešenje kojim **odbija** predlog kao neosnovan.

Protiv rešenja okružnog suda kojim je zabranjeno dalje vršenje radnje, kao i protiv rešenja kojim je predlog za zaštitu zbog nezakonite radnje odbijen, može se izjaviti žalba višem sudu u roku od tri dana od dana dostavljanja rešenja.

15. Kontrola sudova udruženog rada[1])

1. Ustavom SFRJ je predviđeno da sudsku funkciju u jedinstvenom sistemu vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi vrše redovni sudovi, kao organi državne vlasti i samoupravni sudovi. Dok se redovni sudovi ustanovljavaju zakonom (čl. 217. i 220. Ustava SFRJ), samoupravni sudovi ustanovljavaju se samoupravnim aktom ili sporazumom stranaka, u skladu sa ustavom i zakonom. Samoupravni sudovi za

---

1) Ovaj odeljak smo obradili prema odredbama novog Ustava SFRJ, u kome je predviđeno da sudovi udruženog rada rešavaju sporove u vezi sa organizovanjem osnovnih organizacija udruženog rada i druge slične sporove. Međutim, prema sada važećim odredbama Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, ove sporove rešavaju nadležni ustavni sudovi. Prema tome, na sudove udruženog rada prećiće ova nadležnost kad budu organizovani i kad se budu izmenile odgovarajuće odredbe Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada.

određene vrste sporova, međutim, mogu se ustanoviti i zakonom. Nadležnost, sastav i organizacija samoupravnih sudova, kao i postupak pred tim sudom uređuju se zakonom, odnosno aktom o ustanovljenju suda, u skladu sa zakonom. Samoupravni sudovi rešavaju ustavom i zakonom određene vrste sporova i društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa, kao i sporova koje im povere radni ljudi u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim zajednicama, a nastali su iz međusobnih odnosa koje samostalno uređuju i proizilaze iz prava kojima slobodno raspolažu, ako zakonom nije utvrđeno da pojedine vrste sporova rešavaju redovni sudovi. Samouparvni sudovi ustanovljavaju se kao: sudovi udruženog rada, arbitraže, mirovna veća, izabrani sudovi i kao drugi oblici samoupravnih sudova.

Sud udruženog rada odlučuje o postojanju uslova za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada i radnih zajednica i o zahtevima za zaštitu prava rada nad društvenim sredstvima i drugih samoupravnih prava i društvene svojine i rešava sporove o organizovanju i izdvajanju osnovnih organizacija udruženog rada, o spajanju, pripajanju i podeli organizacija udruženog rada, o zaključavanju i sprovođenju samoupravnih sporazuma o udruživanju i međusobnim odnosima u udruženom radu, kao i druge zakonom određene vrste sporova iz društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa. Saveznim zakonom utvrđuju se načela o obrazovanju, nadležnosti i sastavu suda udruženog rada, kao i postupak pred tim sudom (vidi čl. 223 — 236. Ustava SFRJ).

2. **Rešavanje sporova u vezi sa organizovanjem osnovnih organiizacija udruženog rada.** — Ustavom SFRJ, kao i Zakonom o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada predviđeno je da radnici u svakom delu radne organizacije koja predstavlja radnu celinu, u kojoj se rezultat njihovog zajedničkog rada može potvrditi kao vrednost na tržištu ili u radnoj organizaciji i koji se na toj osnovi može samostalno izraziti, imaju pravo da takav deo organizuju kao osnovnu organizaciju udruženog rada. Radnici svakog dela organizacije koja predstavlja radnu celinu najpre utvrđuju da li postoje uslovi za organizovanje osnovne organizacije, a posle razmatranja i analize tih uslova koji su sačinjeni u pismenoj formi. Kad radnici u delu radne organizacije koja predstavlja radnu celinu utvrde da postoje uslovi za organizovanje osnovne udruženog rada,oni donose odluku o organizovanju osnovne organizacije. Osnovna organizacija udruženog rada dužna je da u roku od osam dana od dana donošenja odluke o svom organizovanju, dostavi ovu odluku svim delovima radne organizacije koji su organizovani kao osnovne organizacije, ili ako još nisu organizovani kao osnovne organizacije — koji predstavljaju radnu celinu. Na zahtev većine radnika jednog ili više delova radne organizacije, koji su organizovani kao osnovne organizacije udruženog rada ili ako još nisu osnovani kao osnovane organizacije a koji predstavljaju radnu celinu, ti delovi radne organizacije mogu neposredno ili preko radne organizacije u roku od 30 dana od dana kad im je uručena odluka o organizovanju osnovne organizacije udruženog rada pokrenuti spor pred nadležnim sudom udruženog rada u pogldu ispunjena uslova predviđenih za organizovanje osnovne organizacije. Dejstvo pokretanja spora kod nadležnog suda je s jedne strane u tome, da odlu-

ka o organizovanju osnovne organi acije udruženog rada nije još pravnosnažna , a s druge strane dejstvo je i u tome ,što se radnicima u osnovnoj organizaciji udruženog rada ne mogu od donošenja odluke o organizovanju osnovne organizacije do donošenja odluke nadležnog suda, protivno njihovoj volji menjati svojstvo radnika u udruženom radu,niti njihova prava i obaveze koje su stekli do donošenja odluke o organizovanju u osnovne organizacije. Najzad dejstvo donošenja odluka o organizovanju u formi osnovne organizacije je u tome što osnovna organazacija udruženog rada stiče na taj način sposobnost da bude stranka u sporu sa drugim delovima radne organizacije u pogledu ispunjenja uslova za organizovanje u osnovnu organizaciju. Odluka o organizovanju osnovne organizacije postaće konačna i pravnosnažna kad nadležni sud donese odluku kojom je utvrdio da postoje uslovi za organizovanje dela radne organizacije u formi osnovne organizacije udruženog rada. Danom kada je postala pravnosnažna odluka o organizovanju, osnovna organizacija može otpočeti vršenje svoje delatnosti u okviru predmeta poslovanja radne organizacije, ako su ispunjeni uslovi u pogledu tehničke opremljenosti i zaštite na radu i drugi propisani posebni uslovi.

3. Spor pred sudom udruženog rada pokreće se i u vezi sa zaključivanjem samoupravnog sporazuma osnovnih organizacija udruženog rada o udruživanju u radnu organizaciju. Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju osnovne organizacije udruženog rada zaključuju pošto su sprovele svoju organizaciju na način predviđen zakonom. Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju je zaključen kad 2/3 ukupnog broja radnika u svakoj osnovnoj organizaciji donesu odluku o zaključivnjau tog sporazuma i kada taj sporazum potpišu radnici ovlašćeni u svakoj osnovnoj organizaciji.

Ako osnovne organizacije udruženog rada ne postignu saglasnost o zaključivanju samoupravnog sporazuma o udruživanju, bilo koja osnovna organizacija može pokrenuti spor pred sudom udruženog rada, u roku od 15 dana od dana kada je većina osnovnih organizacija donela odluku o zaključivanju tog sporazuma i potpisala taj sporazum. Odluka suda doneta u ovom sporu kojim se uređuju odnosi povodom kojih je pokrenut spor, zamenjuje samoupravni sporazum o udruživanju u delu kojim su uređeni ti odnosi. Međutim, posle donošenja odluke suda udruženog rada u sporu a u vezi sa zaključivanjem samoupravnog sporazuma o udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada u radnu organizaciju, udružene osnovne organizacije mogu se sporazumeti da svoje odnose urede na drugi način nego što je to navedeno u odluci suda. Ustvari naknadnim sporazumom biće izmenjena i odluka suda u vezi sa uređivanjem odnosa između osnovnih organizacija udruženog rada, a samim tim prestaće i dejstvo odluke suda, koja je zamenila deo samoupravnog sporazuma o udruživanju.

Treba dodati i to, da za vreme trajanja spora u pogledu organizovanja osnovne organizacije udruženog rada, odnosno u pogledu zaključivanja samoupravnog sporazuma o udruživanju u radnu organizaciju pred sudom udruženog rada, ne teče rok za konstituisanje radne organizacije (čl. 226. Ustava SFRJ).

De certaines formes du contrôle externe sur les organisations du travail associé

Résumé

Les organisations du travail associé représentent des organisations d'autogestion dans lesquelles les hommes travailleurs associent leur travail et les moyens de la reproduction sociale. Les travailleurs réalisent l'autogestion dans les organisations fondamentales et dans les autres organisations du travail associé, de ce droit découle aussi l'autonomie des l'organisations du travail associé en tant que l'une de ses caractéristiques. Quoique les organisations du travail associé disposent de droits d'autogestion importants, elles ne peuvent quant même pas être en dehors des obligations qui sont prévues par le principe de la constitutionnalité et de la légalité. De ce principe désoule l'obligation des organisations du travail associé de coordonner leur activité aux dispositions de la constitution, des lois et des prescriptions conformes à la loi. Les organes compétents des collectivités socio-politiques ont le pouvoir de vérifier si ces organisations du travail associé obserevent dans leur travail et la gestion des affaires les principes de la constitutionnalité et de la légalité.

Dans son exposé ultérieur l'auteur attire l'attention sur l'importance de la conception de Lénine relative au contrôle, il a développé ensuite les conceptions relatives au contrôle ouvrier sur les entreprises capitalistes, ainsi que les conceptions de notre théorie sur la notion du contrôle. Eu égard que les organes des collectivités socio-politiques contôlent en premier lieu la légalité des actes et des activités des organisations du travail associé, dans l'article est précisé, avec un peu plus de détails le principe de la légalité, ainsi que le sens et le but du contrôle.

Le contrôle est exercé par les organes de l'Etat, d'une part, et par les autres organes, d'autre part. Une forme trés importante de contrôle, qui est prévue par la Constitution de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie, ainsi que par les constitutions des républiques fédérées et des provinces est réservée aux assemblées des collectivités socio-politiques et aux organes de l'administration. Le ministére public et l'office de judicature fiscale sociale de l'autogestion exercent de même les dimensions déterminées du contrôle sur les organisations du travail associé. Néanmoins, la Constitution de la République Sacialiste Fédérative de Yougoslavie a attribué aussi aux tribunaux un rôle très important dans l'exercice du contrôle sur les actes et les activités des organisations du travail associé (aux cours constitutionnelles, aux tribunaux économiques, aux tribunaux de compétence générale, ainsi qu'aux nouveaux tribunaux d'autogestion). Enfin, le Service de la comptabilité sociale en tant qu'organe de l'Etat everce un contrôle de grande importance sur les bénéficiaires des moyens de la propriété sociale.

Dr MIODRAG MATEJIĆ
redovni profesor

POREZ NA DODATU VREDNOST

— Jedna uporedna studija —

Od kako je uveden u savremene fiskalne sisteme, sredinom prvoga svetskog rata, porez na promet bio je predmet neprestanih napora da se ostvari njegovo usavršavanje,. Faze kroz koje je prolazio u tom usavršavanju toliko su brojne da ih se, sem užih stručnjaka, retko ko seća. Podsetimo se samo opšteg poreza na promet, skupnog poreza na promet i dr.

Napori za usavršavanje poreza na promet, nastavljaju se još uvek Zadnji pokušaj »oplemenjivanja« poreza na promet doveo je do poreza na dodatu vrednost.

Uvođenje poreza na dodatu vrednost uslovili su ekonomski i poresko-tehnički razlozi. Ekonomski razlozi imali su širi, višenacionalni, značaj. Porez na dodatnu vrednost postao je zajednički i homogenizirani fiskalni instrument zemalja Zajedničkog evropskog tržišta (ZET). Poresko tehnički razlozi neposredno su uticali na njegovo oplemenjavanje, pa su promenama izvršenim u tehnici obračunavanja i naplate otklonjeni mnogi nedostaci klasičnog poreza na promet.

Siri i više nacionalni ekonomski značaj uvođenja poreza na dodatu vrednost je u želji jedne ekonomske ujedinjene sredine, kakvo je Zajedničko evropsko tržište, da usaglašavanjem svojih fiskalnih sistema omogući lakše kretanje roba unutar te zajednice.

Pa i pored takve želje proces ujednačavanja fiskalnih sistema i odluka da instrument tog ujednačavanja za sada bude poreza na dodatu vrednost nije bio ni lak ni kratak.[1]) Dok je Francuska još u 1955. godini uvela i iz unutrašnjih razloga, poreza na dodatu vrednost, dotle je Italija to učinila, posle dugih priprema tek početkom 1973. godine, a ulaskom Engleske u ovu zajednicu, ostalo je još uvek, porezivanje prometa u ovoj zemlji van prihvaćenog sistema poreza na dodatu vrednost, i ako se uvođenje poreza na dodatu vrednost svestrano i duže vreme proučava.[2])

Upoređivanjem »klasičnog« poreza na promet i poreza na dodatu vrednost dobija se dosta šarolika slika u kojoj se prepliću njihova preimućstva i njihovi nedostaci.

---

1) dr. M. Matejić: »Savremeno društvo i njegovi fiskalni sisteli«, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu IX sveska. 1970. godina.

2) I u nekim evropskim zemljama koje nisu učlanjene u Evropsku ekonomsku zajednicu uveden je porez na dodatu vrednost (severno-evropske zemlje). Zemlje van Evrope koje primenjuju ovaj porez su: Brazil i Argentina.

I. Neutralno delovanje kumulativnog poreza na promet i poreza na dodatu vrednost.

Klasičan porez na promet, u zemljama koje ovaj porez imaju, bio je tz. kumulativni oblik ovoga poreza. Glavni nedostatak kumulativnog poreza na promet je što ne deluje neutralno na ekonomsku i društvenu sredinu.

To otsustvo neutralnosti, preko potrebne za celishodno delovanje ovog poreza, proizilazilo je iz sledećih osobina kumulativnog poreza na promet:

1. na svakom stupnju proizvodnog procesa, od početka proizvodnje do potrošnje, naplaćuje se porez i stvorena vrednost svakog prethodnog stupnja na svakom sledećem stupnju ponovno se obuhvata porezom. To je svefazni kumulativni porez na promet.[1])

2. pošto je porez na promet deo cene, on se ubira i u stvari kumulira sa brojem stupnjeva u prodaji.

Glavni prigovor učinjen je u pogledu obračunavanja poreza, jer tzv. sistem »porez na porez« ima za posledicu kumuliranje poreza,

3. kumulativni porez na promet štetno utiče na privredu zemlje u njenoj konkurentnosti sa drugim zemljama. Pošto za jednu robu nije moglo biti utvrđeno poresko opterećenje u svakom pojedinačnom slučaju, nije bilo moguće u međunarodnoj razmeni tačno utvrditi »finansijsko izravnjanje« na granici. To je bilo razlog da su se morale, na primer u Nemačkoj, primenjivati paušalne stope naknada koje, sa svoje strane, pri izvozu nisu zajemčavale puno oslobođenje domaće robe. Pri uvozu ove stope nisu dovoljno opterećivale stranu robu. Za uvoz su u Nemačkoj bile uvedene paušalne stope izravnjanja. To se naročito štetno odrazilo na odnose sa Zajedničkim evropskim tržištem jer se nije mogla postići potrebna fiskalna harmonizacija u okviru te zajednice.

4. klasični porez na promet plaćao se u preduzeću na sirovine, pomoćni materijal, reprodukcioni materijal, investicije i usluge drugih lica tako da razvijenija preduzeća nisu mogla da poboljšaju intenzitet rada. Utome su bile oštećene zbog poreza,

5. unutrašnji promet tj. promet među pojedinim preduzećima istoga preduzetnika-nije bio porezovan. To je imalo za posledicu podsticanje koncentracije u privredi.Zbog smanjenja privrednih stupnjeva (proizvodnih faza) i isključivanja predhodnih preduzetnika, dolazilo je do uštede u porezima, pa s tim putem svefazni bruto porez na promet povlašćivao koncentraciju u proizvodnji. Prirodno da je podela rada bila ovim povlašćivanjem znatno otežana,

6. klasični-svefazni porez na promet je izazvao znatne smetnje u slobodnoj utakmici među proizvođačima. Razlog tome je što su konkurentne robe i usluge, prema stepenu koncentracije proizvodnje, bile različito opterećenje. Naročito su jednostepena preduzeća prema višestepenim preduzećima, proizvodnim i trgovinskim, bila jako oštećena.

Stetne posledice posebno u privredi Nemačke bile su izražene kad je 1951. godine poreska stopa povećana na 4%. Pošto se kumulativni porez na promet po pravilu naplaćuje u punom iznosu na svaki proizvodni

1) Postoji ifazni, ali ne kumulirani porez na promet kad se u razmeni roba opterećuje u više faza, pri čemu se porez pojedinih faza ne kumulira.

stupanj, konačno poresko opterećenje jedne robe zavisilo je od broja stupnjeva kroz koje roba prolazi od proizvođača do krajnjeg potrošača. Uz to, kao što je rečeno, postoji potstrek, radi uštede poreza na promet, da se isključuju samostalni privredni stupnjevi ili ujedinjuju više privrednih stupnjeva u jedan vertikalan stupanj tj. u jedno jedino preduzeće Na taj način je ovaj porez na promet nanosio u većini zemalja štetu preduzećima sa jednim stupnjem proizvodnje. Zbog toga on nije mogao ni biti neutralan u pogledu slobodne utakmice, o čemu je odlučivao i Savezni Ustavni sud u presudi od 20. XII . 1966. godine,[1])

7. u izvozu robe kumulirani porez na promet izazivao je teškoće koje su poticale od potrebe da se izvoz stimuliše i putem oslobođenja poreza omogući veći plasman robe. Međutim, baš kod oslobođenja od poreza na promet stvar se znatno komplikovala jer svaka roba koja se izvozi sadržava u sebi već ranije porezovane proizvode, kao što su sirovine i drugi proizvvdi, što je uslovljeno brojem stupnjeva kroz koje je roba prolazila od proizvodnje do izvoza. Broj stupnjeva je različit, od raznih roba, pa je veoma otežano utvrditi visinu poreza za koji treba dati oslobođenje

Čak i kada se pokušalo da se putem prenošenja poreza u trgovinu na malo otkloni nepovoljno dejstvo »svefaznog« poreza na promet u oblast izvoza, rezultati su bili dosta slabi, jer postoji i takva mogućnost da se roba prodaje neposredno potrošaču, a ne preko maloprodajne mreže.

Bilo je opravdano što su takvom porezu na promet stavljeni prigovori negativnog dejstva na društvenim sredinu, jer taj porez podjednako moraju snositi i ekonomski jaki i ekonomski slabi. Oslobađanje nekih važnijih proizvoda za život, nije mnogo doprinelo da se ti prigovori otklone, a obzirom na strukturu potrošnje kod ekonomski jačih i ekonomski slabijih kategorija stanovništva.

Predmet napada na svefazni porez na promet bila je i njegova latentna sposobnost prevaljivanja. I ako u zakonu označen kao prevaljiv, ovaj porez nije mogao to uvek da postigne, jer prevaljivanje zavisi i od mogućnosti da se ostvari na tržištu cena koja omogućava da se teret plaćenoga poreza prenese na krajnjeg potrošača.

Porez na dodatu vrednost ima karakter nekumuliranog faznog poreza koji se razlikuje od kumuliranog poreza na promet po tome što ne zahvata na svakom stupnju privređivanja (bruto porez na promet), ukupnu vrednost robe, već samo onu vrednost koja je dodata tj. stvore na u tom stupnju. Zato se taj porez i naziva porezom na dodatu vrednost (neto porez na promet).

Kod neto poreza na promet krajni poreski teret jedne robe nije zavisan od broja privrednih stupnjeva koje roba na svome putu od proizvođača do potrošača prolazi. Zbog toga se smatra da je taj porez neutralan najpre u odnosu na slobodnu utakmicu među preduzećima, a zatim da ne uslovljava nikakvu vertikalnu koncentraciju preduzeća. Preduzeće

---

1) Ustavni sud Savezne republike Nemačke ukazao je na ovaj nedostatak konkurentne neutralnosti (»Wettbewerbsneutralität«) koji proizilazi iz dejstva koncentracije u privredi. U presudi od 20. decembra 1966. godine ovaj sud se izjasnio da je jednakost poreskih stopa povređena.

može donositi privredne odluke bez obzira na dejstvo porezivanja porezom na promet. U određenoj meri unapred se može znati koliko će jedna roba biti opterećena porezom, a samim tim lakše je odrediti i granična izravljanja pri njenome izvozu, odnosno uvozu.

Porez na dodatu vrednost deluje neutralno zato što se pri njegovoj primeni ne čini nikakva razlika među proizvodima. Ovi se porezuju podjednako i istom poreskom stopom. Diferencijacija stopa, koja je dobro poznata kod klasičnog poreza na promet ovde izostaje, pa je broj stopa veoma mali (francuski sistem poznaje četiri, a nemački samo dve vrste stopa). Ovim načinom parališe se mogućnost pogoršanja uslova slobodne utakmice među preduzećima. Isti ovaj neutralni kvalitet delovanja, porez na dodatu vrednost ima prema fazama kroz koje roba prolazi od proizvođača do potrošača. U svim fazama porez deluje podjednako, pošto su proizvodi opterećeni istom stopom. Neutralnost poreza na dodatnu vrednost nazad ispoljava se i time što otklanja štetne posledice dodatnog porezivanja investicionih dobara (tz. nadoporezivanja).

Neutralni karakter poreza na dodatu vrednost ne bi trebalo bezrezervno prihvatiti.

Poznato je i to je analiza neutralnosti poreza dokazala, da svaki porez automatski deluje na privrednu i društvenu sredinu u kojoj se primenjuje. To dejstvo ne može biti otklonjeno nikakvim tehničkim preuređivanjem i usklađivanjem poreza, jer poreska tehnika nije u toj meri savršena da parališe ekonomsko dejstvo poreza, pa se zato ni tehničkim oplemenjivanjem poreza na promet i njegovim pretvaranjem u porez na dodatu vrednost takvo dejstvo nije moglo izbeći. Mada se neutralno odnosi prema robi i uslugama i proizvodnim i uslužnim preduzećima, jer su svi proizvodi i sve usluge podjednako opterećeni i po jednakim stopama, bez diskriminacije u pogledu broja faza kroz koje poreski predmet prolazi, porez na dodatnu vrednost ne odnosi se neutralno prema stvarnim obveznicima (potrošačima) i kao svaki drugi oblik poreza na potrošnju izaziva osetne posledice. Sa ovoga šireg stanovišta delovanja, koje mnogi autori zapostavljaju, porez na dodatu vrednost može postići veći stepen neutralnosti, ali ni pod kojim uslovima ne može se okarakterisati kao neutralan, jer bi tako bila zaobiđena velika istina toliko puta potvrđena.

II. Komparativni prikaz dva najpoznatija sistema poreza na dodatu vrednost

Dva sistema reprezentuju porez na dodatu vrednost u Evropi i unutar Zajedničkog evropskog tržišta. To su francuski sistem, koji je stariji i sistem Savezne Republike Nemačke, koji je uveden nekoliko godina posle francuskog sistema.

I ako oba sistema imaju istu fiskalnu osnovu da zahvataju samo vrednost koja se proizvodima ili uslugama dodaje u raznim stupnjevima kretanja robe, među njima postoje razlike. Te se razlike uočavaju najpre u uslovima pod kojima su uvedeni u jednoj i drugoj zemlji, zatim u oblicima i mehanizmu zahvatanja, stopama i postupku obračunavanja.

1. Uslovi pod kojima je uveden porez na dodatu vrednost

a. Uslovi u Francuskoj

Francuska je od 1920. godine usvojila sistem poreza na promet koji ie imao sve odlike kumulativnog poreza na promet (vodopadni, kaskadni porez na promet) i koji se plaćao na svaki obavljeni promet roba i usluga.Da bi se takvo kumulativno dejstvo poreza na promet izbeglo, uveden je 1926. godine porez poznat pod imenom »Taxes uniques« (jedinstvena taksa), koji se plaćao samo na jednu fazu (stupanj). Primenjivao se na tridesetak proizvoda, zamenjujući porez na promet proizvoda 1936. godine uveden je porez na proizvodnju (»Taxe à la production«) da bi se, 1939. godine ustanovio opet iz fiskalnih razloga porez na prodaju (»Taxe sur la transaction«). On je imao karakter dodatnog poreza na proizvodnju, koji je bio porez na promet po prirodi »kaskadni«[1]. 1948. godine reformisan je poreski sistem u Francuskoj. Pedesetih godina, teret dažbina koje su opterećivale promet u Francuskoj se učetvorostručio, prema stanju iz 1920. godine, a udvostručio prema porezu na promet koji postoji u najporezovanijim zemljama. Takav fiskalni teret obelodanio je mane sistema dažbina na promet. Porez na prodaju (»transaction«), navedene lokalne takse na promet, kao i porez na naknade za usluge (»prestations de services«), svojim »kaskadnim dejstvom otežale su uslove konkurencije između industrije i trgovine. Porez na proizvodnju, sa stopom od 15,35%, predstavljao ie poseban unutrašnji fenomen »kaskade« (lavine, vodopada) na uštrb investicionih dobara i zbog toga je taj porez nepovoljno delovao na razvoj tehnike u Francuskoj.

Sve ove slabe strane fiskalnog sistema, a posebno, navedenih vrsta poreza na promet, bile su neposredni povod da se obustavi dalja primena »kaskadnog« poreza (takse na prodaju, lokalne takse na promet i takse na naknade na usluge) i da se izvrši rekonstrukcija poreza na »proizvodnju«, kako bi se otklonilo štetno dejstvo kaskade svojstveno ovom porezu. Da bi se to omogućilo bilo je potrebno isključiti iz poreske osnovice porez na proizvodnju dobara koja su posrednici u proizvodnji.

Tako se u Francuskoj došlo na ideju da se uvede »Taxe sur la valeur ajoutée« (skraćeno T.V.A.), kao neutralan porez za sve faze proizvodnje, pa i za tehnički napredak.[2].

Karakteristika poreza na dodatu vrednost je jednostavnost, pošto se poreska osnovica dobija odbijanjem ukupnog poreza koji opterećuje kupovinu, od ukupnog poreza koji opterećuje prodaju dobara. Zbog toga je bilo, smatra se, korisno da TVA zameni sve do tada uvedene oblike poreza na promet koji je naplaćivala država (tj. porez na proizvodnju, na naknade za usluge i na prodaju — »transaction«[3]).

---

1) Maurice Laurè: Au secours de la TVA, Paris, 1957. godine.

2) I ako TVA u prevodu na naš jezik znači taksu, a ne porez u tekstu će se TVA tretirati kao porez na dodatu vrednost.

3) Takvu reformu predložio je Laurè: La taxe sure la valeur ajoutée, Paris, 1953.

Načela za TVA postavile su tri vlade u Francuskoj — 1952, 1953, i 1954. godine). Zakon o uvođenju TVA donet je 11. aprila 1954. godine. Taj je zakon najpre reformisao porez na proizvodnju (»taxe à production«) zamenivši je sa TVA. Porez na naknade za usluge je isto tako zamenjen ali nije bio nezavisan od TVA, kao što je bio porez na proizvodnju. On se odbija od TVA. Porez na prodaju (»transaction«) i lokalni porez isto tako su zamenjeni sa TVA.

Prema reformi završenoj u 1955. godini TVA je primenjivan do predposlednje faze svakog (proizvodnog) ciklusa, dok je na poslednju fazu primenjivan lokalni porez (na fazu prodaje). Na taj način su izbegnute posledice »kaskade«.

b. Uslovi u Saveznoj Republici Nemačkoj

12. maja 1967. godine Bundestag je doneo zakon kojim se reguliše porez na promet (»Mehrwertsteuer«), a koji je stupio na snagu 1. I. 1968.godine. Time je ukinut porez na promet koji je u Nemačkoj bio u primeni gotovo 50 godina.

Novim zakonom je dotadašnji bruto porez na promet zamenjen neto porezom na promet sa prethodnim poreskim odbijanjem (»Vorsteuerabzug«) koji je nazvan »Mehrwertsteuer« (porez na dodatu vrednost). Zakon je celo područje porezivanja podvrgao iscrpnim izmenama.

Do 31. decembra 1969. godine, celokupni prihod od Mehrwertsteuer-a pripadao je savezu (Bund). Posle finansijske reforme iz 1969. godine, porez se raspodeljuje za 1970. i 1971. godinu između saveza (Bund) i zemalja (Länder). Odnos raspodele 70:30 u korist saveza.

2. Osnovne karakteristike sistema poreza na dodatu vrednost (TVA i Mehrwertsteuer).

a. Francuski sistem TVA

aa. Predmet porezivanja

Porezu na dodatu vrednost u Francuskoj (TVA) podložni su svi poslovi obavljeni u Francuskoj ako potiču od industrijske ili trgovinske delatnosti bez obzira na njihov cilj i na rezultate (uspeh). Smatra se da je jedan posao obavljen u Francuskoj — ako se radi o prodaji — kad je ona izvršena pod uslovima isporuke roba u Francuskoj; ako se radi o svim drugim poslovima — kad su izvršena usluga, preneto pravo ili predmet dat pod zakup — korišćeni ili upotrebljeni u Francuskoj. TVA su podložni i: poslovi koje obavljaju zadruge i njihovi savezi; isporuke robe od strane kooperativnih udruženja i njihovih saveza; poslovi koje obavljaju proizvodne kooperative ili one koje vrše doradu ili preradu, kao i konzervisanje (čuvanje, održavanje) i prodaju poljoprivrednih proizvoda, izuzev ponovljenog ustupa koje ove kooperative vrše za svoje članove radi njihove porodične (domaće) potrošnje; poslovi koje obavljaju poljoprivrednici čija se aktivnost upodobljava, po svojoj prirodi i značaju, industrijskoj ili trgovinskoj delatnosti; poslovi koje obavljaju

netrgovačke profesije (zanimanja), ako naknada za te poslove sadrži u sebi koji od značajnih elemenata cene koštanja proizvoda ili usluga koji podleže TVA; poslovi koji se odnose na nepokretnosti, radnje (»fond de commerce«) ili na akcije ili udele društva za nepokretnosti i drugi poslovi.

bb. **Osnovica TVA**

Osnovicu TVA čini promet. Pojam prometa zavisi od vrste posla[1]). Za kupovinu ili razmenu (trampu) dobara, promet predstavlja prodajna cena ili vrednost dobara ili usluga koje su naplaćene. Za radove na nepokretnostima, to je tržišna cena (vrednost), cena istavljena u računu ili fakturi (fakturisana cena). Za usluge, to je cena usluge ili vrednost dobra ili usluge koji su naplaćeni. Za isporuke proizvoda (robe) promet predstavlja normalna cena prodaje proizvoda koja odgovara mestu i vremenu u kome se zasniva obaveza na plaćanje TVA. Za kupovinu proizvoda (robe), to je kupovna cena.

Cena, iznos ili vrednost koji određuju promet obuhvataju i »sve troškove i poreze«. Prilikom kupovine proizvoda (robe) TVA se uračunava, a u datom slučaju i drugi porezi koji terete robu. Zato se TVA uvek obračunava na cenu koju je platio kupac, isključivo i TVA. To je jedno od karakterističnih pravila za obračunavanje TVA.

Osnovica se može utvrđivati u stvarnom iznosu i paušalno.

cc. **Obveznici TVA**

Obveznici se razlikuju po tome da li automatski potpadaju pod obavezu plaćanja TVA ili se sami opredeljuju da plaćaju TVA. Prema tome oni su ili obavezni ili fakultativni platci poreza (TVA).

Obveznici TVA su lica koja učestvuju u vršenju poslova u Francuskoj, ako ti poslovi potiču iz industrijske ili trgovačke delatnosti, bez obzira na cilj i rezultate tih delatnosti., Obveznici su podjednako fizička i pravna lica. Za obveznika nije bitno kakav je oblik njegovog učešća u poslu i da li je posao vršen trajno ili slučajno (jednom).

Zakon od 1966. godine izričito pominje kao obveznika proizvođače, trgovce na veliko (grosiste) i trgovce na malo (detaljiste), uvoznike, preduzimače radova (izvođače radova) na nepokretnostima, vršioce usluga i posebne prevoznike, zatim poljoprivredne zadruge, poljoprivrednike koji obavljaju delatnosti slične industrijskoj ili trgovačkoj, čak i ako ove delatnosti predstavljaju produžavanje poljoprivredne delatnosti, lica slobodnih profesija za poslove koje obavljaju i koje sadrže jedan značajan elemenat cene koštanja proizvoda i usluga podložnih TVA.

Fakulativni obveznici (»partoption«) mogu plaćati TVA na svoj zahtev i na poslove za koje nije propisano obavezno plaćanje TVA. To pravo opcije za TVA predstavlja povoljnu okolnost i povlasticu za ove obveznike, jer im omogućava da koriste poreske odbitke i daju mogućnost svojim klijentima da ih maksimalno sami koriste. Pravo opcije je priznato

---

1). Code général des impots definiše promet u čl. 266. U stvari terminološki promet bolje odgovara »osnovici«.

lokalnim kolektivitetima, javnim ustanovama, poljoprivrednicima, licima slobodnih zanimanja (netrgovačkih), licima koja izdaju u zakup industrijske ili trgovačke objekte, konstruktorima turističkih hotela, licima koja obavljaju urbanističke poslove (radove), i, najzad preduzećima koja obavljaju poslove sa novim industrijskim otpacima.

bb. **Stopa TVA**

U vezi sa stopom koju treba primeniti i njenim utvrđivanjem postavljaju se dva problema: prvo, razlika koja se čini između stvarne i zakonske stope i drugo, multipliciranje (brojnost) zakonskih stopa.

Pošto se TVA obračunava na promet uključivo porezi (tj. TVA), stvarna stopa TVA, tj. procenat neto cene, poreza koji se ubiraju, je osetno viši od zakonske stope. To će reći od procenta iznosa koji je naplaćen u odnosu na prodajnu cenu proizvoda uvećanu za taj iznos.

Razlikovanje zakonske od stvarne stope nije jedina smetnja koju izaziva stopa TVA. Glavna smetnja potiče od različitosti stopa.

I ako je TVA opšti porez na potrošnju, za njegovo plaćanje nije predviđena jedna jedinstvena stopa, već su stope određene različito prema vrstama poslova (operacija). Ovu različitost stopa su često kritikovali francuski teoretičari kao protivnu prirodi TVA i kao nelogičnu. Međutim, različitost stopa ima osnova u privrednim i socijalnim razlozima, pa je malo verovatno da će se ona napustiti[1]).

Sigurno je da je postojanje različitih stopa često protivno zahtevima fiskalne neutralnosti. U svakom slučaju različite stope komplikuju mehanizam poreskih odbitaka (»deduction«), posebno za preduzeća koja obavljaju poslove (operacije) koje su podložne različitim stopama[2]).

I ako ne ide tako daleko sa redukcijom stopa TVA kao nemački sistem Mehrwertsteurva, francuski sistem je sveo stope na četiri. To su redovna stopa (»taux normal«), uvećana stopa (»taux majoré), prelazna stopa (»taux intermediaire«) snižena stopa (»taux réduit«).

Od 1. januara 1970. godine utvrđena je redovna stopa TVA u visini od 23% dok su ranije stope bile sukcesivno određene u visini 16,23% i 19%. Sa važnošću od 1. 1. 1970. godine propisana je uvećana stopa TVA u visini od 33, (1/3% za posebne proizvode i poslove (operacije) koji su izričito nabrojeni u zakonu[3]). Među proizvodima posebno se ističu skupoceni predmeti, koji imaju karakter luksuzne robe. Oni su utvrđeni u posebnoj listi[4]).

Zatim se uvećena stopa primenjuje na poslove koje obavljaju radnje poznate po tz. kreativnoj proizvodnji (kreacije); kozmetičke radnje; radnje koje su slične frizerskim salonima, a koje se utvrde propisom; usluge koje se utvrde propisom, poslovi sa nepokretnostima, kao i poslovi uređivanja i instalirinja koji se utvrde propisom.

---

1) PM Gaudemet: Précis de Finances publiques, str. 393.

2) P. M. Gaudemet: Précis de Finances publique, str. 393.

3) Član 281. Code général des ilpots.

4) Član 281. „ „ „ „ i član 89. Ann. III.

Prelazna stopa od 1. januara 1970. godine iznosi 17,6%. Ona se primenjuje na poslove kupovine, uvoza, prodaje, isporuke, komisiona, kao i na slične poslove za: gas,električnu energiju, komprimiran vazduh, vodenu paru, koja se koristi za centralna grejanja gradskog zagrevanja, sve vrste energije koja se upotrebljava za zagrevanje, klimatizaciju ili rashlađivanje zgrada, zatim lignit, koks, kameni ugalj, katran od uglja, drveni ugalj, drvo za gorivo. Ova prelazna stopa važi i za druge proizvode u zakonu pobrojane.

Prelazna stopa se tako isto primenjuje na putnički saobraćaj, naknade za usluge kulturnog i socijalnog karaktera koje po svojoj ceni i prirodi odgovaraju tekućim potrebama, a čija je lista utvrđena. Razlog za uvođenje prelazne stope sigurno je u želji zakonodavca da za određene proizvode suviše ne uveća cene. Dalje se prelazna stopa primenjuje i na one proizvode ishrane za koje ne važi umanjena stopa (od 7,5%) kao što je vino, razne vrste rakije (jabukovača, kruškovača, medovača i sl.), kao i na nameštaj za stanovanje, izuzev proizvoda za koje važi umanjena stopa.

Postoji mogućnost da stope koje su utvrđene u zakonu kao normalna(23%) i kao prelazna (17,6%) budu umanjene. To ovlašćenje za smanjivanje navedenih stopa ima Vlada, ako je prihod koji se dobija njihovom primenom veći od planiranog[1]).

Sličan motiv koji je opredelio zakonodavca za uvođenje prelazne stope postajao je i kod uvođenja umanjene stope. Iz socijalnih, ekonomskih ili kulturnih razloga predviđena je niža stopa od redovne, pa i prelazne stope za niz usluga i predmeta, koji su precizno definisani i za koje zakonodavac nije hteo da dozvoli visoku cenu. Umanjena stopa iznosi 7,5% i počela se primenjivati od 1. januara 1970. godine.

Ovom stopom su obuhvaćena davanja za opremanje hotela turističke klase i hotela u selima gde se provode godišnji odmori utvrđene posebnim propisima ministra finansija. Pansioni i polupansioni u tim hotelima isto tako koriste ovu smanjenu stopu prema osnovici utvrđenoj u visini tri četvrtine cena usluga davanja pansiona ili polupansiona[2]).

ee. Utvrđivanje i plaćanje TVA

U vezi sa obračunavanjem TVA postavljaju se tri pitanja:utvrđivanje prometa koji predstavlja osnovicu TVA i koji se porezuje, utvrđivanje stope koja se ima primeniti i određivanje odbitka (prethodno plaćenog TVA) tz »deduction«.

1. Utvrđivanje prometa svodi se na utvrđivanje cene ili vrednosti predmeta na koji se plaća TVA, promet se može utvrđivati u stvarnom iznosu (»récl«) ili paušalno (forfaitaire«).

Utvrđivanje prometa u stvarnom iznosu u kome je obavljen prestavlja opšti i normalan način postupanja pri obračunavanju TVA.

---

1) Art.280. bis Code général des impots.

2) Ann. IV. Code général des impots.

U ovome postupku utvrđivanja stvarnog prometa dolazi do primene već pomenuto pravilo »da se porez obračunava na cenu ili vrednost uključujući sve troškove i poreze«. Ono znači da TVA mora biti obračunat i plaćen na ukupan iznos koji plaća kupac prodavcu ili korisnik vršiocu usluga. Prevozni troškovi na primer, su elemenat prodajne cene koji se priznaje, ako se cena podrazumeva franko mesto opredeljenja. Ali ako je cena utvrđena na polaznoj (utovarnoj) stanici, prevozni troškovi ne ulaze u cenu prodaje. Oni se u tom slučaju posebno porezuju. Dugovana pasivna kamata, u slučaju prodaje na kredit, isto tako je podložna TVA, kao i troškovi osiguranja i komisioni troškovi koje kupac plaća. Čak je i vrednost ambalaže poreziva, izuzev ako je preuzima prodavac. Na suprot tome, rabat i popust u ceni moraju biti odbijeni od prometa koji se porezuje.

Porez koji opterećuje proizvode (robu) i usluge uračunavaju se u promet koji se porezuje. Posebno se TVA obračunava na cenu proizvodnje uključujući i TVA, što znatno uvećava realnu stopu TVA.

Zakonom je data mogućnost da se TVA određuje paušalno: 1). manjim preduzećima, čiji godišnji promet ne prelazi 500.000 franaka, ako se radi o preduzeću čija je glavna delatnost da prodaje robu, predmete ili hranu, koji se sobom nose ili troše na licu mesta ili o preduzeću koje, izdaje stanove i 2) preduzećima, čiji promet ne prelazi 150.000 franaka — ako se radi o drugim preduzećima,[1]). U prvu kategoriju uglavnom spadadaju trgovine, restorani, hoteli, a u drugu vršioci usluga, kao što su prevoznici, frizeri, perionice itd. Za procenu ovih najviših iznosa, uzimaju se sve delatnosti obavljene u preduzeću i njihovim pogonima (radnjama), podrazumevajući i one delatnosti koje su oslobođene TVA ili na koje se TVA ne primenjuje.

TVA se ne može primenjivati na pravna lica koja plaćaju društveni porez (»l'impôt sur les sociétés«); na poslove koji se odnose na nepokretnosti, radnju, »fonds de commerce«, akcije ili udele u društvima za nepokretnosti, koji se porezuju porezom na dohodak u industriji ili trgovini, na poslove izdavanja u zakup materijala ili dobara trajne vrednosti, izuzev ako se radi o sporednoj delatnosti industriskih ili trgovačkih preduzeća.

Poreski obveznik koji koristi povlasticu paušalnog porezivanja može uvek zatražiti da se poreže po opštim propisima tj. prema realnom (stvarnom) prometu.

Paušalno porezivanje se utvrđuje za kalendarsku godinu i za period od dve godine. Iznos koji služi kao osnovica za određivanje paušalnog plaćanja može se menjati u toku navedene dve godine.

Preduzeća koja se porezuju paušalno dužna su svake godine do 10. februara da podnesu prijavu za proteklu godinu koja sadrži potrebne podatke o prometu. Administracija u postupku porezivanja ispituje te podatke i na osnovu njih, ako postoje uslovi, utvrđuje paušal i izveštava o tome obveznika. Obveznik ima pravo da u daljem roku od 30 dana izjavi svoj pristanak ili stavi svoje primedbe na visinu paušala. Ako administracija ne prihvati primedbe obveznika, o tim primedbama odlučuje posebna komisija.

---

1) Član 302 Code général des impots.

Obveznici na koje se primenjuje paušalno porezivanje imaju pravo da u svoim fakturama zaračunavaju TVA po stopi koja se normalno primenjuje na odgovarajući promet (posao).

2. Stopa se utvrđuje zavisno od predmeta porezivanja i obveznika. S obzirom na mali broj stopa, njihovo određivanje ne prestavlja veliku teškoću.

3. Određivanje poreskih odbitaka vezano je za obavezu poreskog obveznka da porez plati samo na vrednost koju je dodao proizvodu koji je proizveo odnosno usluži koju je izvršio. Da bi se to postiglo TVA se obračunava na prodajnu cenu, a i se od te cene odbija TVA tj. porez koji je već opteretio elemente cena koštanja. Na taj način su izbegnute negativne posledice kumulativnih poreza, jer TVA pogađa samo maržu dobiti.

Član 271. Code général deo impots definiše poreski odbitak i glasi: »TVA koja je teretila elemente cene jedne operacije koja podleži TVA odbija se od TVA primenjene na tu operaciju«[1]).

Primenjivanje ovog opšteg načela odbijanja TVA teško je ostvarljivo ako obveznici moraju da plate TVA pri vršenju svakog pojedinog posla. To je izazvalo poresko-tehničke i knjigovodstvene teškoće. Da bi se teškoće otklonile i primena odbijanja uprostila, utvrđeno je obračunavanje TVA »masa na masu« (»masse par masse«), što znači obračunavanje na ukupno poslovanje izvršeno u određenom vremenskom periodu. Odbijanje se vrši »globalno« za preduzeće, a ne za pojedine proizvode. Visina odbijanja u stvari je jednaka iznosu TVA koji tereti dobra i usluge plaćene u toku određenog perioda, a koji je utvrđen na jedan mesec. Takav odbitak obračunava sam obveznik putem neposrednog odbijanja TVA koji duguje za svaki period porezivanja[2]).

Postupak poreskog odbijanja, sadrži razne modalitete, prema tome da li se radi o dobrima koja se sastoje od nepokretnosti ili o dobrima koja se ne sastoje od nepokretnosti, i o uslugama.

Imajući u vidu razliku koja postoji u pogledu ponašanja sredstava u procesu proizvodnje tj. razlikujući sredstva na osnovna i obrtna, francusko zakonodavstvo razlikuje i odbijanje TVA prema vrsti tih sredstava. Zato se različit postupak odbijanja primenjuje na nepokretnosti a različit na pokretnosti. Kategorizacija ovih dobara vrši prema načelima francuskog građanskog prava.

U okviru opšteg postupka odbijanja TVA, razlikovanje postupka odbijanja za dobra koja su nepokretna i dobra koja su pokretna, podrazumeva i dalje razlikovanje postupka odbijanja za preduzeća koja plaćaju TVA za vršenje celokupne svoje delatnosti i za preduzeća koja plaćaju TVA na deo svoje delatnosti.

Da bi se dosledno mogao primeniti postupak odbijanja bilo je potrebno da se učine izvesna ograničenja u vršenju prava na odbijanje. Ta ograničenja su u teoriji i praksi nazvana načelom srazmernosti (»régle du prorata«), načelom povraćaja (»régle du rev ersement«) i tz. régle du buttor

---

1) Propisi: član 271 Code général des impots
član 205 Ann. II i dalje.

2) P.M. Gaudemet: Précis, str. 395.

Odbijanje TVA može se vršiti samo ako su ispunjeni određeni formalni opšti uslovi. Preduzeće treba da dokaže da je TVA zaista primenjen, i to urednom fakturom isporučioca robe ili vršioca usluga u kojoj je naznačena TVA, odnosno uvoznom deklaracijom i potvrdom da je TVA preduzeće platilo.

Preduzeće mora samo da izvrši odbijanje TVA koje tereti dobra i usluge koje je dobavilo. U tom cilju preduzeće treba da podnese prijavu poreskom organu, u vreme plaćanja TVA koji duguje.

Kao nepokretna dobra smatraju se sve stvari, pokretne i nepokretne, materijalne i nematerijalne koje su nabavljene ili proizvedene u preduzeću ne radi prodaje ili prerade, već da bi se koristile na trajan način kao sredstva za rad (proizvodnju) ili kao oprema. Na ovaj način se odbija TVA koji tereti zemljište, zgrade, materijal i opremu, prevozna sredstva nameštaj, uređaje, trgovačku ambalažu koja se vraća i nematerijalne nepokretnosti, kao što su radnja (tj. dobar glas i mušterije tz. „fond commerce"), patenti, licence, modeli, concesije i dr.

Preduzeća koja su podložna plaćanju TVA za svoju celokupnu delatnost ovlašćena su da vrše odbijanje celokupnog TVA koji tereti dobra koja sačinjavaju nepokretnosti.

Ako su ta dobra ustupljena, uneta u društvo, preneta iz jednoga sektora delatnosti u drugi ili su nestala pre isteka četvrte godine koja sleduje iza godine u toku koje je nastalo pravo na odbijanje, preduzeća su dužna vršiti ispravku odbijanja (sistem „regularisation"). Preduzeće tako mora da postupi i kad u istome roku prestane da vrši svoju delatnost ili prestane da bude obveznik TVA. U ovim slučajevima obveznik je dužan da vrati deo TVA koji je odbijen (povraćaj). Taj deo jednak je iznosu početnog odbitka umanjenog za jednu petinu godišnje ili dela godine koja je protekla računajući od dana kada je pravo na odbijanje zasnovano. Ovaj povraćaj treba da bude izvršen pre 25-tog u mesecu koji sleduje mesecu u kome je nastao događaj koji ga je prouzrokovao.

Preduzeće može da izda primaocu ili korisniku udela („apport") u preduzeću potvrdu sa naznačenjem iznosa TVA kojim je prvobitno bilo opterećeno dobro, umanjen za petinu godišnje ili dela protekle godine računajući od dana kada je pravo na odbitak zasnovano. Preduzeće koje dobije ovu potvrdu može da odbije TVA koji je označen u njemu,pod uslovima predviđenim za sticanje dobra koja se sastoje od nepokretnosti.

Ovakav postupak ne može biti primenjen: kad su dobra uništena i uništenje dokazano; kad, u slučaju spajanja preduzeća ili udela u preduzeću (ulaganja — „apport"), preduzeće kome se vrši pripajane ili korisnik udela (ulaganja) prihvati u aktu o pripajanju (fuziji) ili ulaganju, da eventualno pristupi ispravci („régularisation") na koju je preduzeće kome se vrši pripajanje ili vlasnik udela bio obavezan; kad su u pitanju upotrebljavana dobra čija je prodaja podložna TVA.

Preduzeća koja nisu podložna TVA za svoju celokupnu delatnost ovlašćena su da odbiju ovaj porez samo delimično u delu koji opterećuje nepokretnosti. To je poznato pod nazivom načela srazmernosti („régle de prorata"). Deo koji se odbija odgovara iznosu TVA koji opterećuje pomenuta dobra izraženom u procentu koji proističe iz postojećeg odnosa između prihoda podložnih TVA i ukupnih prihoda koje preduzeće ostvari. Za utvrđivanje ovoga odnosa, pod prihodima se podrazumevaju i dažbine

(TVA) koje treba platiti; prihodi koji proističu iz izvoznog poslovanja sa proizvodima na koie se plaća TVA, iz isporuka koje su na osnovu zakona oslobođene plaćanja TVA, kao i iz vršenja usluga koje se koriste van Francuske čija je lista posebno utvrđena, uvećani sa TVA.

Poreski organ da bi se primenilo načelo srazmernosti može ovlastiti preduzeća koja vrše različite delatnosti (imaju različite pogone) ili ih obavezati da odrede procenat odbitka posebno za svaku delatnost (pogon). U tom slučaju svaka delatnost (pogon) smatra se kao posebno preduzeće koje može samostalno da vrši odbijanje.

Da bi sproveo postupak odbijanja po načelu srazmernosti svako preduzeće je dužno da na kraju kalendarske godine utvrdi procenat koji se odbija od prihoda ostvarivanja u toku te godine. Taj procenat služi za obračun odbitka od dobara pribavljenih u toku sledeće godine.

Pored načela srazmernosti („régle de prorata") u primeni je i već pomenuto načelo ispravljanja podataka („régulirasation") koje može biti dvojako — u vidu dodatnog odbijanja („déduction complémentaire") i povećanja odbitka („reversement"). Ispravka odbitka je obavezna ako postoji razlika veća od 10% između procenta početnog odbitka i procenta utvrđenog bilo za godinu u toku koje je nastalo pravo na odbijanje, bilo za jednu od četiri naredne godine. Ako je razlika pozitivna, preduzeće može da vrši tzv. »dodatno odbijanje« (»coalémentare«). Ako je razlika negativna, preduzeće je dužno vršiti povraćaj TVA. Povraćaj je jednak petini razlike između početnog odbitka i odbitka obračunatog na osnovu utvrđenog procenta na kraju određene godine.

U slučaju ispravljanja obveznik je dužan da poreskoj administraciji odmah vrati celokupan iznos TVA koji je odbijen.

Odbijanje TVA, koji opterećuje određena nepokretna dobra koja preduzeća upotrebljavaju za vršenje delatnosti na koju se plaća TVA moguće je, pod određenim uslovima, odnosno za određena dobra.

Ta dobra mogu biti: 1) nepokretni objekti i prevozna sredstva koji pripadaju državi, lokalnim kolektivitetima i njihovim javnim ustanovama, čije je korišćenje ustupljeno ili dato u zakup ako njihovi troškovi terete delatnost javne službe, a ustupanje (kocesija) ili davanje u zakup ne podleži TVA, 2) zgrade koje su izgradila preduzeća za gradnju čiji udeli ili akcije daju pravo učešća u vlasništvu ili pravo uživanja zgrade ili dela zgrade, 3) zgrade, čije je izdavanje podložno plaćanju TVA, a pripadaju: kreditnim ustanovama društvima za nepokretnosti — trgovačke i industrijske, i dr. Kolektiviteti i društva koji su navedeni, kao i vlasnici nabrojanih objekata izdaju preduzeću koje ih koristi potvrdu u kojoj navode osnovicu za povezivanje dobara ili dela dobara koje koristi to preduzeće, kao i visinu odgovarajućeg TVA.

Pod pokretnim dobrima podrazumevaju se, pored usluga, sva dobra, koja u knjigovodstvu preduzeća mogu da se vode kao vrednosti ekeksploatacije (naša obrtna sredstva). U takva dobra spadaju roba i svi predmeti nepokretni ili nematerijalni kupljeni radi ponovne prodaje (preprodaje), sirovine, potrošni materijali, gorivo svih vrsta, električna energija, oprema u radionicama (nameštaj) pogonima, biroima, reklamni predmeti i proizvodi, pokloni klijenteli, mustre, trgovinska ambalaža koja se ne vraća.

Pod uslugama se podrazumevaju one usluge koje preduzeće mora da pribavlja radi vršenja delatnosti. U ove usluge spadaju: zakup i drugi troškovi za zemljište, zgrade, materijal, radnju (dobar glas i mušterije — „fonda de commerce"), zatim usluge za održavanje i za popravke, radovi i izrade izvršeni inostranstvu, zakupnine za patente i licence, naknade posrednicima: za komision za kupovanje i prodaju, za posredovanje; troškovi prevoza i putni i selidbeni troškovi službenika i radnika vozarina (zakupnina brodskog prostora), troškovi reklame.

Kao i za nepokretna tako i pokretna dobra TVA se može odbijati u celini ako je preduzeće obveznik za celokupnu svoju delatnost. Za preduzeća koja delimično podleže TVA, pravo na odbitak je potpuno (u celini za dobra i usluge namenjena za delatnost koja podleže TVA. Pravo na odbijanje ne postoji za dobra i usluge namenjene za delatnost koja je oslobođena TVA, a umanjuje se za dobra i usluge korišćene podjednako za oslobođene i porezovane delatnosti. I ovde se znači primenjuje načelo „prorata" tj. srazmernosti.

Prema tome preduzeća su ovlašćena da odbijaju TVA kad dobra i usluge učestvuju isključivo u vršenje poslova na koja se plaća TVA, ali odbijanje ne mogu izvršiti kod dobra i usluge učestvuju isključivo u vršenje poslova na koje se ne plaća TVA. Kad je učešće dobara i usluga podjednako i u vršenju poslova koji podleže i u vršenju poslova koji ne podleže TVA, preduzeće može odbiti jedan deo TVA, kome podleže ta dobra i usluge. Tu je došlo do primene načela srazmernosti („régle du prorata"). Deo TVA koji se odbija je isti kao i kod preduzeća koja nisu podložna TVA za svoju celokupnu delatnost.

Odbijanje TVA kome podleže dobra koja se ne sastoje od nepokretnosti i usluge vrše se od TVA koja preduzeća duguju za mesec koji sleduje mesecu u kome je pravo na odbijanje nastalo. To je načelo „décalage d' un mois" [1]). Smatra se da je vrednost dobra i usluga ušla u cenu proizvoda koji nisu prodati odmah i otuda primene načela „décalage d, un mois" koje omogućava pauša'. Suprotno tome, već je navedeno da odbijanje TVA koji tereti dobra koja se sastoje od nepokretnosti može biti izvršeno od strane preduzeća u toku meseca u kome je to pravo nastalo.

Poreski organ može ovlastiti preduzeća da utvrde iznos odbitka za sva dobra koja se ne sastoje od nepokretnosti i za sve usluge. To se ovlašćenje obavezno primenjuje u toku jedne kalendarske godine, a prećutno se obnavlja, u koliko ga ne otkažu obveznik ili poreski organ pre 31. decembra određene godine.

Načelo povraćaja TVA, o kome je već ranije bilo govora kod odbijanja TVA za preduzeća koja nisu podložna TVA za celokupnu svoju delatnost, može se primenjivati ako je odbijanje već izvršeno, i to: kad je roba nestala, kad je na dobra i usluge već primenjeno odbijanje TVA kome su podležali, a ta dobra i usluge su upotrebljeni za vršenje poslova koji ne podleže TVA.

---

1) P. M. Gaudement: Précis, str. 398.

Ako za jedno dobro ili uslugu iznos TVA koji treba odbiti prelazi iznos TVA koji je trebalo platiti, zbog primene umanjene stope ili refakcije, iznos TVA koja se može odbiti je ograničen do visine iznosa TVA koji je trebalo platiti. Ako je odbijanje već izvršeno, preduzeće je obavezno da vrati razliku više odbijenog iznosa TVA.

Razlika se utvrđuje krajem svake godine i jednaka je razlici između iznosa TVA koji tereti troškove izrade i proizvode koji su neposredno sadržani, ugrađeni u dobra ili tereti usluge i iznosa TVA koji tereti ta dobra ili usluge. Načelo tz. „buttoir"[1]) koje je ovde objašnjeno, bilo je predmet čestih sporova između obveznika i poreskih organa. U stvari ovo načelo zasnovano je na tome da obveznik ne može tražiti povraćaj TVA ako iznos odbitaka na koji ima pravo premaša TVA koji treba da plati na proizvode koje je prodao ili na usluge koje je izvršio. Povraćaj je moguć samo kod iznosa robe.

Načelo „du buttoir" određuje, prema tekstu vežećeg zakona, da kada iznos TVA koja se može odbiti prelazi iznos TVA koji obveznik duguje, razlika se može odbiti se prenosi do njegovog iscrpljenja ili do iduće prijave, pod TVA koji rezervom primene propisa koji se odnose na izvoz. Znači ne postoji pravo na povraćaj u gotovom novcu izuzev kad se radi o povraćaju po osnovu izvoza.

b. Nemački sistem „Mehrwertsteuer"

aa. Predmet porezivanja

Poreski predmet je svaki oporezivi promet tj. promet za koji je zakonom određeno da podleže porezu.

Predmet koji je podložan porezu odnosi se na isporuke robe i vršenje usluga, kao i na sopstvenu upotrebu proizvoda i predmeta preduzeća posebno ako je upotreba namenjena za ciljeve van preduzeća. Porezivanje sopstvene potrošnje je naročito prošireno na upotrebu proizvoda (poslovnih predmeta) u privatne svrhe i na upotrebu za reprezentaciju preduzeća, na primer, pokloni poslovnim prijateljima, upotreba za kućne gozbe, za lov, ribolov i sl. ali ne i za novčane poklone. Osnov za porezivanje ovih predmeta je u tome da su svi predmeti koji služe preduzeću putem prethodnih poreskih odbitaka (»Vorsteuerabzug«) oslobođeni od poreza na promet. U skladu sa opštim načelom porezivanja potrošnje može stoga njihova upotreba u privatne svrhe da bude porezovana porezom na promet, pošto bi neka preduzeća prema drugim potrošačima bila inače povlašćena.

bb. Poreska osnovica i prethodni poreski odbitak

„Mehrwertsterer" se odmerava i naplaćuje prema prometnoj naknadi ili prema ugovorenoj naknadi. To znači ne prema tome šta predstavlja naknadu već prema tome šta ona treba da bude. Izuzetci su mogući samo za male preduzetnike (preduzeća).

---

1. Izraz se ne može prevesti. Reč se piše kao „le buttoir" ili „le butoir" (sa dva ili jedno „t") i znači naslon, odbojnu napravu i pregradu na kraju slepog koloseka.

Pod naknadom se podrazumeva sve što je »primalac isporuke dao da bi primio isporuku«, po odbitku poreza na promet (Mehrwertsteuer). Kao naknada smatra se ono što je drugi, a ne primalac isporuke dao isporučiocu (preduzeću), ali ovo pravilo ne važi za isplate iz javnih kasa. U naknadu se ne uračunavaju iznosi koje preduzeće u ime i za račun drugoga ugovori i izda. S obzirom da se od naknada odbija porez na promet, on nije kao raniji porez na promet element cene koštanja u kalkulaciji preduzeća. Zato porez nije deo kupovne cene.

Kod uvoza osnovicu čini vrednost uvezene robe („Zollwert").

Poreska osnovica za obračun je naknada »Entgeld« i to isključivo i uvek bez poreza na dodajnu vrednost (Mehrwertsteuer). U tome i jeste razlika između ove osnovice i osnovice za obračun bruto poreza na promet. Dok je bruto porez bio sakriven u ceni proizvoda ili usluge i na jednom stupnju proizvodnje predstavljao deo osnovice za obračun poreza, dotle neto porez na promet u stvari je samo jedna prelazna stavka tj. obaveze (»Durchlaufende Post«). U svakom računu porez se iskazuje odvojeno pored cene same robe ili usluge i ne ulazi u troškove proizvodnje. Preduzeće mora zato da iz svoje kalkulacije izostavi raniji u troškovima sadržani porez na promet, i da ga iskaže kao »neto vrednosti« (»Nettowert—neto cenu").

Preduzeće zaračunava na svoj promet, bez poreza na promet, odgovarajući iznos poreza i može od toga odbijati sve poreze na promet, koji su mu od strane njegovih isporučioca roba ili izvršioca usluga iskazani u računu (fakturi) za robu, sirovine, pomoćni materijal, usluge, kao i pri uvozu plaćeni porez na promet proizvoda („Einfuhrumsatzsteuer). To je poznato u nemačkoj fiskalnoj terminologiji kao prethodni porez („Vorsteuer"). Prema tome uplaćuje se samo iznos koji preostane i koji predstavlja stvarni poreski dug. Na taj način se postiže da deo naknade („Entgeldsteile"), koji je već podležen porezu u ranijim stupnjevima proizvodnje, u sledećim stupnjevima ne bude još jednom opterećen. Na svakome stupnju proizvodnje obuhvaćena je samo stvarna vrednost dodata u preduzeću.

Primer:		Porez
Obavljeni promet po stopi od 5%	100.000 DM	5.000 DM
Obavljeni promet po stopi od 10%	1500.000 DM	15.000 DM
Promet	250.000 DM	20.000 DM
Pri tme je u računu zaračunat i prethodni porez delom po stopi od 10%, a delom po stopi 5%		15.000 DM
Za uplatu ostaje		5.000 DM

Prethodni poreski odbitak u stvari predstavlja potraživanje koje preduzeće može odmah da odbije u narednoj poreskoj prijavi koju podnosi finaisijskom organu. Za fisk porez je ostvaren tek pri isporuci robe krajnjem potrošaču, koji mora da snosi porez zaračunat u fakturi.

Zato je porez u stvari naplaćen u prodaji na malo („porez na promet robe na malo"), kojim se porezuje zadnji (finalni, krajnji) potrošač. Ali pri tome je plaćanje podeljeno na stupnjeve (faze) proizvodnje.

Ukupno opterećenje porezom na promet u ovakvom sistemu odgovara uvek nominalnoj poreskoj stopi, bez obzira na to kroz koliko su privrednih stupnjeva proizvod ili usluga prošli.

Pošto se oporezivanje vrši posle zaduženja, preduzeće može svoj porez, koji predstavlja razliku između sopstvenog poreza i prethodnog poreskog oblika, uplatiti kod finansijskog organa, pre nego što mu je njegov kupac platio porez zaračunat sa prodajnom cenom robe kao što može izvršiti odbijanje pre nego što je i ono samo svom prethodnom isporučiocu porez platilo.

Putem ovakvog obračuna postiže se to da sva roba, uključujući i robu iz uvoza, nezavisno od broja privrednih stupnjeva kroz koje prolazi do krajnjeg potrošača, pri istoj ceni i istim poreskim stopama, bude opterećena u istoj visini, a izvezena roba—potpuno oslobođena poreza.

Prethodno odbijanje mogu da izvrše svi isporučioci roba ili izvršioci usluga, koji vrše isporuku u zemlji ili u slobodnoj carinskoj zoni i vrše usluge ili koji u ovome području imaju prebivalište ili poslovno sedište.

Za svakoga isporučioca obavezno je da izda račun u kome treba da iskaže neto cenu i porez. Pri tome porez treba da bude obračunat ne od svake poreske stavke već od ukupne sume iskazane u računu tj. sume na koju račun glasi. Pored toga nije potrebno da ovaj porez bude odmah i plaćen. Ukupan iznos koji je obračunat u određenom periodu vremena, na primer u jednom mesecu (od strane liferanata) može poreski obveznik (preduzeće) da odbije od svoga sopstvenoga poreskoga duga i samo razliku da uplati finansijskom organu.

Ovu razliku uplaćuje obveznik finansijskom organu, ali on je primio tu razliku od svoga kupca, kome je sa njegove strane porez posebno iskazan i u računu istavljen. I tu se opet vidi da Mehrwertsteuer deluje kao prolazna stavka (»durchlaufende Posten«). Na ovaj način se uspeva, da u redovnim slučajevima krajnji potrošač snosi pun iznos poreza, jer on nema na koga da ga prevali tj. od koga da ga odbije. Istina je da postupak postaje problematičan u trenutku kad prevaljivanje, zbog posebnih tržišnih uslova, nije ostvareno, na primer, zato što je postojala prekomerna ponuda robe.

Pored odbitka za isporuke i usluge može se odbiti i isplaćeni porez pri uvozu za robu koja je uvezena za račun preduzeća koje je porez platilo. Dozvoljen je pun odbitak i kod svakog prethodnog plaćanja koje potiče od investicija. Ali u punom iznosu dozvoljen je odbitak tek počev od 1973. godine. U godinama pre 1973. odbitak je samo delom omogućen kroz tzv. »porez na investicije« (»Investitionsteuer«). I ovde postoje teškoće da se tačno obuhvate svi poreski odbici. Tako mogu mali iznosi u računu biti istavljeni bez posebnog iskazivanja odbitaka i često sasvim zanemareni. Na pojedinim potvrdama može se poreski odbitak izračunati ako je poreska stopa poznata. U slučajevima u kojima je pojedinačni dokaz teško pribaviti, može finansijski organ odobriti preduzeću paušalnu stopu kao poreski odbitak.

cc. Stope poreza

U fiskalnom sistemu Nemačke postoje za Mehrwertsteuer dve vrste poreskih stopa. Jedno je opšta stopa koja počev od 30. 6. 1968. godine iznosi 11% (dotle je iznosila 10%), a drugo je snižena stopa od 5,5% (od 1. 1 do 3. 6. 1968. stopa je iznosa 5%).

Dok se opšta stopa primenjuje normalno na svu robu i usluge se umanjena stopa primenjuje za isporuke, sopstvenu upotrebu i uvoz gotovo svih važnijih prehrambenih proizvoda, knjiga, novina, ilustracija, usluga radija i televizije, privatnih pozorišta i sl. Pomenute poreske stope važe podjednako za promet u zemlji i za uvoz. Za poljoprivredu i za šumarstvo postoje posebni propisi. Primenjuju se tzv. prosečne stope. Za isporuke i za sopstvenu upotrebu poljoprivrednih i šumskih proizvoda, izuzev proizvoda pilana, stopa iznosi 3%, a za sopstveni promet 5%.

Mala preduzeća, čiji promet nije bio veći od 60.000 DM u prethodnoj godini, porezuju svoj promet, ako drukčije ne zahtevaju, prema starom sistemu tj. prema svefaznom bruto porezu na promet primenom poreske stope od 4%.

Ako se uporede opšta stopa ranijeg svefaznog poreza na promet od 4% i stopa novoga Mehrwertsteuer-a od 11% (ranije 10%), primećuje se poresko povećanje. Pri tome ipak ne treba previdjeti jednu osnovnu sistematsku razliku. Kod Mehrwertsteuer-a osnovicu predstavlja pojedinačni promet. Putem predhodnog poreskog odbitka (»Vorsteuerabzug«) u sistemu Mehrwertsteuer-a uspeva se da se samo stvorena vrednost u svakom pojedinom preduzeću tj. vrednost stvorena na svakom stepenu proizvodnje, poreže. Kod svefaznoga bruto poreza na promet ukupan promet tj. bruto promet predstavlja poresku osnovicu, bez mogućnosti da se izvrši bilo kakav poreski odbitak.

U pogledu porezivanja poljoprivrednih i šumskih proizvoda do 31. 12. 1969. godine bili su poljoprivrednici ovlašćeni da, pri prodaji svojih proizvoda, obračunaju porez po stopi od 5%, a šumska preduzeća po stopi od 3%. Od 1. I. 1970. godine data je veća povlastica, i ako se u zakonu koji reguliše povećanje vrednosti (»Aufwertungsausgleichgesetzt«) opšta stopa povećava od 5% na 8%. Porez obračunat po ovoj stopi poljoprivredni proizvođač i šumsko preduzeće ne uplaćuju već zadržavaju: 5% važi kao prethodni poreski iznos (»Vorsteuerbetrag«), a ostalih 3% mogu ovi proizvođači zadržati kao izravntnje tj. naknadu (»Ausgleich') za odgovarajuću štetu tj. gubitak dohotka, nastalu usled povećanja vrednosti valute (DM).

Propisi o porezu na promet koji su uveli izravnjanje zbog primene zakona o izravnjanju usled porasta vrednosti valute pokazali su se komplikovani. Nije daleko sumnja da se iza pravne sasade obnavljaju stare subvencije poljoprivredi. Tako su poljoprivrednicli bili u 1970. godini zbog primene zakona beneficirani otprilike za 780 miliona DM.

III. Zaključak

Upoređenje dva sistema poreza na promet, koji danas predstavljaju vodeće modele oporezivanja prometa u Evropi — francuskog i nemačkog, pokazuje da među njima postoje brojne zajedničke karakteristike, ali isto tako i razlike, koje su uslovljene privrednim, fiskalnim i tehničkim osobenostima jedne i druge zemlje.

Francuski sistem je bio prvi model porezivanja dodate vrednosti koji se pojavio u krugu zemalja Zajedničkog evropskog tržišta. Njegova primena mogla je biti pažljivo proučena, pa samim tim, pri ostvarenju

sopstvenog modela, Savezna republikt Nemačka mogla je nekoliko godina docnije da svoj model izgrađuje na uprošćenijim i lakše primenljivim osnovama (ovo važi i za druge zemlje).

Opšti rezultat upoređenja je da je francuski sistem fiskalno-tehnički složeniji od nemačkog sistema, zbog većeg diferenciranja stopa i posebnog mehanizma utvrđivanja osnovice i obračunavanja i plaćanja poreza. Naročito je, može se reći, složen postupak u kome se ostvaruje pravo na prethodno odbijanje poreza koji je već zaračunat kupcu u fakturi.

1. Oba se sistema zasnivaju na višefaznom (svefaznom) ali ne kumuliranom porezu na promet (neto porez na promet). Kod oba sistema oporezuje se samo stvarna razlika u ceni koja je osnovica za obračun poreza. Međutim, jasno je, i na prvi pogled, da se u stvari ne radi o nekoj vrednosti koja se dodaje proizvodu u svakoj pojedinoj fazi prometa i koja se porezuje, već se radi o promenama u ceni u toku prometa. Roba, a ovo važi i za usluge, na svom putu od proizvođača do potrošača, na koga se porez prevaljuje (destinatar), po pravilu, ostaje u istom obliku i bez promene u njenoj vrednosti, pošto ne postoji nikakvo ulaganje živog ili minulog rada. Međutim, cena se robi (uslugama) menja i povećava zbog uticaja niza faktora kako ekonomske tako i neekonomske prirode. Svaka promena cene uzima se u obračun i prirodno utiče na visinu poreza.

Porez na dodatu vrednost u oba sistema je veoma »obuhvatan« u tom smislu da se primenjuje na sve faze prometa od proizvođača do potrošača i na sve proizvode uključujući i poljoprivredne, kao i na sve usluge. Oslobođenje oporezovanja pojedinih faza prometa svedeno je na najmanju meru, pa je čak u nekim slučajevima isključeno zato što tehnika obračuna, ako oslobođenje postoji, onemogućava kupcu da se koristi povlasticom odbijanja poreza plaćenog u fazi prometa koji predhodi, pošto i on porez ne zaračunava svome kupcu. Na taj način oslobođenje robe u pojedinim fazama prometa može da dovede do daljega štetnog dejstva, koje se reperkutuje na sve kupce robe. Roba zbog neodbijenog poreza postaje skuplja. Zbog takvog štetnog dejstva oslobođenja, oba sistema pretpostavljaju mogućnost izjašnjavanja obveznika želi li i ne želi oslobođenje.

2. U pogledu porezivanja investicionih dobara oba sistema imaju podjednak stav, koji se sastoji u oslobađanju od oporezivanja tih dobara. Oslobađanjem investicionih dobara želi se izbegavanje dvostrukog porezivanja do koga bi moralo doći ako investiciona dobra ne bi bila oslobođena (jednom prilikom nabavke investicionog dobra, a drugi put prilikam prodaje, jer bi porez bio zaračunat u cenu proizvoda). S druge strane oslobađanjem od porezivanja investicionih dobara omogućava se posticanje investiranja i tim putem modernizovanje proizvodnih kapaciteta.

Postoji razlika kod nemačkog sistema u pogledu postupka oslobađanja. Da prihodi države od poreza na promet ne bi naglo opali zbog oslobođenja investicionih dobara, nemački sistem predvideo je prelazno porezivanje za period od pet godina (od 1968. do 1972. godine) pri kome se poreske stope iz godine u godinu smanjuju (»porez na investicije« naplaćivao se u 1968. godini po stopi od 8%, u 1969. godini po stopi od 7%, u 1970. godini po stopi od 6%, u 1971. godini po stopi od 4% i najzad u 1972. godini po stopi od 2%, s time da dalje porezivanje prestaje).

3. Zajednička karakteristika oba sistema poreza na dodatu vrednost je uprošćavanje fiskalnog postupka pri izvozu robe u cilju unapređivanja međudržavnog prometa roba i usluga., Ta karakteristika u osnovi je glavni motiv homogenizacije u opterećenju roba. Zato oba sistema predviđaju oslobađanje od obračunavanja i plaćanja poreza prilikom izvoza robe. To je olakšano i posebno uređenim tehničkim postupkom plaćanja poreza. U Francuskom sistemu poreza na dodatu vrednost izvoznici kupuju robu namenjenu izvozu bez poreza na dodatu vrednost. Zato nema povraćaja poreza do koga bi moralo doći, ako bi izvoznik porez platio i zatim tražio njegov povraćaj.

4. Oba sistema dozvoljavaju uporedno postojanje poreza na dodatu vrednost i pravog poreza na potrošnju tz. akciza. Akcize se obračunavaju i plaćaju na predmete najšire potrošnje: alkoholna pića, duvan, naftine derivate i njihova primena ima znatan fiskalni efekat. Ovi porezi (nazivaju se i »trošarinski porezi«) učestvovali su 1968. godine u posrednim porezima u Francuskoj sa 14,6%, od toga porez na duvan sa 3,9%, porez na alkoholna pića sa 2,2%, porez na naftine derivate sa 8,5%. U Nemačkoj u istoj godini učešće poreza na potrošnju u ukupnim posrednim porezima iznosi 26,5%, i to: duvan učestvuje sa 8,3%, alkoholna pića sa 4,6% a naftini derivati sa 13,6% Treba pomenuti da je 1968. godine poregodina primenjivanja poreza na dodatnu vrednost i otuda je odnos poreza na potrošnju i ostalih posrednih poreza — 26,5% : 74,5%[1]).

5. Poreskog obveznika su na isti način definisali i francuski i nemački sistem. Obveznik je prodavac proizvoda odnosno vršilac usluga. Prenošenje poreske obaveze na kupca poznato je da je moguće samo izuzetno i kad to uslovljavaju fiskalno-tehnički razlozi (naprimer u slučaju proizvoda koje proizvodi veliki broj preduzeća, a krug kupaca je veoma ograničen). Zbog toga što postoje znatne teškoće ako se obaveza plaćanja poreza prenese na kupca, naročito onda kad kupac ne može da proda svoje proizvode po ceni sa porezom, pa se postavlja pitanje ne samo opravdanosti postojanja takvoga poreza koji nije prevaljen, već i pitanje zastupljenosti u takvom porezivanju osnovnog načela posrednih poreza da porez plati konačni potrošač.

Prodavac je poreski obveznik bez obzira na poslovni rezultat i uspeh ostvaren u poslovanju (pozitivan rezultat ili gubitak).

6. Razlika u brojnosti stopa između francuskog i nemačkog sistema je očevidna. Francuski sistem ima četiri vrste, a nemački dve vrste poreskih stopa.

Od poreza na dodatnu vrednost očekuje se da deluje neutralno (neutralni porez). Jedan od elemenata njegovog neutralnog delovanja jeste i jedinstvenost poreskih stopa. Primenom samo jedne stope može se postići jednako postupanje i prema preduzećima i prema proizvodima i uslugama. Među njima neće u tom slučaju biti diskriminacije.

Pa ipak, naročito u francuskom sistemu predviđa se veći broj stopa što je motivisano vanekonomskim tj. socijalnim pobudama. Normalna (redovna) stopa primenjuje se da bi se neutralizirao svaki mogući uticaj na proizvodnju i promet; povećana i prelazna stopa treba da deluje kao mera socijalne politike. Prva da bi se jače oporezovala potrošnja luk-

---

1). Prema podacima iz Studije »Ekonomski aspekti uvođenja poreza na dodatu vrednost« (prof. dr. Pavle Vasić i dr. Mirko Jamnik), u rukopisu Beograd, 1971.

suznih artikala, a druga da bi se sprečio porast cena određene robe široke potrošnje ako bi poreska stopa bila viša. Umanjena stopa ima zaštitni karakter, jer stimuliše turizam, pošto je njena primena uglavnom ograničena na hotelijerske usluge.

U nemačkom sistemu opšta stopa primenjuje se na sav promet, a smanjena na promet prehrambenih proizvoda i neka sredstva javnog informisanja (usluga radija, televizije, privatnih pozorišta), novine i knjige.

7. Posledice primene sistema poreza na dodatu vrednost u obe posmatrane zemlje bio je veliki porast broja poreskih obveznika i veće opterećenje poslom oko obračunavanja i uplate poreza svakog preduzeća. Ovo zadnje opterećenje je posledica reforme poslovnog knjigovodstva koje treba da obezbedi više kvalitetnijih podataka. Najzad, zapaženo je da je uvođenje poreza na dodatu vrednost imalo za posledicu i povećanje broja uposlenih u poreskoj administraciji, što je nesumljivo povećalo izdatke na tu administraciju.

LITERATURA

Paul Marice Gaudemet: Précis de finances publiques, Paris, 1970.

Lauré M. La taxe sur la valeur ajoutée, Paris, Sirey, 1953.

„ „ : Au secours de la T.V.A., Paris, 1957.

M. Frapauce: Comment appliquer la nouvelle T.V.A., Paris Delmas, 1968.

M. Ch. de Guardia: Les recours en matière de T.V.A., Paris, 1968.

Code général des impots, Dalloz, Paris, 1971.

T.V.A. — guide da la taxe sur valeur ajoutée, Paris, 1968.

M. E. Kamp: Steuerlehre II. Teil, Bonn, 1971.

Die Mehrwertsteuer — Bundesministerium der Finanzen Probleme einer Netto; umsatzbesteuerung, Bundesministerium der Finanzen, Heft 2

Bulletin des Presse-und informationsamtes der Bundesregierung, Bonn, januar 1964.

isto: Sie wissen ja . . . . . Die Merwertsteuer, Köln, dr. G. Schmölders: Finanzpolitik, 1965.

L. Mehl: Science et techni.ue fiscales, Paris, II. Tome, 1959.

Björn Mattiasson: La taxe sur la valeur ajoutée, Finances et Dévelopement, br. 1/70, Publikacija M.M.F.

Dr. M. Matejić; Savremeno društvo i njegovi fiskalni sistemi, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, 1970.

B. Lazarević: Porez na dodatu vrednost kao vid oporezivanja roba i usluga u prometu, »Finansije« 9&e10/71.

Dr. Božidar Jelčić: Porez na promet, Zagreb, 1963.

L'IMPOT SUR LA VALEUR AJOUTEE

— une étude comparative —

L'impôt sur la valeur ajoutée est devenu la méthode la plus moderne de l'imposition des produits et des services en vente. Quoique encore limité au pays du Marché Commun, des pays nordiques de l'Europe et au deux pays de l'Amerique Latine, l'impôt sur la valeur ajoutée suscite un grand intérêt de plusieurs autres pays.

L'auteur à isolé deux systêmes d'imposition de la valeur ajoutée — les systêmes Français et Allemand — et essayé, en comparant leur caracteristiques et leurs influences sur l'economie et la sodieté, d'aboutir au conslusions qui peuvent servire d'orientation pour les systêmes d'imposition de valeur ajoutée a l'avenir.

La premiére question isolée et élaborée par l'auteur du coplêxe des problêmes d'imposition de la valeur ajoutée est la question de la neutralité de cet impot.

Affin d'evaleur la neutralité de l'impôt sur valeur ajoutée, il l'à comparé avec l'impôt »classique« cumulatif sur le chiffre d'affaires et il à conclu que les effets d'influence neutre sur le milieu economique et social est mieux exprimée chez l'impôt sur valeur ajoutée que chez l'impôt cumulatif sur le chiffre d'affaires, quoique l'impôt sur lavaleur ajoutée n'est pas strictement neutre.

En comparant les conditions sous lesquelles l'impôt sur lavaleur ajoutée est introduit en France et en Allemagne Fédérale, l'auteur à conclu que ces conditions etaient semblables. Quand Même, le systême d'impôt sur valeur ajoutée en France est plus comlexe que le systême Allemand, au moins en ce qui concerne le procdé technique de calculation et de détérmination des déduction necessaires pour le fonctionnement de l'imposition sur valeur ajoutée.

La comparaison des éléments constitutifs des impôts sur valeur ajoutée des deux systêmes à montré d'abord les caractéristiques communes, comme sont l'envergure de l'imposition qui se base sur une imposition en plusieurs phases d'un grand nombre de produits et de services, avec des libérations trés réstrictives, qui ont, même quand elles existent, un effet nuisible sur le contribauble, ainsi qu'on envisage le droit du contribuable de rénoncer a la libération affin de pouvoir utiliser la déduction, ensuite la libération d'imposition des biers d'investissement, avec l'introduction limitée d'un impôt temporaire sur les investissements dans le systême Allemand (de 1968 — 1973). Les doux systêmes tolêrent, l'existence, outre d'impôt sur valeur ajoutée, des impôts specifiques sur la consommation, imposés sur certains produits de consommation de masse (boissons alcoholiques, tabac, produits pêtroliers) qui donnent un effet fiscal considérable.

Dans les deux systêmes le contribuable de l'impôt sur valeur ajoutée est défini de même façon. C'est le vendeur des produits des services. En derniére consequence l'effet fiscal indirecte porte sur les utilisateurs finals des produits et des services, c'est-a-dire les consommateurs.

Les taux d'imposition diffèrent: en France il y à quatre sortes (régulier, majoré, transitoire et reduit tandis que dans le systême Allemand il n'y à que deux taux (11% comme taux général et 5.5% comme taux réduit). Des taux d'imposition differents sont envisagés, dans une mesure réduite, pour l'accomplissement de certains buts non-economiques (sociaux et autres).

Une observation comparative des systêmes Français et Allemand d'impôt sur valeur ajoutée montre, comme caracteristique commune, une possibilitée importante de leurs harmonisation, surtout quand il s'agit d'importation et exportation, ce qui etait, d'aprés l'article 99 du Traité de Rome l'intention de l'introduction d'impôt sur valeur joutée dans les pays du Marshé Commun.

Dr. Dragoljub Stojanović
redovni profesor

GRAĐANSKOPRAVNA ODGOVORNOST ZA ŠTETE PROUZROKOVANE ZAGAĐIVANJEM VODA

Uvod

Opijenost našeg veka ogromnim napretkom tehnike učinila je da je ona postala najsudbonosnija sila ljudske istorije, da se čudu tehnike danas svi klanjaju i da od njega očekuju rešenje svih egzistencijalnih problema današnjeg čovečanstva. U veku koji je sav prožet idejom povećanja materijalnog bogatstva, a samim tim i životnog standarda za sve ljude, tehnika je postala jedini smisao i najveća vrednost pred kojom se povlače svi drugi ideali. Ona je »vjeruju« današnjeg čoveka i na Istoku i na Zapadu. Pri tome se zaboravlja i na negativnu stranu tehničkog razvoja. na mogućnost da čovek potpuno osvoji prirodu i da samim tim postane oruđe nehumane tehnike koju je stvorio. U svom osvajačkom pohodu na prirodu on je menja na način koji ugrožava i njegov opstanak. Opijen svojim sposobnostima da može pomoću tehnike da proizvede sve što želi, bez obzira da li mu je to neophodno — homo tehnicus zaboravlja na činjenicu da van tog svog životnog ambijenta prirode koja ga okružava nema život za njega. Tehničkim napretkom ugrožena je »prirodna razmena materije između čoveka i zemlje« (Marks). Njim su naročito ugrožene vode koje su odavno izgubile prirodno devičanstvo nezagađenosti, tako da je moderan čovek stavljen pred problem kako da mu društvo obezbedi pravo da pije čistu i zdravu vodu koja je neophodan uslov za svako nastanjivanje i jedan od prvih osnova za egzistenciju i život stanovništva, industrije, zanatstva i poljoprivrede. »U jednom veku u kome je čovek zaboravio na poreklo svog života i u kome više ne zna šta mu je bezuslovno potrebno, ako želi da se održi na životu, voda je istovremeno sa drugim izvorima snabdevanja postala žrtva njegove ravnodušnosti«.[1])

U nastojanju da se štete prouzrokovane zagađivanjem voda otklone i izbegne apokalipsa moderno društvo se orijentiše uglavnom u pravcu pronalaženja modela i tehnike kojima bi se problem sveo na egzaktne dimenzije. Međutim, u tom pravcu se rešenje ne može naći, jer tehnokratski modeli su doveli do apsurda i rezultata koji ugrožavaju čitavo čovečanstvo. Radi se o tome da se ovaj na prvi pogled neutralni ideološki kompleks zagađivanja čovekove sredine prisutan i na Istoku i na Zapadu (po čemu se oba sistema po teoriji konvergencije približavaju) postavi sasvim drukčije, tj. da se sudbina savremenog čoveka, čija su svojstva i obeležja de-

1) Rachel Carson: Der stumme Frühling, München, 1963, str. 36.

gradirana na položaj robe, koja se prodaje na tržištu, čoveka koji oplođuje kapital i kao sredstvo povećava ekonomski rast i ekspanziju, promeni polazeći sa jednog humanističkog stanovišta po kome čovek nije sredstvo već cilj proizvodnje. Naravno da će na tom putu i tehnika pružiti svoj doprinos, ali u okviru jednog novog morala koji ne odiše kalkulacijom, povećanjem proizvodnje, već novim etosom oslobođenog čoveka za koga treba obezbediti jednu »kvalitetnu« životnu sredinu, u kojoj on sa prirvdom mora da uspostavi nov kontakt. Dosadašnja vladavina isključivo tehničkih principa dovela je čovečanstvo na ivicu katastrofe izbacujući u prvi plan kao imperativ vremena zaštitu vode od daljih zagađenja.

Mora se napustiti pogrešno shvatanje rasprostranjeno gotovo kod svih ljudi da je voda neiscrpan i od prirode dat proizvod koji se neograničeno može koristiti i zagađivati. Bacanje raznih otpadaka u vodu postao je najlakši put da ih se oslobodimo, uz garantovanu anonimnost i nesnošenje direktnih posledica ovakve nerazumne radnje, pošto one pogađaju uvek onoga ko se nalazi nizvodno. Više se grade stanovi, bolnice, saobraćajnice i drugi oblici životnog standarda koji uvećavaju prestiž graditelja. Izgradnja prečistača ne donosi takvu reputaciju, a izaziva daleko veće troškove koji se čine neproduktivnim. Iz okolnosti da se voda zagađuje od većeg broja učesnika koji ostaju anonimni, a štete nastaju posle dužeg vremena, one se osećaju kao neka socijalna hipoteka, »socijalni dug«, koji neizbežno i neotklonjivo treba da pogodi celo društvo na putu tehničkog napredka. Taj pogrešni osećaj dovodi do toga da se labavi odgovornost i da se ispuštaju iz vida i one odgovornosti kod kojih je uzrok za zagađivanje vode i prouzrokovač sa imenom i prezimenom tako da ga je lako otkriti i pozvati na odgovornost. U pogledu zaštite vode od zagađivanja nema nikakvog povoda da se odstupi od principa tržišne privrede i da se svi troškovi zagađivanja prebace na celo društvo, pošto ono tobože ima koristi od delatnosti koje zagađuju vodu. Troškovi zagađenja životne sredine moraju da budu snošeni od onog ko ih je prouzrokovao. Ko svojom delatnošću zagađuje vodu zbog čega se i cena čiste vode povećava, moraće ubuduće zato da plati, isto onako kao što se mora platiti i veća cena za robu koje nema u dovoljnoj količini. Princip prouzrokovanja zagađivanja vode, mora u građanskom pravu da postane osnovni kriterijum na kome će se graditi odgovornost zagađivača. Njegovo striktno poštovanje treba da povrati izgubljeno poverenje u građanskopravna sredstva u borbi protiv zagađivanja. Dato poverenje danas ne postoji, i pored svakodnevnih šteta na tekućim vodama, koje se često pretvaraju u industriske otpadne kloake, najbolji indikator je mali broj sudskih odluka u ovoj materiji ne samo kod nas, već i u drugim zemljama. A i kad se takvi zahtevi pojavljuju oni se uglavnom tiču naknade za uginulu ribu. Očigledno je da je pomor riba u jednoj reci poslednji signal, da je nastupila katastroftlna šteta i da su u takvim slučajevima prisutne i druge značajnije štete koje mogu da pogode veći broj ljudi. Građanskopravna zaštita od zagađivanja voda je samo deo zaštite koja na ovom planu treba da postoji i njen je zadatak da pruži zaštitu pojedincu — oštećenom u odnosu na zagađivača (štetnika). Sredstvima javnog prava treba se boriti da se spreči zagađivanje vode, što je nesumnjivo važniji zadatak.

1. Uzroci zagađivanja vode

Voda se smatra zagađenom kad su promenjene njene fizičke, biološke ili hemijske osobine delatnošću ljudi neposredno ili posredno tako da je ona za jedan ili više ciljeva (na primer za piće, za pojenje stoke, za upotrebu u industriji, poljoprivredi, za kupanje itd.) manje podesna nego što je bila u svom prirodnom stanju.

Voda se zagađuje u dve faze: najpre neko štetne materije unese u vodu, pa zatim one menjajući svojstva vode nanose štetu drugima. Visoki stepen zagađenja prouzroku otpadne vode koje se u cilju uklanjanja otpadnih materija puštaju u vodoprijemnike. Postoje četiri izvora otpadnih voda: gradovi, industrija, agrikulture, vode nastale spiranjem kišom ili pranjem gradova. Tako samo u Srbiji dospeva i vodoprijemnike sa otpadnim vodama iz naselja sa javnim sistemom kanalizacije oko sto pedeset miliona metara kubnih zagađenja organskog porekla. Organske supstance sadržane u kanalizaciji velikih gradova dovedene u vodoprijemnike potroše sav raspoloživi kiseonik u reci,stvaraju anaerobne uslove, koji dovode do trulenja. Takve vode su nosioci patogenih mikroorganizama, neupotrebljive su za piće i rekreaciju.

Najveću ulogu pri zagađivanju imaju industrijske otpadne vode. One čine više od polove ukupnog opterećenja za vodu. Samo u Srbiji na industrijske otpadne vode dolazi količina od oko 240 miliona metara kubnih. Od te količine oko četrdeset procenata dolazi na hemijsku industriju sa čijim otpadnim vodama ima velikih količina mineralnih i organskih materija i toksičkih jedinjenja koja dospevajući u vodoprijemnike ugrožavaju kvalitet vode i uništavaju floru i faunu.

Veliki zagađivači su pogoni prehrambene industrije, pivare, šećerane, mlekare, klanice, industrije prerade mesa.

Uništavajuće na vode deluju otpadne vode industrije obojenih metala koje učestvuju sa 10% u ukupnoj količini otpadnih voda u Srbiji. Iako industrija celuloze i papira ne učestvuje sa znatnim procentom u ukupnosti zagađenih vvda, njene otpadne vode predstavljaju jednog od najznačajnijih zagađivača zbog karakteristika otpadnih voda (jedna fabrika celuloze opterećuje vodu kao jedan grad od 350 do 500.000 stanovnika).

Veliki zagađivači su i čeličane, fabrike kože i tekstila, flotacije, priprema i prerade rude. I poljoprivreda ima veliki uticaj na zagađivanje vode. Dovoljno je samo spomenuti veliku količinu veštačkih đubriva i pesticida, koji spiranjem dospevaju u vodotoke i utiču štetno, posebno na ribe.

Pored odbacivanja škodljivih materija, odvođenjem otpadnih voda u industriji i domaćinstvu u vodoprijemnike, zagađivanje vode može da bude prouzrokovano i primenom škodljivih materija. Najveća opasnost od zagađivanja voda potiče od nafte (gubici nafte usled grešaka u manipulaciji, curenje zbog pukotina na tank uređajima, udesi tank cisterni itd.). Voda zagađena naftom oseća se i pri razblaženju jedan prema jedan milion, a jedan tank nafte od 5.000 litara u stanju je da zagadi vodu koja je godišnje potrebna za grad oko 80.000 stanovnika.

Sve veća primena deterdženata, sintetičkih sredstava za pranje, jako zagađuju vode za piće, koče proces samočišćenja i stvaraju neprijatne pene.

Reaktorski uređaji i preduzeća koja primenjuju radioaktivne izotope, ispuštanjem radioaktivnih materijala zagađuju vode i mogu prouzrokovati znatne štete. O poljoprivrednim đubrivima i pesticidima za uništenje štetočina već je bilo govora.

Razne škodljive materije, navodimo one koje je po našim pozitivnim propisima zabranjeno unositi u vode (Pravilnik o opasnim materijama koje se ne smeju unositi u vode — Službeni list SFRJ 3 (1966): amonijak, arsen, bakar, cink, DDT, fenol, fluor, gvožđe, nitrat, olovo, srebro, sulfati, tanin, terpentin, ugljen disulfit, živa itd. mogu na najrazličitije načine (pri korišćenju, proizvodni, lagerovanju, preradi) da prodru u vodu i da je zagade. Uzroci su najčešće oštećenje i nedostaci na uređajima u kojima se koriste ili pogreške ljudi pri njihovoj manipulaciji.

Kakvo će dejstvo imati škodljive materije na vodu zavisi o kakvim se zagađivačima radi — mineralnim ili organskim materijama. Mineralni zagađivači dovode do mučenja, taloženja, promene ukusa i mirisa vode kao i korozije. U velikim količinama deluju i kao otrovi koji uništavaju svu floru i faunu u vodi.

Organski zagađivači iz osnova menjaju ekosisteme vode. Prvobitni biljni proizvođači bivaju uništeni, dolazi do bujanja bakterija i algi. U vodi se smanjuje sadržina kiseonika koja za sobom povlači pomor riba i uništenje svih živih bića koja zavise od kiseonika. U vodi nastaju otrovne materije kao rezultat razlaganja kiseonika. Pod uticajem organskih materija razvijaju se gljivice, bakterije i alge koje deluju kao sekudarni ili tercijalni zagađivači, dok i same ne izumru. Određene organske materije prouzrokuju i akutna trovanja. Delovanjem štetnih materija na vodu, sprečava se i proces samoočišćenja vode. Životinjski i biljni organizmi u reci nisu u stanju da izvrše biološku razgradnju unetih zagađivača u vodu pošto u njoj usled zagađivanja ima sve manje kiseonika, dok se potpuno ovaj proces ne obustavi.

Anorganske materije unete u vodu se ne razgrađuju, ali one gube svoje štetno dejstvo putem prenosa, razblaženja i taloženja.

2. Štete prouzrokovane zagađivanjem voda

Od zagađenih voda štetu trpe ljudi čije je zdravlje ugroženo, živa bića kako u vodi tako i na zemlji. Ove štete ne ostavljaju pošteđene ni poljoprivredu, industriju ni turističku privredu. Oštećenja koja izazivaju zagađene vode nisu samo imovinskog karaktera nego obuhvataju i druga oštećenja — idealnog karaktera koja je vrlo teško nadoknaditi.

Zagađena voda koju upotrebljavaju ljudi za piće izaziva različita oboljenja. Najpoznatije među njima je tifus. Zatim tu dolaze kolera, srdobolja, dizinterija, epidemiska žutica, dečja paraliza i druge. Naročito je opasno ako ovi prouzrokovači zagade vodu za piće, kada bolest može da pogodi veliki broj ljudi (setimo se samo nedavno epidemije zarazne žutice u Resniku kod Beograda). U vodi mogu da budu sadržane i razne kance-

rogone materije, dospele preko otpadnih voda, kao što su nafta, sredstva za uništenje štetočina u poljoprivredi (pesticidi i fungicidi) radioaktivne materije, teški metali, itd. Ovi zagađivači mogu izazvati i genetske posledice koje još nisu dovoljno proučene.

Stoka i divlje životinje koje piju zagađenu vodu mogu da obole i uginu. Voda koja je zagađena naftom može biti uzrok uništenja ptica. Zagađene vode prouzrokuju i masovni pomor izvesnih vrsta riba ili svih riba. Smanjenjem kvaliteta vode usled zagađivanja pogođene su najplemenitije vrste riba (pastrmka, lipanj), dok su druge manje plemenite vrste znatno proređene (ciprinidi). Celokupni iznos gubitaka riba usled hroničnog zagađivanja vode je veći od akutnog trovanja riba. Akutno trovanje ne samo da uništava ribu nego čak i riba koja preživi ima smanjeni kvalitet mesa (promena ukusa mesa usled fenola i nafte).

Degradacija vode prouzrokovana zagađivanjem dovodi ne samo do isčezavanja riba usled smanjenja kiseonika, već i do izumiranja sveg prirodnog rastinja u vodi.

Zagađena voda za piće i upotrebu prouzrokuje velike troškove koji su spojeni za preradu takvih voda da bi se ona oslobodila štetnih materija, izazivača bolesti, neprijatnog ukusa i mirisa. Ako je voda jako zagađena ne isplate se troškovi za njeno prečišćavanje.

Industrija koja upotrebljava zagađene vode za rad svojih uređaja (uređaji za hlađenje, za dobijanje pogonske energije i drugi) trpi velike štete. Voda zagađena organskim materijama ima višak ugljendioksida koji napada beton i gvožđe i izaziva koroziju, a voda koja sadrži mangana i gvožđa prouzrokuje u industriji tekstila i papira promenu boje.

I poljoprivreda trpi velike štete zbog zagađenih voda u oblastima gde su locirana industrijska postrojenja. Na primer, samo u okolini Borskog rudnika, ogromni kompleksi zemljišta su potpuno uništeni zbog dejstva otpadnih voda koje se neprečišćene ispuštaju u reke, i njihovim izlivanjem i taloženjem mulja na priobalnim površinama iz flotacije i cijanizacije uništava se njegova plodnost i zelljište ostaje bez vegetacije. Tamo gde zemljište nije potpuno devastirano, prinosi u poljoprivredi i šumarstvu su veoma smanjeni[2]), a vrlo često poljoprivredni proizvodi dobijeni na takvom zemljištu imaju neprijatan ukus.

Estetski i rekreacioni značaj vode — kao faktora okoline, koja nam pruža zadovoljenje najrazličitijih potreba od ribolova, plivanja i drugih sportova na vodi, uključujući oporavak na rekama sa čistom vodom, ugrožen je zagađivanjem reka. Ko može da uživa, da se odmara i koristi reku za ribolov, kad je ona pretvorena u industrijsku otpadnu jamu punu smrdljive vode, bez riba i bilo kakvog života u njoj? Turistička privreda trpi od toga ogromne gubitke, hoteli ostaju prazni i turisti odlaze tamo gde im čiste vode mogu garantovati potpuni oporavak i rekreaciju. Ovako zagađenje vode ne samo da postaju ruglo predela u kome se nalaze, već posredno utiče na zdravlje ljudi u tom području, smanjujući im sposobnost za rad kroz smanjenje »kvaliteta životne sredine« u kojoj borave.

---

2) Pregled šteta koje u basenu Borskog rudnika izazivaju otpadne vode poljoprivredi daje ing. Živojin Bogdanović u svom radu: »Zaštita poljopivrede od aerozagađenja i otpadnih voda« SAN, Beograd, 1973. godine.

3. Problem uzročnosti i teškoće obuhvatanja štete kod odgovornosti za zagađene vode

U građanskopravnoj odgovornosti za naknadu štete jedan od neophodnih uslova je postojanje uzročne veze između štete i ponašanja iz koga se izvodi obaveza na naknadu štete. Taj elemenat mora biti sadržan i u pravu odgovornosti za zagađivanje voda. To je sasvim logično kad se govori o odgovornosti koja se vezuje za tačno određeno lice, da uvek mora postojati veza između radnje i posledice, kauzalitet koji povezuje štetni događaj sa radnjom ili delatnošću odgovornog lica. Kad ne bi bilo kauzalne veze, tj. ako bi se šteta nadoknađivala uvek, bez obzira ko je prouzrokovao, kada bi prouzrokovač ostao anoniman, takva naknada štete izlazila bi iz domena građanskopravne odgovornosti. Ne bi bilo opravdano, osim ako ne želimo da odbacimo čitavo individualno pravo odgovornosti za štetu, da se oštećeni prema svom nahođenju obrati zamišljenom štetniku sa zahtevom za naknadu, a da se ovome onemogući da dokaže da nije prouzrokovao štetu.

Štete nastale od zagađivanja vode mogu nastati na velikoj udaljenosti od uzročnika i posle dugog vremena. Zbog toga se pojavljuju teškoće da se utvrdi ko je štetnik. Najčešće kod ovih šteta ne postoji neposredna uzročna veza između zagađivačeve štetne radnje i nastale štete. Šteta je posredno prouzrokovana tako što se događaj koji dovodi do štete odvija u različitim fazama: korišćenje škodljivih materija, promena svojstva vode kada ove materije dospu u vodu (zagađivanje) i nastupanje štete. Ta posredna uzročna veza mora da bude tipična[3]), neprekinuta i adekvatna šteti nastaloj zbog zagađivanja vode kod pogođenih lica.

Nastaje vrlo težak problem ako uzroci zagađivanja vode dolaze od delatnosti više lica. Postavlja se pitanje kako će u takvom slučaju oštećeni praktično dokazati kauzalitet? U uporenom pravu odgovornosti za zagađivanje vode uvedena je oboriva pretpostavka o solidarnoj odgovornosti više štetnika (§ 22 stav 1 Nemačkog saveznog zakona o vodama iz 1957. godine i Međunarodna konvencija o građanskoj odgovornosti za štete prouzrokovane zagađivanjem naftom od 29. novembra 1969).

Da bi se olakšao težak položaj oštećenog lica, u uporednom zakonodavstvu, pokušava se uvođenjem zakonske pretpostavke o zagađivaču, da se oštećeni oslobodi obaveze da dokazuje tačno poreklo zagađivanja. Pretpostavlja se da je uzročnik zagađivanja držalac onog uređaja koji prema mestu i prema svojstvima materije koju koristi dolazi u obzir. Ova pretpostavka se može obarati, (ovu pretpostavku sadrže čl. 26 st. 5 Austrijskog zakona o vodama i § 22 Nemačkog zakona o vodama). Ne samo da je teško utvrditi postojanje uzročne veze kod šteta prouzrokovanih zagađivanjem vode, nego problemi nastaju i kod utvrđivanja obima štete. Najpre zbog toga što se ne nadoknađuju sve štete, postoji jedan deo štete koji se mora tolerisati. Treba nadoknaditi samo štete preko tog obima (abnormalne štete). Čak i kad su te granice povučene, jedan deo štete je

---

3) Druge delatnosti koje mogu da dovedu do promena svojstava vode (zbog zagrevanja, zaustavljanja vode branama itd.) nedostaje karakteristika tipičnog rizika da bi mogle da budu podvedene pod odgovornost zbog zagađivanja vode.

lako brojčano izraziti, (na primer ako se može prebrojati uginula riba ili ako se može utvrditi vrednost jednog podzemnog izvora koji je više neupotrebljiv), Drugi deo štete ostaje nevidljiv, jer gubici nisu egzaktni niti se mogu imovinskim vrednostima izraziti (štete opšte upotrebe). Sve to dovodi, kako kaže dr Hans-Urlich Müller[4]) do pojave socijalnih troškova. To su »štete koje, mada su direktno ili indirektno kauzalno povezane sa proizvodnjom i raspodelom,ne ulaze u ekonomski obračun troškova (privrednog subjekta ko ih je prouzrokovao) pa se snose od strane trećih lica i društva.«

4. Osnov odgovornosti za zagađivanje voda i opšti uslovi odgovornosti

U Jugoslaviji ne postoje posebni propisi koji regulišu problem građansko pravne odgovornosti za zagađivanje voda, da iz njih možemo da izvučemo odgovor na pitanje kakav je osnov te odgovornosti — skrivljeno ponašanje (»na naknadu štete ne obavezuje šteta već krivica«) ili odgovornost za rizik stvoren određenom delatnoštću, za rezultat delatnosti, bez obzira da li se radi o krivici ili ne.[5]) Međutim, posebno regulisanje pitanja naknade štete prouzrokovane zagađivanjem voda škodljivim materijama nalazimo u uporednom zakonodavstvu (§ 26 Austrijskog zakona o vodama od 18. februara 1959. godine, § 22 Saveznog nemačkog zakona o vodama od 27. jula 1959. godine[6]), a na međunarodnom planu postoji Međunarodna konvencija o građanskoj odgovornosti za štete nastale zagađivanjem naftom donetа u Brislu 29. XI 1969. godine.). Rešenja koja postoje po ovom pitanju u navedenim propisima polaze od odgovornosti za rizik, koji je vezan za određene uređaje ili delatnosti čijom egzistencijom ili radom nastaje opasnost od zagađivanja za vodu.

Ne bismo se mogli složiti sa stavom iznetim u našoj teoriji[7]) »da bi po principu rizika trebalo da se uvek odgovara za štetu od škodliivih materija pa bez obzira da li je ona nastala u procesu proizvodnje ili drugim aktivnostima ili u svakodnevnom životu«. Takav stav doveo bi do nepotrebnog proširenja objektivne odgovornosti. Kod pitanja koja činje-

---

4) Dr. Hans-Urlich Müller: Der privatrechtliche Schutz vor Gawässerverunreinigungen und die Haftung, Zürich, 1968, str. 24.

5) Naš Osnovni zakon o vodama od 1965. godine (koji je prestao da važi 31. XII 1971..) tretira samo problem zagađivanja vode škodljivim materijama sa gledišta krivičnog i upravnog prava. To isto važi i za republičke zakone o vodama.

6) § 22 Nemačkog saveznog zakona o vodama glasi: »Ko unosi ili uvodi u vodu materije ili tako deluje na vodu da menja fizičke, hemijske ili biološke osobine vode, obavezan je da nadoknadi štetu koja za drugog iz tog proizađe. Ako su više njih delovali svaki proizvođač odgovara kao solidarni dužnik. — Ako prispeju u vodu iz jednog uređaja koji je određen da proizvodi, prerađuje, lageruje taloži, prevozi ili odvodi takve materije, koje u nju nisu unete ili uvedene, vlasnik uređaja je obavezan da nadoknadi štetu koja je time drugim licima prouzrokovana' stav 1 rečenica 2 analogno se primenjuje. Obaveza na naknadu štete ne nastaje, ako je šteta prouzrokovana usled više sile.

7) Dr. Ljubiša Milošević: Štete od škodljivih materija i pitanje naknade tih šteta, Beograd, 1972, str. 89.

nična stanja treba da budu obuhvaćena objektivnom odgovornošću, čini nam se da njoj podležu samo one radnje sa kojima je spojen tipičan rizik da će prouzrokovati zagađivanje vode. One se ograničavaju na uređaje koji »proizvode, prerađuju, lageruju ili prevoze« materije škodljive za vodu Odgovornost se vezuje za pogon tih uređaja (na primer, uređaji za proizvodnju štetnih materija, kanalizacione cevi, tank uređaji i cisterne, silosi stočne hrane, aparati za galvanizaciju itd. Neće se primeniti objektivna odgovornost na druge uređaje koji nemaju navedene funkcije(iz jednog mlina u vodu dospeju škodljive materije koje su upotrebljene za uništenje glodara).

Objektivna odgovornost za štete prouzrokovane zagađivanjem voda primenjuje se i na one delatnosti koje su generalno pogodne da prouzrokuju zagađivanje vode, koje su »usmerene na unošenje tih materija u vodu«. Ovde objektivna odgovornost (inače se za ljudske radnje odgovara po principu krivide) obuhvata one slučajeve kod kojih rizik nije povezan sa radom nekod preduzeća. Ali bezopasne radnje koje po pravilu ne dovode do zagađivanja vode, (neko prolazeći mostom ispusti kantu nafte u vodu), ne spadaju pod objektivnu odgovorenost.[8]

Objektivna odgovornost za štete prouzrokovane zagađivanjem voda mora dakle da bude ograničena samo na radnje koje su povezane sa posebnom opasnošću. Čim se pojavi šteta kao posledica opasne delatnosti, koja je opisana pravilom o objektivnoj odgovornosti, ona se primenjuje bez obzira na činjenicu da li je štetnik privatnopravni ili javnopravni subjekt.

Kod odgovornosti za štete prouzrokovane zagađivanjem vode radom raznih uređaja odgovornosti mora da bude vezana ne za vlasnika uređaja (to je formalni kriterijum) već za držaoca uređaja, za onog ko kontroliše opasnost nastanka takve štete i za čiji račun i rizik taj uređaj radi (materijalni kriterijum). Samo je takvo lice u stanje da spreči zagađivanje vode.

Kod odgovornosti za radnje obaveza na naknadu štete treba da buve nametnuta onom licu koje preduzme radnju ili propuštanje skopčano sa rizikom zagađivanja vode.

Obaveza na naknadu štete pretpostavlja štetu usled zagađivanja vode koja je prouzrokovana radom posebnog uređaja ili posebne radnje. Neposredni uzrok štete predstavlja promena svojstva vode prouzrokovana zagađivanjem. Sudska praksa treba bliže da odredi šta se sve podrazumeva pod zagađivanjem.

Pošto je o drugoj pretpostavci za građanskopravnu odgovornost (uzročnoj vezi već bilo govora, ovde je nećemo tretirati). Problem se pojavljuje sa protivpravnošću radnje, s obzirom na činjenicu da do štete dolazi u većini slučajeva na osnovu opšte dozvole upravnog organa za rad određenih uređaja kao i dozvoljenom upotrebom škodljivih materija u svakodnevnom životu. Po mišljenju izraženom u našoj teoriji[9]) protivpravna radnja kao uslov štetnikove odgovornosti za štetu od škodljivih materija ne predstavlja poseban uslov ove odgovornosti. Čini nam se da je ovde po-

---

8) Dr. Hans-Urlich Müller, op. cit., str. 145.
9) Dr. Ljubiša Milošević: op. cit str. 88

jam protivpravnosti najuže shvaćen kao protivnost konkretnoj normi koja zabranjuje štetno ponašanje. Protivpravnost se u teoriji i šire shvata[10]) kao povreda načela celokupnog pisanog i nepisanog prava po kojima postoji obaveza izbegavanja nanošenja štete i preduzimanje zaštitnih mera od strane onog ko stvara opasno stanje. Svaka povreda takvih pravila ponašanja je protivpravna, čak i kad nije povređen ni jedan propis zakona o zaštiti voda. Odobrenje upravnog organa za rad opasnog uređaja ne daje ovlašćenje da se nanosi šteta, već samo utvrđuje da za odgovornošću delatnost ne postoje upravnopravne smetnje.

Opšti razlozi za isključenje odgovornosti (viša sila, krivica oštećenog lica) važe i kod odgovornosti za zagađivanje vode, pa ih nećemo posebno tretirati.

Pravila o objektivnoj odgovornosti za zagađivanje ovde ne mogu uvek da pomognu oštećenom licu. Ona otkazuju u slučajevima koda su štete prouzrokovane usled hroničnog zagađivanja vode više zagađivača, pri čemu svaki od njih zagađuje vodu tako malo da bi šteta nastala u punomnom obimu i bez učešća pojedinog zagađivača. U takvom slučaju odgovornost ne postoji pošto nedostaje uzročna veza između štete i konkretnog uzroka u pitanju. Nedostatak građanskopravne zaštite u ovom domenu treba nadoknaditi zaštitom u oblasti javnog prava-upravnopravnim i krivičnopravnim propisima

LA RESPONSABILITE CIVILE POUR LES DOMMAGES CAUSES PAR LA CONTAMINATION DES EAUX

Résumé

Par la contamination des eaux de plus en plus grande qui se dévoloppe en tant que résultat de l'industrialisation (les eaux industrielles résiduaires) et de l'accroissement du nombre de la population dans les villes (les eaux résiduaires de la canalisation) les cours d'eau naturales sont mis en danger qui se transforment en cloaque d'aeux fétides qui provoque les dommages tant aux hommes qu à tout le monde végétal et animal. Les dimensions de ces dommages sont de jour en jour de plus en plus grandes, et leurs auteurs s'ingénient, et quand ils sont connus, à faire passer ces dommages sur toute la société (ce que l'on appelle les dommages sociaux). C'est pourquoi le droit civil, par les règles sur la responsabilité doit s'engager dans la lutte contre les facteurs de contamination de l'environnement, en rattachant la responsabilité à l'auteur du dommage, l'agent provocateur, toutes les fois qu'il peut être identifié.

10) Karl Oftinger: Schweizerisches Haftpflichtrecht I, Zürich 1959, str. 112.

Le fondement de cette responsabilité doit être le risque créé par les activités qui sont propres à provoquer la contamination de l'eau. Pour la contamination de l'eau sont responsables: 1) le détenteur de l'installation par l'exploitation delaquelle (le travail la contamination a été causée, pour autant que linstallation est destinée à la production ou à l'utilisation des matières qui changent les propriétés de l'eau, de les emmagasiner, les rejeter ou laisser passer, les dériver ou les transporter plus loin; 2) celui qui fait entrer ou introduire dans l'eau de telles matières directement ou indirectement, pour autant que son acte est propre à provoquer ce résultat. Pour faciliter à la personne lésée de fournir la preuve du rapport causal, il faut introduire dans le droit de responsabilité l'hypothése légale de la causalité, selon laquelle en tant qu'agent provocateur de la contamination de l'eau est supposé le détenteur de l'installation qui selon le lieu et selon les qualités spécifiques de la matière dont il fait usage vient en considération.

Cette hypotèse peut être réfutée en prouvant les faits qui justifient les doutes sérieux en une telle cause.

Dr JAKOV RADIŠIĆ
Redovni profesor

PRAVNI DELIKT, PRAVNA SANKCIJA I PRAVNA ODGOVORNOST

I. PRAVNI DELIKT

1. Pravila društvenog reda pratila su ljudski rod, u manjoj ili većoj meri, gotovo kroz čitavu njegovu istoriju. Što je čovek bivao civilizovaniji, to je sve više podvrgavan normtma koje uređuju njegovo ponašanje u društvenoj sferi. Civilizacija je, takoreći, zarobila čoveka, uništila njegovu slobodu iz »pećinskog« i »šumskog« doba. Našavši se u okovima raznovrsnih socijalnih normi, čovek je zadržao potpunu slobodu postupanja jedino u odnosu sa samim sobom, u svome nevidljivom intelektualnom svetu; znači, slobodu mišljenja, ali ne i slobodu saopštavanja svojih misli. Samo tu njegovo ponašanje nije moglo biti podvrgnuto efikasnoj društvenoj kontroli i zato je, silom prilika, moralo biti prepušteno njegovom nabeđenju. Čim izađe iz tog odnosa sa samim sobom, prinuđen je da svoje ponašanje uputi pravcima koje mu obeležavaju društvene norme ili pravila. Na tim putevima on se susreće sa ostalim članovima društva, uspostavlja i željene i neželjene kontakte, zasniva raznovrsne odnose. A u tim odnosima izlaže se stalnoj opasnosti da se ogreši o neki društveni ideal, da se kompromituje. Mnogobrojne su i raznovrsne norme koje njegovo ponašanje kao člana određene društvene zajednice »kroje« i usmeravaju. One su, uglavnom, moralne, političke ili pravne prirode. Nepostupanje u skladu sa zahtevima bilo koje od njih ima odioznu kvalifikaciju »društvenog delikta«, radnje koja vređa zakone društva. A koji su i kakvi to zakoni?

Pojam zakonitog i nezakonitog, moralnog i nemoralnog postupka, veoma je relativan, i u vremenskom i u geografskom pogledu. Nekada se smatralo zločinom ono što se danas smatra za zakonito, i obrnuto. Svaki narod i svaki vek ima svoje pojmove o zakonitom i nezakonitom, o moralnom i nemoralnom. Čovečanstvo je još suviše daleko od onog stupnja savršenstva kad će svi ljudi, kao jednorodna bića obdarena istim razumom, složiti se u poimanju istinitog i lažnog, pravičnog i nepravičnog, zakonitog i nezakonitog, kao što su se već složili u tome da se sunce ne okreće oko zemlje, već zemlja oko sunca; kao što su se složili u mnogim matematičkim aksiomima. Jedva da smo se samo za koju godinu odmakli od doba u kome su vladali surovi moralni i pravni zakoni, na primer, u porodičnim odnosima. Setimo se samo onog oca-tiranina pred kojim drhte u strahu sva »kućna čeljad« i kome ni njegova supruga ne smje »u oči da pogleda«. Ko je mogao njemu da porekne moralno pravo na nasilje čak i nad naklonostima i osećanjima svoje dece. Prestupnicom se smatra-

la devojka koja se protivno volji svojih roditelja udaje za voljenog čoveka, odbijajući da pruži ruku onome u čiji su džep ili položaj zaljubljeni njeni roditelji. I najsvetlija intima čovekova bila je, dakle, podvrgnuta prinudi društvene norme; ni srce njegovo nije moglo slobodno da se opredeli. A možemo li biti sigurni da takvi i slični moralni zakoni nisu još i do danas ostali ponegde jači od pravnih?

2. Pošto u društvu postoje tri osnovne vrste socijalnih normi kojima čovek duguje pokorenost, postoje i tri vrste odgovarajućih delikata: moralni, politički i pravni. Ostavljajući po strani prve dve, zadržaćemo se na ovoj poslednjoj.

Pravni delikt je, najprostije rečeno, svako društveno štetno ponašanje koje je pravno nedopušteno. Kako u društvu postoje raznovrsne pravne norme to i delikti mogu biti različiti: krivični, administrativni, disciplinski, građanski itd. Oni se međusobno razlikuju po sadržini radnji iz kojih se sastoje, po karakteru društvenih odnosa kojih se tiču i po stepenu štetnosti za društvo. Pa ipak, svim pravnim deliktima svojstvene su i neke zajedničke osobine. Zbližava ih najpre, njihovo unutrašnje jedinstvo oličeno u socijalnoj suštini. Pored toga, svi oni imaju zajednička i neka spoljašnja obeležja koja ih karakterišu kao posebnu društvenu pojavu. Da počnemo od tih obeležja.

1) Pre svega, pravne delikte čine ljudi, a ne prirodne sile, stvari, biljke ili životinje. To je i razumljivo, budući da su oni skopčani sa pravnim normama koje regulišu samo društvene odnose. Istina, u dalekoj prošlosti ljudima nije bilo dovoljno jasna priroda prava pa su pravnu odgovornost protezali, ponekad, i na životinje i mrtve stvari. Za to vreme moglo bi se jedino uslovno govoriti o pravim deliktima kao radnjama koje vrše ne samo ljudi već i životinje. Ali, taj period pravne istorije toliko je daleko otišao u prošlost da smo na njega ogotovo izaboravali. Učinioci pravnog delikta (delikventi) mogu danas biti samo ljudi kao pravni subjekti i njihove organizacije. I to opet ne svi. Delikti su, naime, skopčani sa neispunjavanjem pravnih obaveza za koje su sposobna smo potpuno razumna lica. Deca do određenog uzrasta i duševni bolesnici ne mogu biti delikventi. Kad oni, na primer, pričine štetu drugome, neće odgovarati; odgovaraće lica koja su dužna da se o njima staraju. Kao deliktno postupanje ne smatra se, dakle, ponašanje neuračunljivog lica, mada je ono društveno štetno, već ponašanje onoga ko svojom krivicom nije vršio dužan nadzor nad njime. U tome se sastoji smisao tzv. »odgovornosti za radnje drugih lica«. Ovaj pravno-tehnički izraz gotovo da više škodi nego što koristi pravnicima, jer je, u krajnoj liniji reč o odgovornosti za svoje a ne za tuđe ponašanje.

2) Pravni delikti su vidljive radnje ljudi, a ne njihove misli ili osećanja. Namere i emocije koje nemaju svoje pojavne oblike ili manifestacije u konkretnim ljudskim radnjama (činjenju ili nečinjenju) pravno su irelevantne. Na tu okolnost ukazivao je i Marks: »Samo utoliko ukoliko ja iskazujem sebe, ukoliko stupam u oblast stvarnosti, ja stupam u sferu koja je podređena zakonodavcu. Mimo svojih radnji, ja apsulutno nisam njegov objekt«. Pravo reguliše društvene odnose u želji da utiče na volju i svest njegovih učesnika. Međutim, svest i volja, sami po sebi, ne mogu se proglašavati za protivpravne, niti povlačiti pravnu odgovornost svojih subjekata nezavisno od njihovog ponašanja u spoljašnjem sve-

tu. To isto važi i za bilo koja psihička stanja i osobine ličnosti. Međutim, ovaj demokratski princip pravne odgovornosti u praksi nije uvek u svetu i poštovan. On je bio često ignorisan naročito kod pravnih delikata političke prirode. Otuda su, na primer, najbliži srodnici, odnosno članovi porodice izvršioca krivičnog dela, ipso facto, proglašavani takođe za delikvente, bez obzira na to da li su oni u konkretnom slučaju ispoljili zaista svoje nedozvoljeno ponašanje. Istorija je u veoma bliskoj prošlosti zabeležila slučaj apriorne inkriminacije pripadnosti porodici izvršioca dela, i to u jednoj socijalističkoj zemlji[1].

3) Svi pravni delikti predstavljaju protivpravna ponašanja ljudi i njihovih organizacija. Njima se vređaju isključivo pravne norme kao najimperativnije društvene norme. Tim normama zaštićene su najveće društvene vrednosti pa su zato i pravni delikti štetniji od svih drugih delikata. Ovim ne mislimo reći da su oni potpuno odvojeni od moralnih i političkih delikata. Zna se da u velikom broju slučajeva među njima postoji podudarnost; samo što ona nije, ipak, potpuna . Ako su, naime, pravni delikti ujedno i moralni, odnosno politički, nije uvek i obrnut slučaj. Samo najteži moralni i politički delikti imaju ujedno i pravnu sankciju. Veliki broj njih inkriminisani su jedino moralnim i političkim normama. To su moralni i politički delikti u »čistom obliku«, za koje se ne može reći da predstavljaju protivpravne radnje.

Kad se kaže da je neka ljudska radnja protivpravna, time se hoće reći da je ona protivna pravnim normama određene države. Međutim, iz toga ne treba zaključiti da je svaka radnja koja nije u skladu sa pravnom normom samim tim i protivpravna. Nije, dakle, dovoljan svaki nesklad između radnje i poruke (diskriminacije) koju norma sadrži. Potrebna je radnja koja ima karakter protivljenja, suprotstavljanja zahtevima sadržanim u pravnoj normi. Takva radnja znači, u stvari, »napad« na normu a ne samo bezazleno nepoštovanje njenih zahteva. Suprotstavljanje nije opet moguće svakoj pravnoj normi, već samo onoj koja sadrži neku zabranu ili zapovest. Ako zabrane ili zapovesti u njoj nema, ako norma više preporučuje određeno ponašanje svojim adresatima nego što ga imperativno nalaže (leges imperfectae), onda nepoštovanje njene poruke ne može imati karakter protivpravne radnje. Takvim ljudskim ponašanjem ne nanosi se »udarac« pravnom poretku i onaj ko se ponašao drukčije nego što norma traži nije se »sukobio« sa zakonom. Stoga se, na primer, za onoga ko nije poštovao zakonom propisanu formu za zaključenje ugovora ne može reći da je izvršio protivpravnu radnju. Takvim svojim držanjem on nije nikoga ni oštetio. Pravne norme koje propisuju da se neki ugovori imaju zaključivati u određenoj formi ne zabranjuju da se oni zaključuju i mimo te forme, samo što ne priznaju njihovu pravnu važnost. Ali, ako neko odbije da ispuni svoju obavezu iz punovažnog ugovora, onda je njegovo ponašanje protivpravno isto onako kao i prouzrokovanje štete drugome. Znači, ponašanje koje norma zahteva od pravnih subjekata nije samo sebi cilj. Njime se obezbeđuju drugi ciljevi:

1. Na primer, Odluka CIK SSSR od 8 juna 1934 određivala je krivičnu odgovornost punoletnih članova porodice pripadnika vojnih snaga SSSR koji prebegnu preko granice. Na nju se kao na loš primer ukazuje u današnjoj sovjetskoj pravnoj književnosti (Videti Samoščenko, Ponjatie pravonarušenija po sovetskomu pravu, 1963, str. 11).

zaštićuju se određeni interesi. Pravne zabrane i pravne zapovesti stavljaju se u službi određenih društvenih interesa, tako što direktno ili indirektno upućuju na ponašanje koje je u skladu sa interesima koji se žele zaštititi. Sve dok taj interes ne bude napadnut ili ugrožen nekom ljudskom radnjom koja je u neskladu sa zahtevima pravne norme, ne može biti reči o pravnom deliktu.

4) Najzad, pravni delikti su skrivljene protivpravne radnje učesnika u društvenim odnosima. Krivica je subjektivna strana pravnog delikta, određeno psihičko stanje delikventa koje se sastoji u njegovom odnosu prema protivpravnoj radnji i njenoj posledici. Ona pokazuje njegov negativan stav prema interesima društva koji se pravom štite. U tome se sastoji njena socijalna sadržina koja povlači društveni ukor i odgovornost delikventa. Bez krivice nema pravnih delikata u pravom smislu.

Skrivljene mogu biti samo protivprane radnje. Ako je određeno no ponašanje zakonom dozvoljeno, ono ne može biti skrivljeno sa stanovišta prava. Krivica uvek pretpostavlja protivpravnost[2]. Kad sudija utvrdi da izvršena radnja nije protivpravna (na primer, zato što je preduzeta u nužnoj odbrani), on se neće ni upuštati u ocenu pitanja krivice. Poimajući bukvalno ovu činjenicu, neki pravni pisci pošli su putem potpunog izjednačavanja krivice i protivpravnosti, tj. sveli su krivicu na protivpravno panašanje. Ta tendencija ispoljena je naročito u francuskoj pravnoj književnosti, a donekle i u sovjetskoj[3]. U novije vreme ovo mišljenje se s pravom bolja. Rešeno je da krivica kao psihološko stanje izvršioca protivpravne radnje ne može biti isto što i sama radnja. U spoljnjem svetu krivice se manifestuje u protivpravnim radnjama, ali to još uvek ne znači da je protivpravnost element pojma krivice[4].

5) Dosad je bilo govora o spoljašnjim obeležjima pravnih delikata koja su zajednička za sve njih. Ali, u tome se ne iscrpljuje njihova sličnost. Oni imaju zajedničko i nešto što je još važnije od spoljašnih obeležja: socijalnu suštinu. Ona odjedinjuje sve vrste pravnih delikata i omogu ćuje jedan opšti teorijski pristup njima. Da je bliže pogledamo.

Svaki pravni delikt predstavlja radnju koja nanosi štetu društvu u celini ili pojedinim njegovim članovima. Rezultati njegovi se direktno ili indirektno odražavaju na zakonom zaštićene društvene odnose koji su se pokazali kao predmet napada. Ima delikata koji nanose materijalnu štetu, tj. izazivaju neposredno realne posledice u društvenim odnosima, među kojima su neke otklonjive a neke neotklogjive (na primer, ubistvo, telesna povreda, širenje epidemije i sl.). Ali, to nije osobina svih njih jer se neki iscrpljuju u »goloj« povredi pravne norme, u apstraktno stvorenoj opasnosti po društvo. U zavisnosti od toga, u pravnoj teoriji se čini podela delikata na »materijalne« i »formalne«. Međutim, jedno je ipak prisutno uvek: svi pravni delikti nanose nematerijalnu štetu društvu (moralnu, idejnu, političku.) Oni unose dezorganizaciju u društvene odnose

---

2. Ovo ipak nije sasvim nesporno u pravnoj teoriji. Postoji, naime, i mišljenje da pojam krivice ne treba vezivati za pojam protivpravnosti, tj. da umišljaj i nehat mogu biti i neprotivpravni (Tahrov, Objazateljstva, voznikajuščie iz pričinenia vreda, str. 24).

3. Videti Ma veev, Osnovanija graždansko-pravnoj otvetstvenosti (1970) str. 189. str. 189.

4. Matveev. isto, str. 190.

koji su pravom regulisani, narušavaju društvenu disciplinu i podrivaju autoritet prava. Naročito su štetni oni delikti koji ostaju nekažnjeni jer pravo nije potvrdilo svoj autoritet.

Zbog toga što su društveno štetni[5]), delikti i jesu zabranjeni. Sa stanovišta njihove zabranjenosti, oni se mogu definistai kao skrivljena neispunjavanja pravnih obaveza imperativno naloženih od strane države ili dobrovoljno preduzetih od strane delikvenata. Pojam »zabranjenost pravom« izražava sadržinu obeležja protivpravnosti radnje iz koje se delikat sastoji. Protivpravnost je pravni izraz društvene štetnosti pravnih delikata. Delikti nisu štetni zato što su zabranjeni, već su zabranjeni zato što su štetni Štetnost je, znači uzrok a zabrana je njegova posledica. Ali svi pravni delikti nisu pojednako štetni; neki su to u većoj a neki u manjoj meri. Prema stepenu njihove štetnosti, bira se i vrsta pravne norme koja će zabranu propisati. Najštetniji delikti zabranjeni su normama krivičnog prava, a najmanje štetni građanskopravnim normama. Ovakav rang zabrana nije bez značaja. Ono što je zabranjeno normama krivičnog prava nemože se smatrati dopuštenim ni sa stanovišta drugih vrsta pravnih normi. Tu važi princip da je manje uvek sadržano u većem. Ali to ne znači da će učinilac krivičnog delikata iskusiti uvek i pravne sankcije predviđene normama ostalih grana prava. Do toga bi moglo doći samo u slučaju kad postoji »dvojna« zaštita određenog društvenog odnosa, tj. kad zabranu jedne iste radnje izriču norme dve ili više različitih pravnih oblasti. To je tzv. »kumuliranje delikta«, koje povlači kumuliranje i odgovornosti. Na primer, jedna ista radnja može predstavljati i krivični i diciplinski delikt. U tom slučaju delikvent će, istvremeno, biti podvrgnut krivičnoj i disciplinskoj odgkovornosti. Neki pravni pisci smatraju da kumuliranja može biti i kod krivičnih i građanskih delikata. Mi, međutim, mislimo da je to stanovnište pogrešno, ali ćemo svoje mišljenje objasniti kasnije, kad budemo govorili o odnosu krivične i građanske odgovornosti.

6. Kad je reč o pravnom deliktu kao zabranjenoj radnji, da ukažemo još na njen odnos prema krivici izvršioca. Ovaj problem svodi se na pitanje da li je protivpravnost čisto objektivna ili objektivno-subjektivni kategorija. Drugim rečima, može se protivpravnom smatrati i ona radnja koja krši pravnu zabranu ali koja se može upisati u krivicu njenom izvršiocu? Pravni pisci se razilaze na tom pitanju. Jedni smatraju da treba praviti razliku između objektivne i subjektivne protivpravnosti. Objektivna protivpravnost bi se sastojala u samoj povredi nekog pravnog propisa, pri čemu nije uopšte od značaja da li u tome učestvuju svest i volja izvršioca radnje. Subjektivna pak protivpravnost podrazumeva ponašanje protivno pravnoj normi koje je praćeno svešću i voljom izvršioca. Znači, pojam protivpravne radnje ne nosi u sebi i krivicu lica koje radnju izvršava[6]). Međutim, veliki broj autora smatra da svaki pravni delikat predstavlja skrivljeno protivpravno ponašanje[7]). I nama se čini da ovo gledište

---

5. Namerno upotrebljavamo izraz »štetni« a ne »opasni«. Sve društveno štetne radnje nisu, naime, istovremeno i opasne. Opasnim se mogu nazvati samo one radnje koje osobito štetne po društvo. Zato su neki građanski delikti samo štetni a ne i opasni.Izraz »štetan« širi je , dakle, po svome domašaju od izraza »opasan«.

6. Videti Lehmann, Allgemeine Teil des Bürgerlichen Gesetzbuch, 4 Auflage (1963), str. 321.

7. Lejst, Sankcii v sovetskom prave (1962), str. 63.

više odgovara pojmu delikata. Društvena štednost delikata sastoji se, naime, kako u spoljašnjoj delatnosti delikventa tako i u njegovom unutrašnjem psihičkom odnosu prema svome ponašanju. Pravni delikti su akti svesnog ljudskog postupanja i zato sva lica i nemaju deliktnu sposobnost. Istina, ima slučajeva kad i deliktno nesposobna lica trpe određene neugodne pravne posledice svoga ponašanja kao i pravi delikventi (na primer, naknađuju štetu koju su prouzrokovala drugima). To je rezultat činjenice da neke pravne norme zabranjuju i određene radnje koje su samo objektivno štetne (neskrivljene). U drugim opet slučajevima štetno ponašanje ponašanje deliktno sposobnog lica povlači za njega pravnu posledicu sasvim nezavisno od krivice (tzv. objektivna odgovornost). I to zakon takođe zahteva.

Zapitaćemo se otud da li i te radnje treba smatrati pravnim deliktima. Ako na to pitanje odgovorimo potvrdno, onda time odbacujemo ideju o jedinstvenom pojmu pravnog delikata. Mi smo, međutim, pošli od obrnute premise u svojim izlaganjima i želja nam je da nju i dokažemo. Nećemo uvoditi pojam »kvazi-delikta« jer sa njim pravna teorija, kao što je poznato, ima loše iskustvo. Reći ćemo samo da izvesne radnje, koje su zbog svojih posledica objektivno štetne po društvo, povlače za njihovog izvršioca iste one prinudne mere koje i pravi pravni delikti. Stoga bi izgledalo logično da se i one svrstaju u pravne delikte. Ali to bi bila prilično gruba klasifikacija. Neunošenje takvih radnji u pojmovni okvir pravnog delikta ne mora se pravdati suviše tananim obzirima. Postoje za to i obziri koji se daju videti »golim okom«. Njih ćemo pokušati još da objasnimo u narednim izlaganjima. A ta težnja odvodi nas pitanju pravne sankcije.

II PRAVNA SANKCIJA

1.Rekosmo da se pravni delikt sastoji u neizvršavanju pravne obaveze Pod njom podrazumevamo neophodnost određenog ponašanja za članove društva. Pravne obaveze obezbeđene su pravnim sankcijama, tj. pretnjom da će se upotrebiti državna prinuda. Međutim, svi zahtevi pravnih normi ne stvaraju za ljude pravnu obavezu snabdevenu sankcijom. Nepoštovanje nekih od njih ne povlači mere državne prinude. Zakon, naime, često ukazuje na potrebu da se preduzmu određene radnje kako bi se postigao željeni pravni rezultat ili izbegle neželjene pravne posledice. Takvi zahtevi postavljaju se često u materijalnom i procesnom građanskom pravu. Na primer, traži se da ugovor o jemstvu bude zaključen u pismenoj formi i ukazuje na nemogućnost da se njegovo postojanje dokazuje drugim dokaznim sredstvima mimo pismene isprave; zahteva se da određene parnične radnje budu preduzete u propisanom roku, da se iznete tvrdnje i prigovori dokažu i sl., uz istovremeno ukazivanje na neugodne pravne posledice koje će zadesiti stranke ako se ne povinuju naređenju zakona. Sve te zapovesti ne stvaraju pravne obaveze u pravom smislu One nemaju kategoričan, već hipotetičan karakter jer su pravni subjekti slobodni da ih izvrše ili ne izvrše, zavisno od ciljeva kojima streme. Priznavajući opštu neophodnost poštovanja tih »obaveza«, država u svakom pojedinom slučaju ne prinuđava, već samo podstiče na vršenje odgovarajućih radnji. Moguće odstupanje od normi koje određuju »obaveze« te vr-

ste ne smatra se protivzakonitim činom pa se zato ono zakonom i ne zabranjuje. Posledice njihovog nepoštovanja jesu neugodne za lica koja pogađaju ali se one ne mogu, ipak, ubrajati u pravne sankcije u pravom smislu. Cilj sankcije je borba protiv povrede pravnog poretka, a u navedenim slučajevima ne može biti reči ni o kakvoj povredi jer odgovarajuće pravne norme nemaju zabranjujući karakter; njihovo »kršenje« ne predstavlja pravni delikt jer se time ne nanosi šteta drugome niti stvara mogućnost nanošenja. Ponašanja koja se od pravnih subjekata ovde traže jesu »obaveze u sopstvenom interesu«. Međutim, pravne sankcije imaju za cilj da štite pojedince od tuđih štetnih radnji a ne od njihovih sopstvenih. Zato je neosnovana tvrdnja da postoji tzv. »sankcija forme ugovora«.

Nije redak slučaj da se i samo proglašavanje od zakona nekog pravnog akta nevažećim naziva pravnom sankcijom. Sa stanovišta našeg, to bi bilo pogrešno. Proglašavanje određenog akta nevažećim znači ukazivanje na okolnost da on ne proizvodi pravne posledice, da ne rađa prava i obaveze. Njime se ne propisuje sankcija, već, naprotiv, odbija sankcionisanje posledice koju su stranke imale u vidu[8]).Neki pravnici smatraju da nenastupanje pravnih posledica kojima su težila lica koja odnosnu radnju preduzimaju predstavlja izraz »nepotpune sankcije«, tj. sankcije koja nije praćena primenom mera prinude prema delikventu[9]). Drugi opet govore o »sankcijama ništavosti«[10]). Oba načina izražavanja zamagljuju pravu suštinu problema. U stvari,problem se svodi na pitanje da li pravno nevažeći akti imaju društveno štetan ili društveno opasan karakter i da li stoga zahtevaju određene radnje od državnih organa sračunate na likvidaciju tih posledica. O tzv. »sankciji ništavosti« može biti reči jedino kod pravnih poslova sa zabranjenim predmetom, ukoliko se ono što je dato ili obećano dati na ime njihovog izvršenja oduzima u korist države. Ali, kad se pravni akt samo poništava i kad se vrši obostrana restitucija datoga, onda poništenje nema karakter sankcije.

Sankcija je, znači, artibut samo pravne obaveze u pravnom smislu; a takvima se mogu smatrati jedino ona pravna stanja od kojih je odstupanje zabranjeno pod pretnjom primene sankcije kao državne prinude. Kategoričnost pravne zapovesti i pretnja prinudom — nerazdvojno su povezani. Da bi smo odvojili sankciju od ostalih »nepovoljnih posledica« nepoštovanja pravnih zapovesti, treba podvući da sankcija nije atribut svake pravne obaveze, već samo one koja ima **kategorički** karakter. To su samo one obaveze čije poštovanje zakonodavac imperativno nalaže, ne dopuštajući bilo kakvu mogućnost odstupanja od zahtevanog načina ponašanja. Ako bi se pravni subjekti ponašali drukčije nego što norma traži ,došli bi neminovno u situaciju da oštete ili ugroze tuđa pravno zaštićena dobra. Stoga kršenje takvih obaveza mora izazvati reakciju onih državnih organa koji su dužni da se staraju o njihovom poštovanju. Sankcije su, dakle, samo one pravne posledice koje se nadovezuju na **protivpravno** ljudsko ponašanje, na **delikt**. Radnje koje nisu u skladu sa pravom ali koje nemaju obeležja delikta, ne povlače primenu pravnih sankcija, već posledica druge prirode.

---

8. Videti i Lejst, navedeno delo,str. 73.
9. Lejst, isto, str. 72.
10. Ioffe-Sargorodskij, Voprosi teorii prava (1961), str. 165-166.

2. Prema načinu na koji služe zaštiti pravnog poretka od protivpravnih (deliktnih) radnji, sankcije se mogu podeliti na dve osnove grupe: na one koje dovode do uspostavljanja narušenog prava i na one koje imaju kazneni karkter. Sankcije iz prve grupe usmerene su na realno uspostavljanje povređenog pravnog odnosa, na prinudnu realizaciju neizvršenih pravnih obaveza. U njih spadaju: prinudno izvršenje, nalaganje obaveze da se naknadi prouzrokovana drugome šteta, ukidanje ili izmena nezakonitih akata i druge mere kojima nije jedina svrha da ostvare zadatak generalne i individualne prevencije već i da zaglade štetu koju je pravni delikat pričinio društvenim odnosima. Dok u kaznene sankcije dolaze mere krivičnog, administrativnog i disciplinskog kažnjavanja, kao i druge mere delovanja koje pravni poredak štite isključivo putem generalne i individualne prevencije.

Samo sankcija koja se sastoji u obavezi naknade štete može se primeniti i realizovati i bez mešanja državnih organa. Za primenu i realizaciju svih ostalih sankcija nužna je odluka nadležnog organa. Odlukom se konstatuje postojanje pravnog delikta i primenjuje odgovarajuća sankcija. Ona, prema tome, predstavlja pravnu činjenicu iz koje nastaju određene obaveze za delikventa (na primer, da se podvrgne lišenju slobode, da plati novčanu kaznu, da se ne bavi određenim zanimanjem i sl.). Drukčije se, međutim, realizuje sankcija koja se sastoji u obavezi da se naknadi šteta. Obaveza delikventa predviđena tom sankcijom nastaje neposredno iz samog delikta. Odluka suda ne stvara njegovu obavezu da naknadi prouzrokovanu štetu niti pravo oštećenog da zahteva naknadu; ona samo potvrđuje postojanje pravnog odnosa i konkretizuje ga. Baš ta okolnost da obaveza na naknadu štete nastaje (po naređenju zakona) neposredno iz činjenice da postoji delikt i objašnjava mogućnost dobrovoljnog izvršenja obaveze od strane delikventa, bez intervencije državnih organa.

3. Za određivanje sadržine niza pravnih sankcija veliki značaj ima stepen društvene štetnosti ili opasnosti pravnih delikata. Ukoliko je delikt štetniji ili opasniji po društvo, utoliko su strožije i pravne sankcije koje se za njega predviđaju. Razume se, tu ipak ne može biti preciznog »doziranja«. Stepen društvene štetnosti, odnosno opasnosti mnogih protivpravnih radnji nije uopšte merljiv. Pravni delikti se, naime, ne razlikuju jedan od drugog kvantitativnim, već kvalitativnim obeležjima. Nemerljive su, isto tako, po svojoj težini i mnoge mere koje čine sadržinu sankcije predviđene pravnom normom. Pa ipak, može se reći da u ukupnoj masi postoji određena srazmera pravnih sankcija sa stepenom društvene štetnosti ili opasnosti pravnih delikata. Najštetnije, odnosno najopasnije protivpravne radnje predviđene krivičnim zakonom povlače, po pravilu, i primenu najstrožijih mera državne prinude. Međutim, zahtev da strogost pravnih sankcija bude u srazmeri sa težinom delikta nije moguće sprovesti u istoj meri kod svih vrsta sankcija. Daleko više to je moguće kod kaznenih nego kod ostalih. Sankcije koje služe uspostavljanju narušenog prava gotovo da i nisu ekvivalentne stepenu štetnosti, odnosno opasnosti pravnih delikata. Sadržina mera predviđenih ovim sankcijama mnogo manje zavisi od okolnosti koje ukazuju na štetnost ili opasnost protivpravnog ponašanja nego od karaktera i obima štetnih pos-

ledica. Šteta se, načelno, naknađuje u iznosu u kome je i pričinjena bez obzira na stepen opasnosti. U tome se pretežno, i sastoji svrha onih sankcija.

III. PRAVNA ODGOVORNOST

a). Opšti pojam pravne odgovornosti

1. »Odgovornost« je pojam koji ima veliku frekvenciju u našem svakidašnjem govoru. On označava jednu isključivo društvenu kategoriju jer samo ljudi mogu biti odgovorni jedni prema drugima. Čovek je jedino živo biće koga prati odgovornost. To je i njegova privilegija i njegova dužnost. Privilegija je zato što sadrži priznanje čovekove ličnosti, a dužnost zato što joj se mora pokoriti, što je ne može izbeći. Van ljudskog društva nema odgovornosti; tamo su svi »neodgovorni«. Istina, ponekad se govori i o »odgovornosti« životinje pred čovekom, čoveka pred bogom i idola pred čovekom. Međutim, sve ove vrste »odgovornosti« rezultat su samo fantastičnog odraza u glavama ljudi njihovih sopstvenih odnosa.

»Odgovarati« znači polagati računa drugima o svojim postupcima koji nisu u skladu sa društvenim pravilima ponašanja i trpeti određene neugodne posledice društvene osude zbog nepoštovanja tih pravila. Odgovornost pretpostavlja, dakle, prethodno postavljanje određenih zahteva čovekovom ponašanju i njihovo neispunjavanje od strane pojedinaca. Ali, ako te zahteve ne ispunjava većina ljudi, onda odgovornosti i nema jer se društvena norma koja te zahteve postavlja izrodila, praktično, u svoju suprotnost; norma je da nema norme. Čovek može biti pozvan na odgovornost samo za one postupke koji vređaju neku važeću društvenu normu. Ukratko: za neki društveni delikt. A pošto postoji i više različitih vrsta takvih delikata, postoji i više vrsta odgovorosti. Na primer: moralna, politička i pravna. Nas, međutim, interesuje samo pravna odgovornost.

Pravna odgovornost je vezana za pravne delikte, kojih, kao što rekosmo, ima više vrsta. Njih izučavaju pojedine naučne discipline: krivično, upravno, radno i građansko pravo. Svaka od njih bavi se ujedno i pitanjem pravne odgovornosti za onu vrstu delikata koja se nalazi u krugu njenog interesovanja. Tako je teorijski interes za problem pravne odgovornosti »sektorski« podeljen na više užih oblasti društvenih odnosa. Ali, pored ovog »decentralizovanog« načina gledanja koje se vrši »iz neposredne blizine« i koje dozvoljava da se vide samo osobitosti pojedinačnih oblika pravne odgovornosti, nedostaje još jedno »centralističko« osmatranje sa odstojanja koje bi omogućilo da se uoče i istaknu i njihova zajednička obeležja. Drugim rečima, nedostaje teorijski pristup pitanju pravne odgovornosti kao opštem pojmu. Razume se, to ne bi mogao biti zadatak nijedne od posebnih naučnih disciplina, već opšte teorije prava. Kod nas ova ideja nije se još dovoljno učvrstila, ali zato je u nekim drugim zemljama postala već stvarnost. Pokušaćemo da ukažemo, ukratko, na neke rezultate ovog načina istraživanja.

2. Iz činjenice da je izvršen određeni pravni delikt nastaje niz odnosa između državnih organa i delikvenata. Oni se gomilaju u postupku isleđenja slučaja, određivanja sadržine konkretne sankcije i njene realizacije. U njihovom ukupnom zbiru, ti odnosi se označavaju zajedničkim

pojmom »odgovornost«. Mada postoje više vidova pravne odgovornosti, svima njima je svojstveno i nešto zajedničko. Svi su oni nerazdvojno vezani za državnu prinudu na poštovanje pravne norme. Svaka pravna odgovornost sastoji se u primeni i realizaciji sankcija iz pravnih normi koje određuju prinudne mere što ih državni organi sprovode prema delikventu. Pravni osnov svake odgovornosti jeste sankcija pravne norme, a pravna činjenica koja uslovljava njen nastanak u svakom konkretnom slučaju — jeste pravni delikt. Ostajući u ovim zajedničkim okvirima, pravnu odgovornost možemo deliti po različitim kriterijumima. Na primer: prema vidovima pravnih delikata i karakteru sankcija koje se primenjuju: na krivičnu, administrativnu, diciplinsku i građansku (imovinsku); prema načinu primene sankcije: na sudsku i administrativnu, odnosno vansudsku; prema subjektu delikta: na individualnu i kolektivnu; prema karakteru povrede pravnog poretka: na »odgovornost za krivicu« i »odgovornost bez krivice«.

Valja reći da o sadržini pojma »pravna odgovornost« ne postoji jedinstveno gledište u teoriji. Neki pravni pisci izjednačavaju odgovornost sa sankcijom. Međutim, to je ipak suviše uprošćeno tumačenje ovog pojma, a svako preterano uprošćavanje vodi nužno ka netačnosti i nepotpunosti objašnjenja. Odgovornost jeste nerazdvojno vezana za sankciju pravne norme, ali se ona sa njom ipak potpuno ne poistovećuje. Osnov odgovornosti čine, naime, pravni odnosi koji proističu iz sankcije, ali je odgovornost »bogatija« od tih odnosa jer sadrži u sebi još mnogo čega u sankciji nema. To su, pre svega, forme realizacije odgovornosti. Sankcija određuje samo meru prinuđivanja koju treba primeniti prema delikventu. Postupak primene i realizacije te mere zavisi od karaktera sankcije ali on nije sa njom i identičan. Na tom planu , sankcija i odgovornost odnose se jedna prema drugoj kao sadržina i forma. Postoji, dakle, »forma odgovornost«, koja ima izvesnu samostalnost u odnosu na »sadržinu odgovornosti«. Tako, na primer, imovinska odgovornost može se ostvarivati i u sudskoj i u vansudskoj formi, a krivična samo u sudskoj.[11]

3. Sve što rekosmo navodi nas na zaključak da je pravna odgovornost primena i ostvarivanje sankcije koje se vrše u određenom postupku. Kroz nju dolaze do izražaja »pravo na kažnjavanje« i »pravo na prinudnu naplatu« koji su uslovljeni pravnim deliktom. Sankcija čini osnovnu pravnu bazu za odgovornost; bez sankcije, bez državne prinude, ne može biti pravne odgovornosti. Ali prinuda nije jedini element odgovornosti. Sadržinu pravne odgovornosti karakteriše još i društvena osuda ponašanja delikventa. Mere prinude koje se prema njemu primenjuju i jesu upravo izraz takvog raspoloženja. Međutim, ne bi se moglo reći da svaka takva mera znači i odgovornost. Državne prinudne mere medicinskog karaktera (tzv. mere bezbednosti) primenjuju se, na primer, i prema licima koja su neuračunljiva ili smanjeno uračunljiva. Ona se upućuju u zavode radi čuvanja i lečenja. U građanskom pravu imamo opet oduzimanje tuđe stvari i od savesnog držaoca, koji takođe može biti i neuračunljiv. Takve i slične mere prinude nisu plaćene osudom ponašanja lica koje se prinuđava. Njihovo sprovođenje ima takođe svoj pravni osnov u sankciji koju predviđa norma, ali lica prema kojima se one sprovode ne-

11. Lejst, ibibem, str. 93.

maju tretman prezrenih lica. Čovek se može učiniti odgovornim samo za svoje voljno ponašanje a ne za svaku vrstu ponašanja. Pretpostavka je za to da on ima mogućnost izbora između više mogućih varijanti ponašanja. Za taj izbor, kojim on ispoljava svoju volju, čovek jedino i može biti učinjen odgovornim. Društvenu osudu zaslužuje samo izbor one varijante ponašanja koji ne odgovara pravnim zahtevima. Ali ako čovečija volja ne učestvuje u tome izboru, tj. ako ponašanje nije svesno već slučajno, onda vređanje pravnih zahteva nije izvršeno sopstvenim postupcima i čovek se za takvo nesvesno ponašanje ne može učiniti pravno odgovornim. I ovo potvrđuje takođe ono što smo napred istakli: da između pravne odgovornosti i pravne sankcije nema potpune podudarnosti. Odgovornost jeste uvek sankcije, ali sankcija nije uvek i odgovorenost.

4. Zasad smo došli do zaključka da su državna prinuda i društveni prezir i krivica elementi potrebni za kvalifikaciju s a n k c i j e kao mere pravne odgovornosti. Ali, na tome se ne možemo zaustaviti. Valja reći da, pored njih, u bitna obeležja pravne odgovornosti neki pravni pisci ubrajaju još i okolnost da se ona izražava u određenim neprijatnim posledicama, u izvesnim lišavanjima koja trpi prekršilac prava zbog svoga negativnog odnosa prema pravnim normama i društvenim interesima koji su njima zaštićeni. To lišavanje kome je izložen delikvent može biti lične ili imovinske prirode. Samo pod tim uslovom pretnja odgovornošću je po njima, ustanju da preduprđuje vršenje pravnih delikata. Ako bi se odgovornost svodila jedino na prinudno izvršenje obaveze koju je delikvent imao i ranije, on ne bi imao nikakvih pravnih motiva da se uzdrži od vršenja delikata. Sa tog stanovišta, pristalice ovog shvatanja prave razliku između nacionlizacije i konfiskacije kao prinudne mere države.[12]. Pa ipak, valja reći da ovo gledište nije jednodušno prihvaćeno u pravnoj teoriju. Njemu se suprostavlja stanovište po kome je odgovornost ravna svakoj pravnoj prinudi pa da stoga i samo prinuđavanje dužnika na izvršenje obaveze koju je on preuzeo predstavlja takođe meru odgovornosti[13]. Dodajmo još da i sam zakonodavac doprinosi često nejasnoći odnosa između duga i odgovornosti, kad, na primer, govori o »ogdovornosti« osigurača i jemaa. U oba ova slučaeva ne može, međutim, biti reči o odgovornosti jer je ona uvek posledica izvršenog pravnog delikta. Osigurač i jemac nisu delikventi, ukoliko ne prekrše svoje ugovorom preuzete obaveze i izazovu potrebu za prinuđavanje na plaćanje duga. Pojmovna razlika između odgovornosti i duga je očigledna. Dug može biti rezultat i pravno dopuštene radnje (na primer, ugovora). U tom slučaju on se samo **duguje**; za njega se ne odgovara jer nije nastao iz nezakonitog ponašnja. Tek ukoliko se dužnik ogreši o svoj dug, ukoliko mu se dobrovoljno ne povinuje iz straha od sankcije, može doći do njegove odgovornosti. Odgovornost je, dakle, **protivpravan dug**. Ukoliko je dug saglasan pravu, odgovornost za njega postoji samo na planu mogućnosti, stoji u njegovoj senci. Tako konačno možemo zaključiti da odgovornost zahteva kvalifikovani dug, kao i kvalifikovanu sankciju. A kvalifikaciju i jednog i drugog daje protivpravnost radnje odgovornog lica.

---

12. Loffe-Sargorodskij, navedeno delo, str. 318-319.

13. Videti Samoščenko, Jurdičeskaja otvetstvennost v sovetskom obščestve, »učenie zapiski«, br. 2/1964, str. 31.

b) **Odnos krivične i građanske odgovornosti**

1. Krivična i građanska odgovornost nisu samo dva posebna oblika pravne odgovornosti već i dva antipoda u svojoj vrsti. I baš zbog toga je potrebno vršiti poređenje među njima. Jer, svaka stvar i svaka pojava najbolje se ogledaju u onome što predstavlja njihovu suprotnost. Dan nam postaje najsvetliji onda kad padne noć, leto najtoplije u hladnu zimu, a dobar čovek najbolji kad smo u društvu sa rđavima. Da nije nepoštenih, ne bi smo znali ko su pošteni, da nije pravde, ne bi smo prepoznali nepravdu, a da nema odgovornosti, ne bi smo znali ni šta je pravo. Kao što se dan rađa zato što je vladala noć, tako se i svaki društveni red zavodi zato što je bilo nereda. A pravna odgovornost dolazi, upravo, kao prinudna mera kojom se uspostavlja red u društvu. To je zajednički cilj i krivične i građanske odgovornosti, ali su im sredstva različita. Kojom ćemo se od njih poslužiti, zavisi od prirode društvenog nereda. Jer, svaki nered ima svoj red kao isključivo svoju suprotnost. Zato i možemo reći da su suprotnosti samo prividno razdvojene i ravnodušne jedna prema drugoj. Među njima, u stvari, postoji najveća harmonija koja ih drži u jednoj celini. To je ono što su filozofi nazvali zakonom jedinstva suprotnosti. U svetlosti toga, postaje jasna i potreba poređenja krivične i građanske odgovornosti.

2. Krivična i građanska odgovornost imaju zajedničku istoriju. U prvo vreme nije se, naime, gotovo ni pravila razlika između krivičnog i građanskog delikta. pa ni razlika između krivične i građanske odgovornosti. I jedna i druga imale su kazneni karakter. Otuda je lice koje prouzrokuje štetu drugome bilo, izloženo merama privatne osvete (tvz. »sistem taliona«). Tek kasnije usledice sistem **privatne kompenzacije.** Ume. što fizičkog delovanja na štetnika, oštećeni je sada prema njemu isticao zahtev za plaćanje novčane sume čiji je iznos određivan u zavisnosti od okolnosti konkretnog slučaja. Ali je to još uvek bila kazna, a ne naknada. Proces razdvajanja kazne i naknade štete odvijao se veoma sporo i trajao je kroz čitavo vreme postojanja rimskog prava, da bi čak i u njegovim poslednjim danima ostao još uvek sasvim nezavršen. To najbolje svedoči okolnost da je naknada štete dosuđivana u dvostrukom pa i u četvorostrukom iznosu a ne u visini stvarne vrednosti uništenog dobra. S druge strane, postojao je samo ograničen broj građanskopravnih delikata (na primer, nasilje, obmana, krađa itd.) a nije bilo opšteg pravila o naknadi štete.

Danas je, međutim, situacija u ovom pogledu sasvim drukčija. Krivična i građanska odgovornost potpuno su odvojene jedna od druge i postavljene na suprotne polove pravne odgovornosti. Takvo njihovo udaljavanje uslovile su kvalitativne razlike između krivičnih i građanskih delikata. Krivični delikti predstavljaju norme, napad na veće i značajnije društvene vrednosti. Stoga su oni i štetniji po društvo nego građanski. Stepen njihove štetnosti je toliki da ih čini opasnim, dok su građanski delikti, uglavnom, **samo štetni,** ali ne i opasni. Zbog toga su krivični delikti poimenično i zabranjeni, tj. za sve njih je izrečena pojedinačna pretnja pravnim sankcijama. Ona je pravni izraz društvene opasnosti tih delikata. Istina, zabranjeni su i građanski delikti, ali ne isključivo pojedinačnim nabrajanjem već i na generalne načine.

Razlika između krivičnog i građanskog delikta uočićemo najlakše po karakteru sankcija kojima je njihova zabrana propraćena. Znači: po karakteru protivpravnosti. Međutim, protivpravnosti je sekundarno (derivativno) i formalno obeležje delikata. Primarna je klasifikacija po kvalitetu, po njihovoj materijalnoj suštini. Tačnije: prema društvenim odnosima koji su objekt njihovog napada. Ali, izvesni društveni odnosi su objekt i krivičnih i građanskih delikata. Krivični delikti nemaju, naime, svoj sopstveni, specifični objekt. Radnje koje posežu, na primer, na imovinskopravne odnose i lična dobra mogu predstavljati i građanski i krivični delikt; sve zavisi od stepena njihove stetnosti po društvo, odnosno od vrste krivice. Takve su: krađa, neplaćanje alimentacije, nanošenje telesne povrede i sl. U ovim slučajevima delikvent biva podvrgnut krivičnom kažnjavanju ali trpi, paralelno, i određene imovinskopravne posledice. Imajući to u vidu, neki pravni pisci smatraju da jedna ista protivpravna radnja može predstavljati, istovremeno, i krivični i građanski delikt, pa zato govore o »kumuliranju delikata«. Nama se čini da ovo mišljenje nije sasvim tačno. Okolnost da se krivično kažnjavanje može spajati sa posledicama imovinskog karaktera nije dokaz o spajanju u jednoj radnji krivičnog i građanskog delikta. Ne može se, na primer, reći da postoji krađa i prouzrokovanje štete drugome jer krađa bez štete nije ni moguća. Stvar je u tome što šteta pričinjena imovinskim odnosima ima biti naknađena, nezavisno od toga da li je izazvana građanskim ili krivičnim deliktom. Ukoliko je u konkretnom slučaju reč o naknadi štete prouzrokovane krivičnim deliktom, ona se samo uslovno može nazvati građanskom odgovornošću. U stvari, reč je o likvidiranju nekih posledica krivičnog delikta metodima građanskog procesa. Pošto krivično pravo samostalno zabranjuje društveno opasna posezanja na imovinske odnose, krivični delikti se ne kumuliraju sa građanskim, već ih isključuju, stupajući na njihovo mesto. Ono što na prvi pogled liči na »kumuliranje« krivične i građanske odgovornosti, predstavlja, u stvari, samo paralelnu primenu krivičnog kažnjavanja i sredstava građanskog procesa radi likvidiranja jedne od posledica krivičnog delikta. Ako bi smo prihvatili mišljenje da postoji zaista kumuliranje građanskih i krivičnih delikata, teško da bi smo mogli objasniti mogućnost da jedan isti sud izriče i kaznu prema delikventu i dosuđuje pravo na obeštećenje žrtvi krivičnog dela. S druge strane, izgledalo bi kao da kumuliranja ima jedino u slučaju kad o zahtevu za obeštećenje odlučuje odvojeno sud u parničkom postupku. Ta okolnost, međutim, ne menja ništa u kvalitetu učinjenog delikta, jer i parnični sud vrši samo **dopunsko** isleđenje krivičnog delikta koji poseže na imovinske odnose, a ne podvrgava delikventa samostalnoj odgovornosti zbog građanskvg delikta. Krivični delikt je, dakle, uvek **samo krivični,** a ne i građanski, u isto vreme bez obzira na to da li se o njegovim imovinskopravnim posledicama sudi u krivičnim ili u građanskom postupku.

3. A sad da pogledamo i pobliže razlike između krivične i građanske odgovornosti.

1) Rekosmo da su krivični delikti kao osobito društveno štetni posebno i enumerativno obeleženi u zakonu. Za njih važi princip legaliteta (nullum crimen sine lege). Ne samo što je broj krivičnih delikata unapred ograničen nego su ograničene i sankcije koje se mogu izreći njihovim izvršiocima (nulla poena sine lege). Ograničene su i po vrsti i po obimu,

u smislu minimuma i maksimuma. Krivična odgovornost je dakle, unapred poznata; nepoznat je još samo delikvent koga će ona pogoditi. I baš zato što su njene relacije unapred određene a mere rigorozne, može delovati zastrašujuće na pravne subjekte, privoleti ih na uzdržavanje od vršenja krivičnih delikata. Građanski delikti, budući manje štetni za društvo, ne zahtevaju poimenično nabrajanje u zakonu. Ali, nije to jedini razlog odsustva njihovog nabrajanja. Stvar je u tome što oni imaju samo dva objekta napada, što mogu ugroziti samo dve vrste društvenih odnosa: imovinske i lične. Njima se napadaju ili imovinska ili lična dobra koja pravo štiti. I to samo pod pretpostavkom da je napad povukao za sobom i štetu u konkretnom slučaju. Stoga, ako se ne zadovoljimo površinskim posmatranjem njihovih neposrednih objekata napada, već proniknemo u dubinu, videćemo da, u stvari, i ne postoji više takvih objekata, nego samo jedan jedini: **imovinskopravni odnos.** Jer, i onda kad oštećeni trpi neimovinsku štetu, mi mu dosuđujemo imovinsku naknadu, ne lečimo njega, već njegovu imovinu. Pošto je samo jedan objekt koji može biti napadnut protivpravnim radnjama koje dovode do primene građanskopravnih sankcija, sve se te radnje mogu svesti na jedan jedini delikt: **na prouzrokovanje štete drugome.** On se samo pojavljuje u različitim oblicima. Rimski pravnici su u građanske delikte ubrajali jedino tzv. »vanugovorno« prouzrokovanje štete imovini ili ličnosti drugoga. Danas se, međutim, smatra da delikt, u širem smislu, obuhvata i povredu ugovorne obaveze, odnosno zaključenje zabranjenog pravnog posla. Drugim rečima, svako protivpravno prouzrokovanje štete drugome, svaka povreda tuđeg subjektivnog prava. Iz toga se dade zaključiti da u građanske delikte, za razliku od krivičnih, ne spadaju one ljudske radnje koje stvaraju samo **apstraktnu društvenu opasnost,** koje se svode jedino na nepoštovanje pravne zabrane. Ali, ako je opasnost štete u konkretnom slučaju već stvorena, makar da ona još nije i realizovana, radnja kojom je opasnost izazvana ima obeležje građanskog delikta. Podela protivpravnih radnji na **delikte povrede** i **delikte ugrožavanja** nije, dakle, nikakva specifičnost krivičnog prava. Razlika između krivičnih i građanskih delikata jeste isključivo u tome što je za prve dovoljna i **sama mogućnost** da opasnost štete nastupi, dok je za druge potrebno konkretna pojava takve opasnosti. A pošto se unapred nikad ne zna kolika će biti šteta, odnosno opasnost od štete, kvantitativni obim sankcija za građanske delikte može se odrediti samo post factum.

2) Sadržina krivične odgovornosti jeste, pre svega, u kažnjavanju delikventa. Ona pogađa ličnost odgovornog lica a često i njegovu imovinu. Ukoliko je skopčana sa imovinskim lišavanjem, postoji i mogućnost da bude zamenjena za neimovinsku sankciju (na primer, novčana kazna za kaznu zatvora). Građanska odgovornost je uvek **imovinske prirode** i sastoji se u naknadi štete, oduzimanju stvari od nezakonitog držaoca i u otklanjanju stvorene opasnosti nastupanja štete. Zbog toga se ona samo posredno može ticati i ličnosti delikventa. Nijedna od građanskopravnih sankcija ne može se zameniti za neimovinsku sankciju. Osim toga, sankcija mora biti adekvatna učinjenom deliktu, pa se ni imovinskopravne sankcije ne mogu zamenjivati jedna za drugu (na primer, ako je stvorena opasnost štete, može se zahtevati samo njeno otklanjanje a ne i naknada

štete). Kad se odgovornost sastoji u naknadi štete, ona zavisi, pre svega, od njene veličine, dok se krivična odgovornost odmerava prema težini dela i stepenu krivice delikventa.

3) Prema slovu zakona, krivična odgovornost ima za cilj: sprečavanje društveno opasne delatnosti; sprečavanje učinioca da ne čini krivična dela i njegovo popravljanje; vaspitni uticaj na druge da ne čine krivična dela; i uticaj na razvijanje društvenog morala i društvene discipline građana (čl. 3 KZ). Reč je, znači, o **individualnoj** i **generalnoj prevenciji.** Građanska odgovornost, budući mnogo manje uperena prema ličnosti delikventa, ne može imati pretežno preventivni cilj. Ona pogađa imovinu delikventa, a imovina je manje osetljiv gubitak za ljude nego što su njihova lična dobra koja pogađa krivična sankcija. Za građansku odgovornost pojedinci su čak i različito sposobni, a oni najneposredniji ostaju praktično neodgovorni, iako su identifikovani kao delikventi. No, to nikako ne znači da prevencija nije uopšte komponenta građanske odgovornosti. Već smo ranije istakli da je ona svojstvena svakoj vrsti pravne odgovornosti, pa i građanskoj. Stvar je samo u tome što prevencija kod građanske odgovornosti stoji u drugom planu, što je zaklonjena drugim neposrednijim ciljevima sračunatim na uspostavljanje onakvog društvenog odnosa kakav bi postojao da delikt nije uopšte ni izvršen. Krivične kaznene sankcije nemaju, najčešće, tu moć da »povrate« ono što je izgubljeno usled krivičnog delikta, pa zato i mogu imati jedino za cilj da spreče ponavljanje delikata, da se šteta nastala po društvo dalje ne uvećava.

4. Za krivične delikte je karakterističan strogo lična odgovornost izvršioca. Mimo njega, niko drugi ne može biti odgovoran, ni solidarno ni subsidijerno. Svako može odgovarati samo za sebe, odnosno za svoje protivpravno ponašanje. Zato u slučaju smrti delikventa, prestaje potreba za krivičnim gonjenjem. Građanska odgovornost se u ovom pogledu znatno razlikuje od krivične. Ona nije neodoljivo vezana za ličnost odgovornog lica pa zato i naslednici delikventa mogu takođe biti odgovorni umesto njega. To je čak i njihova zakonska dužnost. Pored toga, u građanskom pravu postoji mogućnost promene odgovornog lica čak i za njegovog života, putem preuzimanja duga. Zatim, građansko pravo poznaje i odgovornost za drugoga, tj. za tuđe skrivljeno protivpravno ponašanje (na primer, dužnika koji se koristi nekim drugim licem kao svojim pomoćnikom u ispunjenju neke ugovorne obaveze). Konačno, ima mesta i osiguranju od građanske odgovornosti, što se ne može ni zamisliti u krivičnom pravu.

5) Krivična odgovornost zasniva se na krivici delikventa. Onaj ko nije kriv ne može biti odgovoran, pa makar i da je izvršio protivpravnu radnju. Krivica izvršioca krivičnog dela ima biti dokazana i sve dok to ne bude učinjeno, pretpostavlja se da je on nevin. Naprotiv, građanske odgovornosti ima i bez krivice odgovornog lica (tzv. »objektivna odgovornost«). Osim toga, postoje i slučajevi u kojima obaveza naknade prouzrokovane štete pogađa i lice koje nije izvršilo protivpravnu radnju (na primer, ono koje je postupalo u krajnjoj nuždi). Obe ove okolnosti navele su neke pravne pisce na zaključak da krivica i protivpravnost radnje ne spadaju u nužne elemente bića građanskopravnog delikta. Drugim reči-

ma, za razliku od krivičnopravng, ne postoji i opšti pojam građanskopravnog delikta; on može biti samo konkretan jer nema uvek iste elemente.[14]

Međutim, ovo gledište je s pravom osporavano. Tačno je da su sa stanovišta građanskog prava neke štetne radnje zabranjene same po sebi, nezavisno od krivice učinioca, kao što se, s druge strane, ponekad smatra protivpravnom i šteta koja je rezultat dozvoljene radnje. Zbog toga u oba ova slučaja postoji obaveza da se šteta nadoknadi. Ali, ta obaveza nije mera odgovornosti jer nije rezultat izvršenog delikta. Držalac opasne stvari koji njome rukuje sa povećanom pažnjom i lice koje postupa u krajnjoj nuždi, ne mogu se tretirati kao delikventi. Zakonodavac traži da i cni naknade štetu prouzrokovanu drugome zato što društvo još nije u stanju da to učini iz svojih sredstava. Nalažući im takvu obavezu, zakonodavac ne izražava negativan odnos društva prema njima. Društvo ih ne osuđuje za njihove postupke, već traži samo da naknade drugome štetu čiji rizik ono nije još u mogućnosti da preuzme. U stvari, ovde se koristi samo »model« odgovornosti a ne institut pravne odgovornosti sa svim njegovim atributima. Jer, i građanska odgovornost jeste posledica delikta, kao skrivljene i protivpravne radnje koja je društveno štetna. Uostalom, za građansku odgovornost koja se sastoji u određenom imovinskom davanju nije čak nužan uslov ni šteta. Ona se naprosto nekad i fingira. Takav je, na primer, slučaj kod obaveze plaćanja ugovorne kazne i zatezne kamate.

6) Mada se krivična i građanska odgovornost zasnivaju na krivici delikventa, među njima postoje, ipak, značajne razlike i u ovom pogledu. Pre svega, krivica izvršioca krivičnog dela nikad se ne pretpostavlja, već mora biti dokazana. Zatim, za neke krivične delikte traži se kvalifikovana krivica u obliku umišljaja, dok se kažnjavanje za nehat dopušta samo ako je zakonom tako izričito naloženo. S druge strane, nema mogućnost da se odgovornost za manji stepen krivice unapred isključi, već ona ostaje uvek bezuslovna. Građanska odgovornost se, međutim, vrlo često zasniva na pretpostavljenoj krivici delikventa, u relativnom ili u apsolutnom smislu. Po pravilu, dovoljan je svaki oblik krivice. Šta više, najveći broj građanskih delikata izvršavaju se iz nehata, a ako su učinjeni sa umišljajem, samim tim, često, prerastaju u krivične delikte jer dobijaju povećanu »dozu« štetnosti i postaju društveno opasni. A za običan nehat ugovorna građanska odgovornost može se unapred isključiti, odnosno ograničiti. Osim toga, oštećeni se može i odreći prava da traži naknadu štete koju je pretrpeo usled građanskog delikta, dok se za mnoge krivične delikte učinioci gone i po službenoj dužnosti.

Ali, postoji još jedna značajna razlika između krivične i građanske odgovornosti koja se tiče nesvesnog nehata kao oblika krivice. Prema članu 7, st. 3 našeg krivičnog zakonika, takva krivica postoji kod lica koje nije bilo svesno mogućnosti nastupanja zabranjene posledice, iako je prema okolnostima i **svojim ličnim svojstvima** bilo dužno i moglo biti svesno te mogućnosti. Znači, da onaj ko, s obzirom na svoja lična svojstva, nije mogao da se ponaša drukčije i da izbegne protivpravnu radnju, ne može ni biti proglašen krivim i odgovornim. Krivica je, dakle, **individualni ukor** koji se može učiniti delikventu. U građanskom pravu nes-

14. Matveev, navedeno delo, str. 12 i dalje.

vesni nehat delikventa meri se, međutim, **objektivnim**, a ne subjektivnim merilima. Nehatno postupa svako ko ne pokazuje **tipičnu pažnju** koja se u prometu zahteva. U jednakim okolnostima traži se i jednaka pažnja od svih ljudi, bez obzira na njihova individualna svojstva. Kao obrazac potrebnog ponašanja služi ponašanje čoveka prosečne pažljivosti. Svako ponašanje ispod tog proseka, zaslužuje prekor krivice. O meri pažnje u konkretnom slučaju ne odlučuje individualitet onoga ko je štetnu radnju preduzeo, već odlučuju zahtevi prometa. Zato onaj ko nije ustanju da udovolji tim zahtevima, ne sme se ni upuštati u promet jer ako se upusti, sleduje mu prekor krivice. Ovo shvatanje nije u skladu sa idejom strogo lične odgovornosti, ali takva odgovornost, kao što smo videli, nije ni svojstvena građanskom pravu. Vođenje računa o čistoj individualnim momentima pojedinaca lišilo bi građanski promet potrebne zaštite do jednog određenog stepena, sa kojim može računati svaki njegov učesnik. Jer, kod građanske odgovornosti nije samo reč o ispaštanju zbog krivice, već, u prvom redu, o pravičnoj raspodeli štete; a nju nije moguće postići strogo individualnim merilom krivice[15]. Prekor krivice zasniva se ovde na oceni dela, a ne individualnog izvršioca. Sve u svemu, možemo zaključiti da se krivica izvršioca građanskog delikta **strožije ceni** nego izvršioca krivičnog delikta. Nedostatak krivice sa stanovišta krivičnog prava ne prejudicira pitanje postojanja krivice i sa stanovišta građanskog prava. Onaj ko nije kriv u krivičnopravnom smislu, može još uvek biti proglašen krivim u građanskopravnom smislu. Zato i postoji mogućnost da neko bude oslobođen krivične odgovornosti zbog nedostatka krivice a da ipak bude podvrgnut građanskoj odgovornosti. To znači da su pojam građanskog delikta i građanske odgovornosti i u ovom pogledu širi od istoimenih pojmova u krivičnom pravu.

IV. ZAKLJUČAK I REZIME

1. Život savremenog čoveka sav je protkan društvenim normama raznih vrsta. Među njima su najčvršće i najefikasnije pravne norme. Njihova povreda predstavlja najteži ljudski greh, koji se naziva »pravnim deliktom«. To je opšti pojam do kojeg se došlo putem apstrakcije, a takvi pojmovi su uvek, manje ili više, sporni. Pravne norme su, međutim, konkretne i spadaju uvek u neku od postojećih grana pravnog sistema. Stoga se njihova povreda i ne može označavati isključivo jednim ovako apstraktnim pojmom. I delikti su, naime, uvek konkretni, sa puno individualnih odlika. Oni se pojavljuju jedino kao krivični, administrativni disciplinski, građanski i sl., a nikad samo kao »pravni«. Pojam »pravni delikt« jeste jedna misaona sinteza ovih delikata, opšti ili genusni pojam za sve njih. Ima čak i mišljenja da je on suviše »nategnut« jer se pojedini delikti međusobno toliko razlikuju da je nemoguće utvrditi njihova zajednička obeležja. Nama se čini da je ovoliko naglašavanje indivialnosti pravnih delikata preterano. Razlike među njima postoje, ali one nisu takve da isključuju svaku mogućnost uopštavanja. Naprotiv, uopštavanje je i moguće i korisno za pravnike. Drugo je pitanje koja se sve pravno

15. Larenz, Lehrbuch des Schuldrechts, 7 Auflage I Band, Alldemeiner Teil, str. 223.

nekorentna ponašanja mogu unositi u pojmovni okvir »pravnog delikta«. Nama se čini da u njega treba stavljati jedino one ljudske radnje koje predstavljaju »udarac« pravnom poretku, koje su »protivne pravu« a ne samo da nisu u skladu sa njim. Jedino takve radnje mogu biti društveno štetne, tj. nanositi štetu ili stvarati opasnost štete za članove društva ili njihove institucije. Ako je akter tih radnji naneo štetu sebi samom, nije reč o deliktu. Prema tome, delikt nije svako nepoštovanje prava. Na to treba dodati i okolnost da pravni delikt pretpostavlja još i svesno ljudsko ponašanje. Onaj ko nije bio niti je mogao biti svestan svoje radnje i njene posledice, odnosno ko se nije mogao uzdržati od njenog vršenja, ne može se smatrati delikventom. A bez delikventa nema ni delikta.

2. Protiv pravnih delikata društvo se bori pravnim sankcijama. To su one prinudne mere kojima je zaprećeno svakom delikventu, tj. svakom onome ko prekrši svoju pravnu obavezu koju ima u tuđem interesu. Za neizvršavanje »obaveza u sopstvenom interesu« ne primenjuju se pravne sankcije, jer društvo ne može pojedince prisiljavati da rade u svome interesu. Prema takvim »prekršiocima« prava primenjuju se pravne posledice druge vrste. Sankcije su, dakle, samo one pravne posledice koje se nadovezuju na delikt. Jedino delikventu treba primenom sankcije dokazati autoritet prava.

3. Ako prihvatimo potrebu za opštim pojmom pravnog delikta, složićemo se i sa potrebom opšteg pojma »pravne odgovornosti«. I ovaj pojam ima takođe genusni karakter za više različitih pojavnih oblika odgovornosti. Pravna odgovornost se sastoji u primeni i realizaciji pravne sankcije prema delikventu. Međutim, ako svaku meru prinude izjednačimo sa sankcijom, onda bi pojam »odgovornost« bio nešto uži od pojma »pravna sankcija«. Kao »odgovornost« možemo označiti samo onu pravnu sankciju koja je praćena društvenom osudom ili prezirom prema licu koje se sankciji podvrgava. Odgovornost je, znači, uvek sankcija, ali sankcija nije uvek i odgovornost. S druge strane, mišljenja smo da za odgovornost, pored prinude i osude, nisu nužne i neke druge neprijatne posledice dopunskog karaktera, u vidu ličnog ili imovinskog lišavanja delikventa. Zato smatramo da i prinuđivanje na izvršenje dobrovoljno preuzete obaveze spada takođe u odgovornost. Uostalom, lice koje se prinuđava da izvrši obavezu već je, samim tim, lišeno određene slobode: mogućnosti da samo odlučuje o svome dugu.

4. Razlika između krivične i građanske odgovornosti je više u tome što su one drukčije nego što su suprotne jedna drugoj. Reč »odgovornost« mnogo više je prikladna za krivično nego za građansko pravo jer podseća na kaznu. Ali, ako je već koristimo i tamo, valja imati na umu da sve imovinskopravne posledice ne spadaju u mere odgovornosti, već u pravne sankcije u širem smislu. Nema ni građanske odgovornosti bez delikta i delikventa. Zato kad se kaže »dužnik duguje a njegova imovina odgovara«, to treba shvatiti samo kao jednu stilsku figuru. Značenje tih figura, zbog prevelike njihove simbolike, nikad nije potpuno precizno. Zna se, naime, da imovinu ne čine ljudi, a samo su oni sposobni da postanu delikventi i da budu podvrgnuti odgovornosti. U tom pogledu nema nikakve razlike između građanske i krivične odgovornosti. Njihove razlike proističu iz karaktera pravnih sankcija koje ih sačinjavaju i svrhe koja

im je predodređena , a ne iz odgovornih subjekata. Krivičnopravne sankcije su strožije i teže pogađaju odgovorna lica nego građanske. Ova razlika donekle se ublažava individualnim merilom krivice izvršioca krivičnog dela i tzv. »humanizacijom kazne«.Krivična i građanska odgovornost predstavljaju najvažnije oblike pravne odgovornosti u savremenom društvu. Njih se ne možemo odreći još za duže vreme. Moralna odgovornost, koja treba da ih zameni još je veoma neefikasna i nedovoljna za zaštitu društva. Ona čak nije, često, ustanju ni da potpomogne i dopuni pravnu odgovornost. Jer, kako bi se inače mogla drukčije objasniti okolnost da ljudi koji su kao nekadašnji rukovodioci bili suđeni zbog privrednog kriminala, posle izdržane kazne, ponovo zauzimaju rukovodeće položaje i ponovo dolaze u sukob sa zakonom. Pravo je, nema sumnje, osuđeno na odumiranje, ali ono to ne može i ne sme otpočeti pre roka. Dok čovek svoju pravni svest ne zameni isto tako jakom moralnom svešću, ne možemo se lišiti pravne odgovornosti.

Le délit juridique, la sanction juridique et la responsabilité juridique

— Conclusion et résumé —

1. La vie de l'homme contemporain est imprégnée de normes sociales de types différents. Parmi ces normes les plus solides et les plus efficaces sont les normes juridiques. L'atteinte portée à ces normes représente le plus lourd péché humain, qu'on appelle »le délit juridique«. C'est la notion générale à laquelle on arrive par la voie de l'abstraction, et de telles notions sont toujours, plus ou moins, contestables. Les normes juridiques sont, cependant, concrètes et elles sont renfermées toujours dans l'une des branches existantes du système juridique. C'est pourquoi la violation de ces normes ne peut pas être désignée exclusivement parune notion aussi abstraite. En effet, les délits sont toujours concrets, avec plusieurs qualitée distinctives individuelles. Ils apparaissent uniquement comme délits pénaux, administratifs, disciplinaires, civils et jamais comme »délits juridiques«. La notion de »délit juridique« est une synthése réfléchie de ces délits, la notion générale ou générique pour tous ces délits. De plus, selon certaines opinions cette notion est trop »tendue«, car certaine délits différent entre eux à un tel point qu'il est impossible de déterminer leurs caractéristiques communes. Il nous semble qu'une telle accentuation de l'individualité des délits juridiques est exagérée. Il y a des différences entre aux, mais elles ne sont pas telles qu'elles excluent toute possibilité de généralisation. Au contraire, la généralisation est possible et utile aux juristes. C'est une autre question quels sont les comportements juridiquement incorrects qui peuvent être inclus dans le carde abstrait du »délit juridique«. Il nous semble que dans ce cadre il faut enchâsser seulement les actes humains qui représentent un »coup« à l'ordre juridique, qui sont »contraires au droit« et non seulement qu'ils ne sont pas en conformité avec le droit. Seuls de tels actes peuvent être socialement nuisibles, c'est-à-dire ils peuvent causer des dommages ou créer le danger de dommage aux membres de la société ou â leurs institutions. Si l'acteur de ces actes a causé un dommage à soi-même, il ne s'agit pas d'un délit. Par conséquent, toute inobservation du droit n'est pas un délit. Il faut y ajouter la circonstance que le délit juridique suppose aussi le comportement humain conscient. Celui qui n'était pas conscient et qui ne pouvait pas être conscient de son acte et de ses conséquences ou qui ne pouvait pas se retenir de son exécution ne peut pas être considéré comme délinquant. Or, quant il n'y a pas de délinquant il n'y a pas de délit.

2. Contre les délits juridiques la société lutte par les sanctions juridiques. Ce sont les mesures coercitives par lesquelles on menace chaque délinquant, c'est-à-dire toute personne qui enfreint son obligation juridique qu'elle a dans l'intérêt *d'autrui*. Pour l'inexécution des »obligations dans l'intérêt propre« les sanctions juridiques ne sont pas appliquées, car la société ne peut pas contraindre les individus de travailler dans leur intérêt. A l'égard de dels »transgresseurs« du droit sont appliquées les conséquences juridiques d'un autre genre. Les canctions sont, donc, seulement les conséquences juridiques qui se rattachent au délit. Uniquement au délinquant il faut prouver par l'application de la saction l'autorité du droit.

3. Si nous admettons la nécessité de la notion générale du délit juridique nous acquiescerons aussi à la nécessitéde la notion générale de la »responsabilité juridique«. Cette notion a aussi le caractére générique pour plusieurs formes de manifestation différentes de la responsabilité. La responsabilité juridique consiste dans l'application et la realisation de la sanction juridique envers le délinquant. Cependant, si nous identifions toute mesure de coercition avec la sanction, alors la notion de la »responsabilité« serait un peu plus restreinte que la notion de la »sanction juridique«. En tant que »responsabilité« nous pouvons désigner seulement la sanction juridique qui est suivie de la condamnation sociale ou du mépris de la personne qui est soumise à la sanction. Cela signifie que la responsabilité est toujours la sanction, mais la sanction n'est pas toujours la responsabilité. D'autre part, nous sommes d'avis que pour la responsabilité, outre la contrainte e la condamnation ne sont pas nécessaires aussi d'autres conséquences deplaisantes de caractére complémentaire sous forme de privation personnelle ou des biens du délinquant. C'estpourquoi nous estimons que la contrainte de l'exécution de l'obligation acceptée de bon gré doit être considérée également comme responsabilité. Par ailleurs, la personne qui est contrainte d'exécuter l'obligation est, de ce fait même, privée de la liberté déterminée: de la possibilité de décider seule de sa dette.

4. La différence entre la responsabilité pénale et la responsabilité civile est plutôt dans la fait qu'elles sont distinctes qu'elles ne sont contraires l'une à l'autre. L mot »responsabilité« est beaucoup plus conforme au droit criminel Ju'au droit civil car il rappelle la punition. Mais si déià nous employons cette expression aussi en droit civil, alors il faut avoir en vue que toutes les conséquences juridiques relatives aux biens ne rentrent pas dans le carde des mesures de responsabilité, mais elles sont des sanctions juridiques dans un sens plus large. Il n'y a pas de responsabilité civile sans délit et delinquant. C'est pourquoi lorsqu'on dit »le débiteur et ses biens répondent«, il faut le comprendre seulement comme une figure de style. La signification de ces figures, à cause de leur trop grande symbolique, n'est jamais tout à fait précise. On sait, en effet, que les biens ne sont pas constitués par les hommes, or seuls ils sont capables de devenir des délinquants et d'être soumis à la responsabilité. A ce sujet il n'y a aucune différence entre la responsabilité civile et la responsabilité pénale. Leurs différences découlent du caractére des sanctions juridiques qui les constituent et du but qui leur est prédestiné, et non point des sujets responsables. Les sanctions de droit criminel sont sévères et elles frappent plus fortement les personnes responsables que les sanctions civiles. Cette différence est atténuée jusqu'à un certain point par le critére individuel de la faute de l'exécuteur de l'infraction et par ce que l'on appelle »l'humanisation de la peine«. La responsabilité pénale et la responsabilité civile représentent les formes les plus importantes de la responsabilité juridique dans la société contemporaine. Nous ne pouvons pas renoncer à elles pendant une période encore assez longue. La responsabilité morale qui doit les remplacer est encore trés inefficace et insuffisante pour la protection de la société. Bien souvent elle n'est même pas en état d'aider et de compléter la responsabilité juridique. Car, comment pourrait-on, du reste, autrement expliquer la circonstance que les hommes qui étaient en tant qu'anciens dirigeants condamnés pour délit économique, aprés avoir purgé leur peine, occuppent de délit économique, aprés avoir purgé leur peine, occuppent de nouveau des postes dirigeants et viennent de nouveau en conflit avec la loi. Le droit est, incontestablement, condamné au dépérissement, mais cela ne peut pas et ne doit pas commencer avec le délai. Tant que l'homme ne réussit à remplacer sa conscience juridique par une conscience morale aussi forte, nous ne pouvons pas nous priver de la responsabilité juridique.

Dr LJUBIŠA JOVANOVIĆ
vanredni profesor

ODGOVORNOST I VRSTE ODGOVORNOSTI U NAŠEM SAVREMENOM DRUŠTVU

I

OPŠTI POJAM I ZNAČAJ ODGOVORNOSTI

1. Opšti pojam odgovornosti

Odgovornost označava svestan odnos čoveka prema društvenim vrednostima koje poseduje svako društvo i bez kojih ono, kao organizovana ljudska zajednica, ne može postojati. Taj odnos čoveka prema ovim društvenim vrednostima mora biti u skladu sa opšte vladajućim shvatanjem koje je objektivizirano kroz niz pravila ponašanja, bez obzira ko ih nameće — društvena grupa, odnosno klasa ili cela društvena zajednica. Odgovornost počiva na sposobnosti čoveka kao svesnog društvenog bića da može da razlikuje korisno od štetnog, racionalno od iracionalnog, pošteno od nepoštenog, a time i dozvoljeno od onog što sa stanovništva društva nije dozvoljeno. I zbog toga kad učini svesno i voljno, ili makar samo svesno, nešto što je nedozvoljeno on je odgovoran za takav postupak.

Prema tome, može se reći da je odgovornost polaganje računa pojedinaca ili grupe ljudi o svojim postupcima drugim pojedincima odnosno grupama ili celoj društvenoj zajednici koji nisu u skladu sa društvenim pravilima ponašanja i trpljenje posledice društvene osude zbog takvih postupaka. To znači, da odgovornost može postojati samo onda ako postoje određena pravila ponašanja, s jedne strane, i nepoštovanje tih pravila ponašanja od pojedinaca ili grupe pojedinaca, s druge strane. Stoga čovek može biti pozvan na odgovornost samo za ona svesna i voljna ponašanja koja nisu u skladu sa društvenim zahtevima izraženim u pravilima ponašanja i kojima se nanosi šteta nekom pojedincu, grupi ljudi ili društvenoj zajednici kao celini.

Ovakva odgovornost nužno predpostavlja dva subjekta: subjekta koji odgovara za nepoštovanje pravila ponašanja, tj. kršenja pravnog propisa kojim je ono određeno i subjekta pred kojim se odgovara i koji izriče i primenjuje sankciju. Odgovornost bez mogućnosti da se izrekne i primeni sankcija i nije u pravom smislu odgovornost. Ovde može biti reči o tz. internoj odgovornosti, o samoodgovornosti. Istina, moglo bi se reći da i ovde postoji neka vrsta sankcije koja se može sastojati u griži svesti, samokritici, javnom priznavanju greške uz kajanje. To bi bila moralna odgovornost koja ima izvesnu snagu dejstva, ali koja može i ne mora po-

stojati, tj. koja ima fluidni karakter i stoga u uslovima postojanja razlika u društvenom položaju ljudi, njihovom odgoju i vaspitanju, interesima i stavu prema društvenim vrednostima, ne može biti sredstvo da pruži garanciju za savesno obavljanje svojih i društvenih poslova. Stoga u sadašnjem vremenu, t verovatno i u uslovima dogledne budućnosti, odgovornost mora da postoji kao garant da će se dužnosti, prava i obaveze vršiti u skladu sa normama kao društvenim regulativima i to kao društvena kategorija čije se dejstvo odvija između dva različita subjekta od kojih jedan utvrđuje njeno postojanje, stepen i obim, i izriče sankciju. Od toga ko u ime društva sudi za nedozvoljeno ponašanje, kako to čini i kakvu sankciju izriče zavise oblici i vrste odgovornosti, o čemu će kasnije biti reči. Za nas je ovde važno da konstatujemo činjenicu da se kao korelat odgovornosti pojavljuje osuda, odnosno primena neke sankcije bez obzira na njenu vrstu. Drugim rečima, odgovornost je samo podobnost tj. uslov za primenu neke sankcije, ona se finalizira sankcijom.

2. Odgovornost kao društvena kategorija i njen značaj

Odgovornost je večita društvena kategorija i večiti društveni problem. To proizilazi iz činjenice što nije bilo niti može postojati organizovano ljudsko društvo bez postojanja neke vrste odgovornosti. Odgovornost je neodvojiva od društva. Ona je isključivo društvena kategorija. Izvan ljudskog društva nema odgovornosti, jer ona je proizvod ljudske svesti da čovek može živeti samo u zajednici sa drugim tj. u društvu. A da bi se zajedno živelo mora postojati jedan red utvrđen raznim pravililima ponašanja koja moraju biti poštovana. I to poštovanje pravila ponašanja, da bi se obezbedilo postojanje i razvitak društva kao i pojedinca u njemu, i jeste ono što čini odgovornost. To je u suštini osećaj izgrađen svešću čoveka o nužnosti zajedničkog života. Zato i možemo da kažemo da samo ljudi, kao svesna društvena bića, mogu biti odgovorni i to opet samo ljudima tj. čoveku kao pojedincu, grupi ljudi koji predstavljaju zajednicu ili celoj zajednici.

Kao konstantna društvena kategorija odgovornost je tokom duge istorije ljudskog društva menjala svoje oblike ispoljavanja i mehanizme dejstva na ljudsku svest, ali njen osnovni zahtev je ostao uvek isti: da svako za svoj rad i ponašanje u društvu mora da polaže račune nekome. Ko će kome i zbog kojih zabranjenih ponašanja polagati račune, tj. odgovarati, zavisi od karaktera društva i odnosa koji u njemu vladaju. Kada kažemo od karaktera društva onda mislimo na to da li je u pitanju klasno društvo i koje ili besklasno društvo. Zavisno od karaktera društva zavisiće karakter odgovornosti, njegova suština. Međutim, odgovornost kao kategorija će uvek postojati kao neodvojiva kategorija zajedničkog ljudskog življenja, kao garant stalnog postojanja i razvoja određenog ljudskog društva. I uvek će se ona ispoljavati kroz zahtev da se za svoj rad i ponašanje polaže račun nekome kao predstavniku društvene zajednice ili nekog njenog dela, koji u ime te zajednice ili njenog dela može da osudi i primeni sankciju prema onome koji je tim svojim radom ili ponašanjem povredio utvrđena pravila ponašanja i time naneo štetu društvu, društvenim grupama ili pojedincima.

Tako posmatrana odgovornost se od uvek u svojoj funkciji pojavljivala kao osećaj uzdržavanja i samokontrole čoveka u njegovom ponašanju i time kao garant nekog harmoničnog reda koji obezbeđuje posto-

janje i razvitak društva, koje će uvek — dokle god postoji — posedovati neka pravila, imati čovekove regulative koji će nastojati da dovode u sklad brojne težnje individua sa opštom potrebom postojanja društva kao uslova postojanja svakog pojedinca. Istina, ta pravila će se sve više u budućnosti oslanjati na svest, na voljno poštovanje, a sve manje na društvenu sankciju kao prinudu, ali to ne znači da će odgovornost ostati bez zaštitne uloge sankcije. Sigurno je da će društvena sankcija uvek u nekom obliku postajati i izazivati odgovornost kao individualni osećaj čoveka da se savesno ponaša u skladu sa zahtevima i potrebama društva a time je čuvati i kao društvenu kategoriju bez koje, kao što smo videli ne može postojati ni jedno društvo bez obzira na njegov oblik organizovanosti. Šta više, društvo, razvijajući se, ide iz nižeg u viši savršeniji oblik odgovornosti, pa će analogno tome i odgovornost prelazeći iz nižeg u viši, suptilniji oblik ispoljavanja.

3. Značaj odgovornosti *u* samoupravnom društvu

Ako je odgovornost kao društvena kategorija imanentna svakom društvu bez obzira na njegov oblik organizovanosti, onda je ona veoma značajna i za naše socijalističko društvo koje gradi samoupravni sistem. To utoliko pre što naše društvo gradeći sadržinski nov sistem odnosa pa stoga i nov sistem organizovanosti zahteva ne samo postojanje odgovornosti nego i nove mehanizme njenog dejstva.

Samoupravno društvo predstavlja jedan viši oblik organizovanosti, sadržinski različit od svih poznatih oblika. Jer svi oblici društvene organizovanosti bez obzira na oblik klasne vladavine, sem Pariske komune, poznavali su društvenu organizaciju upravljanja ljudima i stvarima, upravlja putem države kao aparata otuđene vlasti od široke mase naroda, a pre svega proizvođača kao stvaraoca vrednosti. Čak i u socijalizmu, gde nema samoupravljanja nego upravljanje putem države, stvari se po načinu upravljanja mnogo ne menjaju u odnosu na radnog čoveka. Istina, ovde je država radnička, ona štiti interese radničke klase i upravlja umesto nje, ali pošto se radi o upravljanju odgovornost zadržava uglavnom klasični oblik ispoljavanja.

Samoupravno društvo, koje zamenjuje upravljanje od strane države upravljanjem od strane samih proizvođača, odnosno radnih ljudi rezultatima svoga rada i odnosima koji na toj osnovi nastaju kao i nekim društvenim poslovima, traži u izvesnom smislu i pojačanu međusobnu odgovornost. Zato je odgovornost jedno od najaktuelnijih pitanja našeg savremenog društva u sve intezivnijem samoupravnom razvoju. Od Devetog kongresa SKJ pa na ovamo, a naročito posle usvajanja amandmana od XXI — XXII organizacije udruženog rada i zajednice radnih ljudi društveno-političke organizacije i teritorijalno-političke zajednice dobijaju sve veća prava u korišćenju i raspolaganju društvenim sredstvima za proizvodnju i rezultatima svoga rada a time i sve veći uticaj na vođenje poslova od zajedničkog interesa. Brojni poslovi i ovlašćenja preneta su iz nadležnosti federacije na republike, odnosno iz nadležnosti republika na opštine i radne organizacije udruženog rada. Na taj način radne zajednice, organizacije udruženog rada i komune postaju sve snažniji centri odlučivanja ne samo u vođenju svojih, već i društvenih poslova i na taj način

utiču i na kreiranje politike društvene zajednice, izražavajući svoje stavove preko svojih predstavnika. To znači da se stvara jedan nov društveno-politički sistem koji proizilazi iz suštine samoupravljanja i koji kao takav mora biti njegova organizaciono-politička forma dovoljno jasno pravno regulisana da bi mu omogućila dalji razvoj. Logično je da tako široko prenošenje prava i ovlašćenja na pomenute subjekte mora da povuče za sobom i obaveze savesnog i poštenog rada pa, razume se, i odgovornost pred drugim subjektima za rezultate svoga rada.

Ovakvom novom samoupravnom društvu raniji sistem odgovornosti — koji je po svojoj suštini administrativno centralistički i po kome se odgovornost mogla prevaljivati odozgo na dole, tj. sa viših funkcija na niže, pa i zataškati, prikriti ili pokriti višim interesom — ne može da obezbedi pravilan razvoj samoupravnog društva. Postojeći sistem odgovornosti, koji je nastao na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, počeo je da otkazuje u uslovima sve brojnijih i komplikovanijih odnosa koji nastaju izvan državne hijerarhije i njene organizaciono političke i pravne subordinacije. Njegove ranije manjkavosti ispoljene u mogućnosti prevaljivanja od viših na niže, mogućnosti zataškivanja od viših u odnosu na niže funkcije i obrnuto, zasnovane na ličnoj povezanosti, nadopunjuju se sada i novim manjkavostima čiji se izvor često nalazi u neprimenljivosti ovog sistema u domenu samoupravnih odnosa, tj. u mogućnosti da se izbegne njegova primena u sistemu kolektivnog odlučivanja. Saznanje ovih činjenica dovelo je do toga da se postavi zahtev o izgradnji jednog novog sistema odgovornosti. I ne samo to nego se smatra da je i postojeće shvatanje o odgovornosti prevaziđeno i stoga neadekvatno samoupravnom društvu te da se mora izgraditi drugačije shvatanje.

Međutim, nasuprot zahtevima da se pristupi izgrađivanju jednog novog sistema odgovornosti koji bi proizilazilo iz suštine samoupravnih odnosa kao kvalitativno novih odnosa nastalih na bazi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, postoji i drugačije shvatanje koje takođe polazi od istog osnova. Po ovom shvatanju, odgovornost kao polaganje računa izvan radnih zajednica, tzv. spoljna odgovornost nije potrebna samoupravnom društvu, jer je ona klasna, pa čak i ponižavajuća kategorija, koja negira samoupravljanje kao slobodan izraz svesnih i udruženih radni ljudi čiji se interesi sve više poklapaju sa interesima društva kao šire zajednice. Takvo shvatanje ne samo da je utopističko, jer idealizira čoveka kao samoupravljača i radnu zajednicu kao samoupravni organizam nego je i štetno. Njegova praktična primena značila bi razbijanje sistema jedinstvenog samoupravnog društva u automizirano društvo svemoćnih radnih zajednica koje predstavljaju društvo za sebe, društvo u malom.

Tako je praktično ostvarivanje političke koncepcije o razvijenom samoupravnom i demokratskom društvu učinilo problem odgovornosti aktuelnim i prinudilo i političku i pravnu nauku da se pozabave ovim, pomalo zaboravljenim pitanjem, koje je od bitnog značaja za dalji razvoj socijalističkog samoupravnog društva. Od bitnog značaja zato, jer bez odgovornosti ne može biti ni slobode ni samoupravljanja. Samoupravljanje treba da omogući što širu slobodu akcije i pojedinaca i grupa ljudi i radnih zajednica u ostvarivanju svojih potreba i interesa, ali u skladu sa potrebama i interesima drugih ljudi i radnih zajednica i društvene zajednice kao celine.

Ako rezimiramo napred izložene činjenice možemo zaključiti da samoupravno društvo, kao viši oblik organizovane zajednice, ne samo što ne može postojati bez odgovornosti, već ta odgovornost mora biti intenzivnije izražena. Kao društvena kategorija ona mora da postane elemenat svesti svakog čoveka i da prerasta sve više od osećaja odgovornosti pred drugim subjektom u osećaj odgovornosti i pred samim sobom. Mehanizam odgovornosti da svako pred svakim i pred samim sobom mora da polaže račune za svoj rad i svoje ponašanje postaće vladajući u razvijenom samoupravnom društvu. Ali sve dok takva vrsta odgovornosti ne ovlada dejstvovaće i pravna odgovornost pa i krivična kao njen najoštriji oblik u cilju obezbeđenja razvoja ovog istorijski novog i višeg oblika društva.

II

VRSTE ODGOVORNOSTI

1. Osnov razvrstavanja odgovornosti

Odgovornost se pojavljuje u nekoliko osnovnih oblika pri čemu svaki od njih ima drugačije dejstvo na subjekta odgovornosti. Međutim, i ako imaju različito dejstvo, oni nisu sasvim odvojeni i nezavisni jedan od drugog. Naprotiv, svi ti pojavni oblici odgovornosti se ne samo dodiruju nego se međusobno prepliću, pa čak i slivaju. U svakom pojedinačno uzetom obliku postoje i elementi nekog drugog oblika. Neki od oblika imaju toliko sličnosti da ih je teško razlikovati. Stoga utvrđivanje oblika odgovornosti i njihovo razvrstavanje nije ni malo laka stvar. To utoliko pre što se dejstvo nekih oblika u izvesnim slučajevima odvija paralelno i formalno nezavisno, dok u drugim slučajevima dejstvo jednog može zavisiti od dejstva nekog drugog oblika. Moguće je da dođe i do apsorbovanja jedne vrste odgovornosti drugom vrstom. Ipak češći je slučaj sticaja odgovor nosti u vidu njihove kumulacije nego slučaj apsorpcij ili isključenja jedne vrste drugom vrstom.

Najpouzdaniji osnov za određivanje vrste odgovornosti jesu nornosti u vidu njihove kumulacije nego slučaj apsorpcije ili isključenja jedodgovornosti. Kao što je poznato u društvu postoje brojne i raznovrsne norme kojima se reguliše čovekovo ponašanje da bi se ostvarili određeni ciljevi koje to društvo želi da ostvari. Bez normi, koje sadrže pravila ponašanja, ne može postojati organizovano ljudsko društvo kao uređena zajednica ljudi. Razvrstavanje tih brojnih i različitih normi vrši se prema različitim kriterijumima kao npr. prema načinu stvaranja norme tj, prema njenom stvaraocu, prema načinu vršenja sankcije, prema njihovoj sadržini, prema obliku ispoljavanja norme, itd. Prva dva kriterijuma se najčešće uzimaju ali se drugi, tj. kriterijum načina primene sankcije prema prekršiocu norme uzima kao najsigurniji osnov za razlikovanje normi.[1]) Po tom osnovu se pravi razlika između moralnih, običajnih, političkih i pravnih normi. Kršenjem ovako razvrstanih normi, koje regulišu čovekovo ponašanje u društvu, imamo i različite delikte. Najpoznatiji

1. Opširnije o ovome videti: Dr R. Lukić: Uvod u pravo, Beograd, 1970 str. 24—32.

su moralni, politički i pravni delikti pa stoga i tri vrste odgovornosti: moralna, politička i pravna odgovornost. Prema tome, ove tri vrste odgovornosti imaju klasični karakter.

Pored ove tri klasične vrste odgovornosti danas se kod nas sve više govori i piše o jednoj novoj vrsti odgovornosti o tzv. neposrednoj društvenoj odgovornosti. O ovoj vrsti odgovornosti postoji dosta kontraverzi. Ima mišljenja da to nije nikakva nova vrsta odgovornosti, već moralna, odnosno simbioza moralno-političke odgovornosti. Preovlađuje međutim mišljenje da je to nov oblik odgovornosti koji izrasta iz suštine samoupravljanja i samoupravnih odnosa nastalih na bazi udruženog rada. Iako izgleda da ova vrsta odgovornosti ima hibridni karakter, ona ima posebnu sveru i poseban mehanizam dejstva pa nam se stoga čini da predstavlja poseban oblik odgovornosti imanentan samoupravnom društvu koji je u nastajanju.

Prema tome, u našoj savremenoj teoriji i praksi postoje četiri osnovne vrste odgovornosti: moralna, politička, neposredna društvena i pravna odgovornost.

2. Moralna odgovornost

Moralna odgovornost je ona odgovornost koju svako oseća zbog izvršenog moralnog delikta ne samo pred drugima nego i pred samim sobom. Ona se ispoljava u svesnom osećanju dužnosti da se u svakom slučaju postupi prema drugome časno i pošteno, isto onako kako bi se postupilo prema samom sebi, prema sopstvenoj ličnosti i sopstvenim interesima. Moralna krivica se ispoljava u osećaju stida, nelagodnosti i griži savesti. Moralna odgovornost je sastavni deo svesti. Ona je utkana u svest čoveka zajedno sa njegovim vaspitanjem u porodici, školi i društvu. Ona ima najosnovniji i najširi spektar dejstva, jer zalazi u sve ljudske i društvene odnose, u svako pojedino ponašanje čoveka kao društvenog bića. Zbog takvog svog dejstva ona prodire i u sve druge vrste odgovornosti.

Da bi smo sagledali njeno dejstvo moramo razmotriti karakter i dejstvo moralnih normi i njihov odnos prema drugim, osobito pravnim normama. Sigurno je da su moral i pravo dva najvažnija regulatora društvenih odnosa. Zbog svoje sveobuhvatnosti i mehanizma dejstva neki smatraju da moral ima čak i značajniju regulativnu funkciju od prava. To mišljenje proizilazi iz činjenice što pravo kao regulator društvenih odnosa postoji samo u društvima organizovanim u obliku države, tj. tamo gde postoji državna organizacija, dok moral kao regulator postoji u svim društvima bez obzira na oblik njegove organizovanosti. Pravo reguliše samo neke i to određene oblasti društvenog života, po pravilu najvažnije odnose sa stanovišta vladajuće klase, dok moral reguliše sve društvene i ljudske manifestacije. Moralne norme su mnogobrojne i veoma različite. Zato je dejstvo moralne odgovornosti tako široko, ali i difuzno.[2]).

Moralne i pravne norme nastaju na različite načine. Njihovo dejstvo nije uvek usaglašeno. Naime, one najčešće dejstvuju paralelno i mogu biti usmerene u istom pravcu, ka postizanju istog cilja, ali mogu biti us-

---

2. Vidi: Dr R. Lukić: Etika zapostavljenja grana društvenih nauka, O socijalističkom moralu, Zbirka članaka, Beograd, 1965, str. 42.

merene i ka postizanju različitih ciljeva. U prvom slučaju one dejstvuju konvergentno i skladno a u drugom divergentno i može doći do sukoba. Tako može doći do slučaja da postoji pravna odgovornost bez osećaja moralne krivice.

Moralne norme se sastoje u ocenjivanju postupka i aktivnosti ljudi i grupa ljudi sa stanovišta dobroga i zla. Sve što je dobro dozvoljeno je, sve što je zlo nedopustivo je. Otuda sve što je dobro moralno je a sve što je loše i ružno amoralno je i podleže osudi i preziru. Normalno je samo ono što je moralno, a nenormalno je sve što je nemoralno. Kao što se vidi, moralne norme su jednostavne i ne traže neko posebno tumačenje, kao što je to slučaj kod većine pravnih normi.

Za razliku od pravnih normi moralne norme nastaju neorganizovano, uglavnom spontano, u samom društvenom životu, tj. u interakciji ljudi i grupa ljudi. Otuda za njihovo stvaranje kao i kontrolu njihovog vršenja nema nikakvih posebnih organa niti utvrđenog postupka. One nisu date u pisanoj, već u praktičnoj formi. Kao što spontano nastaju, tako se i vrše. Naime, one se svojim postojanjem i praktičnim vršenjem utkivaju u svest ljudi. Stoga i njihova primena ne zavisi i ne crpe snagu od spoljne prinude, ma da i ona igra ulogu, već iz svesti o dobrom i lošem, lepom i ružnom, humanom i nehumanom. Drugim rečima, sa stanovišta primene, one su autonomne, jer ih subjekti vrše uglavnom zato što ih usvajaju. Međutim, iako moralne norme nastaju spontano, one nisu odraz slučajnosti, niti su, kako kaže prof. Luić, diktat nečije puste volje, već su odraz postojeće objektivne situacije, postojećih uslova društvenog života i procesa koji se odvijaju u materijalnoj i duhovnoj sveri društva, odnosno pojedinih društvenih grupa.[3)]

Moral je veoma heterogena i fluidna kategorija. Naime, iako je moral opštedruštvena i opštečovečanska kategorija, neodvojiva od čovekovog življenja u društvu, bez obzira na to o kakvom je društvu reč, on nije jedinstven. Naprotiv, on je heterogena i difuzna kategorija u tom smislu što svaka društvena zajednica ima svoj moral koji odražava njen način življenja u određenim uslovima koje je sama stvorila ili su se opštim zbivanjima stekli. Čak i u jednoj istoj društvenoj zajednici svaka društvena grupa pa i svaki pojedinac ima svoj posebni grupni, odnosno pojedinačni moral.

Grubo posmatrano mogu se izdvojiti četiri grupe morala. Najpre, postoji opšteljudski, odnosno opštečovečanski moral. On se sastoji od onih moralnih normi koje su postale sastavni deo ljudske civilizacije jer su prihvaćene od svakog civilizovanog društva i svakog čoveka. Svako društvo pa i svaki čovek javno osuđuju laž, lopovluk, nepristojnost, nepoštovanje starih ljudi i roditelja, nebrihu i surovost prema deci nasilje prema nejakom ili bolesnom licu, itd. Dakle, ovaj moral je sačinjen od niza normi koje regulišu osnovne odnose čoveka prema čoveku, ona ponašanja koja ga čine društvenim i humanim bićem. Ovaj moral je opšta tekovina ljudskog društva. Bez njega teško da bi moglo i da postoji iole civilizovano društvo. Iz njega proizilaze i na njega se naslanjaju svi drugi oblici morala. Zatim, postoji društveni moral u užem smislu tj. moral određene društvene zajednice. To je moral koji održava ne stmo objektivne uslove života u toj zajednici, već i vladajuću ideologiju toga društva.

3. Dr R. Luić: op. cit. str

Po pravilu to je moral vladajuće klase i sublimira njene interese i njen pogled na život i razvoj društva koje predstavlja. I baš zato što su u moralnim normama sadržani njeni ideali o društvu koje predstavlja, njene ocene i merila vrednosti, ovaj moral je najprisnije vezan za ideološke i političke koncepcije vladajuće klase, odnosno krugova i grupa koji u njeno ime vladaju. Sa tog stanovišta svaka epoha ima svoje izrangirane moralne vrednosti za čije nepoštovanje ili narušavanje, snagom ideološkog pritiska, putem informativnih i drugih sredstava usmene i pismene javne reči, zahteva moralnu odgovornost koja se na taj način nameće članovima cele zajednice i postepneo utkiva u njihovu svest. Tako, kapitalističko društvo ima svoj građanski moral, socijalističko društvo gradi svoj moralni sistem koji bi odražavao njegove odlike i istoriske težnje.

Grupni moral odražava položaj određene grupe u strukturi jednog konkretnog društva, njene poglede i ideale o svojoj ulozi. Zavisno od tog položaja, mesta i uloge u strukturi društva kod svake grupe postoje i specifični elementi morala pa stoga i posebne norme u nekim oblastima ponašanja. Grupni moral je takođe ideološki obojen. Ako grupa pripada vladajućoj klasi onda je njen moral zasnovan na ideološkim osnovama te klase. Njegovu posebnu odliku čine samo oni elementi koji su odraz njenog položaja u strukturi te klase i društva u celini. Ali ako se radi o grupi koja ima drugačiju ili suprotnu ideologiju od vladajuće klase, onda će njen moral u osnovnim principima biti drugačiji i dolaziće do sukoba ne samo sa vladajućim moralom tj. moralom vladajuće klase već isto tako i sa pravnim sistemom koji ne samo da je usko vezan za moral vladajuće klase, već je u izvesnom smislu i zasnovan na njemu. Treba reći da ne dolazi do sukoba samo između moralnih normi grupa koje pripadaju različitim klasama, već i između moralnih normi različitih grupa u okviru iste klase, dakle onih grupnih morala koji imaju istu ideološku osnovu. Vladajuća klasa to ima u vidu i ona nastoji da u ime društvene zajednice nametne svim grupama neke, za nju najvažnije moralne principe koje postaju opšta vrednost toga društva.

Najzad, pojedinačni ili lični moral predstavlja jedan poseban vid morala koji igra veoma važnu ulogu u životu ne samo pojedinaca već i društva u celini. Iako je lični moral proizvod svih prethodnih oblika morala, on ima posebne odlike, odlike individue. On je zavistan ne samo od objektivnih uslova života, vaspitanja i obrazovanja, već i od snage volje i karaktera ličnosti. Upravo zato on i nosi neka osnovna psihološka obeležja određenog lica. Moralne odlike igraju veoma važnu ulogu u formiranju i čuvanju ugleda. Lični moral se reperkutuje i na ugled i na dostojanstvo svakog čoveka. Lični moral je osnov odgovornosti i samoodgovornosti. Zato se s pravom smatra da je lična moralna odgovornost najvažnija odgovornost, ona je prizma preko koje se prelamaju sve druge odgovornosti.. Svako društvo nastoji da izgradi idealni moralni lik čoveka koji bi odgovarao ciljevima i težnjama toga društva. Taj idealni lik se nikada ne ostvaruje ali težnja njegovom približavanju je večita u svakoj društvenoj zajednici. Razlog je jednostavan i jasan: ukoliko je snažnija lična moralna odgovornost, utoliko postoji manja potreba za drugim vrstama odgovornosti, naročito onih iza kojih stoji fizička prinuda kao sankcija.

Socijalistički moral. Već smo rekli da socijalističko društvo ima svoj moral. Naime, ono prihvata sve one moralne vrednosti koje su postale opšta ljudska tekovina i koje su neotuđive od čoveka kao društvenog bića. Ovim moralnim vrednostima ono pridodaje nove vrednosti koje izrastaju iz socijalističkog načina proizvodnje i raspodele, održavajući socijalističke produkcione i društvene odnose. Na taj način ono gradi nov sistem moralnih vrednosti na bazi principa u kojima su sadržani ideološki pogledi zasnovani na marksizmu — lenjinizmu o budućem besklasnom društvu oslobođenog od klasnih naslaga. Socijalističko društvo teži, dakle, da oslobodi moral svake klasno-eksploatatorske primese i da ga učini opštedruštvenim i sveljudskim elementom svesti, da ga utka u društveno biće kako bi postao sveopšti regulator društvenih odnosa i ljudskih ponašanja kroz koja se ovi realizuju. Ovde je reč o opštem tipu socijalističkog morala. Njega, međutim, treba shvatiti uslovno, kao buduću kategoriju. To zbog toga što sada još uvek ne postoji jedan jedinstveni tip socijalističkog morala. Postoje moralni sistemi socijalističkih zajednica koji su odraz objektivnih i subjektivnih uslova izgradnje socijalizma. U tom smislu postoje izvesne razlike i u sistemima moralnih normi. Međutim, ideološka osnova socijalizma i krajnji cilj su isti, tako da su i osnovni moralni principi isti ili slični. Zato kada govorimo o socijalističkom moralu mi imamo u vidu te zajedničke osnovne principe na kojima se mora graditi moral svake socijalističke zajednice, sa svim njenim posebnim odlikama. Ali da bi se izgradio potpuni tip socijalističkog morala potrebno je dosta napora i vremena. Preobražaj u ovoj oblasti teče sporo i prilično teško. Lakše se napuštaju pojedine moralne norme nego što se izgrađuju ili usvajaju nove. Zbog toga dolazi do vakuma u pojedinim oblastima života. Klasni ostaci i navike koje su ukorenjene i još uvek su sastavni deo svesti,vrše pritisak i dovode do devijacija. Te praznine i devijacije mogu dovesti i do izvesnih poremećaja pa i društvenih kriza u pojedinim oblastima društvenog života.

Osnovni princip jugoslovenskog socijalističkog morala su jasno postavljeni u Programu SKJ, Ustavu SFRJ i drugim politickim i pravnim dokumentima. Ti osnovni principi su: raspodela prema radu, samoupravljanje, ravnopravnost ljudi, humanizam, itd. Ovi principi uglavnom ističu rad i čovekovu ličnost kao najveće društvene vrednosti. Rad je osnov života društva i pojedinaca. Niko ne može živeti od eksplotacije na bazi svojine, privilegija, društvenog položaja, funkcija, korupcije, špekulacije, itd. Tako se stvara kult rada umesto nerada. Vrednost ličnosti svakog čoveka dolazi do izražaja kroz samoupravljanje. Ukida se upravljanje ljudima i stvarima od strane profesionalnih upravljača i daje se mogućnost svakom da učestvuje u upravljanju, tj. da bude aktivni učesnik u donošenju odluka o uslovima i rezultatima svoga rada, kao i o društvenim poslovima. Ovi osnovni principi jesu istovremeno osnova i pravne regulative.

Iz napred izloženog može se jasno videti značaj moralnih normi i moralne odgovornosti za svako društvo, a posebno za naše socijalističko društvo.

Dakle, moralna odgovornost je osnova i najsveobuhvatnija odgovornost u društvu. Ona je srž i žarište svake druge odgovornosti. Zato se njeni elementi nalaze u svim drugim vrstama odgovornosti. Ona je ele-

menat svesti, a proizilazi iz društvenog bića. Efikasnost ove odgovornosti zavisna je od svesti čoveka, svakog pojedinca, od toga kako on prihvata moralne norme, tj. koliko su se one utkale u njegovu svest. Moralna odgovornost je autonomna odgovornost. To je pre svega samoodgovornost, pa tek onda odgovornost pred drugim. Sankcija se sastoji uglavnom u griži savesti, a zatim u podsmehu i najzad u preziru, bojkotu i mogućem fizičkom nasilju.

Kada bi moral bio jedinstvena kategorija podjednako usvojena od svih ljudi u jednoj zajednici, onda bi moralna odgovornost bila najefikasnija tako da bi potreba za svakom drugom odgovornošću otpala. Nažalost, on je još uvek difuzna, nejedinstvena kategorija, čije su norme nejasno određene i nesigurne. Zbog svega toga je dejstvo moralne odgovornosti nedovoljno snažno da zaštiti društvo od raznovrsnih delikata, bez dejstva drugih vrsta odgovornosti, naročito pravne odgovornosti.

3. Politička odgovornost

Politička odgovornost se nalazi između moralne i pravne odgovornosti. Ona ima elemente i jedne i druge vrste odgovornosti, ali se ne poklapa ni sa jednom od njih. I baš zato što ima elemente i jedne i druge ona se može pojaviti u dva vida: kao društveno-politička i pravno-politička odgovornost. Ta njena dva vida ispoljavanja tako su usko povezana da se neprestano mešaju i nije ih lako odvojiti. To utoliko pre što se oni dopunjuju u svom dejstvu tako da u spoju čine jednu celinu političke odgovornosti u širem smislu[4]).

Za političku odgovornost se kaže da je to »odgovornost izabranih lica, političkih funkcionera i užih političkih tela za pravilnost i efikasnost svoga rada pred onim ko ih je izabrao, imenovao ili postavio, odnosno u čije ime oni donose odluke ili pred onima na koje se odluke odnose[5]). Može se odmah reći da ova definicija određuje pojam političke odgovornosti uglavnom sa stanovišta ustava i državno-pravnog političkog sistema tako da nije sveobuhvatna. To zbog toga što se politička odgovornost ne odnosi samo na izborna lica, politička tela i funkcionere nego i na članove političkih organizacija za sprovođenje osnovne političke linije predviđene programom, za izvršenje konkretnih zadataka iz tog programa, za ideološku čvrstinu i poštovanje normi o načinu rada i ponašanja, itd.

Ovde neće biti reči o pravno-političkoj odgovornosti, jer to je poseban vid pravne odgovornosti, već o društveno-političkoj odgovornosti kao vanrednoj kategoriji. Za ovaj vid političke odgovornosti se često čuje naziv — moralno-politička odgovornost. Moralna i politička odgovornost su veoma bliske pa se često mešaju, a ponekada i indentifikuju. Međutim, one nisu identične[6]).

---

4) Dr M. Jovičić: Pojam i pravna priroda političke odgovornosti u radnim organizacijama; Materijali sa Simpozijuma u Opatiji 1968 g. str. 89.

5) Mala politička encikoplopedija, Beograd, 1966, str. 866.

6. Dr. A. Fira: Odnos lične i kolektivne odgovornosti članova organa upravljanja; Materijalj sa Simpozijuma u Opatiji, 1968 god. str. 101.

Društveno-politička odgovornost proizilazi iz normi koje stvaraju i primenjuju društvene i političke organizacije za razliku od moralnih normi koje se stvaraju neorganizovano od »difuznog« društva. Norme iz kojih proizilazi politička odgovornost stvaraju se po izvesnim postupku, naprimer, kod donošenja statuta organizacije ili programa gde se određuju ciljevi, način njihovog ostvarenja, stil rada, itd. Ove organizacije imaju organe koje biraju i koji vode brigu o ostvarivanju ciljeva i konkretnih zadataka i poštovanju normi u radu i ponašanju. Postoji i postupak za utvrđivanje odgovornosti i primenu sankcija. O postojanju ili nepostojanju odgovornosti kao i o primeni sankcija odlučuju ili posebni organi ili tela ili pak cela organizacija, odnosno skup članova.

Za pokretanje političke odgovornosti ne postoji neki automatizam shodno pravnoj ogdovornosti »ex oficio«, već se ona pokreće slobodnom incijativom pojedinaca ili organa i podleže proceni celishodnosti. Naime, organ odnosno telo koje utvrđuje odgovornost ima diskreciono pravo da procenjuje da li je politički celishodno da se pokreće odgovornost i primeni sakcija ili ne.

Politička odgovornost se, dakle, sastoji u polaganju računa zbog svog necelishodnog rada, zbog, neizvršenja programskih zadataka ili njihovom vršenju suprotno političkoj platformi, odnosno zbog vršenja zadataka na način kojim se krši ugled odnosne organizacije i kompromituje njena politika u celini ili u određenoj oblasti. Za necelishodnost u radu, za neizvršenje zadataka, ili pak za štetan rad sledi sankcija koja može biti izražena u formi kritike, opomene, ukora, prihvatanja ostavke, opozivanja ili smenjivanja sa funkcije i, najzad, u isključenju iz organizacije.

Za razliku od pravne odgovornosti koja je u izvesnom smislu automatizovana, politička odgovornost je dosta elastična i fleksibilna, ali i manje efikasna. Po svojoj fleksibilnosti i elastičnosti, politička odgovornost je slična moralnoj odgovornosti. Ali dok kod moralne odgovornosti ta fleksibilnost proizilazi iz difuznosti moralnih shvatanja i nepostojanja organa koji primenjuje sankcije, dotle kod političke odgovornosti ta fleksibilnost je zavisna od političke situacije, oportunosti i uspeha u njenoj primeni, tj. procente da li je veća korist ili šteta, da li je pogodan momenat za njeno dejstvo ili ne. Efikasnost političke odgovornosti zavisi od kompatnosti, tj. idejnog i moralnog jedinstva, od snage društvenog uticaja organizacije pa i od ukupne političke situacije, tj političkih odnosa snaga u odnosnoj organizaciji pa i zemlji u celini. Ideološka opredeljenja i ubeđenja igraju veliku ulogu i u osećanju političke odgovornosti. Ta opredelenja mogu da idu od karijerističkog i oportunističkog prihvatanja programskih ciljeva preko svesne odanosti istim koja ima realan stvaralački karakter do idologije i fanatizma. Osećaj političke odgovornosti kod subjekata na koje se ona odnosi zavisi, dakle, od stepena shvatanja i odanosti prihvaćenoj ideologiji, njenom projektu o izgradnji sadašnjeg i budućeg društva.

Politička odgovornost se oslanja na moralnu odgovornost, jer se i sama politika oslanja ili zasniva na moralu određene društvene klase ili grupe. Politika je klasno najčistije opredeljena svera u društvenoj nadgradnji.. Ali da bi bila uspešna, ona se oslanja na moral ili neke moralne

principe koji već postoje u društvu utičući tako na razvoj i samog morala politizirajući ga ili, pak, stvara novu vrstu političkog morala. Ukoliko je politika više zasnovana na opšteljudskim moralnim principima ukoliko ima više izgleda na uspeh. Jasno je da je i odgovornost u ovakvom slučaju efikasnija..

U našem savremenom samoupravnom društvu sve više se govori o jednoj novoj kategoriji odgovornosti, o neposrednoj društvenoj odgovornosti. Ova odgovornost po svojim elementima ima izvestan karakter simbioze između moralne i političke odgovornosti pa čak i pravne odgovornosti, ali koja treba po svom mehanizmu dejstva da predstavlja nov oblik odgovornosti i to odgovornosti samoupravnog društva. Stoga ćemo se na njoj posebno zadržati.

4. Neposredna društvena odgovornost

Neposredna društvena odgovornost je vanpravna kategorija koja proizilazi iz sistema samoupravljanja. To je poseban oblik odgovornosti koji postoji i vrši se izvan pravnog mehanizma. Ona je nastala na bazi koncepcije da se klasična odgovornost dejuridizira i socijalizira tako da se učini osnovnim elementom samoupravne demokratije i garantom njenog daljeg razvoja.

Koncepcija neposredne društvene odgovornosti sadržana je i u Ustavu SFRJ, gde se kaže da »Sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini upravljaju neposredno radni ljudi koji rade tim sredstvima u sopstvenom interesu i u interesu društvene zajednice, odgovorni jedni drugima i društvenoj zajednici.[7]). Ovom sormulacijom izražen je princip neposredne društvene odgovornosti kao posebnog oblika koji je adekvatan samoupravnom društvu.Taj princip se sastoji u tome da svako za svoj rad u radnoj orcanizaciji i na društvenim poslovima, bez obzira na karakter toga rada i značaja radnog mesta, položaja ili funkcije, odgovara svakom članu radne zejednice, radnoj zajednici i društvu. Izraz »svako« obuhvata ne samo pojedince, već i radne zajednice koje odgovaraju za svoj rad drugim radnim zajednicama i društvu, a u izvesnim slučajevima i pojedincu. Ovako formulisana neposredna društvena odgovornost ima, prema prof. dr. J. Đorđeviću dve strane ispoljavanja odnosno dve forme dejstva. Prva forma dejstva sastoji se u tome da »za celokupan lični rad u radnoj zajednici bez obzira na karakter toga rada, položaje i funkcije uspostavljena je međusobna odgvvornost koia je izraz ne samo radne i interesne solidarnosti već i zavisnosti rada jednih od rada drugih. Druga forma dejstva ove odgovornosti jeste odgovornost radne zajednice, radne organizacije kao i svakog pojedinca ne samo za ono što radi i kako radi već i za društvenu koristnost i usklađenost ovih aktivnosti sa drugim interesima izvan radne organizacije.[8]).

Koncepcija o ovakvoj odgovornosti proizilazi iz podruštveljenosti ne samo sredstava za proizvodnju, već i rada svakog pojedinca. Naime, rad svakog člana radne zajednice povezan je sa radom svakog drugog čla-

---

7. Ustav SFRJ »Osnovna načela« odeljak III, stav 1.

na te radne zajednice, a rad i poslovanje svake radne zajednice, posredno ili neposredno, povezani su sa radom i poslovanjem drugih radnih zajednica i društva u celini. Drugim rečima, svaki lični rad u samoupravnom društvu je istovremeno i društveni.[9]). Na bazi takvog karaktera rada nastalo je i samoupravljanje i došlo do prenošenja širih ovlašćenja u pogledu samostalnog i slobodnog odlučivanja od strane radnih ljudi i radnih zajednica o svojim i društvenim poslovima. Samo se po sebi razume da nasuprot takvih ovlašćenja mora da stoji i adekvatna odgovornost kao garant da će ona biti vršena u skladu sa interesima društvene zajednice. A odgovornost adekvatna samoupravljanju može biti samo neposredna društvena odgovornost.

Postavlja se pitanje: kakav je mehanizam dejstva ove odgovornosti i kakva je njena sadašnja uloga? Već smo istakli da je ovo vanpravna kategorija odgovornosti. Ona postoji i vrši se izvan pravnog mehanizma, izavan monopola vlasti i hijerarhije državnih organa. Formalno ona ne proizilazi iz pravnih pravila već iz opštih pravila života socijalističkog društva, opštih normi socijalističkog morala i drugih društvenih merila vrednost. Ona je, dakle, rezultat shvaćene nužnosti i automnog delovanja udruženih radnih ljudi i radnih zajednica. Ni društvena reakcija ovde nema karakter sankcije sa pravilnim posledicama. Sankcija se ovde izražava u konstatovanju društveno-neadekvatnog ponašanja i moralno-negativnoj političkoj oceni ili u nekom drugom obliku društveno-političke reakcije. Akteri koji ostvaruju ovu kategoriju odgovornosti su organizovane društvene snage kao što su: društveno-političke i druge oroanizacije, skupovi građana i drugi nosioci svesti i akcije.[10]).

Posmatrano ovako, neposredna društvena odgovornost predstavlja moralno-političku kategoriju, koja može da postane efikasan instrument za regulisanje sukoba i korekciju neadekvatnih ponašanja pojedinaca i zajednica u jednom visoko razvijenom samoupravnom društvu u kome će biti preživljene sve manjkavosti i negativnosti klasnog društva, koje su se svojim mnogovekovnim postojanjem utkale u svest ljudi i društveno biće. Da bi ovakav instrument bio dovoljan za obezbeđenje prava i garant za savesno vršenje obaveza svakog, pri čemu će taj svako osećati da je odgovoran pred drugim pojedincima i grupama i da su oni odgovorni pred njim, potrebno je da društvena i pojedinačna svest budu visoko razvijene i oslobođene od čitavog niza manjkavosti i nedostataka. Pre svega, da bi se izgradio takav osećaj odgovornosti kod ljudi potrebno je da čovekova svest bude oslobođena od egoizma i vlastoljubivosti tako da svako bude sposoban da se psihički uzdigne iznad svoje ličnosti i izjednači tuđe potrebe, zahteve i interese sa svojim. Razume se da bi se to postiglo mora se prethodno društveno biće strukturalno izmeniti, tako da onemogući rađanje i reprodukciju ovih nedostataka. Tek tada bi, po našem mišljenju, ovakva vanpravna kategorija odgovornosti mogla samostalno i efikasno da

8. Vidi: Dr. J. Đorđević: Odgovornost i samoupravljanje; Odgovornost u radnim posebno privrednim organizacijama u sistemu društvene svojine i samoupravljanja, Simpozijum u Opatiji, 1968, str. 13.
9. Dr. R. Lukić: Sociološki vidovi odgovornosti u radnim organizacijama; Materijali sa Simpozijuma u Opatiji, 1968, str. 45.
10. M. Brkić: Vrste i oblici odgovornosti i njihov međusobni odnos; Materijali sa Simpozijuma u Opatiji, 1968, str. 75.

deluje bez oslanjanja na pravnu odgovornost kao ostatka upravljanja i državnosti. Ali to vreme je još dosta daleko. Sve dotle ona je jedna moralno-politička projekcija jedne buduće kategorije odgovornosti, koja u savremenim društvenim uslovima života i na sadašnjem stepenu razvoja društva i ljudske svesti, gde su moralne vrednosti tako fluidne i difuzne, a opterećenja negativnostima tako brojna i ozbiljna, može biti samo jedan pomoćni korektiv ponašanja pojedinaca, grupa i zajednica i to sa uslovnim dejstvom.

Treba reći da pojam neposredne društvene odgovornosti nije podjednako shvaćen. Neki smatraju da je ona samo interna, a ne i eksterna odgovornost. Takav zaključak izvlače iz značenja reči autonomnosti kao elementa neposredne odgovornosti. To može da negira ovu kategoriju odgovornosti, ali o tome će nešto kasnije biti reči. S druge strane, postoji shvatanje da neposredna odgovornost ne može povlačiti nikakvu sankciju, jer je sankcija klasni ostatak prinude imanentan samo državnom ali ne i samoupravnom društvu. Ovakvo gledište je nihilističko i ima prizvuk anarhičnosti. Ne može se zamisliti odgovornost bez neke vrste sankcije, bez podnošenja društvene posledice izražene u nekoj formi društvene reakcije. Suština odgovornosti nije u sankciji, ona se ne identifikuje sa sankcijom, ali je njeno postojanje, ili bolje rečeno, njeno dejstvo usko povezano sa sankcijom. Tačna je primedba da je sankcija spoljni i neodvoljivi deo odgovornosti, garant njenog dejstva, a ne i njenog postojanja. Neposredna društvena odgovornost kao što smo videli ima sankciju koja je, kao i sama ova odgovornost, vanpravne prirode.

Iz svega napred izloženog proizilazi da je neposredna društvena odgovornost jedan oblik odgovornosti koji je adekvatan samoupravnom društvu po svojoj suštini, ali koji na sadašnjem stupnju društvenog bića i svesti nije dovoljan da pruži zaštitu ni pojedincu ni samoupravnom društvu. Drugim rečima, neposrednoj društvenoj odgovornosti, kao novom obliku odgovornosti, pripada budućnost. Ali na ovom stupnju društvenog razvoja, ona ne može biti ni jedini ni osnovni oblik odgovornosti. Ovaj oblik odgovornosti je u procesu razvoja u okvirima državnosti, koju postepeno potiskuje sužavajući njen obim, tako da se i neposredna društvena odgovornost mora odvijati u okviru pravne odgovornosti, sužavajući postepeno polje njene primene. Taj proces će verovatno duže trajati. Pri tome se mora voditi računa da ne sme da dođe do interferencije odgovornosti ili do vakuma, što se već oseća kod nas, i da time budu ugroženi opšti interesi ili prava građana. Da je ovakvo odvijanje toka ustvari proces zamene pravne odgovornosti vanpravnom kategorijom neposredne društvene odgovornosti vidimo iz činjenice što se i samoupravno regulisanje odvija u okvirima zakonskih pravnih propisa. Sama ta činjenica govori o nužnosti postojanja pravne odgovornosti. Dejstvo neposredne društvene odgovornosti i obim njene primene zavise od čitavog niza faktora od kojih su svakako najznačajniji: ekonomski razvoj društva, podizanje opšte kulture ljudi i samoupravne svesti, razvijena integracija interesa pojedinaca, grupa i kolektiva sa interesima zajednice kao celine. Sve dotle dok ovi faktori ne budu toliko snažni da ovu odgovornost učine elementom svesti svakog čoveka i elementom samoupravnih odnosa, pravna vdgovornost će biti nuJna kategorija ne samo za zaštitu ličnih i društvenih interesa u sistemu samoupravljanja radnih ljudi i zajednica, već i

za afirmaciju same neposredne društvene odgovornosti. Transformacija pravne u vanpravnu odgovornost je, u velikoj meri, paralelna transformaciji državnih kompetencija u društvene poslove. Stoga i nužnost paralelnog postojanja obeju kategorija odgovornosti, pri čemu u sadanjim uslovima prednost pripada pravnoj odgovornosti, koja baš zato što sadrži elemente državno-pravne prinude, može da obezbedi dalji razvoj samoupravnog društva u okvirima zajednice, koja još uvek zadržava oblik pravne države.

S obzirom na dvostruki karakter odgovornosti mora postojati i dvostruki mehanizam sa većim brojem oblika u kojima se one ispoljavaju.

Neposredna društvena odgovornost kao vanpravna kategorija se uglavnom pojavljuje u dva oblika: kao interna i spoljna odgovornost.

Interna ili unutrašnja odgovornost se ispoljava u tome što samoupravljači odgovaraju samoupravnom organu, a ovaj samoupravnom telu, tj. samoupravnoj radnoj zajednici. Cela se odgovornost odvija unutar radne zajednice, ali su subjekti sankcije i odgovornosti odvojeni. Sankcija je opoziv, ostavka, javna kritika ili neka disciplinska mera. Ne treba zaboraviti da u ovoj vrsti interne odgovornosti ima elemenata pravne odgovornosti. Međutim, prava interna neposredna odgovornosti je ustvari samoodgovornost. To je slučaj kad radna organizacija svodi bilans lošeg poslovanja, odnosno kada povlači konsekvencu rđave odluke koju je donela. Ovde su subjekt odgovornosti i subjekt sankcije poistovećeni, spojeni u istom nosiocu i rezultanta je da odgovornosti nema. Samoodgovornost je moralna kategorija gde se sankcija sastoji u griži savesti, samoprekoru, javnom pokajanju, podnošenju ostavke tj. koja je nažalost nepostojana i stoga neefikasna, ali koja kada bi bila efikasna, kako kaže prof. Lukić, druge odgovornosti ne bi bile potrebne.[11] Postoji shvatanje da samoupravna odgovornost ne može biti spoljna, već samo unutrašnja s obzirom da je ona autonomna i da se vrši izvan hijerarhije organa vlasti. Unošenje bilo kakve spoljne odgovornosti, po ovom shvatanju, predstavljalo bi pritisak kojim se sužava samoupravljanje, koje po svojoj suštini, mora biti slobodan izraz volje svakog pojedinca kao samoupravljača i samoupravnog organa u donošenju odluka iz domena vršenja poslova kojima se bavi samoupravna zajednica. Ovo gledište ima oslonca u postojanju neopravdanih pritisaka, ali ne i naučnom pogledu. Interna odgovornost kao jedini oblik samoupravne neposredne odgovornosti može postojati samo u idealno zamišljenom samoupravnom društvu, kakvog u stvarnosti nema i kakvog možda neće ni biti, jer ni idealnih ljudi neće biti. Čak i pri postojanju tako zamišljenog samoupravnog društva autonomna interna odgovornost ne može biti jedini oblik društvene odgovornosti s obzirom da odluke koje donose samoupravna tela ili njihovi organi ne tiču se uvek samo interesa te radne zajednice i njenih članova, već i subjekata izvan te radne zajednice i društva kao celine. Stoga je nužan i spoljni oblik ove odgovornosti.

---

11. Vidi: Dr R. Lukić: Društveno-politički vidovi odgovornosti nosilaca samoupravnih funkcija; Referat podnet na savetovanju: »O krivično-pravnoj zaštiti samoupravnih prava i odgovornosti nosilaca samoupravnih funkcija«, održanom u Subotici od 12 - 16. X. 1970 str. 5 — 10.

Spoljni ili eksterni oblik neposredne društvene odgovornosti je ustvari vanpravna društveno-politička odgovornost. Ovde se ne odgovara interno organu ili telu, već nekom drugom organu ili telu izvan radne organizacije kao samoupravnog tela. Subjekat pred kim se odgovara je taj spoljni faktor i to je najčešće zajednica u užem ili širem smislu (na pr. komuna, republika, itd.). Specifičnost ove vrste odgovornosti je u tome što ne postoje pravila kojima se utvrđuju prava i dužnosti, niti pravila kojima je određen postupak za utvrđivanje odgovornosti i primenu sankcije, u slučaju nevršenja ili štetnog vršenja obaveza, odnosno poslova koje nosiocu odgovornosti poverava društvo. Ona proizilazi, kao što smo videli, iz opštih pravila života i društvenih programa koji nalažu svakom da na određenim poslovima radi u interesu društva. Stoga je ona programska, nedovoljno određena i difuzna. Sankcija takođe nije određena i ne primenjuje se direktno, već indirektno. Ona se ispoljava u vidu javne osude neadekvatnog ponašanja od strane određenih društvenih organizacija, odnosno njihovih foruma ili skupova građana. Javna osuda može se pojaviti u formi javne kritike izrečene na skupu ili objavljene putem sredstava informacije ili u formi kampanje, tj. sistematske osude javnim putem. To je reakcija javnog mnjenja. Ovakva društveno-politička odgovornost može imati veoma snažno dejstvo, jer se njome vrši jak pritisak na određene pojedince, samoupravne organizacije ili organe zbog ponašanja koje je palo pod udar negativne ocene čime se upravo i prouzrokuje neposredna interna odgovornost koja može dovesti do davanja ostavke, opoziva sa funkcije, odnosno položaja ili iz članstva u samoupravnom organu, ili pak, u javnom priznanju greške i promeni stava. Da li će do ovoga doći ili ne zavisi od autonomne odluke internog organa ili pojedinca. Ova odluka ima diskrecioni karakter, jer proizilazi iz diskrecionog prava slobodne ocene organa odlučivanja.

Dejstvo ove vrste neposredne društvene odgovornosti zavisi od osnovanosti argumentacije i konstelacije društvenih snaga, pri čemu je ovaj drugi faktor često presudan. Moguće su zablude i iskrivljavanja činjenica, zbog toga što se one ne utvrđuju po jednom postupku gde su subjekti jednaki i gde se svim okolnostima posvećuje ista pažnja. Sigurno je da ova vrsta odgovornosti ima veliku ulogu u samoupravnom društvu. Ta njena uloga će imati sve veći značaj za ljudsku svest, za izgradnju osećaja samoodgovornosti svakog čoveka u razvijenom samoupravnom društvu.

Neposredna društvena odgovornost je ustvari samoupravna odgovornost koja je u procesu izgradnje i kojoj stoga naši novi ustavi pridaju sve veći značaj. Tako Nacrt novog Ustava SFRJ predviđa da se izgradnja društva kao slobodne zajednice proizvođača od strane radničke klase i svih radnih ljudi i razvoj samoupravne socijalističke demokratije kao posebnog oblika diktature proleterijata obezbeđuje između ostalog i ličnom odgovornošću nosilica samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija: odgovornošću organa vlasti i samoupravljanja, smenljivošću nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija i ograničenjem njihovog ponovnog izbora i postavljanja na određene funkcije.[12]

12. Osnovna načela Nacrta novog Ustava SFRJ, tačka IV i V, objavljenog 9. juna 1973. godine.

Odogovornost je neotuđiva od čoveka i građanina, isto onako kao što je neotuđiva sloboda misli. Čak i onda kada se čovek može izvinjenjem osloboditi odgovornosti pred drugim on ostaje odgovoran pred sobom. Njegov moralni lik odražava se u njegovoj svesti i savesti, koja ukoliko postoji ne može biti mirna, bez reflekse osude. Samoupravna odgovornost može biti pojedinačna i kolektivna, jednostrana i višestrana, tj. međusobna i solidarna. Međusobna ili uzajamna odgovornost je nužnost koja proizilazi iz međusobnih odnosa radnika u udruženom radu. Bez postojanja međusobne odgovornosti i to svakoga prema svima i svih prema svakome ne mogu se u punom smislu ostvariti slobode i prava građana i solidarnost svih radnih ljudi. A to znači da je svako odgovoran za svako svoje ponašanje a posebno za samoupravno odlučivanje i sprovođenje samoupravnih odluka. Upravo zbog toga Nacrt novog Ustava poklanja toliko pažnje samoupravnoj odgovornosti.[13].

Dakle, neposredna društvena odnosno samoupravna odgovornost teži da transformiše pravnu odgovornost i da je vremenom eliminiše isto onako kao što će društveni dogovori i sporazumi zauzeti mesto zakona i drugih državnih pravnih akata i time eliminisati vremenom funkciju države na planu zakonodavne normatvne delatnosti uopšte. Ali isto onako kao što se sadašnji društveni normativni akti (dogovori, sporazumi, statuti i pravilnici) zasnivaju ili oslanjaju na norme državnog zakonodavstva tako se i samoupravna odgovornost još uvek oslanja na pravnu odgovornost. Taj put verovatno će biti dosta dug, ali će on sigurno dovesti do transformacije pravnog u samoupravno regulisanje odnosa, a time i do transformacije pravne u vanpravnu tj. neposrednu društvenu odgovornost.

5. Pravna odgovornost

Pravna odgovornost je najizrazitija, pa i najefikasnija, odgovornost klasnog društva. Njena primena je kroz celu klasnu istoriju vezana za državne organe i to, pre svega, za posebne organe prinude. Ta činjenica da država preko svojih organa utvrđuje pravnu odgovornost i primenjuje sankciju karakteriše ovu kao prinudnu i nametnutu odgovornost. U tom smislu ona se pojavljuje kao atribut države, za razliku od moralne odgovornosti koja ima karakter atributa društvene zajednice u užem ili širem smislu. Sigurno je da će ova odgovornost postojati sve dok postoji klasno društvo i država, odnosno sve dok u socijalističkim zajednicama postoje elementi klasnog društva i državni oblici upravljanja bez obzira na njihovu strukturalnu i organizacionu formu. Ali je sigurno i to da će sa odumiranjem moći države, sa slabljenjem njene društvene uloge u korist organa društvenog upravljanja, slabiti i ulogu prava i pravne odgovornosti u korist drugih oblika društvene odgovornosti. Budući da mi živimo u epohi početka njenog »odumiranja« to je ona još uvek snažan faktor u

13. Vidi: Nacrt novog Ustava čl. 11, 13, 83, 135 i 137. Slične odredbe sadrže i nacrt republičkih ustava. Tako npr. u čl. 124 Predloga Ustava SRS predviđa se pored odgovornosti i nečasnog poslovodnog organa i odgovornost članova saveta organizacije udruženog rada kao i članova kolegijalnog izvršnog organa, koja se utvrđuje zavisno od njihovog uticaja na donošenje ili izvršenje odluka.

očuvanju i zaštiti socijalističkog samoupravnog društva i stoga je neophodno njeno proučavanje.

Pravna odgovornost vezana je za postojanje pravnog delikta. A pravni delikt postoji onda kada je prekršena neka važeća pravna norma. Do kršenja pravne norme, a time i izvršenja delikta, dolazi kada se ne postupi po zapovesti, odnosno, ako se postupi suprotno zabrani koja je sadržana u dispoziciji određene norme. Te zapovesti i zabrane upućene su, po pravilu, svakom čoveku kao članu društvene zajednice sa ciljem da ga usmere na dozvoljeno, a time i društveno korisno ponašanje. Deliktno ponašanje se realizuje kroz posledicu kao društveno opasno ili kao društveno štetno ponašanje. Budući da je društvena opasnost karakteristična samo za određenu vrstu pravnih delikata to je za pravni delikt kao opštu kategoriju adekvatnije reći da je to društveno štetno ponašanje. Njegova štetnost se sastoji u tome što se njime povređuju ili ugrožavaju društvene vrednosti ili vrednosti pojedinaca koje su pravom zaštićene, kao što su povreda ili ugrožavanje ličnosti čoveka, njegovih imovinskih dobara, onemogućavanje vršenja prava koja mu pripadaju, onemogućavanje ostvarivanja interesa koji su pravno dozvoljeni, itd. Dakle, posmatrano sa stanovišta posledice mogli bi smo najprostije da definišemo pravni delikt kao ponašanje čoveka koje je protivpravno i društveno štetno.

Pravni delikt kao opšti pojam za sva protivpravna i štetna ponašanja ima svoja obeležja, slična obeležjima krivičnog dela. Najpre, pravni delikt, se vrši ljudskom radnjom a efektuje kroz posledicu. Radnja kojom se ostvaruje deliktno ponašanje može se pojaviti u dve forme: kao radnja činjenja ili nečinjenja, odnosno uzdržavanja od delatnosti. Međutim, da bi radnja nečinjenja mogla biti uzrok deliktne posledice mora da postoji obaveza na činjenje koja proizilazi iz nekog pravnog propisa, ugovora ili iz prethodne radnje kojom je stvorena opasna situacija za neko dobro. Radnja je uvek manifestovana u spoljnom svetu kroz vršenje fizičkih pokreta ili njihovo nevršenje. Psihološki procesi kao što su misli, želje, osećanja, itd. nisu radnje sve dok ne dobiju svoje ispoljavanje kroz neku vrstu delatnosti. Druga karakteristika pravnog delikta jeste protivpravnost, tj. da je to ponašanje protivno pravnoj normi, odnosno zapovesti ili zabrani sadržanoj u njoj. To može biti bilo koja norma iz postojećeg pravnog sistema koja je u važnosti. Treće obeležje pravnog delikta je njegova štetnost za društvo ili pojedince koja se kroz posledicu povrede ili ugrožavanja nekih materijalnih dobara, prava ili interesa održava i na društvene odnose. Treba odmah reći da su protivpravnost i društvena štetnost toliko usko povezane da mnogi smatraju da je to jedno isto, tj. da se radi samo o jednom elementu, elementu protivpravnosti. Protivpravnost po ovom shvatanju, ima dva pojavna oblika: formalni i materijalni, pri čemu se ovaj poslednji odražava kroz društvenu štetnost. Naime, protivpravnost nužno u sebi sadrži i štetnost i, stoga svako ponašanje koje je protivpravno istovremeno je i štetno. Da nije štetno ono ne bi ni bilo proglašeno protivpravnim. Na prvi pogled izgleda da je to tačno. Tačno je da se jedno ponašanje proglašava protivpravnim zato što je štetno za određeno društvo. Ali ako takvo ponašanje vremenom, zbog promena u sveri društvenih odnosa, prestane da bude štetno ono nije samim tim prestalo da bude i protivpravno. Baš u toj mogućnosti da dođe do sukoba između

protivpravnosti i društvene štetnosti i leži dokaz da su to dva samostalna ali usko povezana elementa. Najzad, kao poslednje obeležje pravnog delikta, a za nas i najvažnije, jeste vinost kao subjektavna strana delikta. Naravno, pravni delikt može biti posmatran i objektivno bez njegove subjektivne strane, tj. ne vodeći računa o čoveku kao svesnom i voljnom društvenom biću koji je njegov izvršilac. Međutim, za nas je upravo ovaj subjektivni elemenat najvažniji, jer on čini sadržinu pravne odgovornosti

Pravna odgovornost proizilazi iz skrivljenog izvršenja pravnog delikta. Osnov pravne odgovornosti je u postojanju krivice, a objektivno postojanje delikta je samo povod za njeno utvrđivanje. Prema tome, krivaca je subjektivna kategorija. Ona odražava unutrašnji psihološki stav učinioca delikta prema tom deliktu kao svom proizvodu, svom sopstvenom ostvarenju. Otuda krivica, krivnja ili skrivljenost za nastali delikt iz preduzete radnje predstavlja sadržinu pravne odgovornosti. Bez te sadržine, po pravilu, ne može biti primenjena sankcija za pravni delikt. Jer, ukoliko nema krivice nema ni odgovornosti kao subjektivnog elementa delikta. U takvom slučaju može postojati delikt samo u objektivnom, faktičkom smislu koji se ne može staviti na teret učinioca pošto mu se ne može prebaciti da je voljno odabrao to ponašanje, odnosno da je bio svestan ili mogao biti svestan da će iz radnje koju preduzima da proizađe zabranjena i štetna posledica. Odgovornost bez krivice je objektivna kategorija isto kao i sam delikt. Takva odgovornost za sam faktički čin radnje, koja može biti i nesvestan akt, i posledicu proizašlu iz nje, ne sadrži u sebi odnos čoveka prema delu kao svom proizvodu. Doduše, u pravu, domenu građanskopravnih odnosa, poznata je ta vrsta odgovornosti,tj. odgovornost bez krivice, ali ona predstavlja izuzetak. To nikako ne znači da je odgovornost isto što i sankcija.

Naime, postoje shvatanja prema kojima se odgovornost izjednačava sa sankcijom ili prema kojima je osnov odgovornosti u primeni sankcije. Ovakvo shvatanje se ne može prihvatiti. Pravna odgovornost nije primena i ostvarenje sankcije koja se vrši u određenom postupku. Sankcija nije osnov odgovornosti, ona nije njena baza iz koje ova izrasta. Takva koncepcija ima objekvistčki karakter i realno nije tačna. Osnov za primenu sankcije treba tražiti u postojanju delikta kao opasnog i štetnog akta ljudskog ponašanja koje zbog toga pravo zabranjuje. Pored postojanja delikta treba da postoji još jedan uslov da bi sankcija mogla da bude primenjena. Taj uslov je odgovornost. Ako se odgovornost shvati kao subjektivni elemenat delikta onda je i ona osnov primene sankcije ili bar njen neophodni uslov. Drugim rečima, nije sankcija osnov odgovornosti, već obrnuto odgovornost kao subjektivni elemenat delikta je osnov za primenu sankcije. Sankcija je rezultat postojanja delikta i odgovornosti. Ona se ostvaruje pošto su ostvareni ovi prethodni uslovi. Prema tome ne postoje ni delikt ni odgovornost zbog postojanja sankcije, već obrnuto sankcija se primenjuje zbog njihovog postojanja.

Ovim kritičkim osvrtom ne poričemo činjenicu da su pravna odgovornost i pravna sankcija veoma usko, gotovo nerazdvojno povezane. Činjenica je da bez postojanja sankcije kao državne prinude sama odgovornost, tj. njeno utvrđivanje ne bi bilo od nekog većeg uticaja na suzbijanju vršenja delikata u sadašnjim uslovima društvenog života i stepena

društvene svesti. To, međutim, nikako ne znači da pravna odgovornost ne može postojati bez sankcije, odnosno njene primene. To je npr. slučaj kad postoje okolnosti koje isključuju primenu sankcije koje zakonodavac predviđa iz kriminalno-političkih razloga ili iz razloga celishodnosti.

Ako odgovornost kao subjektivna psihološka kategorija označava odnos učinioca delikta prema njemu kao svom ostvarenju, onda se taj odnos može ispoljiti kroz svet i volju. Da bi postojala krivica, odnosno skrivljenost za izvršeni delikt potrebno je da postoji mogućnost izbora ponašanja, tako da radnja bude izraz voljnog ponašanja. Drugim rečima, da je učinilac izvršio radnju koju nije morao da izvrši tj. koju je mogao i da ne izvrši. Ako je učinilac morao da izvrši radnju onda je ona izvan njegove volje, nije njegova nego tuđa i kao takva ne može imati uticaj na deliktnu odgovornost. U odnosu na posledicu takođe treba da postoji voljni ili svesni odnos ili bar mogućnost svesti da bi postojala krivica zbog koje se izvršiocu i stavlja na teret delikt i kao rezultat toga izriče i primenjuje sankcija. Pravna odgovornost se izražava kroz umišljaj i nehat. Međutim, treba reći da oblici umišljaja i nehata nisu kod svih vrsta pravne odgovornosti podjednako zastupljeni. Umišljaj odražava vojni odnos i prema posledici tj. i radnja i posledica su izraz htenja,željenja ili pristajanja. Ustvari radnja je uvek hotimična dok posledica može biti izraz pristajanja. Kod nehatnog delikta takođe imamo voljnu radnju, ali u odnosu na posledicu nema voljnog elementa, već samo svesti ili mogućnost svesti.

Pravna odgovornost za izraženi delikt povlači pravnu sankciju. Pravna sankcija za razliku od drugih vrsta sankcija predstavlja prinudnu meru koju preduzimaju državni organi. Te mere imaju ili kazneni karakter, tj. karakter nanošenja izvesnog zla izvršiocu delikta ili pak karakter uspostavljanja ranijeg stanja, odnosno uspostavljanja narušenog prava, a time i odnosa. Kazneni karakter imaju krivične, administrativne i diciplinske mere, dok karakter uspostavljanja ranijeg stanja uglavnom putom poravnjanja imaju građanskopravne sankcije. Ova poslednja može se smatrati samo uslovno prinudnom merom, tj. samo tada i utoliko ukoliko prouzrokovač štete neće istu da naknadi dobrovoljno, odnosno ne pristaje na sporazumno poravnanje sa oštećenim. Taj elemenat sporazumnog utvrđivanja sankcije i njenog izvršenja kod ostalih vrsta pravne odgovornosti ne postoji. Naprotiv, kod svih ostalih vrsta odgovornosti, s obzirom na težinu delikta i stepen krivice, predviđena je od strane zakonodavca ili drugog organa vrsta sankcije, njen iznos u određenom rasponu ili pak fiksno, način njenog utvrđivanja i izricanja i, najzad, način njenog izvršenja. Takav način utvrđivanja, izricanja i primene sankcije u domenu građansko-pravne odgovornosti je izuzetak, a ne pravilo.

Na osnovu svega što je napred izloženo može se zaključiti da pravna odgovornost kao jedinstvena kategorija ne postoji. Postoje pojedine vrste pravne odgovornosti kroz koje se ova izražava kao opšta kategorija. Koja i koliko će vrsta pravne odgovornosti postojati zavisi od toga kako je izvršena deoba pravnih delikata.

Naše pravo poznaje sledeće vrste pravne odgovornosti: krivičnu, administrativnu, diciplinsku, odgovornost za privredne prestupe, pravno-političku i građansku odgovornost. Sve ove vrste odgovornosti povezane su ta-

ko da čine sistem pravne odgovornosti. Naravno ovu povezanost ne treba shvatiti tako da tamo gde prestaje jedna počinje druga, tj. da se jednostavno nadovezuje jedna na drugu. Odnos između ovih vrsta nije jednostavan. On liči na krugove koji su razmešteni tako da se negde poklapaju, negde presecaju, a negde samo dodiruju. To znači da se pri postojanju jednog delikta izvršenog od jednog subjekta neke od njih međusobno isključuju dok se druge kumuliraju tj. postoje nezavisno jedna od druge. Po pravilu, krivična, administrativna (prekršajna) i odgovornost za privredni prestup se međusobno isključuju po principu prioriteta koji proizilazi iz karaktera same odgovornosti i težine sankcije sa posledicama koje proizvodi za učinioca. Sve ostale mogu nezavisno postojati tj. uporedo sa nekom od navedenih kaznenih odgovornosti tako da se u izvesnom smislu kumuliraju. Tako ako izvršeni delikt predstavlja istovremeno i krivično delo i privredni prestup ili krivično delo i prekršaj onda će izvršilac odgovarati samo za krivično delo, a ne i za privredni prestup odnosno prekršaj.Ako delikt ne predstavlja krivično delo izvršilac će odgovarati za privredni prestup, odnosno prekršaj. Krivična odgovornost je ovde primarna, dok su ove subsidijarne. Međutim, postojanje bilo koje od ovih odgovornosti ne isključuje niti apsorbuje postojanje neke od ostalih vrsta pravne odgovornosti, ukoliko se one pojave. Tako, ako je ostvaren takav delikt koji predstavlja krivično delo ali kojim je narušena i radna diciplina i naneta šteta imovini trećeg lica istovremeno će postajati i krivično delo i diciplinski prestup i građanskopravni delikt, pa će analogno tome postojati i sve ove vrste odgovornosti. Isto tako, nezavisno postojanje ima i pravno-politička odgovornost. Onda može postojati uz bilo koju drugu vrstu odgovornosti. Tako, određena politička delatnost može biti kvalifikovana od strane zakonodavca kao krivično delo protiv naroda i države, tj. kao krivično delo najteže vrste, ali ova, po pravilu, ne isključuje političku odgovornost koja uglavnom prethodi krivičnoj ali joj može biti i paralelna. Međutim,treba imati u vidu da je ovaj sticaj odgovornosti različitih vrsta pri postojanju jednog delikta samo mogućnost, ali ne i nužnost. To znači da sve ove vrste mogu, kod izvršenja jednog delikta, da postoje istovremeno, sve ili neke od njih, ali ne moraju. Njihova nezavisnost je zapravo u tome što svaka od njih, može postojati sama za sebe ali isto tako i onda kada postoje i druge vrste koje imaju različiti karakter dejstva Prema tome, isključuju se samo one koje imaju isti karakter dejstva kao što su kaznene odgovornosti, jer postoji jedna vrsta prividnog sticaja na bazi subsidijariteta.

Kada smo govorili o pravnoj odgovornosti posmatrali smo je kao psihološku kategoriju čiju sadržinu predstavlja krivicu koja se sastoji u svesti da je učinjeno nešto što nije smelo biti učinjeno i osećaju nelagodnosti zbog takvog akta. Pored ovakvog subjektivnog karaktera odgovornosti imamo i objektivni karakter odgovornosti tj. predpostavljenu i kauzalnu odgovornost. Ako je sadržina odgovornosti svesni i voljni odnos prema delu onda je subjektivna odgovornost prava odgovornost dok bi objektivna odgovornost bila kvazi odgovornost, jer je to odgovornost po predpostavci ili po nuždi, tj. odgovornost bez krivice. Prema tome, pravna odgovornost po svojoj suštini može biti dvojake prirode: odgovornost na bazi krivice i odgovornost bez krivice.

Odgovornost na bazi krivice postoji u odnosu na fizičko lice kao prouzrokovača delikta kod svih vrsta pravne odgovornosti. Otuda mi i smatramo da je subjektivna osnovna, objektivna dopunska u oblasti pravnih, posebno građanskopravnih i privrednopravnih odnosa gde se uglavnom i primenjuje.

Kod svih vrsta odgovornosti gde je kazna jedina ili glavna sankcija, a radi se o fizičkom licu kao izvršiocu delikta, utvrđivanje krivice je conditio sine qua non za njenu primenu. To nije slučaj u oblasti kaznenog prava, već i u ostalim granama prava. Ipak između kaznenog, prvenstveno krivičnog i građanskog prava postoje neke bitne razlike u pogledu stepenovanja krivice, odnosno u potrebi postojanja određenog stepena krivice za primenu sankcije. U krivičnom pravu izričito i precizno su određena ne samo krivična dela i kazne, već i stepen vinosti kao uslov za primenu pojedinih kazni. Ako nema tog stepena krivice onda nema ni tog krivičnog dela. U tom slučaju postoji ili neko drugo, po pravilu, neko lakše ili pak uopšte nema krivičnog dela. Prema tome, ovde stepen vinosti može biti jedan od uslova za postojanje ili nepostojanje određenog krivičnog dela kao i okolnost kod odmeravanja kazne. Znamo da je za postojanje nekah krivičnih dela potrebna i namera kao kvalifikatorna okolnost tj. potrebna je kvalifikovana odgovornost. Takvo preciziranje stepena krivice u ovoj grani prava neophodno je s obzirom na princip zakonitosti i potrebe rangiranja dela po težini na bazi sveukupnosti uslova kako objektivnih tako i subjektivnih, jer se radi o najtežoj vrsti delikta.

U drugim granama prava, odgovornost i primena sankcije nisu po pravilu, vezane za određeni stepen krivice, već za postojanje krivice uopšte, bez obzira na njen stepen. Tako, npr. za postojanje građanske odgovornosti dovoljno je postojanje krivice kao takve u bilo kom stepenu. Doduše stepen krivice i ovde može, u izvesnim slučajevima, biti od značaja kod izricanja sankcije, ali ne i uslov za njenu primenu. Krivica se u ovoj oblasti prava određuje na uopšteni način analogno generičnom određivanju delikta, tj. određivanju po vrsti a ne pojedinačno. Treba, međutim, imati u vidu da to nikako ne znači da se utvrđivanje stepena ne vrši u konkretnim slučajevima. Naprotiv, stepenovanje krivice je u oblasti građanskog prava šire pa i preciznije razrađeno, naročito u domenu nehata, nego u drugim oblastima. I disciplinska odgovornost u klasičnom vidu, analogno građanskoj odgovornosti,primenu sankcije vezuje za postojanje krivice u bilo kom stepenu. Tek od 1965. godine naše zakonodavstvo čini zaokret time što ističe zahtev da je za postojanje disciplinske odgovornosti i primenu disciplinske mere potrebna namera ili krajnja nepažnja kod izvršioca delikta. Traži se , dakle umišljaj (dolus) ili grubi nemar (cupla lata) da bi postojala odgovornost. [14]

Subjektivna odgovornost je zasnovana na postojanju krivice, i to svoje a ne tuđe. Suprotno njoj, objektivna odgovornost je odgovornost bez krivice. Ona se može pojaviti kao odgovornost: za tuđu krivicu, za pretpostvljenu krivicu i za samo prouzrokovanje delikta gde nema ničije i nikakve krivice. Kao što smo već rekli, objektivna odgovornost se u svim ovim vidovima pojavljuje u građanskopravnoj i privrednopravnoj oblasti, tj. u sveri imovinskih odnosa. Tako, odgovornost za tuđu krivicu za tzv. pre-

14. Vidi: čl. 97 Osnovonog zakona o radnim odnosima od 1966. godine

nesenu krivicu postoji u slučaju kada radnik određene radne organizacije prouzrokuje namerno ili grubom nepažnjom štetu nekoj drugoj organizaciji ili fizičkom licu onda će njegova radna organizacija odgovarati za takvu štetu kao da ju je sama skrivila i ako na njenoj strani krivice nema.[15] Organizacija, dakle, odgovara za krivicu drugog i ne može se osloboditi dokazivanjem da nije kriva za prouzrokovanu štetu od strane njenog radnika. Odgovornost za pretpostavljenu krivicu imamo po Zakonu o štampi. Kao što je poznato ovde odgovara urednik, odnosno štampar ako pisac članka nije poznat, ako je napis objavljen bez njegovog znanja ili dozvole i ako nije dostupan. Prema tome, ako su ovi uslovi ispunjeni krivica se predpostavlja tako da nije dozvoljeno dokazivanje da nje nema. U oblasti kaznenog prava ovaj oblik objektivne odgovornosti postoji kao izuzetak, kao uslov za kažnjavanje fizičkih lica. Najzad, kauzulna objektivna odgovornost tj. odgovornost za samo ostvarenje delikta je zastupljena u oblasti imovinskog i privrednog prava i to, pre svega, u domenu delatnosti koje nose povećanu opasnost po okolinu.[16]).

Kada je reč o delatnostima koje su same po sebi opasne, treba reći da će njih biti sve više sa sve većom mehanizacijom i automatizacijom rada i da će time i opasnost po život ljudi, njihov telesni integritet i imovinska dobra biti takođe sve veća. Naime, brz tehnički progres smanjuje fizički napor i olakšava rad, podižući njegovu produktivnu moć, što sa svoje strane dovodi do poboljšanja uslova života i podizanja standarda širokih masa, ali isto tako on dovodi i do povećanja opasnosti po ljudski život i druga čovekova i društvena dobra. I upravo zbog te povećane opasnosti u pojedinim proizvodnim i drugim delatnostima, postoji zahtev za što efikasnijom zaštitom dobara od svakodnevnih rizika. Taj zahtev nalazi svoj odjek u proširenju obima objektivne odgovornosti kao uslova za primenu imovinsko-pravne sankcije. To proširenje dejstva objektivne odgovornosti izaziva sa svoje strane zahtev za sužavanjem dejstva subjektivne odgovornosti kao kategorije koja je u savremenim uslovima u pojedinim oblastima života i rada prevaziđena. Ovakvo stanovište nije zastupljeno samo u oblasti imovinskog i privrednog prava, već ima svojih pristalica i u oblasti krivičnog prava. Kad ovo kažemo imamo u vidu jednu savremenu tendenciju ponovnog uvođenja objektivne odgovornosti za sve delikte koji proizilaze iz ljudskih radnji u obavljanju opšte opasnih delatnosti, a gde je najčešće nehat uslov za primenu krivične sankcije[17]). Protagonisti ove tendencije u savtemenom krivičnom pravu, priznali to ili ne polaze od starih pozitivističkih koncepcija dodajući im neke nove varijante o međusobnom uticaju opasnog stanja i opasne situacije. Po mišljenju protagonista objektivne odgovornosti, njenim uvođenjem u oblast krivičnog prava, došlo bi do povećanja ljudske pažnje, do izbegovanja opasnih situacija koje nose veliki rizik po najvažnija ljudska dobra što bi realno delo-

15. V. isto tako čl. 97 OZR
16. Dr. A. Goldštajn: Kauzalna deliktna odgovornost privrednih organizacija za službenike i radnike, Arhiv za pravne i društvene nauke br. 4/1953, str. 320 i dalje. Dr. V. Krulj: Materijalna odgovornost radne organizacije za štete koje pričine radnici trećim licima, Materijal sa Simpozijuma u Opatiji, 1968, str. 148 dalje.
17. Vidi: R. Legros: Considérationes sur les délits d'imprugence; Revus de droit pénalet de criminologie, 1958, N. 2.

valo preventivno, tj. porasla bi moć prevencije nad potrebom za kažnjavanje.[18]).

Međutim, bez obzira na nužnost postojanja objektivne odgovornosti, pa i njenog proširenja u oblasti imovinskih i privredno-pravnih odnosa, subjektivna odgovornost — kao socijalno-etička i psihološka kategorija — mora i dalje ostati kao uslov za primenu kazne kao retributivne mere Kazna predpostavlja postojanje prekora a suština prekora je krivica kao svesno i voljno prouzrokovanje štetne i zabranjene posledice. Najmanji stepen krivice na koji može da se zasnuje prekor i primeni kazna jeste postojanje svesti ili bar njena mogućnost u odnosu na posledicu. A tu prestaje svaki trag krivice i ulazimo u sveru objektivne odgovornosti gde ostaje samo prouzrokovanje. Van krivice kao socijalno-etičkog i moralnog elementa delikta, odgovornost kao neka konstrukcija nužnosti života za primenu kazne gubi smisao. Upravo zbog toga objektivna odgovornost kao nužni izraz rizika od povećanja opasnosti ne može biti uslov za kažnjavanje. Krivica, odnosno vinost, kao subjektivni elemenat je ono što čini prekor realnom snagom koja može da utiče na psihološku ličnost izvršioca delikta da on menja odnosno usklađuje svoje ponašanje sa društvenim zahtevima izraženim u pravilima ponašanja. Najzad, da kažemo i to da se vinost, o kojoj smo govorili kao psihološkoj kategoriji, nikako ne izjednačava sa psihološkom ličnošću izvršioca delikta.[19] To su dve veoma povezane i bliske, ali ipak različite kategorije. Vinost je ovde posmatrana kao psihički odnos izvršioca prema radnji i posledici kao društveno opasnoj, odnosno štetnoj promeni u spoljnom svetu zbog čega je ona i zabranjena normama društva. Bez tog odraza o štetnosti i zabranjenosti određenog ponašanja i sopstvene moći ličnosti da sebe natera da to ne čini nema ni odgovornosti.

Završavajući izlaganje možemo zaključiti da je odgovornost istovremeno društvena i ljudska, opšta i individualna kategorija .Odgovornost postoji samo u društvu i za čoveka i to u odnosu na svakog drugog čoveka, pojedinca, grupe ljudi i zajednice u celini, kao i ovih prema njemu. Kao društvena kategorija ona je garant za pravilno odvijanje postojećih odnosa, regulisanim brojnim normama različite vrste, a time i garant za dalji razvoj društva. Kao društvena kategorija ona se odrazava u čoveku kao članu društvene zajednice, postojući element njegove svesti, a preko ove i deo njegove psihološke ličnosti. I baš zato što postaje elemenat svesti ona može da vrši ulogu cenzora i korektora ponašanja svakog pojedinca nagoneći ga, grižom savesti ili prekorom i pretnjom o primeni sankcije, od strane društva odnosno njegovih organizovanih institucija, da menja svoje ponašanje saglasno zahtevu zajednice odnosno društva. To je uprošćeni mehanizam dejstva svake odgovornosti kojim ona štiti društvo od deliktnog ponašanja.

---

18. V. Dr. F. Bašić: Krivično pravo — Opšt del, Skopje, 1972, str. 345, 347, Dr. Lj. Bavcon: Nehat kao oblik vinosti u savremenom krivičnom pravu, JRKKP br. 4/1964, posebno str. 201-202.
19. Vidi: N. Srzentić — Dr. A. Stajić: Krivično pravo — Opšti deo, Beograd, 1961, str. 209, Dr. F. Bačić: citirano delo, str. 352-357.

La reponsabilité et les sortes de responsabilité dans notre société contemporaine

Résumé

Dans cet article l'auteur examine d'une maniére complexe le probléme de la responsabilité en tant que catégorie sociale, les formes de son action, c'est-à-dire les sortes de responsabilité et leur transformation en responsabilité sociale directe qui s'ensuit du caractére de la cosiété d'autogestion.

En examinant la notion générale de la responsabilité il la définit en tant que rapport conscient envers les valeurs sociales que posséde chaque société et sans lesquelles elle ne peut pas exister en tant que collectivité humaine organisée. La responsabilité repose sur la capacité de l'homme en tant qu'être social conscient de pouvoir distinguer l'utile de ce qui est nuisible, l'honnête du malhonnête et en conséquence ce qui est permis de ce qui n'est pas permis. Et justement en raison de cette capacité de l'homme, la responsabilité est la reddition de comptes des individus ou des groupes d'hommes de leurs comportements aux autres individus, c'est-à-dire aux groupes ou à la collectivité sociale tout entière qui ne sont pas en conformité avec les règles sociales de comportement et de subir les conséquences de la condamnation sociale à cause de pareils comportements. Il n'y a pas de responsabilité sans une sorte de condamnation en tant que son corrélatif. Cette condamnation s'exprime le plus souvent dans la sanction qui représente la réaction de la société, c'est-à-dire de la collectivité déterminée.

La responsabilité est une catégorie sociale, car elle existe seulement dans la société humaine et hors d'elle elle n'existe pas. Mais elle est aussi une catégorie psychologique, car elle se refléte à travers la conscience et la volonté de l'homme et c'est pourquoi elle constitue une partie de la personalité de l'homme tant comme être psychologique que comme être social. Dans chaque responsabilité il y a deux sujets: le sujet qui répond et le sujet devant lequel on répond. Du fait devant qui on est tenu responsable, c'est-à-dire qui condamne au nom de la société pour le comportement illicite, comment il l'exécute et quelle est la sanction qu'il prononce, dépendent les förmes et les sortes de la responsabilité. Vu que la responsabilité est une catégorie sociale, elle a un caractére de classe, comme la société même. Cela est prouvé aussi par son importance sociale. En effet, dans sa fonction elle sert de garant à la conservation des valeurs sociales et d'une harmonie des rapports, car elle apparait comme un sentiment de circonspection et d'auto-contrôle de l'homme dans son comportement.

Etant donné que pas une société ne peut exister sans un certaine forme de responsabilité, cela signifie que de même la société d'autogestion ne peut pas exister. Au contraire, vu que la société d'autogestion représente une forme supérieure de la collectivité organisée elle doit avoir la responsabilité qui sera généralement admise et qui comme telle devra jouer le rôle de correctif moral du comportement en conformité avec les nécessités sociales. Le mécanisme de cette responsabilité d'autogestion consiste dans le sentiment que chacun devra rendre compte devant tous et à tout le monde, de même qu'à soi-même, de sont travail et de son comportement.

Dans la deuxième partie de cet article l'auteur examine les sortes classiques de la responsabilité, c'est-à-dire la responsabilité morale, politique et juridique en leur ajoutant la responsabilité directe, c'est-à-dire la responsabilité d'autogestion.

La responsabilité morale est le fondement et le foyer de toute responsabilité. Sans elle il est peu probable que les autres sortes de responsabilité seraient efficaces. La morale même est l'élément essentiel de toute société et c'est pourquoi chaque société a sa morale. La morale sociale est le reflet du caratére de classe de la société et de l'idéologie gouvernante et des buts qu'elle s'est posés. Outre cette morale sociale il y a aussi d'autres sortes de morale, telles que la morale générale humaine, la morale de groupe et la morale personnelle. Toutes ces sortes de morale ont une importance considérable pour la société déterminée et en conséquence une grande importance de la responsabilité morale.

La responsabilité politique se trouve entre la responsabilité morale et la responsabilité juridique et c'est pourquoi elle contient les éléments de toutes les

deux, mais elle ne coïncide ni avec l'une ni ovec l'autre. La responsabilité politique résulte de l'inobservation des normes que les organisations sociales et politiques créent et appliquent à la différence des normes morales que crée la société désorganisée et »diffuse«. Elle consiste dans la reddition de comptes à cause du travail inefficace, de l'inexécution des devoirs posés ou si leur exécution est effectuée contrairement à la plate-forme politique adoptéé, à cause de l'inobservation des formes de travail déterminées, de l'indiscipline etc. A la différence de la responsabilité juridique, qui est »automatisée«, et pour la détermination de laquelle il y a une procédure spécifiée par la loi, la responsabilité politique est élastique et flexible car elle dépend du but poursuivi. D'autre part, à la différence de la responsabilité morale, la responsabilité politique est organisée de telle sorte que les sanctions sont prévues ainsi que les organes qui les prononcent.

La responsabilité directe ou d'autogestion est une catégorie extrajuridique qui s'ensuit du systéme de l'autogestion. Elle résulte de la socialisation non seulement des moyens de production mais aussi du travail même, dont les exécuteurs de ce travail disposent des résultats du travail. Cette responsabilité existe et elle est effectuée hors du monopole du pouvoir, c'est-à-dire des organes d'Etat, dans les organisations d'autogestion même. Elle a certains éléments de la responsabilité morale et de la responsabilité politique, amis elle diffère de celles-ci car elle est liée à toute l'activité des travailleurs entant que producteurs et autogestionnaires dans l'organisation de travail d'autogestion. Dans la réglementation normative elle se sert toujours de la technique du droit et elle s'appuie sur elle en transformant le droit en réglement d'autogestion. La preuve en est que nous avons maintenant les nouveaux actes normatifs d'autogestion tels que les ententes et les accords sociaux par lesquels est remplacée la réglementation légale des rapports. De l'avis de l'auteur, c'est la voie de la transformation du droit en réglementation sociale d'autogestion, la voie de sa socialisation et de son dépérissement. Cette responsabilité peut être interne, c'est-à-dire au sein de l'organisation d'autogestion même, et externe quand on répond à une plus large collectivité d'autogestion.

Enfin, l'auteur examine la responsabilité juridique en tant que responsabilité la plus efficace de la société de classe qui joue un grand rôle dans le socialisme et même dans le socialisme d'autogestion, en protégeant le développement de l'autogestion et la responsabilité d'autogestion dans laquelle se transformera aussi la responsabilité juridique. D'autre part, l'auteur examine la responsabilité en tant que catégorie subjective, morale et psychologique en affirmant qu il n'y a pas de vraie responsabilité là ou il n'y a pas de faute qui constitue son essence. La responsabilité objective, qui résulte du risque de l'augmentation des activités dangereuses, est une nécessité de la vie contemporaine dans le domaine du droit civil et du droit économique, mais elle ne peut pas être le fondement pour la punition. Là ou règne la nécessité, et non point la détermination pour la conséquence ou si celle-ci n'a pas été prévue, il n'y a pas de vraie responsabilité. C'est la quasi-responsabilité. C'est pourquoi, selon l'auteur, il n'y a pas de justification pour l'introduction de cette responsabilité dans le droit criminel.

Dr PETAR KOZIĆ
vanredni profesor

SOCIJALISTIČKA SAMOUPRAVNA IDEOLOGIJA KAO ISTORIJSKI OBLIK MARKSISTIČKE IDEOLOGIJE SUI GENERIS

O čemu razgovaramo?

Ne jednom je iskazana tvrdnja da razvoi našeg društva, sređivanje stanja u njemu i jačanje samoupravnih odnosa pretpostavlja i određenu **idejnu orijentaciju**. Prema tome, pojmovi kao što su »samoupravna ideologija«, »ideologija našeg samoupravnog društva«, »marksistička ideologija«, »ideologija realnog humanizma«, »ideologija radničke klase (proleterska ideologija)«, »socijalistička ideologija«, »ideologija jugoslovenskog samoupravnog socijalizma« itd. stalno nas podsećaju na dve stvari:

— da je ideologija **konstruktivni element** našeg društva i

— da je takva ideologija u nas **samoupravna**, dakle, svojevrsna, ideologija **sui generis**.

To, međutim, samo na prvi pogled izgleda da je jasno. U suštini, to su pitanja koja zahtevaju neposredna teorijska razmišljanja, jer štogod se ide dalje od opštih, apstraktnih pojmova, vrednosti i smisla ideologije ka posebnim njenim pojmovima, vrednostima i relacijama i ka njihovoj objektivizaciji kroz stvarno ponašanje čoveka kao praktičnog bića, to je više zabluda, neistina i šarolikih shvatanja i ponašanja uključivši i ona koja ili zanemaruju ideološki činilac razvoja ili slede njegov antisamoupravni kurs. Da sve to nije tako kako bi smo inače objasnili da se od strane nekih svaki politički govor smatra ideološkim a politička svest ideološkom svešću; da se kaže kako marksizam mora da se proučava na univerzitetu kao nauka istovremeno uz tvrdnju da je on ideologija koja je, kaže se, uvek »kriva predstava«; da se samoupravna ideologija identifikuje sa osnovama marksizma a ovaj, opet, sa dijalektičkim materijalizmom koji je, navodno, samo marksistička filozofija; da se ideologija obeležava kao celokupna idejna nadgradnja ali i samo kao jedan njen deo; da se želi analizirati idejnost u nastavi uz komentar da je ona tu »neuhvatljiva« i »nevidljiva« ukoliko nije reč o neistinama ili o nedovoljno preciznim, nedovoljno pouzdanim i nedovoljno objektivnim istinama; da se ljudi dele na idejne i bezidejne (kao da postoje ljudi bez ideja); što je nastala zabuna oko toga kako odrediti ideologiju prema ostalim oblicima svesti (prema religiji, umetnosti, filozofiji, moralu, nauci): da li je ona poseban oblik svesti istoga reda ili samo određeni kvalitet mišljenja svojstven i sadržan u svakom d ovih posebnih oblika mišljenja (svesti);hvatanje da ie svaka ideologija u suprotnosti sa naukom odnosno da je svaka nauka ideološko

mišljenje; da postoji raskorak (kolizija) između ideoloških uverenja i neposrednog ponašanja istih ljudi (između, recimo, marksističko-lenjinističke teze o nacionalnom samoopredeljenju i nacionalizma »masovnog pokreta« u režiji vrhova »Matice hrvatske«, ili između humanističke vizije o slobodnom, liberalnom društvu i političkog liberalizma doskorašnjeg partijskog vrha u Srbiji i drugih, itd.) itd.

Kao što se vidi, problem ideologije, idejne svesti, idejne opredeljenosti i idejnih konsekvenci ima veoma mnogo aspekata: **praktično-politički, naučno-filozofski, etički, aktualni, strateški** i dr. Stoga, teorijski rad mora da obuhvati kako sam problem u celini tako i sve njegove **posebne** aspekte. Ono što je do sada o problematici ideologije poznato naročito nije dovoljno za neposredno životno opredeljenje i kritičko osvetljavanje sopstvenih i tuđih ponašanja. Poznavanje prirode ideologije i njene društvene funkcije najčešće ne može da izdrži kritiku onih Engelsovih reči koje se, doduše, ne odnose samo na razumevanje teorije ideologije, a koje glase: »nažalost, isuviše se često dešava da ljudi veruju da su potpuno razumeli jednu novu teoriju i da bez dalja mogu njome operisati, čim su naučili neke osnovne principe, pa ni to ne uvek tačno. A od ovog prekora ne mogu poštedeti mnoge od novijih marksista za mnoge besmislice koje su tu učinjene«.[1]).

Ja, međutim, u okviru ove teme želim da razmišljam samo o jednom jedinom pitanju: o tome šta je **socijalistička samoupravna ideologija**, — postoji li ona stvarno ili je to zamenica nekog drugog pojma; da li je samoupravna ideologija ideologija samoupravnog društva, odnosno, treba li da znači da je to ideologija jugoslovenskog socijalističkog društva tj. čija je to svest u tom jugoslovenskom društvu (da li samo radničke klase?). Ili je to, možda, svest i svih onih ljudi van jugoslovenskog društva koji pripadaju strukturama samoupravnsih odnosa i delanja (poznato je da i u drugim zemljama participacija radnih ljudi u upravljanju nije beznačajna.[2]).

---

1) U *pismu J. Blohu*, 1890.

2) Prema rezultatima jednog međunarodnog istraživačkog rada koji je organizovala grupa pod rukovodstvom prof. dr A. S. Tanenbauna iz SAD proizilazi da efikasnost socijalnog sistema veoma mnogo zavisi od participativnosti preduzeća, odnosno, od učestvovanja radnika u donošenju značajnih odluka i uopšte od stvarnog uticaja radnika u preduzećima pri čemu su neki pokazatelji jasno isticali da je Jugoslavija ispred ostalih zemalja (na primer uticaj radnika u odnosu na ostale grupe u preduzeću; aspiracije jugoslovenskih radnika, njihovi ideali i norme u pogledu učešća kod odlučivanja) a neki, opet, (na primer, saradnja između radnika i rukovodioca i dr.) pokazuju suprotno.

Treba videti i priloge o radničkoj participaciji u građanskom društvu koji su objavljeni u *Gledištu* (Beograd, 7-8, 1973.) iz pera francuskog socijologa Serža Malea (Serge Malet), švedskog sociologa Larsa Erika Karlsona (Lars Erik Karlsson), holandskog profesora Kornelisa Lamersa (Cornelis Lammers), engleskih istraživača Helera i Rouza (F. A. Hellers, J. S. Rose) i američkih naučnika R. Hola i Dž. Klarka (R. Hall i J. Clark).

U Parizu, februara 1974. g., održan je dvodnevni kolokvijum koj ije bio posvećen temi »samoupravljanje i rad«. Organizator skupa su bili demokratski sindikati (CFDT) a pored njih učestvovali su još i Socijalistička partija, Ujedinjena socijalistička partija (PSU) i Komitet za vezu za samoupravljanje »KLAS« — opredeljeni za samoupravljanje. Tom prilikom su konstatovane objektivne tendencije samoupravljanja a istaknuta je i neophodnost koordinacije aktivnosti u domenu samoupravljanja.

Reč-dve o ideologiji uopšte

To što hoću da kažem, međutim, pretpostavlja da je poznato **kao neosporno** o ideologiji, posebno o marsističkoj ideologiji i njenom istorijskom obliku kao samoupravnoj ideologiji, sledeće:

1. Moderno značenje ideologije ističe fuziju njenog **partikularnog** i **totalnog** pojma. To znači da je ideologija i svesno prikrivanje istina, lažno izvrtanje činjenica, normalno falsifikovanje faktičke situacije kao rezultat pristrasnosti pojedinaca (psihološki činilac), ali je ona i sistem ideja kao »krivih predstava« istovremeno izraz životne situacije čoveka u grupi (kao podudarnost lažnog života sa lažnim idejama — objektivni činilac), zbog čega je ona i nehotimična zabluda, iluzija.

2. Ideologija, ideološki sukobi i vrednosti kao stanje svesti — a ne samo kao teorija o njima — dostiže svoj najviši nivo, intenzitet i potpunu **identifikaciju** sa pojavom građanskog društva, rađanjem industrijske civilizacije i sveta tržijne (robne) privrede u kojem se jasno diferenciraju društvene grupe i naročito njihova samosvest i svest o drugima (o svesti drugih).

3. Ideologija je svest klasa — **klasna svest.** Ona je sistem ideja i uverenja koji se prelama kroz prizmu životnih uslova (interesa, statusa) grupa. Međutim, svaka posebna društvena grupa (naprimer, profesionalna grupa ili obrazovna ili školska grupa i sl.) ne mora biti nosilac posebne ideologije. Reč je o velikim društvenim grupama čiji su životni uslovi i šanse **dijametralno suprotni,** čiji je društveni položaj međusobno antagonistički **prvoga reda** koji izbacuje protivrečne, sa stanovišta tih razlika, ideje (političke, moralne, filozofske, pravne itd.). To su u prvom redu **klase** i druge grupe (kaste, staleži, interesne grupe i sl.).

4. Zato što je mišljenje određenih grupa, klasa, tj. zato što je ideologija subjektivni model objektivnih okolnosti **određenih** ekonomskim, pravno-političkim, kulturnim, obrazovnim i drugim uslovima (karakteristikama) grupa (klasa) ona je nepotpuna, **parcijalna,** — delimična slika o životu kao delimična istinitost (delimična objektivnost, delimična pouzdanost,) Zato, kažemo, to i nije naučna slika sveta.

5. Kao klasna i »kriva« svest ideologija može da označava i sistem celokupne strukture ideja jednog društva (jednog doba). To se izražava na dva načina:

a) ideološki stavovi grupa (klasa) jednog društva slivaju se u **rezultatnu** koja se ispoljava kao ideologija **globalnog** društva, kao njegovi ideali, priviđi, zablude i predrasude;

b) ideološki stavovi vladajućih društveno-ekonomskih i političkih grupa su — **vladajući stavovi.** Oni, dakle **dominiraju** i imaju ambicije da se prikažu nadlasnim i univerzalnim. Pritom se služe i sredstvima pritiska i prevara (obmana) koja njihovi nosioci imaju na raspolaganje pa je, stoga, i najjače prožimanje sadržaja svih oblika društvene svesti ideologijom vladajuće klase, zbog čega se **celokupna svest** epohe (doba), društva obeležava karakteristikama ideološke svesti **vladajuće klase** datog istorijskog oblika.

6. Naučnost i nenaučnost (nezadnost, ili naprednost, progresivnost ili konzervativnost) društvenih ideologija bitno su određene konkretnim društveno-istorijskim položajem njenih nosilaca. Revolucionarna klasa ili grupa (koja je to kao subjekat novih proizvodnih snaga i odnosa te je, stoga, u fukciji opštedruštvenog napredovanja i istorijskog progresa) razvija progresivnu i naprednu, revolucionarno-kritičku i **naučnu ideologiju.** Nazadne, dekadentne klase i sve one grupe čija društvena okoštalost kao nosioca prevaziđenih produkcionih odnosa) postaje prepreka opštem društvenom progresu time što su okrenute isključivo svojim klasnim (grupnim) interesimas nosilac su konzervativnog, reakcionarnog i **nenaučnog ideološkog** mišljenja.

7. Čistih ideologija nema kao što nema ni »čistih« klasa. Drugim rečima, svaka ideologija je i sistem stavova i uverenja koji nisu njeni (već zajednički i drugim ideologijama — drušvenoj svesti uopšte) i koja, takođe, pozajmljuje svoje stavove i uverenja drugim ideologijama. Naravno da su ideologije klasa i slojeva istovetnog društvenog položaja (sličnog ili istog mesta u sistemu istorijskog načina proizvodnje) više bliske nego one koje su mišljenje sasvim suprotnih (eksploatisanih i eksploatatorskih) antagonističkih klasa i slojeva.

8. Teza o **dezideologizaciji** mišljenja apsurdna je teza ukoliko se želi da se tako označi karakter savremenog mišljenja razvijenih društvenih zajednica. Ovom tezom se želi da zaobiđe klasni karakter mišljenja — njegova ideološka pristrasnost i da mu se suprostavi »čista misao«, nadklasna i »pozitivna« nauka. Ali ako je to prosto nemoguće u društvu klasne strukture, deologija će u društvenoj formaciji komunizma, u društvu materijalnog izobilja, bez privatne svojine i bez antagonističkih klasnih grupa, u društvu opštečovečanskog morala ostati samo kao ukupnost ideja, kao celokupnost idejne nadgradnje u kojoj će dominiraiti **naučni pogled** na svet (naučni monizam) bez ideoloških stavova i uverenja koji su parcijalna životna slika društvenih klasa kojih tada više neće biti.

9. **Marksistička** ideologija je, takođe, klasni oblik mišljenja u vezi sa društvenim položajem i istorijskom ulogom proleterijata. Ona je, prema tome, ukupnost stavova i sudova i vrednosti koja čini gledište o socijalnom oslobođenju čoveka putem pobede diktature proleterijata i samoorganizacije društva u sistemu **asocijacija slobodnih proizvođača.**

10. Marksistička ideologija nije bilo koja varijanta proleterske ideologije ili radničkog mišljenja uopšte,[1]) već ona klasna svest eksploatisanih koja je u Marksovom učenju dobila naučnu formulaciju a u socijalističkim revolucijama praktičnu verifakaciju kao ideologija **naučnog komunizma.**

---

1) Nije reč, na primer, o onome što se naziva zaostala svest određenih slojeva radničke klase u nas tj. o „primitivnom mentalitetu" koji »nosi u sebi elemente konzervativizma, konformizma, apolitičnosti i nezainteresovanosti za razvoj događaja. Klišei i stereotipi svesti koji deluju kod izvesnih slojeva radničke klase prožeti su sitno-sopstveničkom psihologijom. Aktivizam u cilju realizovanja zadataka socijalizma nije dovoljno razvijen u ovoj svesti. Pasivizam i inertnost polaze više od izražaja«. (A. Todorović, *Razvoj radničke svesti u socijalističkom društvu,* Beograd, 1967., s. 138-139).

Vrste i oblici ideologije u nas — pokušaj klasifikacije

Ako ostajemo pri tome da je naše društvo još uvek prelazni period između eksploatatorskih sistema i razvijenog komunizma, to samo znači, teorijski, da je ono kao i svaki prelazni period, **konglometar** struktura tj. sistem koji se **kostituiše**, poredak koji se tek stvara i čija pokretljivost **stalno** ističe nove momente (sadržaje), to znači da priznajemo postojanje **različitih** ponašanja (njihovih nosilaca, grupa) koja su međusobno i u antagonističkom odnosu. Dakle, jugoslovenski socijalizam, kao **prelazni period** u kome su socijalistički odnosi oni koji preovlađaju nije konkretno društvo u stepenu koji onemogućuje svojinsku nejednakost, socijalne razlike, političku uzurpaciju, otuđenje viška rada od neposrednih proizvođača, nacionalizam, versku isključivost itd. U tom društvu konflikti su očigledna stvar t izraz su različitih interesa objektivno postojećih grupa i njihovih uverenja i uređenja[1]j. Suprotnosti su takve prirode da one očigledno izražavaju strukturu klasnih interesa kao pokretačkih motiva svih promena i u našem društvu.

Koji su to **klasni interesi** iza kojih stoje pojedinci stihijno povezani u grupe na osnovi tih interesa: u kakvom je **međusobnom odnosu** njihova klasna svest — njihova ideologija i kakav je položaj samoupravne ideologije tj. ona je **izraz čijih interesa?**

Kako je već rečeno, za objašnjenje ideološke svesti nije najvažnije isticati bilo koje interese i konflikte grupa već one koji su **klasni** jer izražavaju različite ekonomske odnose (kategorije), dakle, **različite životne** uslove pojedinaca. (Još je Marks u »Kapitalu« govorio:» Pojedinci su interesanti samo utoliko ukoliko personisiciraju ekonomske kategorije, to jest samo kao ovaploćenje određenog klasnog odnosa i klasnih interesa«). A da oni postoje jedna preciznija analiza u nas bi to i potvrdila (i ona je neophodna) ma da to već potvrđuje činjenica da pored velikog broja nezaposlenih i sa veoma niskim ličnim dohotkom stoje — prema nekim aproksimacijama — oko dva miliona ljudi sa prihodima koji prelaze granicu od dve hiljade dolara po glavi. Stoga je više nego pogrešno ne videti da izvesni konflikti i tzv. krizno stanje imaju svoje izvore u **klasnim** suprotnostima između, pre svega radnih ljudi, radničke klase i imućnih, po pravilu dominantnih grupa, ne isključujući značaj i drugih izvora i činilaca (odsustvo planiranja u ekonomskoj sferi, dekadencija moralnih vrednosti,

---

1) U *platformi* za pripremu X Kongresa SKJ kaže se »da naš samoupravni sistem predstavlja takođe jednu 'prelaznu etapu', odnosno etapu prelaska od kapitalizma preko naše početne faze socijalizma do (Marksove) 'asocijacije slobodnih proizvođača', tj. do komunizma...

Samoupravno socijalističko društvo nije građeno na 'svojoj' osnovi, nego sadrrži elemente i buržoaskog društva i socijalizma. Njegov je zadatak upravo dalje savlađivanje elemenata buržoaskog društva. Ako se ne poštuje ovaj princip, može se dogoditi da (privremeno) jačaju elementi starog društva, pa da dođe i do krize socijalističkog razvoja. Mi smo upravo imali početak jedne takve krize koja se izražavala u pritiscima za slabljenje klasne orijentacije, u pojavama i tendencijama monepolisanja uslova rada i upravljanja tim uslovima i sredstvima rada, reprodukovanju starih i uspostavljanju novih kapital-odnosa, u nedovoljnoj odlučnosti i kolebanjima u borbi protiv sve otvorenijeg nastupanja protivnika samoupravljanja isocijalizma, u prodorima liberalizma i drugih socijalizmu tuđih ideologija« (*Komunist*, Beograd, 1973, 18 jun).

šovinizam i sl.).

No, i ovde treba razlučiti dve stvari. U jednom slučaju klasna heterogenost društvenog sistema javlja se kao »strukturalna i funkcionalna nekoherentnost« koja ukazuje na relativno trajnu društvenu ravnotežu (relativno jedinstvo suprotnosti), a u drugom — reč je o »disfunkcionalnoj heterogenosti« kojom se ukazuje na stanje revolucionarnog preobražaja ili »dubljih i trajnih društvenih kriza«. Sa gledišta analize ideološke svesti (posebno u nas) bitno je proučiti šta se javlja u svesti ljudi kao posledica toga tj. kao pojava idejnog sažimanja ili idejne diferencijacije.

Postoji danas više pokušaja i načina da se ustanovi klasna struktura društva, struktura tzv. **primarnih grupa**, socijalna stratifikacija. U tome vidan doprinos čine statistika, naučna istraživanja društvenog statusa parcijalnih grupa (na primer birokratije, srednje klase i dr.), političke kvalifikacije i politološke klasifikacije i sl. Međutim, ne postoji jedna globalna analiza klasne strukture našeg društva. Najčešće je taj pojam zamenjivan nacionalnom, profesionalnom, demografskom ili drugom strukturom zbog apriorističkog uverenja (nametnutog ili vlastitog) da je već u prvoj sazi socijalističke revolucije eliminisana objektivna osnova klasne diferencijacije a već politički ona je nepojmljiva. A kako se **čisto klasni** interesi ne daju videti jer nisu neposredno dati, pošto se klasno ponašanje uvek kamuflira kao neko društveno ponašanje (kao nadklasno, vanklasno, političko, religiozno i sl.), javlja se i slepilo za postojanje klasnih antagonizama (u socijalizmu, u nas, takođe) i otežanost identifikacije njihovih ideologija.

U partijskim dokumentima i političkim analizama ideološka stratifikacija u nas se, najčešće, prikazuje kao postojanje, s jedne strane, **buržoasko-kapitalističke**, privatno-svojinske, sitno-sopstveničke ideologije tj. kao nacionalizam, liberalizam, hegemonizam i dr. a, s druge — kao postojanje administrativno-centralističke, državno-socijalističke, **etatističke ideologije**, tj. kao birokratizam, tehnokratizam, politički neutralizam, dogmatizam i dr.[1]).

I jedna i druga **vrsta** ideološkog mišljenja jesu, prema tome nesocijalističke, antisamoupravne, nemarksističke ideologije. Njima je **zajedničko** da su svest onih interesnih grupa (klasnih interesa) koje su po svom socijalnom položaju, realnom životu i istorijskoj ulozi proizvod ali i nosioci sistema socijalne nejednakosti, eksplotacije, filozofije postvarenja, alijenacije, hijerarhije moći, antagonističkih suprotnosti, političkog centralizma, državnog birokratizma itd. Međutim, najčešće se ima u vidu da između ove dve vrste ideološkog mišljenja (sobzirom na njihove materijalne nosioce i interese koje zastupaju) postoje **razlike** u smislu da je prva vrsta klasični način građanskog i malograđanskog ideološkog mišljenja kapita-

---

1) Takva se podela nazire i u *Platformi* za X Kongres SKJ kada se kaže: »komunisti moraju da vode energičniju idejnu borbu i proziv ideologije i prakse birokratsko-tehnokratskog monopola protiv ideologije kontrarevolucije — svih oblika konzervatitvizma nacijonalizma i buržoaskog liberalizma«.

Ili: »svesti istorijske odgovornosti za sudbinu samoupravnog socijalizma komunisti su dužni i obavezni da se bore protiv svih vidova buržoaskog i birokratsko-tehnokratskog morala i etike koji se manifestuju u dehumanizaciji ljudskih odnosa, profiterskoj psihologiji, malograđanskoj samoživosti, u vulgarnom ekonomizmu i pretvaranju čoveka u roba tehnike«.

lističkog društva i takvih, dakle, **ostataka** u našem sadašnjem društvu; ona je **buržoasko-kapitalistička** ideologija onog dela jugoslovenskog društvenog bića koje je predstavljeno u privatno-svojinskim odnosima, u najamnom radu, eksploataciji, mitu, korupciji, privatnim preduzećima, fetišizmu tržišta, nesocijalističkoj robnoj proizvodnji itd. Druga vrsta je, tvrdi se, »naš« proizvod, što se reći vrsta ideološkog mišljenja **deformisanog socijalističkog društvenog bića**, tj. »kriva predstava«, mišljenje koje je izraz izvitoperenih, revizionističkih, dogmatizovanih, birokratizovanih struktura jugoslovenskog socijalističkog društva, čiji primarni interesi dolaze u sukob kako sa klasično kapitalističkom (buržoaskim) tako sa i sa samouprano-socijalističkim.[1]).

Samoupravna ideologija bila bi treća vrsta ideološkog mišljenja kao naučna, marksistička (komunistička) svest o društvu udruženog rada, diktature proleterijata, samoorganizacije i ukidanje eksploatatorskih odnosa. Reč je o idejama koje su izraz **osnovnih interesa radničke klase i radnih ljudi** i tendencije razvoja socijalističkog samoupravnog društva.

Valja, međutim, u vezi s tim, utvrditi (što inače nije osnovni predmet ovog priloga):

prvo, da li je ovakva klasifikacija ideološkog mišljenja **istina** i da li doprinosi jasnoći pitanja, i

drugo, mogu li se u **isti red** staviti **svi oblici** ideologije kao podjednaki reprezentanti pojedinih vrsta ideologije (kako u pogledu značenja tako i u pogledu obima, obuhvata).[2]).

U vezi sa **prvim** pitanjem mislim da je tačnije reći da postoje samo **dve osnovne vrste** ideologije u nas — **samoupravna**, socijalistička i

---

1) Na primer, u *Rezoluciji* Treće konferencije SKJ (1973.) konstatuje se da je naše društvo izloženo »pritiscima antimarksističkih i nesocijalističkih ideologija koje obuhvataju grupu buržoaskih i malograđanskih i tehnobirokratskih idejnih orijentacija«.

»Smisao buržoaskih i sitnoburžoaskih ideologija, kaže se, jeste u zaustavljanju i osporavanju revolucije, u obnavljanju starih i stvaranju novih oblika eksplotacije i najamnog rada i drugih oblika života buržoaskog društva. Nosioci buržoaske ideologije nastoje izazvati mržnju među našim narodima i narodnostima i, često vrlo rafinirano, rehabilitovati ustaštvo, četništvo i druge kontrarevolucionarne snage.

Nosioci ideologije etatističkog i tehnokratskog birokratizma nastoje da zamagle i opravdaju monopole ekonomske i političke moći u težnji da dovedu u pitanje samoupravnu socijalističku orijentaciju našeg društva, da očuvaju otuđenost rizultata i viška rada od onih koji ga stvaraju i da samoupravljanje radnih ljudi zamene koncentracijom moći u rukama upravljačko-menadžerskih, političkih i kulturnih elita«.

2) Stvari u pogledu identifikacije postojećih nesamoupravnih antiradničkih i nesocijalističkih ideologija u nas stoje tako da je više konsuzije i nesistematičnosti nego rada. Ne samo u pogledu prediznog naziva (termina) pojedinih ideologija i struja već i u pogledu onoga što one predstavljaju primetne su nepreciznosti i nedoumice. U *Platformi* za X Kongres SKJ, na primer, govori se o tehnokratskom birokratizmu, o birokratskom konzervativizmu, o etatističkom birokratizmu, o anarholiberalizmu, o gnjilom leberalizmu, o buržoaskom i sitno-buržoaskom liberalizmu, o nacionalističkom separatizmu, ili i o tehnokratizmu, birokratizmu, liberalizmu, etatizmu, i nacionalizmu uopšte, pored još i ideologija političkog oportunizma, ideinog neutralizma, autarkizma, partikularizama, šovinizma, velikodržavnog hegemonizma, dogmatizma, centralističkog unitarizma, klerikalizma, anarhizma, prakticizma, tradicionalizma, elitizma, vulgarnog komercijalizma, jevtinog senzacionalizma, vulgarnog ekonomizma..

nesamoupravna, antisamoupravna. One su dva osnovna načina klasnog mišljenja u nas koji izražavaju dve osnovne vrste (kompleksa) primarnih interesa određenih društvenih grupa (struktura).

Samoupravna ideologija jeste sistem ideja, stavova i uverenja formiran u praksi ostvarivanja zajedničkih socijalističkih interesa (potreba) radnih ljudi i razvijanja samoupravnih odnosa na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i raspodele prema rezultatima rada.

Nesamoupravna (antisamoupravna, antiradnička) ideologija — **buržoaska** kao i ona **etatistička, državno-socijalistička** — jeste sistem ideja, stavova i uverenja formiran u praksi ostvarivanja privatnih i grupnih interesa i razvijanja hijerarhijskih odnosa na bazi ekonomskih i socijalnih nejednakosti, raspodele političke moći na osnovu ideje ranga, eksploatacije viška rada proizvodnih snaga društva, društvene podele rada itd.[1]). Drugim rečima, ne postoje »naše« i »tuđe« antisamoupravne i nesamoupravne ideologije u savremenom jugoslovenskom društvu, **već naša samoupravna i tuđe nesamoupravne** i **antisamoupravne** (bez obzira da li su buržoasko-konzervativne, ili državno-socijalističke, etatističke).[2]).

U vezi sa **drugim** pitanjem treba reći da je ideologija **ukupnost** određenih kvaliteta mišljenja društvenih grupa (klasa), ukupnost njihovih vrednostnih interpretacija društvene stvarnosti, njihove opšte orijentacije u toj stvarnosti, njihove naučne, filozofske, moralne, političke i kulturne angažovanosti, koja se ukupnost (opštost) ideološkog mišljenja datih grupa

---

1) Reč je o ideologiji one »dve desnice« za koje Kardelj kaže da ih imamo: »jednu, koja predstavlja ideologiju i politiku starog buržoaskog društva, i koja je više ili manje kontrarevolucionarno usmerena. Sama za sebe ona ne znači mnogo. Ali, ona dobija svoju snagu u povezivanju sa 'drugom desnicom', koja je proizvod samog socijalističkog društva, a izražava se u ideologiji i politici koja ima svoje izvore u državno-svojinskom ili tehnokraskof-monopolitičkom raspolaganju viškom rada, odnosno društvenim kapitalom, to jest akumulacijom u društvenoj svojini« (Iz intervjuja zapadnonemačkom časopisu Novo društvo. v., Politika, Beograd, 9 septembar 1973.).

2) Da je reč o tuđim ideologijama našeg društva u našem društvu od kojih su jedne antisocijalističke ali druge to ne moraju biti već su samo antisamoupravne pa su *zbog toga u našim uslovima* i one antisocijalističke i kontrarevolucionarne, proizilazi i iz stava izloženog u *Platformi* za X Kongres SKJ koji glasi: »— razvoj socijalističkog samoupravljanja stvar je revolucionarne akcije; nužno je zato u sadašnjoj etapi stalno se osposobljavati za razvijanje revolucije, ideološkoteorijsku borbu sa onim ideologijama, idejama i teorijama koje odbacuju samoupravljanje ili ovome daju antisocijalistički karakter; antasamoupravne ideje i antisamoupravna praksa su u našim uslovma kontrarevolucionarna praksa«.

Dakle i građanska ideologija i idejna strujanja birokratskog socijalizma i etatizma suprostavljaju se samoupravnom socijalizmu — njegovoj ideologiji (a ne uvek socijalizmu uopšte koji se u drugim zemljama pojavljuje na način koji ne odgovara našim uslovima). Zato se još u *Platformi* ističe da: »— idejna borba sa stavovima koji se rotive daljem razvoju socijalističke društvene svojine i opravdavanju druge, eksploatatorske oblike svoinskih odnosa — ostaje osnovno idejno-političko pitanje našeg komunističkog pokreta. Zato je neophodna dalja konkretna idejno-politička borba za odlučujuću ulogu samoupravno udruženog rada. Komunisti svoj osnovni zadatak mogu danas sažeti u izrazu — odlučno se boriti protiv etatističkih, tehnobirokratskih, grupnih i privatističkih svojinskih tedendija i dosledno ostvarivati socijalističku društvenu svojinu, odnosno jedinstveni samoupravni proizvodni odnos«.

javlja **posredstvom posebnih** ideoloških mišljenja (struja, tokova, teza, principa). Tako, na primer, u nas je privatno-kapitalistička, buržoaska, kapitalističko-monopolistička, građansko-liberalistička ideologija ukupnost (opšta tipičnost) mišljenja istorijski prevaziđenih klasa, njihovih ponašanja i društvenih tendencija ali su zato nacionalizam, unitarizam, autarkizam[1]), ustaštvo, četništvo, gerontokratizam[2]), šovinizam, separatizam, klerikalizam[3]), nihalazam, tradicionalizam isl. samo **oblici** ispoljavanja te **buržoaske-ideologije** kojim se tumače i osvetljavaju pojedini aspekti, problemi i strane društvenog života (odnos između naroda i narodnosti, religiozna i filozofska pitanja, karakter političke vladavine i državnog uređenja, moralni sudovi i moralna praksa i dr.). Isto tako, u nas prevaziđena ideologija jeste **administrativno-centralistička**, etatističko-birokratska svest onih društvenih struktura (grupa, klasa) koje su dominirale u početnom periodu razvoja naše socijalističke revolucije ali koje još uvek postoje, danas kao nosioci klasno-birokratske, pozitivističko-tehnokratske svesti. Međutim, (neo) staljinizam, ultralevičarski radikalizam, oportunizam, reformizam, partijsko politički pluralizam, idejni neutralizam i sl. samo su **oblici** ispoljavanja ove (etatističke) ideologije kojim se tumače i osvetljavaju neki aspekti, prvblemi i strane našeg društvenog života[4]).

---

1) U odsustvu razrađenog samoupravnog planiranja, ističe se u *Platformi*, javljaju se shvatanja i ponašanja koja odražavaju na odnose u društvu. »Regionalni razvoj, razvojni program ovog ili onog velikog preduzeća, grana ili privredne grupacije poistovećuje se sa republičkim i opštedruštvenim interesom i zahteva se da se takav interes ili razvojni program obezbedi državnom prinudom. U suštini, radi se, s jedne strane, o partikularističkim lokalnim interesima, autarkizmu i sl., a s druge strane, o centralističkim i hegemonističkim tendencijama koje se u krajnjoj liniji svode na zahtev za čvrstim centralističkim planiranjem.

2) Delom ga ovako u oblasti spora prikazuje K. Petrović u svom saopštenju o manifestacijama nekih društvenih konflikata u prostoru sporta: »Pojava autokrata (obično se radi o gerontokratima), koji monopolom nad sredstvima (pri tome je groteksna činjenica da se ipak radi o društvenim sredstvima radnih ili društvenih zajednica) žele da sprovode monopol nad ljudima, predstavljaju fenomen sui generis u našem sportu. Obično zahtevaju bezuslovnu poslušnost, a u zamenu za nju nude »očinsku« ljubav i sredstva za sportske uspehe. Ljudi za koje je sprovođenje autoriteta prava slast, pokazuju neverovatnu aktivnost. Zbog njihove efikasnosti i prividne nesebičnosti (jer su obično neplaćeni amateri) na šta se obično pozivaju, takvi autokrati često izgledaju nepogrešivi. Svi im popuštaju«. (v. Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije, Portorož, 1972., s. 250-251)

3) Klerikalizam je — po rečima F. Štetnica, sekretara CK SK Slovenije — »pokušaj da crkva dobije dominaciju u društvu, dakle svetovnu vlast. Tako je, na primer, u borbi da crkva dobije uticaj na školu postojala parola sveštenika: »vaspitanje nama a obrazovanje vama«.

Klerikalizam je pokušaj i priprema da se stvaraju političke grupe, frakcije da se stvaraju organizacije katolika. Mi, međutim, znamo da je u prošlosti iz takvih frakcija i političkih grupa izrasla katolička akcija koja je bedno završila u belogardizmu, plavoj gardi i slično. Klerikalizam u tom pravcu ne radi otvoreno jer bi došao u sukob sa Ustavom i zakonima. . . Sve što se sada zbiva u embrionalnom je stanju. Počinje se sa socijalnim sprotskim i drugim aktivnostima. Pouka iz prošlosti je jako velika i poučna«, (NIN, Beograd, 1973., 22. jul)

4) Još u *Rezoluciji IX Kongresa SKJ* postoji u tom smislu data identifikacija nedemokratskih i nesamoupravnih ideologija. Takve ideologije, kaže se, manifestuju se:

»u pokušajima da se zadrži nedemokratska praksa u odlučivanju i da se iza formalizovanih samoupravnih oblika održava ili uspostavlja monopol upravljanja pojedinih tehno-birokratskih i drugih užih interesnih grupa;

Samoupravna ideologija, opet, jeste osnovni ukupni reprezentant onih društvenih grupa (slojeva, struktura) na kojima počiva praksa razvoja samoupravnih odnosa, dok su, na primer, internacionalizam, nesvrstanost, realni humanizam, revolucionarni aktivizam, demokratski centralizam i sl. samo oblici njenog ispoljavanja u pojedinim sferama našeg društva.

Tipični aktuelni oblici građanske i etatističke ideologije u nas

Kao glavni predstavnici **prve vrste** — nesamoupravne (antiradničke) a stoga i nesocijalističke — ideologije u našem društvu, tipa izrazito građanske i malograđanske ideologije, najčešće se ističu oblici nacionalizma i liberalizma.

Izuzimajući ga kao politički pokret za nacionalnu emancipaciju, konstituisanje nacionalnih država i kao težnju ka društvenom-političkom samoopredeljenju i samoorganizaciji — kada je, dakle, u funkciji socijalno-političkog progresa sa stanovišta osnovnih interesa poroblienih naroda i radničke klase, — **nacionalizam** se javlja ideologijom buržoazije u praksi ostvarivanja njenih šovinističkih i agresivnih ciljeva.

Nacionalizam je ideino opredeljenje za dominaciju, ekonomsku, političku i kulturnu, nad drugim nacijama i narodima. On je ideologija reakcionarnih grupa kojom se opravdava zahtev za privilegijama među ostalim nacijama što je, u stvari, ponašanje motivisano klasnim privatno-sopstveničkim interesima u cilju eksploatacije tuđeg rada. Pokrivajući se demagogijom o opštenarodnim interesima u nacionalnom preporodu, nacionalistička ideologija ugrožava interese radničke klase, radnih ljudi i »svoje« nacije, izazivajući šovinističku mržnju, netrpeljivost među narodima, partikularističku i lokalističku zatvorenost i sl.

---

u pokušajima idealizacije i konzerviranja dostignutog stepena razvoja samoupravnih društvenih odnosa;

u zahtevima da se u ime »pune« demokratije organizovane socijalističke snage, pre svega Savez komunista, obavežu na »neutralnost« i isključe iz procesa samoupravnog političkog odlučivanja;

u pokušajima da se diskvalifikuju demokratske institucije, političke organizacije i forumi kao, navodno, birokratske strukture i da se borba protiv birokratizacije inače nužnih, upravljačkih funkcija, zamenjuje borbom protiv samih tih funkcija i njihovih nosilaca;

u težnjama za partijsko-tolitičkim prestavničkim pluralizmom koji bi u našim društvenim uslovima značio održavanje i obnavljanje birokratskih, monopolističkih centara moći i klikašku borbu grupe nasuprot interesima udruženog rada i neposredne socijalističke demokratije;

u svojevrsnom ultralevičarskom radikalizmu koji političku spontanost suprostavlja demokratskim institucijama i organizovanim formama političkog dogovaranja, koji izražava zahteve da se svesno zaobilaze oblici samoupravljanja i politička organizacija društva, traži i podiže na nivo principa slobodno delovanje raznih grupa za »direktan pritisak«, što bi vodilo razaranju sistema neposredne demokratije«. (*IX Kongres SKJ*, Beograd, 1969., s. 176.).

U našoj mnogonacionalnoj socijalističkoj zajednici nacionalistička stremljenja direktno ugrožavaju jedinstvo socijalističkih samoupravnih snaga praktičnom akcijom na razbijanju društvene integracije, omalovažavanjem i zapostavljanjem ciljeva radničke klase, radnih ljudi i svih progresivnih snaga zemlje itd.

Nacionalizam provocira niske strasti i manipuliše osećanjima nacionalne snage, ponosa i kulture za račun otuđenih grupa koje pribegavaju svim sredstvima da obezbede i osiguraju pravo raspolaganja nad viškom rada onih koji ga neposredno stvaraju a time i ustanovu **privatno-klasnog vlasništva.**

»Nacionalizam, piše I. Kuvačić, organski izrasta iz institucionalno organizovanog privatnog interesa. To znači da je privatno vlasništvo njegov prvi medij, ali ne i neophodni preduslov, jer među ostalim i iskustvo našeg razvoja pokazuje da državno i društveno vlasništvo daje dovoljno prostora za javljanje privatnog, pa i privatno-klasnog interesa na raznim nivoima i u raznim oblicima. To je koheziona snaga društvenih grupa koja počiva na egoizmu, to jest na jačanju vlastitog na račun rušenja tuđeg. Taj stav dobija svoj ekstremni izraz u nacionalističkoj doktrini, koja otvoreno traži fizičko istrebljenje svojih konkurenata. Dakle, nacionalizam kao izraz privatnog interesa imućnih pojedniaca i grupa, kome tržišna povezanost pridaje opšti karakter jeste ideologija desnog pokreta. No on, osobito u uslovima socijalne krize i frustracije, lako nalazi uporište i među siromašnijim slojevima društva, a u prvom redu u srednjoj klasi. Manipulacija osećaja bede, osujećenosti i opšte nesigurnosti na nacionalističkoj osnovi pripada među najefikasnije političke veštine svakog radikalnog desnog pokreta«.[1])

Liberalizam kao ponašanje, takođe je klasno ponašanje čiji su nosioci pojedinci i grupe kojima stihija tržišta odgovara za vlastito ekonomsko distanciranje od drugih interesa (klasa). Klasni karakter interesa sakriva se ovde iza uvažavanja principa slobodnog razvoja društva sa proizvodnim odnosima na principu »laisser fair laisser passer«. Svi su građani slobodni, država se ne meša, politička prava su zajemčena i sposobni — neka izvole: njihov uticaj u društvu, njihova moć biće prirodna posledica jednakih šansi. Međutim, nije teško razumeti da je u klasnom društvu liberalizam fasada iza koje se krije ukupna nadmoć kapitalističke klase zasnovana na njenoj ekonomskoj moći (iako je liberalna država učinila doprinos društvenom progresu kao šta to važi i za klase u njihovom uzlaznom periodu) a u socijalističkom, na primer u našem, to je takođe pokušaj da do takve moći dođu određene klasno-buržoaske grupacije prisvajanja društvenih proizvoda i potrošnje.

Razni oblici privrednog kriminala, mita, korupcije, utaje poraza, eksploatacije u privatnim firmama i reeksportnim preduzećima samo su manifestacija one strukture interesa koja ispoljava tzv. »tržišno-buržoaski kompleks«. Ona je proizvod nesocijalističkih oblika robne proizvodnje i tržišne privrede u socijalizmu, kapitala i privatne svojine. Što se pojedinci sa ovim interesima i u nas ne javljaju kao neka koherentna grupacija već

1. *Sukobi kao odraz promena u socijalnoj strukturi*, v. *Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije*, s. 8.

su »rastureni« po mnogim drugim strukturama samo je posledica činjenice da se klase nikada nisu javljale kao same po sebi organizovane grupe i locirane na jednom društvenom placu. Stoga je tačno zapažanje, koje se odnosi i na liberalizam, da u savremenim uslovima »idejni frontovi nemaju jasne granice, oni su izmešani. Idejna borba ne vodi se više kao frontalni (pozicioni) rat, nego kao gerilski rat«.[1])

Prema tome, teorijska aktivnost naročito mora preduzimati istraživanja kojima će neprestano biti u stanju da jasno odredi kako objektivnu osnovu, oblike i tedencije **kapitalističkog bića** u našem društvu tako i njegovu **idejnu orijentaciju** — njegovu ideologiju, takođe, klasnu, buržoasku koja u socijalističkom društvu dobija specifične izraze kako u situaciji kada se javlja kao nezavisno izopačenje svesti tako i kada svesno kamuflira i prikazuje opšte društvenim svoje privatističke i grupne interese.[2])

Drugi **tip** ideologija u okviru nesamoupravne (antiradničke) **i sa tog stanovišta** nesocijalističke ideologije u vezi je sa onim interesima društvenih struktura koje su predstavnik centralizovanog, birokratsko-etatističkog, tehnoadministrativnog sistema. Makar da je socijalističkoj revoluciji (u političkoj kao i u drugim sferama) nužna komponenta autoriteta proleterske države i njenih organa (u prvoj fazi socijalističke obnove i izgradnje zbog toga je, u mnogome, reč o **državnom socijalizmu**) razvoj socijalizma u pravcu ostvarivanja »slobode pojedinaca kao uslova slobode za sve« (Marks) i stanja da svako bude pomalo birokrata da bi birokratije nestalo (Lenjin), zahteva potpuno podruštvljenje ne samo vlasništva nad sredstvima za proizvodnju već i političke vlasti, planiranja i političkog usmeravanja u sistemu samoupravljanja. U tom, dakle, procesu socijalističke izgradnje izrasta i klasna suprotnost između, s jedne strane, **administrativno-centralističkoga**, s druge — samoupravnog modela socijalističkog razvoja. Drugim rečima, ideologija radnog socijalizma, primenjeni marksizam, je zastava pod kojom je socijalistička država izlazila iz kola nerazvijenih i vršila prodor u savremenost. Prvobitne predstave o socijalizmu (ideje o opštoj jednakosti, opojenost uverenja da je klasno društvo moguće odmah ukinuti itd.) silovito su pokretale mase. No, kasnije uporedo sa birokratizacijom života, u ideologiji je sadržana i odbrana privilegovanih interesa; ona postaje služavka dnevne politike i skup dogmi. Njena stvaralačka snaga slabi, njene formule pretvaraju se u dogme, prolaze pored živih problema a da ih se ne dotiču. Stvara se iluzorna svest o beskonfliktnom društvu u kome su ukinuti svi sukobi i u kome su trudbenici već oslobođeni od svih crta najamnog

---

1. R. Ratković, *Ideologija i politika*, Beograd, 1971., s. 86.

2. U svom intervjuu za *NIN* (Beograd, 24. II. 1974.) dr Predrag Vranicki govori o građanskom ostatku još i rečima: »Građansko za mene nije samo ono što bismo danas rekli ostaci građanske i malograđanske strukture, svesti, psihologije, načina života. To je, naravno, također građansko i u našem društvu još uvek ima široku bazu: veliki deo privatnih posednika, privatnih preduzetnika, brojnih grupa, što je pre išlo u kategoriju sitne buržoazije itd. Iz tih slojeva, a oni su veoma brojni... proizilaze uvek težnje za privatizacijom, špekulacijom, ličnim interesima bez ikakve brige za društvenom solidarnošću, potrošačkim mentalitetom, sebičnim iskorišćavanjem robnonovčanih odnosa i tržišta...

Ali građansko izvire i iz koncepcija i delovanja onih sodijalističkih snaga koje se uzdaju samo u političku sferu, sferu opresije, državu, monopol i direktivnost u svim sferama života«.

rada. Pomoću idejnog monopola vrši se umanjivanje težni, a realne društvene protivrečnosti prosto se potiskuju iz svesti, teži da se drži vlast nad radom«.[1])

Na Petom susretu samoupravljača »Crveni barjak« u Kragujevcu, februara 1973. godine, upravo je konstatovano da struktura administrativno-centralističkog socijalizma predstavlja svojevrsno **klasno** ponašanje ljudi, koje ima svoju ideologiju kao način mišljenja takvog ponašanja. Zahvaljujući njoj sputavan je proces deetatizacije i podruštvljavanja proširene reprodukcije. »Umesto privrednom reformom planiranog radikalnog napretka u ovladavanju sredstvima proširene reprodukcije od strane udruženog rada, ta sredstva su i dalje ostala izvan uticaja radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija. Pored državne svojine, došlo je do snažnog ispoljavanja grupne svojine kojom upravljaju tehonokratski vrhovi. Otuda paradoks — odsustvo interesovanja radnih ljudi za integracije, jer su one često postajale područje kombinatorike birokratskih i tehnokratskih upravljačkih centara i način za proširivanje njihove moći i uticaja«[2])

Najekstremniji izraz ove klasne pozicije svakako je **staljinizam i neostaljinizam** tj. teza da u socijalističkom društvu država mora da jača da bi izumrla što je, objektivno, insistiranje na društvenom ustrojstvu u kome je ličnost podređena — u ime organizacije socijalističkog napretka — raznim posrednicima u pravu neposrednih proizvođača, elitama ekonomske i političke moći, u stvari, već alijeniranoj strukturi dirigovanog socijalizma.

Birokratizam je tipičan predstavnik ovakvog ideološkog načina mišljenja. Birokratija u prelaznom periodu predstavlja takvu posebnu društvenu grupu u čijoj se psihologiji i ideologiji nalaze karakteristike tipične za klasno-eksploatatorsku svest. »Birokratija je poseban i relativno nestabilan društveni sloj; ona istovremeno služi državi i služi se sa državom. odnosno od instrumenta ostvarivanja proklamovanih ciljeva države, ona je isto tako i svoj sopstveni cilj i taj cilj pretvara u opšti, državni cilj. Postavljajući od formalnih ciljeva države odnosno organizacije svoju suštinu, birokratija se istovremeno nalazi u sukobu sa pravim ciljevima države odnosno društva i organizacije. Otuda je Marks birokratiju nazvao formalizmom države«[3]).

Birokratizam je oblik ideologije posebnog društvenog sloja koji izražava interese vladajuće klase kroz državni aparat u kome se javlja kao sve jača sila i samostalni tumač opštedruJtvenih interesa. U stvari, on insistira na jačanju uloge i moći države, na proširenju njene kontrole nad svim društvenim delatnostima.

U prelaznom periodu društvenokapitalističkog ili državnosocijalističkog tipa, državna birokratija dostiže stepen organizacije kojom se osamostaljuje kao politička i socijalna sila u odnosu na ostale društvene klase i slojeve.

U socijalističkom društvu, u kome su demokratske forme organizacije i upravljanja kao i samoupravljanja izraz stvarnog društvenog života birokratizam je način mišljenja i ponašanja kome pogoduje hijerarhijsko

---

1) M. Pečujlić, *Marksizam i sociologija*, Beograd, 1973., s. 19-20. (rukopis)
2) v. *Politika* od 16. februara 1973.
3) J. Đorđević, *Ogledi o birokratiji i birokratizmu*, Beograd, 1962., s. 99.

ustrojstvo društva, njegova etatističko-formalistička organizacija nasuprot demokratizaciji društvenih odnosa u kojima bi, zaista, univerzalna sloboda, za sve bila ostvarivana slobodnim pojedincima.

Iako prividno deluje kao bezlična sila birokratija je realna društvena struktura i u našoj samoupravnoj zajednici sa svojim kompleksom interesa koji su grupno svojinski, privatno-svojinski, tj. privatno-klasni, bez obzira na ideološki plast kojim se ti interesi zaodevaju i prikazuju kao opšti, društveni čak socijalistički.

Ideologija birokratizma ima svoju evoluciju. Ona je u nas proizašla kako iz privatno-sopstveničke, egoističke grupe interesa tako i iz grupnih monopolističkih interesa uvek, međutim, maskiranih čak i samoupravnim interesima radnih ljudi.

»Birokratska svest koja egzistira u sistemu **samoupravljanja** objedinjuje elemente birokratske svesti perioda administrativnog upravljanja i elemente primitivne i zaostale svesti. Ona je sinteza ova dva oblika svesti... Dok je u primitivnoj psihologiji izražen individualistički karakter ininteresa, dotle u **ovoj svesti najpreciznije skriveni individualni i egoistički interesi, bilo da se ispoljavaju kao opšti ili kao posebni interesi.**

Otuđenje u svesti neformalnih interesnih grupa maskirano je formama samoupravljanja...

Dok je ranije administrativni aparat sprečavao razvoj demokratije, sada ga u određenoj situaciji sprečavaju neformalne grupe. Dok su ranije u administrativnom periodu upravljanja privredom neposredni proizvođači bili lišeni funkcije upravljanja, jer je deo državnog aparata upravljao privredom, sada, u sistemu samoupravljanja neposredni proizvođači su »lišeni« funkcije upravljanja, odnosno od njih je »otuđena« funkcija upravljanja u nekim kolektivima usled delovanja neformalnih grupa«[1].

Tehnokratizam je nemanje uticaja i opasna ideologija etatističkih, administrativno-centralističke strukture našeg društva. Zajedno sa birokratizmom u našem samoupravnom socijalističkom društvu dobija specifične izraze kao »naša« idejna devijacija.

Tehnokratija i tehnokratizam nisu samo pojave ispoljavanja zahteva za većim uticajem tehničara i eksperata u društvu, naročito u donošenju odluka, već objektivna i subjektivna pretpostavka osnivanja tehničke civilizacije to jest društvenih sistema sa dominacijom stručnjaka i tehničara i postepenim ukidanjem politike, demokratskih oblika vlasti a u nas samoupravnih odnosa i institucija.

»Tehnokratizam jeste i ideologija koja je direktno suprotna samoupravljanju radnih ljudi jer polazi od toga da su političke, ekonomske i druge odluke stvar stručnjaka i menadžera, tehničara koji poseduju stručno znanje neophodno za upravljanje javnim poslovima. Tehnokratizam je ideologija onih struktura (stručne službe, administracija) u društvu koje polaze od svojih grupnih interesa usled čega na razne načine podrivaju opšte interese zajednice. Razvijajući iluziju o svojoj superiornosti i sposobnosti za efikasan, tehnički i tehnološki racionalan način rešavanja problema tehnokratske snage u stvari manipulišu ljudima umesto da upravljaju stvarima«.[2]

1. A. Todorović, op. cit., s. 143.
2. v. *Platformu* za X Kongres SKJ

Kao ideologija tehnokratizam razvija iluziju o nauci smatrajući je, zajedno sa tehnologijom jedino u stanju da doprinese rešavanju društvenih (ekonomskih, socijalnih, političkih) problema. Istovremeno ona je protiv demokratizacije naučne svesti, smatrajući je svojinom pozvanih stručnjaka. Znanje, po njima, nikada ne može ovladati masama koja bi zbog toga imala odlučujući društveni uticaj. U stvari, tehnokratska ideologija ne samo da subjektivnom činiocu predpostavlja stupanj razvoja proizvodnih snaga, veličinu nacionalnog dohotka, tehnički nivo razvoja već apsolutizira njihovu moć i na njih svodi zakonitost društvenog progresa.

Ideološki izraz birokratsko-etatsističkih i tehno-menadžerskih kompleksa interesa jeste i **elitizam** kao svest onih grupa (»nova levica« i dr.) koje teže pomeranju centra vodeće društvene inicijative i materijalne sile socijalističke revolucije sa radničke klase i proizvođača materijalnih životnih uslova na intelektualne slojeve humanističke orijentacije i »čiste nauke«[1]). Ta svest je ideološko mišljenje koje u osnovi odbacuje socijalni (dakle i socijalistički) pokret kao pokret eksploatisanih masa[2]) koji se usmerava **njihovom** ideologijom. Ukoliko i simpatišu socijalizmu predstavnici ovog mišljenja (ove ideologije) smatraju da se ideologija tog pokreta i njihovog razvoja stvara á priori u glavama njegove inteligencije i, zatim, natura pokretu radi takvog stanja u njemu u kome će se uvek zadržati poseban društveno-ekonomski položaj i prava »elite«, to jest ovekovečenje posebnih interesa koji proizilaze iz podele rada i superiornosti intelektualnih funkcija naročito u sferi društvenih nauka. Dr. M. Pečujlić misli da je »ideologija etatizma..., u biti, jedna varijanta elitističe teorije, koja je stara koliko i prva razmišljanja o »najboljem društvenom uređenju« i koje kulminira u teorijama organizacije društva, političke partije, političke organizacije — Moske, Mikelsa, Sorokina itd.

---

1) O njima govori i R. Ratković kada piše: »Kao reakcija na to zastrašujuće sivilo tehnokratske ideologije, koja ističe aparate, mehanizme, materijalnu moć i materijalne elemente i čoveka vidi kao dodatak svemu tome, pojavljuje se jedna nova koncepcija koja upozorava na ljudsku prirodu, na ljudsku suštinu, na humanističke ideale, na humanističke vrednosti, ali pošto u stvarnosti vidi samo te aparate, mehanizme i materijalne snage, ona izlaz traži u duhu i njegovom moralnom protestu. I tako imamo apstraktno-humanističku reakciju na tu tehnokratsku, vulgarno-ekonomističku plimu — ali jednu reakciju koja nam ne pomaže da problem rešimo, jer se ova koncepcija ne bavi analizom društvene situacije, niti traženjem onoga što u tim protivrečnim društvenim uslovima problem može da reši, nego se bavi osudom stvarnosti. Ona ima jedan moralni stav, jednu konstrukciju, jednu vrednosnu predstavu i sa pozicija te vrednosne predstave osuđuje profanu stvarnost — i sve one koje u toj profanoj stvarnosti dejstvuju. Naravno, sa tih pozicija može se vršiti vrlo radikalna kritika društva, ali ta radikalna kritika, zbog toga što nema u vidu realne odnose i snage, samo doprinosi stvaranju konfuzije«. (*v. Problemi marksističkog društveno-političkog obrazovanja i ideološka akcija* u publikaciji *Marksizam i marksističko obrazovanje*, Beograd, 1972., s. 24)

2) Kako je to jednom rekao B. Šošić, »...ideolozi Nove levice, lišeni veze sa radničkom klasom i narodom, politički neopravdani, odnosno van političkih organizacija, predstvaljaju, nad društvom 'slobodno lebdeću intelegenciju', kako ih je nazvao Irig Fečer, to jest usku grupu plemenitih intelektualaca koji se zanose najvišim idealima humanizma za koje ni sami ne znaju da li se i kako se mogu ostvariti«. (*v. Filozofija »nove levice« i nacionalizam*, *Student*, Beograd, 1971. br. 13-14)

Po tim shvatanjima nužnost trajne podele na upravljače i izvršioce je prirodna posledica neizbežnosti postojanja ljudske organizacije. Zajednički život je moguć samo pod uslovima organizovanog ponašanja a organizacija neizbežno znači diferenciranje u slojeve upravljača i one kojima se upravlja.

Demokratija je potpuno nespojiva sa efikasnošću, tvrdi Mikels. Neizbežnost postojanja upravljača leži u trajnoj pasivnosti, nezrelosti i nekompetentnosti masa. Masa je uvek indiferentna prema javnom životu, navikla da se njome vlada, nesposobna da se sama stavlja u pokret, trajno neposobna za samoupravljanje. Nezrelost mase je izvedena iz same prirode mase, koja čak i kada je organizovana pati od neizlečive nekompetentnosti za rešavanje problema.[1])

U tom pogledu pobornici ove teorije su na istoj poziciji sa »socijalističkom tehnobirokratijom jer su motivisani istim interesima.[2])

Sasvim se, dakle može zaključiti da su različiti oblici etatističke, administrafivno-centralističke ideologije direktna suprotnost samoupravnoj praksi i ideologiji naše društvene zajednice a time i jugoslovenskom so-

---

1. M. Pečujlić, *Horizonti revolucije*, Beograd, 197:., s. 329.

2. Tako je tačno zapažanje kada se tvrdi da »po svom odnosu prema ukidanju podele rada — tom fundamentalnom zadatku radničke revolucije — svako socijalističko društvo se cepa na dva nepomirljiva dela. Jedni su za ukidanje podele rada, a drugi su protiv. Trećeg opredeljenja nema. Biti 'neutralan' znači podržavati momentalno jačeg.

'Za' su oni kojima ne odgovara nikakva podela rada. To je po svom biću proizvođač (udruženi proizvođač, radnička klasa). Jer, čim se rad deli, neko mora biti proizvođač. A u uslovima podele rada biti proizvođač znači biti proizvođač kao posebna društvena grupa, odnosno klasa, znači raditi za neproizvođače na račun svog mogućeg slobodnog vremena i svestranog razvitka.

'Protiv' su oni kojim odgovara dosadašnji način delatnosti, ma da ne uvek i postojeći oblik podele rada. To su po svom biću društvene grupe koje oslobođene proizvodnog rada upravljaju radom i društvom i bave se duhovnim stvaralaštvom i drugim delatnostima izvan materijalne proizvodnje (neproizvođači). Jer kad se proizvodni rad već dodeli proizvođaču, onda ostale grupe — kako god se ostale delatnosti podelile — dolaze, ma da ne sve, u istoj meri, u povoljniji položaj od proizvođača. Da bi se opredelili 'za', pripadnici tih društvenih grupa se moraju izdići iznad svojih posebnih, grupnih interesa.

Između ta dva fronta nema pomirenja. Nema kompromisnog načina delatnosti nečega na sredini između podele i menjanja rada. Prema tome, ili će se otvoriti i razvijati proces ukidanja podele rada — kojim se afirmiše menjanje rada i besklasno društvo — ili će podela rada i dalje vegetirati a klasno društvo produžavati svoju agoniju. Ono što nudi birokratija nije nešto treće već upravo ovo drugo: vegetiranje starog načina delatnosti, sa delimično izmenjenom ulogom nekih društvenih grupa, i produžavanje agonije ostataka starog klasnog društva u kome su, istina, ukinuti kapitalisti, ali ne i radnička klasa, birokratija i druge društvene grupe koje svoju egzistenciju duguju postojanju podele rada.

O novom, besklasnom društvu i prestanku klasne borbe ne može se govoriti sve dok su radnici klasa, mada nema kapitalista, sve dok se samo oni bave proizvodnim radom. A neće biti klasa kada se ukine podela rada, pa svi članovi društva postanu radnici, a svi radnici dobiju iste društvene mogućnosti da budu ujedno i upravljači društvom i društveni stvaraoci« (Vojin Hadžistević, *Osnovni društveni sukob u socijalizmu i njegova osnovica. v. Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije*, s. 113-114)

cijalizmu. Ma koliko oni imale privid svesti o opštim interesima i čak interesima socijalizma stvarno ugrožavaju te interese — interese samoupravnih snaga.[1]).

»Jedna od ključnih tačaka ideologije etatizma se svogi na tezu o **preuranjenom urođenju samoupravljanja, nekvalifikovanosti, nekompetentnosti i nezainteresovanosti** samoupravljača. Njena sadržina zasnivaće se na sledećim:

1) — samoupravljanje je »dobra stvar« ali je uvedeno preuranjeno jer su radnici nekompetentni da odlučuju o složenim stvarima delatnosti preduzeća; 2) svet industrije je takav red stvari gde nema demokratije, gde vlada samo gvozdena disciplina, gde se zna ko komanduje i ko sluša, i gde »svak treba da gleda svoja posla«; 3) radnici su po prirodi, po svom mentalitetu nezainteresovani za učešće u upravljanju, pasivni »brinu se samo za svoju platu«.

Svi ovi elementi, imajući u vidu kvalifikacionu strukturu, stvarnu potrebu reda u tehnološkom procesu, itd. izgledaju opipljivo tačni i bliski logici zdravog uma. Njihova birokratska potka pokazuje se tek kada se dublje uđe u njihovo značenje, kada se shvati da su problemi realni, ali da su odgovori, rešenja koja se pružaju birokratska«[2]).

Birokratsko-etatistička ideologija je izraz interesa onih grupa koje zahvaljujući svojoj upravljačkoj moći održavaju najamni rad, vrše neposrednu vlast nad neposrednim proizvođačima, nad radničkom klasom, raspolažući pritom stvorenim viškom rada. Ova ideologija je, pored socijalne osnove, i sama pretpostavka obnavljanja i formiranja grupa koje žele upravljanje ljudskim radom i teže da se zatvore u sebe pošto obezbede dominantne pozicije i funkcije u odlučivanju a time i garancije sticanja i osiguranja svojih posebnih klasnih interesa.

Osnovna obeležja samoupravne ideologije jugoslovenskog socijalističkog društva

Druga vrsta (odnosno, treći tip ili kompleks) klasnih interesa u nas predstavlja socijalnu strukturu samoupravnog socijalizma. Reč je tu o ljudima čije ponašanje u društvu proizilazi iz njihovog objektivnog položaja u društvenom sistemu kao i iz njihovih uverenja i ideja o društvu bez klasa i antagonističkih suprotnosti uopšte pa i onih drugih (između sela i grada, intelektualnog i manuelnog rada, između privatne i društvene svojine, između profesija itd.). U stvari, reč je tu o radničkoj klasi u užem i najširem značenju,to jest o onoj materijalnoj i duhovnoj snazi našeg socijalističkoo društva čiji je socijalni položaj i uloga temelj izgrađivanja samoupravne asocijacije slobodnih proizvođača. Te snage su u prvom redu

1) Etatistička ideologija. tvrdi P. Vranniciki u već citiranom intervjuu, ispoljava i veliku jalovost, neplodnost, konzervativizam. »Etatistički socijalizam — kaže — koji svoj određeni koncept marksizma nameće generacijama, mnogo više ulaže u stvaranje takvih svojih ideologa koji svi zajedno ne napišu ni jednu originalnu marksističku misao«.

2) M. Pečujlić, *Horizonti revolucije*, s. 327.

neposredni proizođači u materijalnoj proizvodnji, a zatim i svi oni **radni ljudi** koji se bave društveno-korisnom i duhovno-produktivnom delatnošću u odnosima koji pospešuju samoupravni socijalizam, dakle, negaciju klasnih,antegonističkih odnosa.

Društveno biće ove klasne strukture u nas formirane na bazi društvene podele rada i interesa prema daljem razvoju socijalističke revolucije i konstituisanja komunističke formacije društva, sadržano je i u sledećem:

1. **Najmasovniji deo** našeg društva jesu **neposredni proizvođači.** Najveći, dakle, broj ljudi u nas čini deo društvenog organizma koji sve više postaje samoupravni jer toj radnoj masi najviše odgovara samoorganizacija, samoupravni sporazumi i društveni dogovori pomoću kojih će sebi omogućiti da upravlja i da raspolaže viškom svoga rada.

2. Upravo zbog toga ona **reaguje** na sve oblike **eksploatacije,** socijalne i klasne nejednakosti, narušavanja principa raspodele prema rezultatima rada itd.; uključena u tržišnu privredu ona je razvija na osnovama **društvene svojine** nad sredstvima za proizvodnju.

3. Kako je u oružanoj fazi socijalističke revolucije uspostavljena diktatura proletarijata kao oblik političke vladavine eksploatisanih klasa to je, nadalje, objektivni interes radničke klase (samoupravne strukture društva) sadržan u postepenom **ukidanju državno-pravnih instituta i normi** imajući u vidu konkretno-istoriske okolnosti i snagu samoupravnog mehanizma društvene organizacije koja je već postignuta.

4. U svojoj stvarnoj, realnoj, objektivnoj dimenziji samoupravna struktura društva — kao određen sistem međusobno povezanih delatnosti ljudi u praksi jugoslovenskog socijalizma — suprotnost je **prvoj (nesamoupravnoj) strukturi i njenim (buržoaskim, etatističkim) podstrukturama,** kao njihov istorijski antipod. Bez obzira što su prve grupe (klase) interesa i ponašanja deo društvenog organizma savremenog jugoslovenskog društva one su reprezentanst onog klasnog društvenog poretka sa kojim još ne počinje »stvarna istorija čovečanstva« — komunistička formacija društva. Prema njima se samoupravni kompleks našeg društva javlja kao besklasna, revolucionarna, komunistička pozicija kao iskustvo (procesi, odnosi, aktivnosti, insktitucije, norme, propisi) kojim se otvara nova, besklasna, neeksplatatorska epoha.

Samoupravna ideologija je **subjektivna slika** (manje ili više tačna) objektivnih interesa njenih nosilaca — njenog društvenog bića. Ona je takođe klasna svest, **relativna** i parcijalna istina ali istovremeno i naučna misao, revolucionarna i **totalna** istina (ukoliko su istorijski interesi radničke klase kao opšti interesi i njeni posebni interesi). Za **osnovne karakteristike** socijalističke samoupravne ideologije kao istorijskog oblika proleterske (ma **rksističke)** ideologije moglo bi se navesti sledeće:

1. To je svest o **nužnosti samoupravne organizacije** socijalističkog društva. Ona dokazuje da je objektivan hod ljudske istorije upravljen na ostvaranje totalnog podruštljenja sredstava za proizvodnju i upravljanja njima uz raspodelu na principu svakome prema potrebama.

2. Ona je **kritička i revolucionarna misao** koja ne želi da koegzistira sa ideologijama suprotnih klasa i međuklasa zasnovanim na konceptima liberalizma, tehnobirokratizma, anarhizma, nacionalizma i sl.

3. Ona je svest napredne revolucionarne klase radnih ljudi pa je, stoga, i sama napredna, revolucionarna a time i **naučna** jer odražava interes klase (grupe, slojeva) koja je predstavnik **društvenog progresa**, ali koja ne teži ovekovečenju klasne društvene strukture već »ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu« (Marks).

4. To je svest koja neguje, razvija i pretpostavlja i određuje **vrednosne sudove** te, stoga, sem naučnih pojava i dokaza uključuje i pogled na svet, ideje, želje, smisao i cilj kao elemente svesne akcije koji se empirijski ne mogu uvek potvrditi, koji nisu svagda dati u iskustvu i eksperimentu koji nisu objektivizirani, ali koji su deo ideološkog stanja svesti o samoupravnom društvu i njegovoj budućnosti.

5. Samoupravna ideologija je **akciona svest** i koja nije zbog sebe same već zbog praktičnog čovekovog bića. Zato je ona ne samo zbog kritike svega postojećeg i interpretacije stanja već i radi menjanja postojećeg stanja.

Mnogo je važnije, međutim, videti u čemu se sastoji **konkretan** sadržaj samoupravne ideologije kao istorijski određenog, uslovljenog i omogućenog **oblika marksističke (socijalističke) ideologije.**[1]). Osim toga, potrebno je rasčistiti i s tim u kojoj se meri ona javlja »krivom predstavom« ograničenim mišljenjem a u kojoj potpunim, progresivnim. Drugim rečima, na koji način je samoupravna ideologija **dijalektički** proces mišljenja kojim se prevazilaze zablude višeg reda zabludama nižeg reda, odnosno, koji se ostvaruje kao prelaz od istina nižeg reda ka istinama višeg reda.

Ako, dakle, ideologija treba i sama da dokazuje da je **od ovoga** sveta to znači da će ona biti uvek određeno stanovište, ubeđenje, uverenje, interpretacija i htenje klase o društvenom životu, o odnosima u društvu, o društvenim institucijama, normama i ciljevima, o čoveku — njegovoj današnjici i budućnosti. Samoupravna ideologija takođe. Kako je, međutim, nemoguće u ovakvoj prilici (u jednom izlaganju ili članku) dati **svaku društvenu** činjenicu našeg samoupravnog života u relativno potpunom **svetlu samoupravne ideologije** to je ipak moguće učiniti osvrt na neke karakte-

---

1) U svakom slučaju, reč je o marksističkoj osnovanosti samoupravne ideologije. Marksizam je ukupnost naučno-filozovske i ideološke misli, sinteza ustanovljenih najopštijih zakona sveta i vrednosnih sudova o ljudskom svetu, u okviru koje ideološka misao kao njen poseban deo biva određen i drugim njegvim delovima — filozofskim i naučnim.

U referatu V. Vlahovića na Trećoj konferenciji SKJ (1973.) tačno je konstatovano da bez »dinamičnijeg i organizovanijeg razvoja marksističke naučne misli... nema savremenog marksističkog obrazovanja omladine i razvoja ideologije samoupravnog socijalizma« da bi na istoj konferenciji, u završnoj Titovoj reči bilo istaknuto da uopšte uzev »marksizam mora biti osnova teoretskog obrazovanja naših mladih ljudi, naših mladih kadrova, bez obira za koju su se stranku orijentisali«. U tom smislu bilo je reči u uvodnom izlaganju S. Kranjca na savetovanju o socijalističkom vaspitanju i marksističkom obrazovanju (1972.), organizovanom u okviru priprema za Treću konferenciju SKJ, da »idejnost znači da naša celokupna misaona i praktična aktivnost u sadržajno-programskom smislu polazi od osnovnog saznanja teoretske koncepcije i metoda marksističke teorije i samoupravne ideologije«. U svom, opet, saopštenju na godišnjoj skupštini Zajednice jugoslovenskog univerziteta 1973. godine, P. Vranicki ističe da »marksizam je bio i ostao idejna, teorijska osnova naše jugoslovenske revolucije i jugoslovenskog samoupravnog socijalizma«, i tako dalje.

ristike osnovnih društvenih sfera koje se javljaju kao realno društveno biće iz kojeg izrasta samoupravna ideologija, istovremeno ga vodeći, osvetljavajući i razvijajući ga kao svesnu (celishodnu) praktičnu, stvarnu ljudsku aktivnost.

Reč je tu, pre svega, o **ekonomskoj sferi** jugoslovenskog samoupravnog društva, o ekonomskoj strukturi i privrednom sistemu — o karakteru produkcionih odnosa i zakonima njihovog menjanja.

Samoupravna ideologija jugolovenskog društva jeste saznanje da je naša socijalistička zajednica moguća kao takva samo i pre svega razvojem takvih ekonomskih odnosa koji su u stanju da obezbede i garantuju neposrednim proizvođačima, radničkoj klasi i svim radnim ljudima **pravo na rad koji služi zadovoljavanju kako njihovih ličnih tako i opštih interesa.** To bi, uostalom, bio dosta apstraktan stav da se određeno ne razvija ideja, koja se eksplicitno javlja kao odredba u nacrtu našeg novog ustava. Ona glasi da osnovu pomenutih produkcionih odnosa »čini društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji mu osigurava da, radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, ostvaruje svoj lični materijalni interes i pravo da se koristi rezultatima svoga tekućeg i minulog rada i tekovinama opšteg materijalnog i duhovnog napretka, da na toj osnovi što potpunije zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da razvija svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti«.[1]).

Dakle, samoupravni socijalistički položaj i uloga čoveka u našem društvu pretpostavljaju svest (samoupravnu ideologiju) i praksu (samoupravno biće) koje vrše onemogućavanje eksploatacije, na osnovu društvene svojine, razotuđenje radničke klase i radnih ljudi, oslobođenja rada, raspodele dohotka prema rezultatima rada, integracije društvenog rada, društvene reprodukcije itd. a naročito uz pomoć razvoja proizvodnih snaga, njihovog potpunijeg korišćenja u cilju povećanja produktivnosti rada.

U **socijalno-političkoj i pravnoj sferi** jugoslovenskog socijalističkog društva, samoupravna ideologija ističe potrebu svestranog razvoja ličnosti što zahteva stvaranje takvih uslova i prava da čovek može **slobodno živeti i raditi** u grupama, zajednicama i ustanovama ostvarujući društveno-koristan rad i dokolicu, na bazi samoorganizacije i samoupravljanja. U prvom redu samoupravna ideologija insistira na tome da su radni ljudi, radnička klasa, **nosioci vlasti** i upravljanja drugim društvenim poslovima. Zato se u našem novom Ustavu i kaže: »U cilju izgradnje društva kao slobodne zajednice proizvođača, radnička klasa i svi radni ljudi razvijaju socijalističku samoupravnu demokratiju kao poseban oblik diktature proletarijata u kome se ostvaruje podruštvljavanje političke vlasti«.[2]). To se, opet, može obezbediti samo dosledним ostvarivanjem samoupravljanja i samoupravnih odnosa u svim samoupravnim organizacijama i zajednicama, razvijanjem **delegatskog sistema** kao institucije odlučivanja i vršenja funkcije vlasti i upravljanja radnih ljudi u osnovnim organizacijama i zajednicama; potpunim **informisanjem ljudi** o svim bitnim pitanjima od značaja

1) v. *Ustav SFRJ* (načelne odredbe)
2) *Ibidem*

za ostvarivanje njihovog društveno-ekonomskog položaja; **javnošću rada** svih organa vlasti i samoupravljanja; ličnom **odgovornošću** onih koji vrše samoupravne, javne i druge društvene funkcije; radničkom **kontrolom** i društvenom kontrolom uopšte nad radom nosilaca samoupravnih funkcija; ostvarivanjem **ustavnosti i zakonitosti**; razvijanjem aktivne i miroljubive **koegzistencije** u svetu, politikom nesvrstavanja itd.

Koliko je, međutim, samoupravna ideologija rezultat društveno-ekonomskih i političkih odnosa u našem društvu tj. svekolike ljudske delatnosti usmerene u pravcu ostvarivanja razvijenog socijalističkog društva i komunizma, kao i svojeg, relativno samostalnog sadržaja i moći, toliko je ona uslovljena i ostalim sadržajima **društvene psihologije, psihologije grupa** i pojedinih **oblika društvene svesti** (nauke, filozofije, morala. . .). Prema tome, samoupravna ideologija je ne samo deo idejne sfere našeg društva (idejne nadgradnje) već i njen proizvod ali sa uticajem koji ona vrši na tu sferu: na psihologiju, nauku, filozofiju, na umetnost, moral i religiju.

Drugim rečima, samoupravna ideologija, razvijajući se u uslovima filozofkog materijalizma i dijalektike, dominacije naučnog i kritičkog mišljenja, potiskivanja moralnog egoizma, pragmatizma i sl., u uslovima širokih mogućnosti sticanja realnog obrazovanja nasuprot idealističkim i religioznim dogmama, u uslovima velikih kulturnih (umetničkih, književnih, likovnih) stvaralaštva i manifestacija, **i sama jeste saznanje** »da su obrazovanje, razvijanje i primena nauke i razvijanje kulture i umetnosti bitan činilac razvoja socijalističkog društva, podizanja produktivnosti rada razvoja stvaralačkih snaga ljudi i svestranog razvoja ličnosti, humanizovanja socijalističkih samoupravnih odnosa i opšteg napretka društva«[1]). Stoga samoupravna ideologija predstavlja idejno opredeljenje da »socijalistička zajednica stvara uslove i podstiče što šire obrazovanje i naučno, kulturno i umetničko stvaralaštvo i obezbeđuje da tekovine naučnog, kulturnog i umetničkog stvaralaštva, kao opšte društvene vrednosti, služe radnim ljudima i razvoju socijalističkog društva i da su dostupne svima«[2]).

Samoupravna ideologija je u nas konkretnije i aktuelnije izražena i prikazana u **Platformi za pripremu stavova i odluka narednog, Desetog kongresa SKJ.**

Ovaj dokument je **analiza** i **objašnjenje** (interpretacija) razvoja socijalističkih društvenih odnosa kao i na sistematski način **obrazloženje** transformacije našeg načina života u svim oblastima (ekonomskim, socijalno-političkim, kulturnim) od završetka oružane faze naše socijalističke revolucije do današnjih dana. Istovremeno, **Platforma** je — pored toga što je indikativno saznanje o činjenicama — i **normativna** orijentacija u daljem izgrađivanju celokupnih samoupravnih socijalističkih odnosa u nas. **Platforma,**

---

1) *Ibidem*
2) *Ibidem*

takođe, nije samo načelno (ona je to ponajmanje) utvrđivanje mnogih idejnih pitanja materijalnog i društvenog razvoja Jugoslavije, socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa, savremenih procesa u svetu, klasne suštine i društvene uloge SKJ. on aje razrađenost osnovnih principa politike SKJ — avangardnog nosioca samoupravne ideologije u nas — u izgrađivanju samoupravne socijalističke Jugoslavije.

Među drugim posebnim aktuelnim pitanjima samoupravne ideologije, kao **idejno-politički stavovi SKJ,** mogu se navesti i sledeći:

— neophodna potreba za radikalnim promenama »u mehanizmu privrednog sistema radi njegovog funkcionalnog povezivanja sa dominantnom ulogom udruženog rada u procesu društvene reprodukcije i sa zajedničkim ciljevima ekonomske politike«;

— razvijanje humanističkih odnosa i svestranog izgrađivanja ličnosti u samoupravnom sistemu, stalnim poboljšavanjem materijalnih i kulturnih prilika i uslova života radnih ljudi kao bitna pretpostavka privrednog, političkog i kulturnog razvoja društva;

— utvrđivanje i ostvarivanje i drugih strateških zadataka razvoja kao što su: »stvaranje uslova za svestran razvoj i sve slobodnije ispoljavanje inicijative i stvaralaštva radnog čoveka; omogućavanje većeg zapošljavanja kao bitnog faktora razvoja proizvodnih snaga, podizanje životnog standarda stanovništva i jačanje uloge radničke klase u društvu; smenjivanje razlike u privrednoj razvijenosti među socijalističkim republikama i pokrajinama, što treba da osigura materijalne i društvene pretpostavke za sve potpuniju ekonomsku i političku ravnopravnost svih naroda i narodnosti; otklanjanje uzroka socijalističkih razlika u društvu, razvijanje solidarnosti i jačanje socijalne sigurnosti radnih ljudi«;

— povećanja akumulativne sposobnosti privrede i takvog sistema proširene reprodukcije u kome će neposredni proizvođači sami odlučivati o formiranju i upotrebi dohotka i akumulacije;

— utvrđivanje zajedničkih dugoročnih investicionih programa uz orijentaciju na optimalizaciju postojećih kapaciteta i usklađivanje ulaganja u proizvodnju;

— efikasno uključivanje naše privrede u svetsku podelu rada i uspostavljanje ekonomske saradnje i razmene naročito sa drugima nesvrstanim zemljama na osnovama pune ravnopravnosti i međusobnih interesa;

— širenje materijalne i kadrovske baze naučno-istraživačkog rada i naučnih instalicija i dalje reformisanje sistema obrazovanja radi njegovog unapređenja i približavanja potrebama naše samoupravne prakse;

—permanentno otkrivanje mogućnosti za još veće zapošljavanje i izgrađivanje politike zapošljavanja kao zahteva da ne sme biti u nas prihvatljiv nijedan koncept ekonomskog i društvenog razvoja u kome nisu sadržani i neki od osnovnih ciljeva te politike; uključivanje školovanja mladog naraštaja u privredni razvoj naše zemlje da bi se rešavala neka bitna strateška pitanja razvojne politike, što znači da se »podiže životni standard stanovništva, poboljšava kvalifikaciona struktura zaposlenih, ja-

ča uloga radničke klase u društvu, stvaraju se uslovi za dalji razvoj samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa i omogućuje efikasnija primena naučno-tehničkih dostignuća u privredi«;

— usklađivanje odnosa između individualne i zajedničke potrošnje, posebno, racionalizovanje opšte i zajedničke potrošnje;

— brže smanjivanje deficita u stambenom fondu i efikasnije rešavanje stambenih problema radnih ljudi na bazi dugoročne politike;

— novim načinom i metodama podsticanje bržeg razvoja nerazvijenih republika, krajeva i opština uz otklanjanje onih slabosti koje su uticale na negativni trend u odnosima regionalnog razvoja;

— politička borba za revolucionarne promene u produkcionim odnosima i unapređenje samoupravne prakse kao samoupravnog socijalizma, koji je predmet marksističke, kritičke analize radi njegovog daljeg uspešnog razvoja;

— razvijanje samoupravnog sistema planiranja koji će izražavati interese radničke klase i radnih ljudi, da bi se ostvarivala akcija samoupravnih subjekata i usklađivali pojedinačni i zajednički interesi;

— izgrađivanje novog kvaliteta socijalističkog političkog sistema i države kao instrumenta u rukama radničke klase sa tendencijom prelaska od klasnog parlamentarnog sistema na delegatski sistem u kome će jačati uloga proizvođača, afirmacija i jedinstvo nacija, naroda i narodnosti;

— razvijanje svesti radničke klase o njenom društveno-istorijskom položaju i ulozi u ostvarivanju komunizma kao asocijacije slobodnih proizvođača;

— utvrđivanje socijalne politike kao radničko-klasno pitanje kojim se zahteva iskorenjivanje uzroka socijalnih razlika, privilegovanih položaja pojedinaca i grupa, stambene ugroženosti radnih ljudi, nezaposlenosti itd.;

— produbljivanje klasnog sadržaja politike i druge aktivnosti društveno-političkih organizacija protiv nesamoupravnih i antiradničkih tendencija i delovanja;

— jačanje odbrambeenih snaga naše zemlje — JNA i teritorijalne odbrane — njihovo borbeno jedinstvo kao pitanje časti i patriotizma;

— jačanje avangardne uloge Saveza komunista Jugoslavije u oživotvorenju društvene moći i vlasti radničke klase putem njene organizovane samoupravne delatnosti;

— dosledno ostvarivanje demokratskih odnosa i demokratskog centralizma u Savezu komunista, njegovog klasnog sastava, idejno-političkog povezivanja, stvaralačke revolucionarne kritike, njegove borbe protiv svih antiradničkih i antisamoupravnih ideologija;

— idejno diferencizanje radi višeg stepena idejnog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije;

— razvijanje marksističke teorije i idejnog osposobljavanja komunista kao uslova za revolucionarnu akciju; obogaćivanje oblika, metoda i institucija marksističkog obrazovanja i vaspitanja jer se u nas »upor-

no i odlučno mora negovati radni, stvaralački entuzijazam i jačati humanistička, borbeno komunistička svest odlučnih i ponosnih pregalaca izgradnje samoupravne socijalističke zajednice radnih ljudi i naroda i narodnosti Jugoslavije;

— dalje jačanje i širenje politike nesvrstavanja i aktivne miroljubive koegzistencije naroda kao specifičnog oblika integracije progresivnih društvenih kretanja u svetu;

— suprostavljanje i odbacivanje monopola u raspolaganju dostignuća nauke i tehnologije kako bi ta dostignuća — uz ogroman porast proizvodnih snaga i organizovanosti radničke klase, materijalnog i kulturnog standarda i afirmacije samoupravnih društvenih odnosa — jačala »veru radnih ljudi u ideju komunizma približavajući im viziju komunističkog društva, oslobođenog rada i slobodne ljudske ličnosti, društva bez države, klasa i partija tj. ovakvog »carstva slobode« kakvo je Marks predviđao«. I tako dalje.

Ali kako odgovoriti na jedno pitanje koje je imanentno svakoj ideologiji pa i samoupravnoj i koje glasi: **u čemu je ograničenost ideološkog mišljenja, dakle i samoupravnog?** Ako je svaka ideologija svest prelomljena kroz prizmu interesa grupe (klase) i stoga u manjoj ili većoj meri alijenirana i parcijalna predstava o društvenoj stvarnosti, da li se i u kojoj to meri takvom javlja i samoupravna ideologija jugoslovenskog socijalističkog društva?

Čini se da je to **poseban** problem istraživanja o jednoj bitnoj strani samoupravne ideologije ne samo zbog zahteva teorije o (samoupravnoj) ideologiji već i radi kritičkog odnosa u (samoupravnoj) praksi ostvarivanja ideoloških ciljeva.

Pretvaranje samoupravne ideologije u neku vrstu religije, ogoljavanje radničke klase apsolutizovanjem njene klasne distinkcije, tendencije za ideološkom arbitražom u određivanju naučnih i filozofskih istina, moralnih sudova i estetskih kriterija, uobraženje da »stvarno nešto predstavlja a da ne predstavlja nešto stvarno« (Marks) itd. jesu momenti koji nisu strani ni socijalističkoj samoupravnoj ideologiji ukoliko se ona iskazuje uvek **posredstvom** reči i dela pojedinaca u političkoj, ekonomskoj i kulturnoj teoriji i praksi jugoslovenskog socijalističkog društva.

Istraživanje radi odgovara na postavljeno pitanje je, svakako težak zadatak jer niijedna ideologija (njeni nosioci) vrednuje sebe kao iluzornu svest. Svako ideološko mišljenje (ideologija) odbijala je pomisao o svojoj zabludi. Naprotiv, na čvrstom uverenju da je baš njen sistem ideoloških uverenja najboljih, izrastali su opšti ideološki sukobi, društveni konflikti do fizičkih istrebljenja njihovih aktera. Svaka ideologija teži svojoj apsolutnoj racionalizaciji, dakle, razvijanju i takvih ideja i normi koje treba da je predstave kao repzentanta najprogresivnijih, najistinitijih ideja o društvu.

Samoupravna ideologija jeste, takođe, uverenje da je ona napredna to jest najprogresivnija ideologija među ostalim građanskim i socijalističkim. Na isti način i ona pretenduje da bude ideologija društva — ideologija socijalističkog društva. Budući da je ona izraz posebnih interesa

radničke klase koji su, istovremeno, i opšti interesi socijalizma i progresivnog razvitaka čovečanstva ona to, jedina od ideologija, to i jeste. Uostalom reč je o naučnom socijalizmu, o dosledno marksističkoj ideolooiji revolucionarne radničke klase koja svoje interese izjednačuje sa ukidanjem klasnog društva i preko diktature proletarijata sa ukidanjem sebe same. Ukoliko je ona sve manje ideologija u klasičnom značenju te reči, — kao pogrešna svest, kao ograničeno, parcijalno mišljenje — a sve više naučni, kritički, revolucionarni pogled na svet i njegovu komunističku budućnost.

L,idéologie d'autogestion socialiste en tant que forme de l'idéologie marxiste sui generis

R é s u m é

Dans la Plate- forme pour le Dixième congrès de la Ligue des communistes de Yougoslavie l'attention est attirée sur une vingtaine d'idéologies (courants et formes idéologiques) qui sont contraires au marxisme, à l'idéologie socialiste (communiste), en particulier qui sont confrontées d'une manière antagonique à l'égard du socialisme yougoslave d'autogestion — *l'idéologie d'autogestion socialiste.* Pour le travail théorique, pour la pensée scientifique et idéologoco-politique il est toujours important d'étudier la nature de ces différentes opinions idéologiques — de l'idéologie d'autogestion socialiste de même — en tant qu'expression de la nature objective de l'intérêt de leurs protagonistes.

Comme on le sait déjà, pour l'explication de la conscience idéologique il n'est pas le plus important de souligner n'importe quels intérêts ou confsits des groupes mais seulement ceux qui ont *le caractère de classe,* car ils expriment les rapports économiques différents, donc, *les conditions de vie différentes* des individus.

La stratification idéologique chez nous est présentée le plus souvent, d'une part, en tant que l'existence de l'idéologie *bourgeoise et capitaliste,* de propriété privée, l'idéologie de petits propriétaires, c'est-à-dire en tant que nationalisme, libéralisme, hégémonie etc. et, d'autre part — en tant que l'existence de l'idéologie administrative centralisatrice, de socailasme d'Etat, *étatique* c'est-à-dire en tant que bureaucratie, technocratie, neutralisme politique, dogmatisme etc.

Et l'une et l'autre sorte d'opinions idéologiques sont, par conséquent, non-socialistes, en opposition avec l'autogestion, non-marxistes. Elles ont *en commun* qu'elles sont la conscience des groupes d'intérêt (des intérêts de classe) qui sont d'après leur condition sociale et leur rôle historique le produit mais aussi les promoteurs du système des inégalités sociales, de l'exploitation, de la philosophie de concrétiser, de l'aliénation, des oppositions antagonistes, de la centralisation politique, de la bureaucratie d'Etat, du caractére d'élite, etc.

L'idéologie d'autogestion socialiste était la troisième sorte de l'opinion idéologique en tant que conscience scientifique, marxiste (communiste) sur la société du travail associé, de la dictature du prolétariat, de l'auto-organisation et de l'abolition de l'exploitation. Il est question des idées qui sont l'expression des *intérêts fondamentaux de la classe ouvrière* et des hommes travailleurs et de la tendance du développement de la société d'autogestion socialiste

Il faut, cependant, constater:

premièrement, est-ce que cette classification fondamentale de l'opinion idéologique chez nous est *véridique* et est-ce qu-elle contribue à la clarté de la question, et

deuxièmement, est-ce qu'on peut placer sur le même rang toutes les *formes* de l'idéologie en tant que resprésentants identiques des diverses sortes d'idéologies.

En ce qui concerne la première question il est plus exact de dire qu'il y a seulement *deux sortes fondamentales* d'idéologie chez nous, à savoir: l'idéologie d'autogestion, socialiste et l'idéologie *qui n'est pas d'autogestion,* contraire à l'autogestion; ce sont deux modes fondamentaux d'opinion de classe qui expriment deux sortes fondamentales des intérêts primaires des groupes déterminés.

L'idéologie d'autogestion socialiste est le système des idées, des attitudes et des convictions formé dans lapratique de la réalisation des intérêts socialistes collectifs des hommes travailleurs et du développement des rapports d'autogestion sur la base de la propriété sociale des moyens de production et de la répartition d'après les résultats du travail.

L'idéologie qui n'est pas d'autogestion (antiouvrière, contraire à l'autogestion et de ce point de vue l'idéologie non socialiste, non marxiste) — sans égard si elle est bourgeoise ou étatique — est le système des idées, des convictions et des attitudes formé dans la pratique de la realisation des intérêts privés et de groupe et du développement des rapports hiérachiques sur la base des inégalités économiques et sociales, la conservation de la répartition du pouvoir politique sur la base de l'idée de rang, la réalisation de l'exploitation du surplus de travail.

En ce qui concerne la deuxième question il est plus exact de dire que l'idéologie est la *totalité* des caractères de classe des opinions du groupe social, et cette totalité (généralité) des opinions idéologiques des groupes donnés apprait *par l'intermédiaire des formes particulières* de l'opinion idéologique (courants, thèses, principes). Ainsi, par exemple, chez nous l'idéologie relative au capitalisme privé, bourgeoise et libérale est la totalité des qualités spécifique déterminées des opinions des classes historiquement dépassées mais elles n'en sont pas moins le nationalisme, l'unitarisme, le chauvinisme, l'idéologie des austachis, des četniks, le séparatisme, le cléricalisme, le caractère autarcique etc. les formes de manifestation de cette idéologie *bourgeoise.* De même, l'idéologie qui est dépassée chez nous (dans le sens de sa perspective historique) est la consience administrative et de caratère centralisateur, conforme à l'étatisme et bureaucratique (des classes, des groupes) qui dominaient dans la première période de développement de notre révolution socialiste mais qui existent toujours, aujourd'hui comme promoteurs de la conscience bureaucratique, technocratique et de manager. Cependant, le (néo) stalinisme, le radicalisme de l'extrême gauche, l'öpportunisme, le dogmatisme, le neutralisme idéologique etc. sont seulement les *formes* de manisestation de cette idéologie (étatique) par lesquelles sont interprétés et éclarcis certains aspects et particularités de notre vie sociale.

Contrairement à ces idéologies qui n'ont pas le caractère d'autogestion (et pour cette raison non socialiste dans notre socialisme d'autogestion) *l'idéologie d'autogestion socialiste* est un représentant idéal des groupes sociaux sur lesquels repose la pratique du développement des rapports d'autogestion, tandis que, par exemple, l'internationalisme, l'activisme révolutionnaire, le centralisme démocratique, l'humanisme réel et ainsi de suite ne sont que les formes de sa manifestation dans certaines sphères de notre société.

DR. MOMČILO DIMITRIJEVIĆ,
vanredni profesor

POLOŽAJ I ULOGA ČOVEKA U SAMOUPAVNOM SOCIJALIZMU

»Čovjek, to je čovjekov svijet, država, društvo« (K. Marks, Prilog kritici Hegelove filozofije prava, Rani radovi, Zagreb 1961 g, str. 81). »Stanovište starog materijalizma je »građansko« društvo; stanovište novog je čovečno društvo, ili podruštvljeno čovečanstvo« (K. Marks, Teze o Fojerbahu Izabrana dela, II str. 393).

I

1. Osnovni problemi mnogobrojnih teoretičara, mislilaca, naučnika i praktičara svodila su se kroz razna posmatranja i puteve njihovog sagledavanja i proučavanja na čoveka, njegovo biće, položaj i ulogu u društvu i državi. U tome su davana razna objašnjenja i teorije u kojima je čoveku određivan različit položaj. U praksi položaj i uloga čoveka je bila različita s obzirom na mnogobrojne društvene sisteme, uslove, okolnosti, uticaje i moć, pokatkada zavisno i od mnogih grupa i pojedinaca. Tako se čovek na razne načine tretirao, počev od najvećih poniženja i podređenog položaja kao što je bio položaj robova pa sve do slobodarskih i humanih težnji oslobođenja čoveka od svih vidova eksploatacije i otuđenja i stvaranja onakvih uslova i okolnosti u kojima će čovek biti aktivni stvaralac i nosilac svih akcija i vrednosti, te u tome da i on sam predstavlja najveću vrednost.

Za razliku od mnogobrojnih shvatanja Marks je prvi istakao slobodnu ličnost čoveka, njegovu celokupnu ljudsku emancipaciju. Marks je u prvi plan stavio čoveka. U Marksovom osnovnom stanovištu je čovek. »I to je Marksova polazna tačka, njegova prva i najvažnija preokupacija, jer društva nema bez čoveka. Društvo je, za Marksa, čovekov svet koji nastaje istorijski, kao i sam čovek, koji se javlja individualno i rodno (generički) u isti mah. Društvo je ujedno čovekov dijalektički spoj s prirodom. Zbog toga su se sva pitanja njegove istovremene kritike Hegelove filozofije i engleske ekonomije (u Ekonomsko-filozofskim rukopisima) sažela u jedno, osnovno i polazno pitanje šta je čovek, šta čoveka čini čovekom, šta ga povezuje sa drugim ljudima?«[1]. Može se slobodno reći da je Marks uzeo čoveka za polaznu tačku svoje teorije.

1. Veljko Korać, Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva, Beograd 1974. g. str. 33.

Marks ističe, »da čovek nije samo osobito prirodno biće, već ljudsko prirodno biće, tj. biće koje postoji samo za sebe, pa prema tome rodno biće, koje se kao takvo mora poštovati i manifestovati, kako u svom bitku tako u svom znanju. A to što je ljudsko, potvrđuje se ljudskom delatnošću, samoproizvodnim radom, praksom. U tom smislu je čovekova praksa pravi koren ljudskog bića. Dakle, praksa, samoproizvedeni ljudski rad, ljudska delatnost, to je ono što čoveka čini čovekom«[2]). Takv čovek postaje aktivni nosilac radnog procesa, stvaralac vrednosti i samoga sebe. »Čovek je sam osnova svoje materijalne proizvodnje, kao i svake druge koju obavlja. Prema tome, sve okolnosti koje utiču na čoveka, na subjekt proizvodnje, modifikacije manje ili više sve njegove funkcije i delatnosti, dakle, i njegove funkcije i delatnosti kao materijalnog bogatstva, robe. U tom pogledu može se doista pokazati da svi ljudski odnosi i sve funkcije, ma na koji način i kada se pojavili, utiču na materijalnu proizvodnju i manje je ili više određuju«[3]). Čovek nije samo proizvodno biće, već nosilac celokupnog društvenog procesa, rodno (generičko) biće.

2. Iako je čovek nosilac radnog procesa i stvaralac vrednosti, pojava privatne svojiie na sredstvima za proizvodnju, pojave klasa i države, otuđile su čoveka i potčinile privatnom vlasništvu, vladajućoj klasi i njenoj organizaciji — državi. Velika zasluga Marksa i Engelsa je u tome što su u svojim proučavanjima posebnu pažnju poklonili fenomenu otuđenja. U tome oni postavljaju i problem opštečovečanske, ljudske emancipacije i novog humanizma. Ne samo oslobođenje čoveka u sferi ekonomije i politike, ekonomska i politička emancipacija, već ljudska emancipacija — povratak čoveka iz otuđenog u autentično ili istinsko ljudsko postojanje. »Drukčije rečeno, ona znači pretvaranje čoveka iz egoističkog u istinsko generičko biće. Ukratko ona znači ljudsko razotuđenje.«[4] U tom procesu »radi se o svojevrsnom svođenju čovekovog sveta na čoveka.«

Proces oslobođenja čoveka, njegove pune afirmacije i ljudske emancipacije predstavljaju vrlo dug i složen proces. To je dugotrajan napor svih snaga, uslova i okolnosti u kome se društvo kreće. U tom ostvarenju procesa i krajnjeg cilja potrebno je stalno ulagati napore, osvajati određene oblasti i ostvarivati rezultate u kojima će dolaziti do afirmacije i oslobođenja čoveka. Sigurno, da je u tome ekonomska i politička oblast i akcije u njima od ogromnog značaja za dalje ostvarenje ljudske emancipacije. Neophodno je potrebno ekonomski osloboditi čoveka, učiniti ga ekonomski nezavisnim, da bi mogao biti i politički slobodan. U tome je bitno ostvariti takav oblik svojine sredstava za proizvodnju koji će onemogućivati eksploataciju i stvoriti takve materijalne mogućnosti da čovek može ne samo u ekonomiji, već i u drugim oblastima društvenog života obavljati poslove, upravljati i biti nosilac svih aktivnosti. Ekonomska sloboda i u njoj društvena svojina sredstava za proizvodnju omogućiće

2. Isto kao pod 1. str. 42.
3. Karl Marks, Teorija o višku vrednosti, »Kultura«, Beograd 1955, I, str. 354.
4. Dr. Dragutin Leković, Politička i ljudska emancipacija, »Politika« od 23. II 1974. godine.

dalje oslobađanje i emancipaciju čoveka kao generičkog bića. U takvom procesu politički sistem socijalizma može biti »sredina i sredstvo u kome čovek nalazi svoje postepeno ostvarivanje i ispunjavanje i uslov za menjanje svoje uloge i položaja u društvu i prema istoriji«[5]).

II

1. Osslobađenje čoveka može se vršiti samo u onom društvu u kome su stvoreni uslovi i okolnosti za društveni proces čovekovog razotuđenja, celokupne ljudske emancipacije. U društvima u kojima postoji ekonomska eksploatacija a time dalje i eksploatacija i otuđenje čoveka u svim oblastima i vidovima ne može se ostvariti oslobođenje čoveka. Socijalizam je jedini sistem u kome je moguć proces oslobođenja ličnosti čoveka, njegova potpuna ljudska emancipacija. Međutim, socijalizam se različito shvata i ostvaruje. Tako se socijalizam definiše kao kolektivizam u proizvodnji plus planska privreda; kao sistem zasnovan na državnoj svojini i državnom upravljanju privredom ili kao ostvarivanje društvene pravde, slobode i jednakosti. Za marksističku nauku socijalizam je istorijski društveni sistem međusobnih odnosa ljudi u proizvodnji i raspodeli, sistem oslobođenog društvenog i ličnog rada. Tako se socijalizam objašnjava i definiše na osnovu položaja čoveka »u osnovnim odnosima društva« i dalje u svim manifestacijama i oblastima. Socijalistički odnosi treba da se stvaraju iz novog »neprikosnovenog« društveno-ekonomskog položaja čoveka (koji radi) čije premise ne mogu biti samo materijalne već i društvene, politicke moralne«[6]).

Razvoj ovakvog položaja čoveka koji u stvari vodi njegovoj opštoj emancipaciji može se ostvariti u socijalizmu u kome su stvoreni ekonomski, politički, društveni uslovi za razvoj ovog procesa i u kome će čovek, oslobođen svih vidova eksploatacije, moći da bude nosilac svih poslova i akcija. To se da ostvariti u samoupravljanju kao opštem društvenom odnosu i procesu. »Trajni cilj razvoja socijalističkog samoupravnog društva je svestran razvoj ličnosti i humanizacija društveno-ekonomskih odnosa na osnovama razvoja sistema samoupravljanja i stalnog poboljšavanja materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi kao bitnog faktora privrednog i ukupnog dru.tvenog razvoja«[7]). U tome treba jačati takve samoupravne odnose, ostvarivati uslove i okolnosti »u kome će radni ljudi u udruženom radu postati odlučujući činilac regulisanja celokupnog procesa društvene reprodukcije i brzog stalnog uspona materijalne baze društva.« Razvoj ovakvih samoupravnih odnosa i stvaranje uslova i okolnosti za njihovo ostvarenje prestavlja stalan proces, »dugoročnu strategiju«. Od uspešnog razvoja samoupravljanja i njegovog prerastanja u celovit sistem socijalističkog društva zavisi i ostvarenje mnogobrojnih zadataka u pogledu oslobađanja ličnosti čoveka, njegove afirmacije i opšte ljudske emancipacije.

---

5. Dr Jovan Đorđević, Politički sistem, Beograd, 1967, str. 3.
6. Isto kao pod 5. str. 280.
7. Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, »Komunist« br. 848/73 g. str. 35, Beograd 1973.

2. Jedan od bitnih uslova za afirmaciju i oslobađanje čoveka je njegov društveno-ekonomski položaj. U tome je osnov društvena svojina na sredstvima za proizvodnju. Svojina na sredstvima za proizvodnju je jedno od osnovnih i najvažnijih pitanja društvenog sistema. Prema karakteru te svojine i stvaraju se razni odnosi i određuje položaj čoveka. Privatna svojina na srestvima za proizvodnju uvek je nosila podređen položaj čoveka, njegovu eksploataciju i razne vidove otuđenja. Tek »prelazak sredstava za proizvodnju iz privatne u društvenu svojinu predstavlja onaj revolucionarni skok koji treba da omogući ostvarivanje istorijske težnje radničke klase, radnog čoveka i stvaraoca ka oslobođenju rada i samog radnog čoveka, to jest stvaranje takvih proizvodnih odnosa u kojima će i sam radnik moći uspešno da savlađuje oblike otuđivanja od objektivnih uslova, sredstava i plodova njegovog rada.«[8]

Društvena svojina se potpuno, u suštini razlikuje od svih drugih oblika svojine. Društvena svojina nema svog pravnog nosioca, te ne pruža pravni osnov monopola i neograničenog korišćenja i raspolaganja stvarima a time i ljudima. Ona je društveni odnos, odnos između ljudi a ne odnos prema stvarima. To je proizvodni i društveno-ekonomski odnos iz koga se dalje razvijaju svi odnosi i zasnivaju na tom društveno-ekonomskom odnosu. Marks je u društvenoj svojini video funkciju udruženih proizvođača, a ne funkciju nekog, »vršioca dužnosti», sopstvenika koji tu dužnost vrši »u ime« neposrednog proizvođača, bez obzira ko bi bio taj »vršilac dužnosti«, država pak ili neka organizacija (preduzeće i slično). Društvena svojina je negacija prava svojine kao apsolutnog prava na društvenim sredstvima. Društvena svojina je izraz društveno-ekonomskog odnosa. »Osnovni subjekt tih odnosa je udruženi radnik koji treba da ima određena prava prema društvenim sredstvima. Pored udruženog radnika, drugi je subjekt radni čovek kao korisnik određenih društvenih sredstava. Polazeći od činjenice da su i udruženi radnik i radni čovek kao korisnik u našim odnosima objektivno udruženi u osnovne organizacije udruženog rada i interesne zajednice, to i ove organizacije postaju pravni subjekt, ali u načelu sa izvedenim pravima koja proizilaze iz prava radnika odnosno korisnika.«[9]

Društvena svojina se može shvatiti samo ako se veže za udruženi rad i samoupravljanje. Društvenu svojinu je »teško ili nemoguće posmatrati kao zasebnu, izdvojenu kategoriju, u smislu nečega što ljudi imaju ili nemaju ili u smislu neke matafizičke supstance koja egzistira van procesa odumiranja i alokacije društvenih vrednosti.«[10] Društvena svojina mora se povezati sa demokratskim i samoupravnim korišćenjem i raspolaganjem podruštvljenim sredstvima, rezultatima rada kao i odlučivanjem o celokupnoj reprodukciji i vlasti. Niko nema pravo svojine na društvenim sredstvima za proizvodnju, niti po kom pravnosvojinskom osnovu prisvajati proizvode društvenog rada, upravljati i raspolagati

8. Edvard Kardelj, Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji, Beograd 1972, str. 13.

9. Obrazloženje Predloga Ustava SFRJ, Beograd 11 januara 1974. godine, str. 9.

10. Dr Vučina Vasović, Društvena svojina i samoupravljanje, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji, Beograd 1972., str. 158.

društvenim sredstvima i radom i samovoljno određivati uslove raspodele. Društvenom svojinom, kao društvenim odnosom među ljudima, obezbeđuje se svakome da se pod jednakim uslovima uključi u udruženi rad i da ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima stiče dohodak, za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba na osnovu svoga rada. »Radnik u udruženom radu sredstvima u društvenoj svojini ima pravo rada društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada.«[11]

Društvena svojina je izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Ona je osnova slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u društvenoj reprodukciji. Sredstva u društvenoj svojini su zajednička neotuđiva osnova društvenog rada i društvene reprodukcije, služe isključivo radu u cilju zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba i interesa radnih ljudi i razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih odnosa. Ovim sredstvima, uključujući i sredstva za proširenu reprodukciju, upravljaju udruženim radom ljudi koji rade tim sredstvima u sopstvenom interesu i u interesu radničke klase i socijalističkog društva.[12]

Društvena svojina isključuje povratak bilo kog sistema eksploatacije čoveka, ukida otuđenost radničke klase i radnih ljudi od sredstava za proizvodnju i time stvara uslove za razotuđenje, emancipaciju čoveka u proizvodnji i svim drugim oblastima i vidovima. Rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka i niko ne može ni posredno ni neposredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada. Radnici u udruženom radu ne mogu u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima sticati materijalne koristi i druga preimućstva koja nisu zasnovana na njihovom radu.[13]

Tako društvena svojina omogućuje udruženim radom ostvarenje načela nagrade prema radu te time stvara uslove za nov položaj i ulogu čoveka, za njegovo oslobođenje i razotuđenje. Radnička klasa vodi istorijsku bitku za razotuđenje. »U toku te bitke društvena svojina će sve više gubiti ostatke klasnih svojinskih odnosa i na toj podlozi će se sužavati uslovi iz kojih izvire dvojstvo društvene svesti. Postaju dominantni oni društveni odnosi koji masovnije reprodukuju samoupravne socijalističke odnose, a time i socijalističku svest. Viši stepen podruštvljavanja društvene svojine označiće i nove uspehe radničke klase u bici za oslobođenje same sebe, društvenog rada i čitavog društva od klasnih suprotnosti.«[14]

3. Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju omogućila je promenu položaja radnog čoveka, njegov nov društveno-ekonomski položaj koji je istakao dominantnu ulogu radničke klase i njegovog udruženog

---

11. Čl. 13 Ustava SFRJ.
12. Vidi Ustav SFRJ, osnovna načela.
13. Vidi čl. 11 i 15 Ustava SFRJ.
14. Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ »Komunist« br. 848/73, str. 47, Beograd 1973. g.

rada. Radni ljudi se udružuju u procesu rada radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučuju neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije.

Udruženi rad se manifestuje u raznim oblicima i na razne načine. Međutim, od svih manifestacija udruženog rada najvažnija je u osnovnim organizacijama, jer se u njima ispoljava neposredan odnos i najviše manifestuje nov društveno-ekonomski položaj čoveka kao i njegova uloga u rešavanju osnovnih pitanja. U osnovnoj organizaciji udruženog rada radnici neposredno i ravnopravno uređuju međusobne odnose, upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, odlučuju o dohotku i drugim pitanjima. U takvoj organizaciji radnici mogu neposredno i ravnopravno ostvarivati svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava.

Međutim, udruženi rad se i dalje manifestuje. Osnovne organizacije nisu zatvorene celine u kojima se samo izražava i ispoljava udruženi rad. Naprotiv, sam karakter udruženog rada, samoupravljanje, potreba povezivanja i saradnje s obzirom na same poslove i odnose u društvenim delatnostima, čini da se udruženi rad sve više manifestuje u raznim oblicima povezivanja, saradnje i integracije. Proces integracije je sve više nužnost savremenog društva. Privreda i druge delatnosti nužno nameću potrebu saradnje i stvaranja raznih oblika integracije. Sam udruženi rad traži dalje svoje ispoljavanje. U suštini udruženog rada nije stvaranje posebnih, zatvorenih celina, već stalno dalje udruživanje i povezivanje rada u sve veće, složene zajednice u kojima će se rad dalje ispoljavati i afirmisati radni čovek. Osnovne organizacije udruženog rada nisu dovoljne same sebi. One se uvek povezuju, što se pojavljuje kao potreba njihovog razvoja i posledica zavisnosti od drugih organizacija, ali i kao osnova za dalji uticaj radnog čoveka i njegove aktivnosti na sve dalje tokove rada i odlučivanja u društvu. Preko osnovne organizacije udruženog rada i dalje njenog povezivanja radni čovek prenosi na sve oblike i manifestacije vršenja društvenih poslova svoje navike, znanja i neposrednost u vršenju poslova stečene u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Isto tako, celokupni sistem samoupravljanja povezuje osnovne organizacije udruženog rada. Obuhvatajući sve oblasti i institucije, samoupravljanje omogućuje, po svojoj suštini i značaju, povezivanje koje s jedne strane ostvaruje sve prednosti saradnje i integracije a s druge strane onemogućuje administrativnu centralizaciju i komandovanje. Sve to čini da udruženi rad dobije dominantan položaj i da radni čovek bude aktivan nosilac svih poslova i odlučivanja. Udruženim radom stvara se nov produkcioni odnos da radni ljudi upravljaju celokupnom društvnom reprodukcijom.

Razvoj udruženog rada i njegova nova uloga doprineće oslobođenju rada »kao prevazilaženje istorijski uslovljenih društveno ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u radu, koje se obezbeđuje ukidanjem suprotnosti između rada i kapitala i ovakvog oblika najamnih odnosa...«[15] U procesu rada udruženi rad vrši oslobađanje čoveka i čini ga nosiocem rada i raspodele dohotka. Radni ljudi koji stvaraju dohodak odlučuju o raspodeli tog dohotka saglasno čelu raspodele prema radu, u skladu sa međusobnom odgovornošću i solidarnošću i društveno utvrđenim osnovima i

15. Ustav SFRJ — osnovna načela pod II.

merilima za sticanje i raspodelu dohotka. Radni ljudi dele dohodak na deo koji služi proširivanju materijalne osnove društvenog rada i na deo za zadovoljavanje njihovih ličnih i zajedničkih potreba. Sredstva namenjena obnavljanju i proširivanju materijalne osnove društvenog rada zajednička su osnova održavanja i razvoja društva, društvene reprodukcije, koju na osnovu samoupravljanja ostvaruju radni ljudi u svim oblicima udruženog rada i sredstava i u međusobnoj saradnji organizacija udruženog rada.[16]

Tako se preko udruženog rada, njenih institucionalnih oblika, počev od osnovne organizacije pa sve do velikih integracionih celina u raznim oblastima društvenog rada, vrši promena položaja i uloge radnog čoveka. Zbog toga je u procesu razotuđenja čoveka razvoj udruženog rada i ostvarenje njegove suštine vrlo važan, bitan zadatak. »Borba za konstituisanje i razvoj osnovnih ćelija udruživanja rada i integracije društva prvi je, neposredan, ali i permanentan klasni zadatak radnika i svih organizovanih socijalističkih snaga u ovoj etapi našeg socijalističkog razvoja.«[17]

Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju i udruženi rad menjaju društveno-ekonomski položaj čoveka i vrše njegovo oslobađanje u oblasti proizvodnje i drugih oblasti rada. Međutim, ovakav proces se vezuje i za stvaranje samoupravnog odnosa koji je tesno, neodoljivo vezan za društvenu svojinu i udruženi rad. Samoupravljanje dobija svoju suštinu i svoj puni smisao i značaj u promenjenom društveno-ekonomskom položaju čoveka. Samoupravljanje nije samo politički odnos i ne izražava samo pravnu i političku kategoriju, već svoju osnovu za svaku manifestaciju i izražavanje u svim vidovima, za svoju punu afirmaciju, dobija u društveno-ekonomskim odnosima, kao ekonomska kategorija, u samoupravnim odnosima udruženog rada i sredstava. Tako samoupravljanje predstavlja nov društveni odnos i proces, tesno povezan sa društvenom vojinom i udruženim radom. Ova tri elementa — društvena svojina, udruženi rad i samoupravljanje u stvari predstavljaju osnovu promene položaja i uloge čoveka. Oni omogućuju da se vrši oslobođenje čoveka u oblasti proizvodnje ali otvaraju dalje mogućnosti za oslobođenje čoveka i njegovu punu afirmaciju i emancipaciju i u drugim delatnostima.

4. Nov društveno-ekonomski položaj čoveka omogućuje njegovo oslobođenje i afirmaciju u društveno-političkom sistemu kao drugoj važnoj sferi aktivnosti i upravljanja društvom posle ekonomike. Dominantna uloga radničke klase i radnog čoveka u udruženom radu i ekonomici čini da su radnička klasa i radni čovek nosioci upravljanja i u svim drugim društvenim poslovima pa i samoj vlasti. Preko udruženog rada, njihovih institucionalnih oblika, radnička klasa i svi radni ljudi upravljaju i svim drugim društvenim poslovima i ostvaruju političku vlast koju istovremeno transformišu, menjaju njen politički, otuđeni karakter i vrše

16. Vidi Ustav SFRJ — osnovna načela pod III.

17. Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, »Komunist« br. 848/73 god. Beograd, 1973, str. 39.

njeno podruštvljavanje. Te poslove radni ljudi vrše putem samoupravljavljanja kao novog sveukupnog društvenog odnosa. U njemu je čovek sve više slobodan, sa novim ekonomskim položajem, društveno opredeljen i svestan stvaralac i nosilac vrednosti i svih akcija.

Ovakva promena zahteva neposrednost, aktivnost, — stvarno vršenje polova od strane čoveka, kako u udruženom radu, ekonomici tako i u svim drugim delatnostima, pa i vlasti. To se ostvaruje raznim oblicima neposrednog samoupravljanja (zborovi, skupovi, referendum itd.). U praksi se često ne koriste svi oblici i načini neposrednog izražavanja građana, već se primenjuju samo određeni oblici. Ističu se samo zborovi, skupovi i referendum. Međutim, postoje mnogobrojni i raznovrsni načini manifestacije neposrednog, kao razne inicijative, predlozi, ankete, mišljenja i drugi načini u kojima se može vrlo jako izraziti neposrednost, aktivnost i stvarna uloga čoveka. Sve to treba primenjivati vodeći računa o korišćenju najpodesnijih oblika u odgovarajućim situacijama.

Pored neposrednih uvek postoje i posredni oblici i načini vršenja poslova, zbog mnogih razloga i okolnosti (mnogobrojnost poslova, njihova složenost i priroda, nemogućnost da se svi ljudi okupe i rešavaju itd.). Neposredno vršenje poslova uvek nosi veću slobodu, demokratičnost i garanciju da će doći više do izražaja volja građana. Posredništvo pak uvek nosi u sebi bojazan da se neće izraziti prava volja i želja naroda, da predstavnici ne izražavaju prave interese građana. Zbog toga se uvek težilo da se raznim sistemima, kombinovanjem posrednog i neposrednog, nađu rešenja za što stvarnije izražavanje volje naroda, za aktivno i stvarno upravljanje.

U poređenju sa posrednim sigurno je da neposredno upravljanje pruža više garancije da dođe do izražaja aktivno i stvarno upravljanje građana. Međutim, i neposrednost ne mora uvek biti tačan izražaj volje i potrebe ljudi. Neposredno ne mora da znači i slobodno izražavanje volje. Nov društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji pruža udruženi rad i društvena svojina omogućuje slobodno i aktivno izražavanje ljudi. Ali to je još uvek proces u nastojanju sa još ne razvijenom duhovnom i idejnom sferom, sa mnogim i raznim elementima starog, uticajima i zavisnosti ljudi. Čovek je vrlo često pod raznim uticajem grupe, pojedinaca, zavisan po položaju i drugim okolnostima. Sigurno je da će razvoj novog društveno-ekonomskog položaja čoveka, kao i kulturne, političke svesti, ideologije i drugih dohovnih i subjektivnih elemenata uticati na sve veću afirmaciju neposrednog u smislu aktivnog i stvarnog vršenja poslova od samog radnog čoveka. Prema tome, samim oblicima neposrednog upravljanja ne može se sve rešiti, obezbediti aktivno i stvarno vršenje poslova od radnih ljudi. Potrebno je dalje razvijati sistem, uslove i okolnosti koji će sve više omogućiti ostvarenje neposrednosti, i ispoljavanje, aktivno i stvarno vršenje poslova od radnih ljudi. U tom pravcu treba i razvijati i posredno vršenje poslova i približavati ga neposrednom, smanjivati odnos, razliku neposrednog i posrednog.

Princip delegacije i delegatski odnos pruža mogućnosti takvom razvoju posredništva. Delegatskim principom treba da se ostvari ideja da radni ljudi i građani preko delegacija i delegata neposredno, aktivno i stvarno vrše poslove. Princip delegacije obuhvata izbor i opoziv delega-

cija i delegata, ali još više uspostavljanje i stalno ostvarivanje neposrednog, aktivnog i stvarnog odnosa između izborne baze i delegacija i delegata. Ideja delegacije izražava se u prevazilaženju posredničkog i predstavničkog vršenja poslova i približavanju neposrednom. Delegacije i delegati moraju biti autentičan izraz potreba i interesa izborne baze. Između izborne baze i delegacija i delegata stvara se radni odnos, stalan uticaj izborne baze na delegacije i delegate kao i odgovornost delegacije i delegata izbornoj bazi za svoj rad. U delegatskom principu izražava se ideja izaslanstva a ne predstavništva. Isto tako, putem delegacije ostvaruje se usklađivanje interesa i iznalaženje rešenja za zajedničke i opšte potrebe i interese. Tako princip delegacije omogućuje zajedništvo i celinu putem radnih ljudi i građana, usklađivanjem njihovih potreba i interesa. Ostvarenje sistema delegacije i novog delegatskog odnosa predstavlja vrlo složen proces zavisan od mnogih uslova i okolnosti, napora i zalaganja, ali je izvesno da se njime prevazilazi reprezenacija, posredništvo i predstavništvo kao neodgovarajući sistem izražavanja autentičnih potreba i interesa samoupravljanja i novog društveno-ekonomskog položaja i uloge čoveka. Putem principa delegacije i delegatskog odnosa omogućuje se sve više približavanje neposrednom, aktivnom i stvarnom vršenju poslova.

Ovakvom suštinom i razvojem, princip delegacije postaje osnova konstituisanja i funkcionisanja svakog organa i tela u kome se stvaraju razni oblici vršenja poslova posrednim putem (radnički saveti, skupštine itd.). Tako princip delegacije postaje opšti princip konstituisanja mnogobrojnih organa i organizacija, celokupnog samoupravnog društva. U tome je naročito važna primena principa delegacije u skupštinama društveno-političkih zajednica. Ovo zbog toga što ove skupštine vrše vlast i putem delegacija i delegata vrši se transformacija vlasti, njeno podruštvljavanje. Vlast sve manje postaje otuđena od radnog čoveka. Nosilac vlasti postaje radni čovek, a »vlast« izraz njegovih potreba i interesa. Naravno, vršenje vlasti se ostvaruje i neposrednim oblicima upravljanja (zborovi, referendumi, inicijative itd.), što daje veću neposrednost i aktivnost principu delegacije i čini sve skupa sistem realnim izrazom stvarne, aktivne demokratije, novog položaja i uloge čoveka.

Ovakav razvoj u vršenju poslova moguć je samo u promenjenom društveno-ekonomskom položaju radnog čoveka i sistemu samoupravljanja. Ekonomski slobodan radni čovek putem samoupravljanja može neposredno i aktivno vršiti poslove. Sama suština i karakter samoupravljanja predpostavljaju i sve više svojim razvojem omogućuju i ostvaruju ovakav način vršenja poslova. To se naročito manifestuje kad samoupravljanje nije samo politički već i društveno-ekonomski odnos. Ovladavanje radnog čoveka celokupnom reprodukcijom omogućuje razvoj neposrednosti i aktivnosti u samoupravljanju u svim delatnostima uključujući tu i samo vršenje vlasti. Tim putem vrši se i politička emancipacija čoveka. On je i stvarni vršilac vlasti koju istovremeno i menja.

5. Za položaj i ulogu čoveka, njegovu emancipulaciju, bitno je ostvarenje sloboda i prava. Dakle, ne samo proklamovati, propisati, već stvoriti realne mogućnosti da se slobode i prava koriste. Nov položaj čoveka u društveno-ekonomskim i političkim odnosima traži mnogobrojna prava i slobode. To je tesno, neodoljivo, povezano. Ne može se ostvariti polo-

žaj čoveka u društveno-ekonomskom i političkom sistemu bez prava i sloboda. To više nisu samo stara, klasična politička prava, koja u novim uslovima i okolnostima dobijaju pravu suštinu i smisao, već i mnogobrojna ekonomska i socijalna prava. Osim toga, samoupravlanje stvara i nova prava. Pored prava pojedinaca imamo i kolektivna prava koja pripadaju raznim zajednicama, kolektivima kao celinama. Radna organizacija kao celina ima određena prava (pravo na donošenje normativnih akata, raspodelu dohotka itd.). Mnoga prava zasnivaju se na principu solidarnosti, međusobne povezanosti i saradnje. To se naročito izražava u udruženom radu, ali se i dalje reflektuje i razvija u svim oblastima društvenog života.

Nov društveno-ekonomski položaj radnog čoveka stvarno je uslov za realizaciju sloboda i prava. Stvoreni su materijalni, ekonomski uslovi, jer se vrši oslobođenje čoveka u materijalnoj proizvodnji i svim drugim delatnostima pa i same vlasti. Time slobode i prava dobijaju svoj pravi smisao i značaj. Slobode i prava čoveka i građana neotuđivi su deo socijalističkih i demokratskih odnosa u kojama se čovek oslobađa od svake samovolje i ličnim i udruženim radom stvara uslove za svestrani razvitak i slobodno izražavanje i zaštitu svoje ličnosti i za ostvarivanje ljudskog dostojanstva. Slobode i prava ostvaruju se u međusobnoj solidarnosti i ispunjavanjem dužnosti svakog prema svima i svih prema svakome.[18] Slobode i prava služe da oslobode čoveka eksploatacije i samovolje, da od njega stvore slobodnu ličnost i aktivnog stvaraoca vrednosti i nosioca svih akcija počev od njegove osnovne organizacije pa do najvećih organa vlasti. Time slobode i prava služe za suštinsku promenu društvenih odnosa.

Slobodama i pravima odgovaraju dužnosti. Samoupravni socijalizam je odgovorno društvo. Nov društveni položaj čoveka nije samo u slobodama i pravima, već i u dužnostima i odgovornosti, kako vršilaca raznih društvenih funkcija tako i svakog pojedinca i organizacije. Samoupravljanje neminovno traži vršenje dužnosti, javnost u radu i odgovornost. Prema tome, slobode, prava, dužnosti i odgovornost svakog pojedinca, organizacije, svakog dela samoupravnog društva čini nerazdvojnu celinu i od tih elemenata zavisi kako sam položaj i uloga pojedinca-čoveka tako i celezajednice. Tako se može uz ostvarenje ekonomskih, političkih i drugih uslova. realizovati sve veća, aktivna uloga čoveka u svim oblastima delatnosti.

Slobode, prava i dužnosti i njihov pravi odnos dobijaju svoju suštinu i stvarnost ne samo proklamovanjem, već ostvarivanjem uslova za njihovu primenu. Mnogobrojna prava i slobode su u mnogim aktima proklamovani ali se ne ostvaruju, nema realnih uslova da se prava stvarno i koriste. Tako u stvari postoji formalna a ne stvarna demokratija. Suština u pravima i slobodama, u društveno-političkom sistemu, je u stvaranju mogućnosti i uslova za ostvarenje sloboda, prava i dužnosti a ne samo u njihovom proklamovanju.

Nov društveno-ekonomski položaj radnog čoveka i samoupravljanje pružaju mogućnosti za punu afirmaciju sloboda, prava i dužnosti čo-

---

18. Vidi čl. 32 Ustava SFRJ

veka. Ovo zbog toga što čovek postaje ekonomski i politički slobodan, što se stvaraju osnovne pretpostavke da slobode i prava koriste svi ljudi pod istim uslovima i da ta prava i slobode služe novom položaju čoveka i garantuju mu taj položaj.

Slobode prava i dužnosti sa novim društveno-ekonomskim položajem čoveka i samoupravljanjem čine skladnu celinu, sistem određen i garantovan pravnim, političkim, samoupravnim i drugim društvenim normama. Mnogobrojni organi i postupci, kako državni tako i politički, samoupravni i društveni, imaju zadatak zaštite ovakvog sistema. Pored državnih organa i njene kontrole u kojoj se ističe sudska kontrola a posebno ustavno sudstvo, vrlo je važan razvoj društvene i radničke kontrole, društvene zaštite i pojava samoupravnih sudova. Iako je i kontrola državnih organa, te i sudova deo društva i njegove intervencije preko državnih organa, ipak je za razvoj samoupravljanja i uloge čoveka u celokupnom sistemu novih društvenih odnosa razvoj društvene i samoupravne kontrole i zaštite od posebnog značaja. One još više govore o samozaštiti društva, o odgovornosti obavezama svih pojedinaca i organizacije, da sami čuvaju svoj položaj i da budu stvaraoci i nosioci odgovornosti i kontrole, te da niko te poslove ne vrši »u ime« i »za« njih.

Ustavno sudstvo je pak od posebnog značaja, jer ima za zadatak ne samo da štiti slobode prava i dužnosti, već i da onemogući zloupotrebu vlasti. Ocenjujući ustavnost i zakonitost, ustavni sudovi su garancija očuvanja celokupnog samoupravnog sistema i društveno-ekonomskog položaja radnog čoveka, udruženog rada, osnove društva bilo od koga da budu narušeni. Razvoj svih ovih institucija kontrole i zaštite još više će omogućiti nov dominantan položaj i ulogu čoveka i dati sistemu sigurnost i stabilnost.

6. Čovek nije samo proizvodno i političko biće, već nosilac celokupnog društvenog procesa, radno (generičko) biće. Za sveukupnu afirmaciju čoveka nije dovoljno samo njegovo oslobođenje u oblasti proizvodnje i vlasti, već i u svim drugim oblastima, te i oblastima duhovne sfere. Razvoj čoveka kao nosioca aktivnosti i u ovim oblastima zavisio je od razvoja njegovog proizvodnog bića, proizvodnje kao osnove i glavnog elementa svih ostalih delatnosti i oblasti, ali je i duhovna sfera, razvoj svesti, ideologije i drugih elemenata, važni za dalji razvoj proizvodnje i potpunog oslobođenja čovečije ličnosti. Osnovu socijalističkih samoupravnih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji mu obezbeđuje da, radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, ostvaruje svoj lični materijalni i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svog tekućeg i minulog rada i tekovinama opšteg materijalnog i društvenog napredka, da na toj osnovi što potpunije zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da razvija svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti.[19]

---

19. Vidi Ustav SFRJ, osnovna načela pod II.

Oslobođenje čoveka mora se vršiti u svim oblastima da bi se ostvarila generička emancipacija čoveka. Prema tome, vrlo je važna uloga čoveka u oblasti duhovnog života i stvaralaštva, razvoj ideologije i svesti. U tome, pored novog društveno-ekonomskog položaja čoveka, vrlo važnu ulogu igraju i subjektivne snage, društveno-političke organizacije (Savez komunista, Socijalistički savez, Savez sindikata itd.). Uloga subjektivnih snaga, naročito društveno-političkih organizacija, značajna je i u sferi ekonomskih i političkih odnosa, ali je od velike važnosti naročito u razvoju ideologije i političke svesti, što sve čini zajedno nerazdvojnu celinu akcija i usmeravanja u pravcu oslobođenja čoveka i njegove dominantne uloge.

U celokupnom procesu takvog razvoja odnosi između ljudi zasnivaju se na principu solidarnosti i novog, iskrenog humanizma. Princip solidarnosti se sve više manifestuje u mnogim odnosima, ali uz poštovanje principa rada, odgovornosti i zajedničkih napora. Rad ostaje kao merilo vrednosti ali u procesu rada dolazi do solidarnih odnosa kao i u slučajevima nepogoda i rizika u celokupnom društvu. U samoupravnom društvenom odnosu stvaraju se i novi humani odnosi ljudi, socijalistički humanizam. Nastaju nove društvene i etičke vrednosti stvorene u zajedničkom i uzajamnom životu i radu čoveka kao nosioca svih aktivnosti i vrednosti. U takvoj oblasti javlja se i posebna odgovornost čoveka. To više nije samo pravna i politička, već društvena i moralna odgovornost. Samoupravni odnosi i novi položaj čoveka ukazuje sve više na značaj društvenih i moralnih normi, da se društveni odnosi ne podvode samo pod pravna pravila već i pod društvene, običajne i moralne norme. Ekonomski i drugi razvoj društva ne može bez etike i društvenih vrednosti. Nov položaj i uloga čoveka znače i nove socijalističke vrednosti, moral i običaj, nove principe humanizma. Marksovu teoriju otuđenja i emancipacije čoveka čini naročite značajnom njegova ideja humanizma, »mogućnost da čovek ostvari totalitet svojih sposobnosti i potreba«.

Samoupravljanje vrši »humanizaciju procesa rada, i to ne samo na relaciji proizvođač-sredstva za proizvodnju, nego i u sferi međuljudskih odnosa«. Neobično je važno u celokupnom procesu i društvenom odnosu razvijati ljudske vrednosti, saradnju, solidarnost, uzajamnu povezanost, i međusobno poverenje ljudi. »Trajni cilj razvoja socialističkog samoupravnog društva je svestran razvoj ličnosti i humanizacija društveno-ekonomskih odnosa na osnovama razvoja sistema samoupravljanja i stalnog poboljšavanja materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi kao bitnog faktora privrednog i ukupnog društvenog razvoja«.[20]

Ističući položaj i ulogu čoveka, naš Ustav određuje da neprikosnovenu osnovu tog položaja i uloge čine:

— društvena svojina sredstava za proizvodnju koja isključuje povratak bilo kog sistema eksploatacije čoveka i koja, ukidanjem otuđenosti radničke klase i radnih ljudi od sredstava za proizodnju i drugih uslova rada, obezbeđuje samoupravljanje radnih ljudi u proizvodnji i raspodeli proizvoda rada i usmeravanje razvoja društva na samouparvnim osnovama;

---

20. Platforma za pripremu stavova i odluka za Deseti kongres SKJ, br.848 od 18. 6. 1973. godine str. 35 Beograd.

— oslobođenje rada kao prevazilaženje istorijski uslovljenih društveno-ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u radu, koje se obezbeđuje ukidanjem suprotnosti između rada i kapitala i svakog oblika najamnih odnosa, svestranim razvitkom proizvodnih snaga, podizanjem proizvodnosti rada, smanjivanjem radnog vremena, razvijanjem i primenjivanjem nauke i tehnike, obezbeđivanjem sve više obrazovanja za sve i podizanjem kulture radnih ljudi;

— pravo na samoupravljanje, na osnovu koga svaki radni čovek, ravnopravno sa drugim radnim ljudima, odlučuje o svom radu, uslovima i rezultatima rada, o sopstvenim i zajedničkim interesima i o usmeravanju društvenog razvitka, ostvaruje vlast i upravlja drugim društvenim poslovima;

— pravo radnog čoveka da uživa plodove svoga rada i materijalnog napretka društvene zajednice prema načelu: »Svako prema sposobnostima — svakom prema njegovom radu«, uz obavezu da obezbeđuje razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba;

— ekonomska, socijalna i lična sigurnost čoveka;

— solidarnost i uzajamnost svakog prema svima i svih prema svakome, koje su zasnovane na svesti radnih ljudi da svoje trajne interese mogu ostvarivati samo na tim načelima;

— slobodna inicijativa u razvijanju proizvodnje i drugih društvenih i ličnih delatnosti u korist čoveka i društvene zajednice;

— demokratski politički odnosi, koji omogućuju čoveku da ostvaruje svoje interese, pravo samoupravljanja i druga prava, da razvija svoju ličnost neposrednom aktivnošću u društvenom životu, a naročito u organima samoupravljanja, društveno-političkim organizacija i drugim društvenim organizacijama i udruženjima, koje sam stvara i preko kojih utiče na razvijanje društvene svesti i na proširivanje uslova za svoju aktivnost i za ostvarivanje svojih interesa i prava;

— jednakost prava, dužnosti i odgovornosti ljudi, u skladu sa ustavnošću i zakonitošću.[21]

Polazeći od ovakve neprikosnovane osnove položaja i uloge čoveka, suprotan je »svaki oblik upravljanja proizvodnjom i drugim društvenim delatnostima i svaki oblik raspodele koji izopačavaju društvene odnose zasnovane na ovakvom položaju čoveka — u vidu birokratske samovolje, tehnokratske uzurpacije i privilegija zasnovanih na monopolu upravljanja sredstvima za proizvodnju, ili u vidu prisvajanja društvenih sredstava na grupno — svojinskoj osnovi i drugih oblika privatizacije tih sredstava, ili u vidu privatno-sopstveničke ili partikularističke sebičnosti, kao i svaki drugi oblik ograničavanje radničke klase da ostvaruje svoju istorijsku ulogu. . .«[22]

---

21. Vidi Ustav SFRJ — osnovna načela pod II.
22. Isto kao pod 21.

III

Razvoj položaja čoveka u pravcu njegovog oslobođenja, generične emancipacije, je dug i vrlo složen proces. Pored osnovnih elemenata, društvene svojine, udruženog rada, ovladavanja u oblasti politike, prava i dužnosti, zaštite ustavnosti i zakonitosti, solidarnosti, sporazumevanja i humanizma, postoje mnogi uslovi i okolnosti u kojima se taj proces vrši, razvijaju ovi osnovni elementi, izgrađuje čovek koji uvek nosi i određene subjektivnosti koje utiču na sve te odnose. Tako se izgrađivanje čitavog procesa i čoveka u njemu mora posmatrati u sklopu svih tih elemenata, uslova i okolnosti uz sve istorijske prošlosti i nasleđenosti društva i ljudi.

Međutim, sigurno je da je određivanje osnovnih elemenata, promenjen, nov društveni položaj čoveka, bitni za dalji razvoj. Kako će se dalje razvijati društvena svojina, udruženi rad i drugi elementi, te položaj i uloga čoveka, kao i tempo tog razvoja, zavisni su od mnogih uslova i celog sistema, kao i svakog njegovog dela ponaosob. U tome treba uložiti mnoge napore kako u pravcu ispunjenja objektivnih tako i subjektivnih uslova i snaga. To je permanentan proces koji samo u takvom razvoju može približavati čoveka i samoupravni socijalizam svom krajnjem cilju. U tom procesu čovek mora igrati glavnu ulogu. On mora biti nosilac svih aktivnosti i vrednosti, celokupnog sistema koji služi njemu, ali u kome se i sam čovek menja. U tim procesima stvaraju se uslovi »za svestran razvoj i sve slobodnije ispoljavanje inicijative i stvaralaštva radnog čoveka«, osiguravaju materijalne i društvene prepostavke za ekonomsku i političku ravnopravnost, otklanjaju uzroci socijalnih razlika, razvija solidarnost i jača socijalna sigurnost.[23]

Samouparvljanje, kao sveukupni društveni odnos, predstavlja sistem u kome će se sve više razvijati uslovi, okolnosti i elementi razvoja položaja i uloge čoveka u pravcu njegove afirmacije, oslobođenja, generičke emancipacije. »Samoupravljanje otvara širi prostor čovjekovog saznanju pokazujući više nego ijedan društveni sistem do sada da tom saznanju nema granica,čime se stvaraju uslovi za lomljenje stega u kojima je čovjekova svijest do juče djelovala. Novi odnosi i nova stvarnost koju ljudi sami stvaraju sve će više podsjećati čovjeka na njega samog, na njegovu društvenu ulogu, na njegovu stvaralačku prirodu. Samoupravljanje ubrzava lomljenje statičnosti misli i akcije i unosi bogatije sadržaje dinamičnosti, demistifikujući dosadašnja, velikim dijelom naslijeđenja, shvatanja o čovjeku i društvu«.[24]

U složenim uslovima i okolnostima razvoja, samoupravnim socijalizmom menja se položaj i uloga čoveka, određuju polazni osnovi i elementi dominantne njegove uloge, čovek se menja u pravcu generičkog slobodnog bića.

---

23. Vidi Platformu za pripremu stavova i odluka za Deseti kongres SKJ, br. 848/73 str. 35, Beograd 1973. godine.
24. Veljko Vlahović, Samoupravljanje i oslobođenje rada, Teorija i praksa samoupravljanje u Jugoslaviji, Beograd 1972. godine, str. 97.

La condition et le rôle de l'homme dans le socialisme d'autogestion

Résumé

La tendance fondamentale et la pensée du marxisme est la libération de l'homme. Dans ses ouvrages Marx a porté l'homme au premier plan, la personalité libre de l'homme, son émancipation humaine et sociale complète. Le socialisme d'autogestion crée les conditions fondamentales et les éléments pour le dévelloppement d'une telle personalité. Le processus de la libération de la personalité de l'homme est rendu possible par la propriété sociale des moyens de production qui est un rapport social et non point un droit absolu. Une telle propriété est liée au travail associé, elle modifie la condition socio-économique de l'homme travailleur dans le sens de son rôle dominant dans le processus de la production et du travail, ce qui crée les conditions pour l'abolition de toute sorte d'exsploitation et réalise la libération économique, l'émancipation de l'homme. Cette nouvelle condition de l'homme travailleur influe ensuite sur le changement des rapports dans tous les domaines, dans la reproduction sociale tout entière ainsi que dans le pouvoir. Ainsi, de même le pouvoir ne peut plus être aliéné, dans lequel l'homme est le promoteur des affaires à travers les diverses phases et manifestations de l'exercice des affaires directes et actives. Cependant, l'émancipation générique continue toujours à se développer dans toutes les sphères, l'idéologie, la conscince politique, dans les manifestations globales de la personnalité humaine. Ce processus est très complexe, long et ardu, il dépend d'un grand nombre de conditions, de circonsatnces et d'éléments. Il exige de grands efforts non seulement des forces objectives mais aussi des forces subjectives. Dans ce processus l'homme est le promoteur des actions et dans ces conditions et circonstances il change lui même il crée les valeurs et se forme lui même en tant que valeur et personnalité libérée. Le socialisme d'autogestion en tant que rapport social intégral, en créant les nouveaux éléments, les conditions et les circonstances, crée la nouvelle condition de l'homme et stimule son développement en tant que personalité libre, assure les possibilités de son émancipation générique et totale.

Dr DUŠAN PARAVINA
vanredni profesor

SOCIJALNI I PRAVNI POLOŽAJ JUGOSLOVENSKIH RADNIKA ZAPOSLENIH U INOSTRANSTVU

U današnje vreme jedva je i bilo moguće pronaći adekvatniju temu za preokupaciju Međunarodnog udruženja demokratskih pravnika nego što je to socijalni i pravni položaj radnika migranata[1]. Već i sama činjenica da su migraciona kretanja u Evropi poprimila gigantske razmere (oko 11 miliona radnika migranata sa daljih oko 4 miliona nezaposlenih i još većim brojem onih kojima preti opasnost od redukcije radne nedelje ili otkaza)[2] dovoljan je dokaz složenosti, uzroka, postojećeg stanja i posledica koje proizilaze iz fenomena ekonomske migracije.

Međunarodno udruženje demokratskih pravnika, izvan svake sumnje, jeste kompetentna organizacija za proučavanje položaja migranata. Sa razlogom se očekuje da će rezultati tih proučavanja biti od koristi na nacionalnom i na internacionalnom planu. U skladu s tim očekivanjima jugoslovenski pravnici visoko cene ispoljenu inicijativu.

Migracioni procesi u Jugoslaviji imaju relativno dugu tradiciju. Nastali krajem prošlog i početkom ovoga veka ovi su procesi dostigli kulminaciju između dva sveska rata iseljavanjem u prekomorske zemlje.

Posle drugog svetskog rata »Naša zemlja je uložila ogromne napore da se izvuče iz vekovne zaostalosti i da obezbedi uslove za brži i svestraniji razvoj. Postignuti su impozantni rezultati u industrijalizaciji zemlje, a brz i dinamičan privredni razvoj otvorio je široku skalu privrednih aktivnosti, čime je stvorena baza za široku mobilizaciju ljudskog faktora. Međutim, ovako buran razvoj imao je kao posledicu«, između osta-

1. Ovaj napis, u nešto skraćenoj verziji, prezentiran je na Međunarodnoj konferenciji posvećenoj socijalnom i pravnom položaju radnika migranata u Evropi koja je u organizaciji Međunarodnog udruženja demokratskih pravnika održana 25, 26 i 27 januara 1974. g. u Parizu. Ovo međunarodno udruženje je ne vladina organizacija sa savetodavnim statusom pri Ekonomskom i socijalnom savetu OUN i UNESKO-u. Ovoga puta, a što se vidi iz konceptualno-metodološkog pristupa pomenutoj temi, Međunarodno udruženje demokratskih pravnika je sebi postavila zadatak da prouči položaj radnika migranata kroz različita nacionalna zakonodavstva, međunarodne norme i praksu, da definiše nove pravne principe koji bi isključivali sve vrste diskriminacije i da sa rezultatima svoga rada upozna kompetentne međunarodne organizacije, vlade, vanvladine odgovarajuće organizacije i svetsko javno mnjenje.

2. Vidi Rezime iskustva i preporuka sa konferencije sindikata zemalja emigracije i imigracije održane u Beogradu aprila 1972. godine.

log, »drastične promene u strukturi stanovništva, doveo je do brzog raslojavanja sela i snažnog pritiska za zapošljavanje u industriji i drugim privlačnim delatnostima«[3].

Zbog orijentacije na intenzivno privređivanje, uvođenje moderne tehnike, tehonologije i organizacije rada, prevazilaženje relativno niske produktivnosti i stvaranje kroz to objektivnih kriterija vrednovanja u našoj privredi ista nije bila u mogućnosti da u takvim uslovima pruži svima zaposlenje. S druge strane, ogromni industrijski razvoj, naučna i tehničko-tehnološka revolucija u visoko razvijenim zemljama izbacili su u prvi plan potrebu za novom radnom snagom. Iz te potrebe rezultirale su ne retko i zarade znatno veće od onih u zemlji. To je, kako mislimo, bio drugi značajan faktor zbog koga je izvestan broj naših radnika hteo da se zaposli izvan zemlje. U takvim uslovima smatralo se i danas se smatra tolerantnim privremeno zapošljavanje odgovarajućih viškova radne snage u inostranstvu[4]. Kao deo opšte politike na planu zapošljavanja, zapošljavanje naših građana u inostranstvu ukomponovano je u projekcije ukupnog privrednog i društvenog razvoja naše države.

U posleratnoj Jugoslaviji proces ekonomske migracije se ozbiljnije zapaža tamo negde od 1964., odnosno 1965. godine. Prema podacima o popisu stanovništva od 31 marta 1971. godine, na radu u inostranstvu nalazilo se 672.000 jugoslovenskih građana. Međutim, ako danas treba procenjivati ovaj broj ima razloga za verovanje da se on kreće na oko jednog miliona naših državljana. Ova pretpostavka se zasniva na saznanju da popisna statistika iz objektivnih razloga nije bila u mogućnosti da obuhvati sve radnike koji su u vreme popisa radili u drugim zemljama i kao takvi bili evidentirani od službene statistike zemalja zaposlenja. Isto tako kod nas u vreme popisa nije postojala opšta obaveza svih građana da prijavljuju svoj odlazak na rad u inostranstvo. Treća komponenta gornje procene ima svoj osnov u razlici između broja novootišlih radnika u međuvremenu i radnika povratnika. Dinamički posmatrano postojeći statistički podaci jesu sigurna osnova za saznanje da se proces zapošljavanja naših radnika u inostranstvu zaključno sa 1970-om godinom kretao po izrazito uzlaznoj liniji, a od tada na ovamo ta je linija u padu. Prema pravcima kretanja i zapošljavanja, u geografskom smislu reči, ogromna većina naših radnika se zapošljava u zemljama zapadne Evrope, a tek neznatan deo u prekomorskim zemljama. Što se načina zapošljavanja tiče ispod 50% od ukupno zaposlenih radnika u inostranstvu je zaposleno preko nadležnih službi za zapošljavanje. O uzrocima i posledicama ovakvog stanja biće reči niže.

Osim pomenutih globalnih podataka i procena podaci o popisu stanovništva, razume se, samo u obimu u kome su obuhvatili radnike zaposlene u inostranstvu, omogućuju i određena strukturalna posmatranja.

Prostorno posmatrano zaposleni i popisani radnici u inostranstvu 1971. godine činili su 3,3% od ukupnog stanovništva zemlje, odnosno 7% od aktivnog stanovništva i, najzad, 17% u odnosu na ukupan broj zaposlenih u društvenom sektoru. Slabije razvijeni krajevi zemlje (Bosna i Her-

---

3. Ivo Jerkić: Materijali već pomenute Beogradske konferencije, str. 13.

4. U tom smislu vidi izlaganje Vuka Dragaševića, NIN, Beograd, br. 1197/73 str. 36-37.

cegovina, Crna Gora, Makedonija i Kosovo) u ukupnom broju stanovništva zemlje učestvuju sa 35%, u ukupnoj zaposlenosti u zemlji sa 24% a u ukupno zaposlenim u inostranstvu sa oko 33% iz čega se vidi da su ovi krajevi, uzimajući u obzir gornje relacije i na ovom planu zaostajali sa izuzetkom Bosne i Hercegovine, uzete same za sebe, gde je to stanje bolje.

Prema starosti i polu posmatrano u inostranstvu se zapošljavaju uglavnom ljudi u najaktivnijim godinama radnog veka sa prosečnom starošću od 30,8 godina. Po tom kriterijumu u pitanju je struktura znatno bolja od one koja se dobije posmatranjem ukupnih rezervi radne snage. Po polu pak, u inostranstvu je zaposleno preko dve trećine muškaraca i samo ispod jedne trećine žena.

Što se kvalifikacione strukture tiče podaci pomenutog popisa su obuhvatili samo one radnike koji su u inostranstvo otišli iz radnog odnosa i one koji su kao nekad zaposleni bili prijavljeni službi za zapošljavanje. Od 270.000 takvih lica oko 160 hiljada ili 57% bili su stručni radnici. Među onima koji nisu obuhvaćeni po kvalifikacijama, a popisani su, najveći deo otpada na bivše poljoprivrednike i ranije izdržavana lica. Prema stepenu obrazovanja, od popisanih radnika zaposlenih u inostranstvu, 1971. godine bilo ih je oko 10% bez ikakve školske spreme, oko 65% sa najmanje osnovnom školom i oko 25% sa najmanje srednjom školskom spremom, višom visokom školom i fakultetom iz čega proizlazi da u inostranstvo dosta često odlaze kadrovi koji su neophodni i našoj privredi. U pogledu boravka naših radnika u inostranstvu pomenuti popis nam nudi podatak prema kome oni u drugoj zemlji ostaju prosečno po 2,4 godine. Ovaj podatak je od posebnog značaja u posmatranju ove pojave sa aspekta privremenosti zapošljavanja, trajnog zapošljavanja, odnosno definitivnog iseljavanja.

Kao zemlja otvorena za saradnju na međunarodnom planu i uključena u međunarodnu podelu rada Jugoslavija nastoji putem zapošljavanja određenih viškova radne snage u inostanstvu prevazići određene probleme čiji se, i ako ne jedini, sa ono svakako osnovni ili najbitniji uzročnik nalazi u nejednakom stepenu razvijenosti na međunarodnom planu, a kao deo nasleđene prošlosti, i unutar granica naše zemlje. Prema tome, dostignuti stepen privrednog razvoja, velike regionalne razlike u tom pogledu, velike rezerve radne snage, potrebe i mogućnosti zapošljavanja jesu osnovni faktori koji opredeljuju jugoslovensku politiku zapošljavanja kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Kad je pak reč o politici zapošljavanja u inostranstvu, globalno posmatrano, nju karakterišu nastojanja usmerena u dva pravca. S jedne strane reč je o nastojanjima da se jugoslovenskim državljanima privremeno zaposlenim izvan zemlje obezbede što veća prava i što povoljniji uslovi za sticanje istih kao i odgovarajuće mogućnosti i potrebna zaštita u ostvarivanju tih prava. S druge strane zapošljavanje u inostranstvu se nastoji dovesti u odnos funkcionalne međuzavisnosti sa mogućnostima i potrebama razvoja naše zemlje.

U okviru opšte tekuće politike razvoja, čiji je integralni i neodvojivi deo politika zapošljavanja i u zemlji i u inostranstvu, predviđa se rast zaposlenosti po stopi od 3% prosečno godišnje. Takvim porastom, ima razloga za verovanje, obezbedilo bi se apsorbovanje tekućeg priraštaja aktivnog stanovništva uključujući tekući priliv školovanih kadrova, stručne radnike povratnike iz inostranstva i još izvesna kretanja

na relaciji selo — grad. Međutim, ovakav stepen porasta zaposlenosti tek u dužoj perspektivi nudi šansu za eliminisanje nedostatka radnih mesta kao motiva za zapošljavanje u inostranstvu. Prema nekim proračunima sa godišnjim porastom zaposlenosti od 3% potpuna je ravnoteža između potreba i mogućnosti zapošljavanja kod nas bi se uspostavila negde oko 1980-te godine.

Drugi, sve češće prisutan, motiv za zapošljavanje u inostranstvu jeste visina zarade tj. težnja za bržim rešavanjem određenih ličnih ili porodičnih problema materijalne prirode. Ovaj motiv je od posebnog značaja ako se ima na umu da su njime motivisani ne samo nezaposleni radnici već i zaposleni stručni kadrovi. Mislimo da je moguće izvesno ublažavanje dejstva ovog faktora preduzimanje odgovarajućih mera na unutrašnjem planu. Preduzimanje odgovarajućih mera se mora posmatrati i u kontekstu saznanja da se gore izloženi obim zapošljavanja u inostranstvu već sada ne bi mogao prelaziti bez ozbiljnih šteta po sveukupni razvoj naše zemlje s obzirom na preostale rezerve radne snage i priraštaj stanovništva s jedne, i mogućnosti za zapošljavanje u zemlji s druge strane. Tako posmatrano zapošljavanje u inostranstvu ce u buduće najverovatnije morati menjati i obim i karakter i strukturu.

U okviru postojećeg obima zaposlenosti naših građana u inostranstvu nadležni organi nastoje ostvariti kružni proces cirkulacije, a pod čin se podrazumevaju određeni kvantitativni odnosi, strukturalne promene i privremenost kao odlika zapošljavanja u inostransvu. U kvantitativnom smislu u okviru kružnog toka cirkulacije se nastoji uspostaviti određeni odnos između broja novoodlasih radnika u inostranstvo i broja radnika povratnika i to tako da broj prvih ne bude veći od broja drugih. U okviru strukturalnih promena se nastoji pre svega obezbediti povratak iz inostranstva stručnih radnika i stručnjaka u opšte neophodnih ekonomskom razvoju naše zemlje, a u inostranstvo uputiti radi zapošljavanja ljude iz tekuće rezerve radne snage i to, pre svega, iz slabije razvijenih krajeva države gde je problem nezaposlenosti i inače izrazitiji. Na izloženi način, ipso facto, ocuvao bi se i obezbedio karakter privremenosti u zapošljavanju naših radnika u inostranstvu jer mi računamo i sa našim građanima zaposlenim u inostranstvu, a i naša je obaveza naše zemlje stvaranje svih potrebnih uslova za njihov povratak. Obzirom na to konstatni napori naše zajednice su usmereni ka još bržem privrednom razvoju i povećavanju produktivnosti rada i na toj osnovi proširivanju šansi za zapošljavanje većeg broja državljana i povećavanje njihovih realnih zarada čime bi se neutralisali osnovni motivi za migraciju. U tom cilju naša zemlja nastoji proširiti ekonomsku saradnju sa svim partnerima dobre volje na bazi recipročnih interesa, između ostalog, i kroz stimulisanje priliva stranog kapitala uz dovoljno čvrste garancije ulagačima. Pri svemu tome još za jedan duži period se računa sa zapošljavanjem naših radnika u inostranstvu.

Drugi pravac akcije motivisane stalnom brigom za naše radnike privremeno zaposlene u inostranstvu, kako je već, nagovešteno, usmeren je na to da se u saradnji sa vladama zemalja imigracije i svim drugim faktorima koji deluju u toj oblasti i koji po različitim osnovama mogu da daju svoj doprinos obezbede našim radnicima zaposlenim izvan zemlje uslovi za život i rad, odgovarajuća zarada, poštovanje njihovih prava

fiksiranim u dvostranim, višestranim međunarodnim ugovorima i ratifikovanim međunarodnim konvencijama. »U isto vreme, pripremajući naše građane za rad u inostranstvu i delujući među njima, nadležni organi i organizacije naše zemlje ne propuštaju da upozore naše građane na obaveze koje primaju odlazeći u novu sredinu, na striktno poštovanje zakona i običaja zemalja imigracije, kako bi se odnosili sa poverenjem i prijateljstvom prema sredini u kojoj će raditi i živeti«[5].

U ovom trenutku najznačajniji pravni akt kojim se, u okvirima Jugoslavije, regulišu pitanja od značaja za naše radnike migrante jeste Zakon o osnovnim uslovima za privremeno zapošljavanje i zaštitu jugoslovenskih građana na radu u inostranstvu koji je stupio na snagu 22 juna 1973. godine. Zakonom su utvrđeni osnovni uslovi za privremeno zapošljavanje naših građana u inostranstvu, postupak zapošljavanja, obaveze građana i organizacija za zapošljavanje, elementi zaštite položaja i prava jugoslovenskih građana privremeno zaposlenih u inostranstvu i način njihovog obezbeđivanja, dužnosti i odgovornosti organa uprave u procesu zapošljavanja u inostranstvu i zaštiti položaja i prava naših radnika u inostranstvu, organizacija i zadaci službe za zapošljavanje, uslovi pod kojima naša preduzeća mogu upućivati svoje radnike na rad u inostranstvo i još neka druga pitanja.

Za izvršavanje zadataka Federacije u oblasti zapošljavanja u inostranstvu i izvršavanja saveznih zakona i drugih propisa u ovoj oblasti neposredno su odgovorni Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku, Savezni biro za poslove zapošljavanja i Savez zajednica invalidsko-penzijskog osiguranja Jugoslavije. Za izvršavanje zadataka u oblasti zaštite prava i interesa naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu odgovoran je Savezni sekretarijat za inostrane poslove. Na ovom planu, nema sumnje, treba podvući i aktivnost Saveza sindikata Jugoslavije.

Na međunarodnom planu Jugoslavija je zaključila bileteralne ugovore sa brojnim zemljama radi regulisanja položaja naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu. Isto tako, naša zemlja je ratifikovala relativno veliki broj konvencija Međunarodne organizacije rada i drugih dokumenata iz oblasti međunarodnog radnog prava. Doslednim poštovanjem preuzetih međunarodnih obaveza na ovom planu, Jugoslavija sopstvenim primerom nastoji doprineti uvažavanju istih i od drugih zemalja. Pomenuti bileteralni ugovori, prema predmetu svoga regulisanja, mogu se podeliti u tri orupe: ugovori o zapošljavanju i radnopravnom položaju u užem smislu reči, ugovori o socijalnom osiguranju i ugovori o materijalnom obezbeđenju za slučaj nezaposlenosti.

Ugovore o zapošljavanju i radnopravnom položaju u užem smislu reči Jugoslavija je zaključila sa: Francuskom 1965. god., Austrijom 1966. god., Švedskom 1967. gods., Saveznom Republikom Nemačkom 1969. god,. Holandijom, Belgijom i Luksemburgom 1970. god., i sa Australijom 1971. god.

---

5. I. Jerkić: citirani Materijali, str. 14-15.

Osnovni ciljevi koji su se imali na umu pri zaključivanju navedenih ugovora u principu se sastoje u sledećem:

— da se radnici iz naše zemlje stave u ravnopravan položaj sa radnicima drugih zemalja koji se zapošljavaju u zemlji imigracije;

— da se zapošljavaju viškovi nezaposlenih radnika koji žele da se privremeno zaposle u inostranstvu;

— da jugoslovenska služba za zapošljavanje može u prethodnim kontaktima sa inostranim partnerima da obezbedi najpovoljnije uslove zapošljavanja, vodeći računa o individualnim interesima svakog radnika i njegovim sposobnostima;

— da se naša služba za zapošljavanje angažuje oko priprema radnika za zapošljavanje i organizovanje prevoza od mesta stanovanja do mesta zaposlenja, podrazumevajući pri tom i brigu o obezbeđivanju dokumenata predviđenih pojedinim međudržavnim sporazumima o zapošljavanju, konvencijama o socijalnom osiguranju, kao i nacionalnim zakonodavstvom pojedinih zemalja imigracije iz oblasti zapošljavanja i socijalnog osiguranja, da ista služba upozna radnika sa uslovima zapošljavanja u pojedinostima, zaradama, smeštaja i ishrana, pravima iz radnog odnosa i socijalnog osiguranja i td.;

— da svi poslovi oko priprema i otpremanja na rad budu besplatni za radnika i da nastali troškovi u vezi s tim ne mogu kasnije biti odbijeni od zarada radnika (pribavljanje potrebnih dokumenata, prevoz, predviđeni ili zahtevani lekarski pregledi, ishrana u toku puta i dr.);

— da se službi za zapošljavanje omogući efikasno usmeravanje obima i strukture migracije kao i praćenje uslova života i rada naših državljana privremeno zaposlenih u inostranstvu;

— da se našim radnicima garantuje isti tretman u pogledu prava iz radnog odnosa kao i radnicima zemlje zaposlenja tj. imigracije;

— da se našim radnicima pruže uslovi za stručno osposobljavanje i usavršavanje kao i domaćim radnicima uz odgovarajuće olakšice za vreme trajanja obuke i

— da se nekvalifikovanim radnicima omogući neophodno stručno osposobljavanje u zemlji još pre njihovog upućivanja u zemlju zaposlenja i da u troškovima takvog osposobljavanja participiraju službe za zapošljavanje zemlje imigracije ili tamošnji poslodavci.

Iz rečenog se jasno vidi da dosad zaključeni ugovori o zapošljavanju jesu izraz obostranog interesa zemalja potpisnica. Interes naše zemlje se osgleda u organizovanom zapošljavanju viškova radne snage u inostranstvu i u tome da se za te radnike obezbedi radno-pravni položaj u zemlji zapošljenja ravan onome koga imaju domaći radnici, a interes zemalja imigracije u tome da putem planiranog i organizovanog zapošljavanja pokriju deficit u toliko potrebnoj radnoj snazi za svoju privredu.

Ne upuštajući se u detalje svakog po na osob od dosad zaključenih i gorenavedenih ugovora ozapošljavanju može se reći da se svi oni, izuzev onog sa Australijom, u osnovi sastoje iz dva dela. Prvi deo ugovora obuhvata odredbe o postupku posredovanja ili konkretnije odredbe o prijemu i realizaciji ponuda prispelih iz zemalja imigracije, izboru ili selekciji radnika, organizaciji i obezbeđenju putovanja do mesta zaposlenja,

prihvatanje radnika u zemlji zaposlenja, organizaciji i zadacima stalnih komisija i još neka pitanja. Drugi deo do sad zaključenih ugovora o zapošljavanju sadrži odredbe o radno-pravnom položaju (u užem smislu) naših radnika za vreme trajanja zaposlenja u zemlji imigracije.

Dve vrste razloga opravdavaju izuzetke učinjene u ugovoru o zapošljavanju koga je naša zemlja zaključila sa Australijom 1971. godine, a u poređenju sa drugim gore navedenim ugovorima. Najpre, u pitanju su izvesni objektivni razlozi posmatrano sa aspekta racionalnosti koja opravdava postojanje takvog ugovora, a zatim u pitanju je i pravni režim na području radnih odnosa koji je u toj zemlji bitno različit od onog u drugim zemljama potpisnicima. U objektivne razloge, nesumnivo, spada udaljenost Australsije u georgavskom smislu reči. S obzirom na to u ugovoru je dat primat boravku u Australiji u odnosu na zapošljavanje i radnik je obavezan da tamo boravi najmanje dve godine kako bi mogao koristiti beneficije plaćenog puta u povratku. Sa istih razloga je predviđeno da radnici koji žele da se zaposle u Australiji delimično participiraju u troškovima postupka za zapošljavanje. Što se tiče pravnog režima na području radnih odnosa, Australija, za razliku od svih drugih zemalja sa kojima smo zaključili istovrsne ugovore, ne poznaje institut ugovora o radu niti je potpisnik i jedne međunarodne konvencije u oblasti radnih odnosa.[6])

Drugu grupu pravnih instrumenata kojima se uređuje radno-pravni položaj naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu, kao što je već rečeno, čine dvostrani međunarodni ugovori ili konvencije iz oblasti socijalnog osiguranja. U ovoj oblasti Jugoslavija je zaključila 4 konvencija i izvestan broj drugih dodatnih, dopunskih ili specifičnih aranžmana.

Konvencije o socijalnom osiguranju naša zemlja je, po hronološkom redosledu njihovog stupnja na snagu, zaključila sa sledećim državama:

1. Opšta konvencija o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Francuske Republike, 5. I. 1950; stupila na snagu 1. IV. 1951; izmene i dopune, 8. II. 1966, stupile na snagu 1. II. 1967. godine.

2. Opšta konvencaja o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Velikog Vojvodstva Luksemburga, 13. X. 1954, stupila na snagu 1. VI. 1956; izmene i dopune 28. V. 1970. stupile na snagu 1. X. 1973. godine.

3. Konvencija o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Kraljevine Belgije, 1. XI. 1954, stupila na snagu 1. X. 1956; izmene i dopune 11. III. 1968, stupile na snagu 1. VI. 1970. godine.

4. Opšta konvencija o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Kraljevine Holandije, 1. VI. 1956, stupila na snagu 1. VI. 1957. god.

---

6) O ciljevima i sadržini međudržavnih ugovora o zapošljavanju detaljnije se može videti u odgovarajućoj analizi Saveznog Biroa za poslove zapošljavanja rađenoj 1972. god.

5. Konvencija o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Čehoslovačke Republike, 22. V. 1957. stupila na snagu 1. XII. 1957. god.

6. Konvencija između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Mađarske o uređivanju pitanja socijalnog osiguranja njihovih državljana, 7. X. 1957, stupila na snagu 1. VII. 1958. godine.

7. Konvencija o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Bugarske, 18. XII. 1957, stupila na snagu 1. IX. 1958.

8. Konvencija o socijalnom osiguranju između Vlade Federativne Narodne republike Jugoslavije i Vlade Narodne Republike Poljske. 16. I. 1958, stupila na snagu 1. I. 1959. godine.

9. Konvencija o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Severne Irske, od 24. V. 1958, stupila na snagu 11. IX. 1958. god.

10. Konvencija o socijalnom osiguranju između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Republike Italije, 14. XI. 1957, stupila na snagu 1. I. 1961 godine.

11. Konvencija između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Švajcarske konfederacije o socijalnom osiguranju, 1. VI. 1962, stupila na snagu 1. III. 1964. god.

12. Konvencija između Socijalističke Federttivne Republike Jugoslavije i Savezne Republike Austrije o socijalnom osiguranju, 19. XI. 1965, stupila na snagu 1. I. 1967. godine.

13. Konvencija o socijalnom osiduranju između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Kraljevine Švedske, 5. VII. 1968, stupila na snagu 1. VII. 1969. godine.

14. Sporazum između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Savezne Republike Nemačke o socijalnom obezbeđenju, 12. X. 1968, stupila na snagu 1. IX. 1969. godine.

Osnovni cilj zaključenih Konvencija i dodatnih aranžmana vezanih za njihovu primenu se sastoji u garantovanju istovetnih prava iz socijalnog osiguranja našim radnicima privremeno zaposlenim u zemljama imigracije kakva se priznaju i radnicima države zaposlenja kao i nesmetano uživanje ugovorenih prava po povratku radnika u našu zemlju. Osim toga treba naglasiti da su ove konvencije, a u skladu sa savremenim koncepcijama potavljene na znatno širu od one koja proizlazi iz pojma »socijalno osiguranje« shvaćenog u klasičnom smislu. Naime, konvencije polaze od pojma »socijalno obezbeđenje«, a to je već znatno šire. Ipak se mora i ovde naglasiti da su navedene konvencije zaključivane u različito vreme, sa državama različitog društveno ekonomskog sistema i sa nejednakim stepenom zainteresovanosti zemlja imigracije. Kao logičan rezultat pomenutih okolnosti u konvencijama su sadržana dosta različita, odnosno nejednoobrazna rešenja. Tek u nekoliko poslednjih godina, u skladu sa porastom interesa za radnicima migrantima i shodno tome u skladu sa znatnim porastom obima migracije došlo je i do ozbiljnih unapređenja u odnosu na ranija rešenja. To se ogleda u saznanju da je potrebno zaštitu radnika mig-

ranata proširiti na sve zakonom predviđene rizike u oblasti socijalnog osiguranja kao i na članove njihovih porodica. Takva saznanja su inkorporisana i u novije konvencije koje je naša država zaključila.

Nezavisno od već pomenutih, manjih ili većih, razlika sve dosad zaključene konvencije u oblasti socijalnog osiguranja se temelje na izvesnim zajedničkim načelima kao što su: načelo teritorijalnosti, ravnopravnosti, očuvanja prava iz socijalnog osiguranja, sabiranja perioda osiguranja i teritorijalnog jedinstva zemalja ugovornica u pogledu recipročnih isplata.

Pod principom teritorijalnosti se podrazumeva primena zakonodavstva o socijalnom osiguranju zemlje zaposlenja, sa retkim izuzecima za detaširane radnike, transportne radnike, radnike u pomorstvu i još neke kategorije radnika. Princip ravnopravnosti podrazumeva izjednačavanje državljana jedne zemlje sa državljanima zemlje potpisnice kad oni rade na njenoj teritoriji a u vezi sa pravima iz socijalnog osiguranja i uslovima za njihovo sticanje. Dalje načelo se sastoji u obavezi očuvanja i priznavanja prava iz socijalnog osiguranja stečenih u jednoj zemlji po povratku radnika u zemlju ugovornicu. Svim potpisanim konvencijama bez izuzetka se garantuje pravo osiguranih lica na sabiranje perioda provedenih u osiguranju na području zemlje ugovornica u cilju sticanja, očuvanja i ponovnog uspostavljanja istih. Najzad, sve konvencije uspostavljaju načelo teritorijalnog jedinstva zemalja ugovornica kada se radi o recipročnim isplatama novčanih davanja iz socijalnog osiguranja.

Pomenuta načela obuhvataju sve kategorije osiguranih lica i sve grane socijalnog osiguranja. Prema tome ona se odnose na: zdravstveno, invalidsko, uključujući nesreće na radu i profesionalna oboljenja, penzijsko sa ličnim stasnim penzijama i porodičnim penzijama, dodatak na decu, a s nekim zemljama i osiguranje za slučaj nezaposlenosti.

Treću grupu dvostranih međudržavnih ugovora ili konvencija kojima se reguliše radnopravni status jugoslovenskih radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu čine oni kojima se reguliše njihovo materijalno obezbeđenje za slučaj nezaposlenosti. Recimo odmah da ovde postoje najviše neujednačenosti, odnosno šarenolikosti. Sa jednim zemljama jugoslovenske emigracije je ova problematika uređena posebnim ugovorima, sa drugima u okviru ugovora o zapošljavanju i, najzad, sa trećima kroz konvencije o socijalnom osiguranju. Dodajmo najzad da se izvesnim, mada posrednim, rešenjem, za zemlje naše emigracije sa kojima ovo pitanje nije regulisano posebno ni na jedan od tri pomenuta načina može smatrati opšta klauzula oizjednačavanju naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu sa domaćim radnicima u pogledu ravnopravne zaštite. Ovo s toga što je radnička klasa svih zemalja jugoslovenske emigracije za sebe već poodavno izvojevala pravo na materijalno obezbeđenje za vreme nezaposlenosti.

Naša zemlja je pitanje materijalnog obezbeđenja svojih državljana sa saveznom Republikom Nemačkom uredila posebnim sporazumom zaključenim 1968. godine. Ta je za sada najkompletnije rešenje. Sa Fran-

cuskom, Austrijom i Švedskom je materijalno obezbeđenje naših radnika za slučaj nezaposlenosti regulisano gore već navedenim ugovorima o zapošljavanju. Isto pitanje je sa Holandijom uređeno pomenutom konvencijom o socijalnom osiguranju.

Nema sumnje da je pravo na materijalno obezbeđenje za vreme nezaposlenosti od vitalnog značaja za radnike, jer gubitak izvora prihoda direktno pogađa njegovu životnu egzistenciju. Obzirom na to kao imperativ se postavlja potreba da se ovo pravo obezbedi svim radnicima. Najcelishodnije bi bilo kompletno regulisati pravo na materijalno obezbeđenje radnika migranata posebnim međudržavnim aranžmanima.

Kao što se iz dosad rečenog vidi dosad postignuti rezultati nisu mali. Ipak, ti rezultati su još uvek dosta daleko od onih sa kojima bismo mogli biti potpuno zadovoljni. Zbog toga se zalažemo da i zemlje imigracije dalje poboljšavaju radne i životne uslove radnika migranata, da u većoj meri učestvuju u poboljšanju njihovog profesionalnog i opšteg obrazovanja i usavršavanja, da doprinese sigurnosti materijalnog položaja članova porodice koji žive u zemlji porekla radnika, da finansijskim sredstvima podpomognu produktivno zapošljavanje prilikom povratka u zemlju porekla i stvaranju drugih uslova koji su vezani za socijalnu i materijalnu sigurnost radnika migranata i njihovih porodica.

Gornja nastojanja, kako mislimo imaju apsolutno čvrstu čak i ekonomsku osnovu ako se pođe od obostranog dugoročnog ekonomskog interesa zemlje emigracije i zemlje imigracije, a ne, kao što je to do sada načešće bio slučaj, samo od trenutnih interesa koji se ogledaju u većim profitu. Jer, i ako proces migracije doprinosi i bržem ekonomskom razvoju nerazvijenih, koristi razvijenih zemalja su daleko veće. Zemje emigracije se lišavaju najproduktivnijeg dela radne snage. Troškovi podizanja tih ljudi i njihovog pripremanja za rad u našoj zemlji na pr., prema kompetentnim proračunima, iznose oko 10.350 dolara SAD po pojedincu. Dalje, od novostvorene vrednosti naših radnika oko 80% ostaje u zemlji imigracije, a tek ostatak od oko 20% se vraća u zemlju u vidu radničkih doznaka. Dodajmo još da kroz poreze i razne druge oblike fiskalnih davanja radnici migranti znatno doprinose razvoju infrastrukture zemlje imigracije a, najčešće razdvojeni od porodica koriste infrastrukturu zemlje porekla[7].

U prkos rečenom radnici migranti se još uvek često izlažu indirektnoj pa i direktnoj diskriminaciji svake vrste. Pre svega, kako je već istaknuto, preko 50% svih naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu otišlo je mimo aranžmana nadležne službe za zapošljavanje. To je, izvan svake sumnje, nedozvoljeno veliki procenat. U istoj proporciji su i štete, kako lične, tako i opštedruštvene. Ravnopravni, a time i stvarni, položaj onih radnika je daleko najgori i pun svakovrsnih opasnosti počevši od permanento prisutne opasnosti do obespravljenosti najvećeg stepena dok zaposlenje traje. Gledano sa opšte društvenog aspekta kod zapošljavanja mimo posredovanja nadležne službe za zapošljavanje u našoj zemlji ili divljeg zapošljavanja, odnosno zapošljavanja na»crno« kako se

7) U vezi ovde iznetih ekonomskih pokazatelja vidi: M. Rožič, Materijali sa već pomenute Beogradske konferencije, str. 71-72.

to još zove, ili zapošljavanja po drugoj liniji ili koloseku pre svega izostaju sve mere usmeravanja odnosno koordinacije. Baš ovaj način zapošljavanja omogućuje da se iz zemlje odljivaju kadrovi često neophodni našoj privredi. Dalje, ovaj drugi kolosek ne vodi računa niti o regionalnoj problematici odnosno kvotiranju odliva radne snage prema potrebama i mogućnostima pojedinih krajeva u našoj zemlji i td.

Što se tiče položaja naših radnika regularno zaposlenih u inostranstvu i tu su mogućnosti diskriminacije, mada manje nego kod zapošljavanja na »crno«, još uvek dosta velike. Naime, uz sve tekovine radničke klase u borbi za ravnopravnost i poboljšavanje položaja svih radnika i danas smo na mnogim područjima sučeni sa nejednakim položajem, raznim vrstama diskriminacije i nepoštovanja načela o jednakom tretmanu radnika migranata. Pomenimo samo najčešća područja diskriminacije.

Posmatrano prema stepenu ili intenzitetu diskriminacije i eksplotacije odmah iza neorganizovano zaposlenih dolaze sezonski radnici. Uz najčešće teške uslove rada ovi su radnici izloženi visokom stepenu pravne i stvarne nesigurnosti. Po završenom sezonskom poslu njima se prekida radni staž i često se prepuštaju sami sebi, često nemaju socijalno osiguranje, a još češće ni šansi da ga realizuju itd. Radno vreme sezonskih radnika često je znatno duže nego kod ostalih kontrola istog teža i ređa i td. Što se tiče uslova rada pomenimo samo toliko da su oni već i zbog činjenice da se poslovi najčešće obavljaju na otvorenom prostoru, dakle pod neposrednim uticajem atmosverskih prilika vrlo teški. Doda li se rečenom problem smeštaja i ishrane, razdvojenost od članova porodice češća nego kod ostalih radnika, stalna pokretljivost, otežanost ili smanjenost mogućnosti za stručno uzdizanje i usavršavanje situacija će biti dovoljno jasna.

Drugi kompleks teškoća na planu pravnog i stvarnog izjednačavanja radnika migranata sa radnicima zemlje zaposlenja proizilazi iz nepriznavanja školskih i drugih kvalifikacija stečenih u zemlji porekla. Obzirom na to u praksi je čest slučaj da se već prilikom zaključivanja ugovora o radu ne poštuju prava radnika migranata. Oni se zapošljavaju pretežno na najtežim poslovima i tamo gde su uslovi rada najopasniji, i sve to bez ekvivalentne zarade, a uz neproporcionalno velike koristi za poslodavca od inače nepriznatih stručnih sposobnosti radnika.

Individualni ugovor o radu zaključen na određeno vreme, najčešće na godinu dana, jest dali uzrok socijalne i pravne nesigurnosti. Naime, neizvesnost za budućnost, makar i doglednu, parališe nastojanja radnika u borbi za poboljšanje svog položaja, a često u njega unosi strah da insistira i na već priznatim mu pravima. Ovo sve zbog neizvesnosti o volji poslodavca da li će ili neće produžiti ugovor po isteku ili će radnik ostati bez dozvole za rad i kao takav biti proteran iz zemlje zaposlenja.

Diskriminacija radnika migranata u poređenju sa radnicima zemlje zaposlenja, i ne samo sa njima, vrlo vidno je prisutna i na terenu zarada. Radnicima migrantima se već i ugovorima o radu određuju najniži rasponi zarada utvrđeni zakonodavstvom i kolektivnim ugovorima o radu u zemlji zaposljenja. Šta više, i tako utvrđene zarade radnika migranata s jedne strane se ne poštuju uvek, a s druge često neosnovano zakidaju. Obzirom na to da se radnici migranti iz naše zemlje najčešće zapošljavaju u zemljama Zapadne Evrope od izuzetno velikog značaja je njihova diskri-

minacija prema radnicima čija država porekla jeste članica Evropske ekonomske zajednice. U svim ovim slučajevima, dakle, merila za zaradu nisu u količini i kakvoći rada već u nečem drugom što se ne da pravdati ekonomskim razlozima.

I u pogledu sigurnosti zaposlenja radnici migranti su diskrimisani. Za slučaj poremećaja na tržištu ili ekonomskih kriza bez obzira na uzrok radnici migranti su prvi pod udarom otkaza. Najčešće bez prava na prekvalifikaciju i prava na materijalno obezbeđenje njihov ekonomski i socijalni položaj ostaje bez potrebnih i povoljnih garancija. Ako su pri tom pravila ponašanja vezana za zemlju porekla problem je još teži.

Na području socijalnog osiguranja su takođe prisutni određeni problemi koji radnike migrante i njihove porodice stavljaju u nepovoljan položaj, a naročito u vezi sa ostvarivanjem prava na zdravstvenu zaštitu, i to kad su osiguranici izvan zemlje zaposlenja. To se posebno manifestuje u vezi sa zaštitom porodice, bilo tako što se prava u opšte ne priznaju, bilo da se priznaju u smanjenom iznosu, potom u nepriznavanju penziskog staža stečenog izvan zemlje zaposlenja, u teškoćama prilikom trasfera penzija, profesionalne nehabilitacije i dr. Ne retko se profesionalna bolovanja kvalifikuju kao obična i na taj način naknade smanjuju od 100% na 50%. Ostvarivanje i zaštita ovih prava su problem za sebe.

Dalje područje na kome se često srećemo sa tragičnim posledicama diskriminacije jeste ono unutar znatno većeg obima povreda na radu i profesionalnih obolenja, pa i smrtnih slučajeva. Ne poznajući, ili ne bar u dovoljnoj meri, jezik zemlje zaposlenja, nedovoljno obučeni ili bar obavešteni o prisutnim opasnostima radnici migranti su znatno više i češće izloženi nedaćama ove vrste. Nedovoljno odmorni zbog loših uslova stanovanja, često neogovarajuće ishrane, otežanih uslova rada i drugih okolnosti radnici migranti se znatno češće nalaze u statistikama povređenih. Preduzimanje odgovarajućih mera pravnih i faktički bi nesumnjivo moglo ublažiti nedaće migranata na ovom planu sa uvek bolnim posledicala.

Uslovi stanovanja su dalje područje izrazite i teške diskriminacaje radnika migranata. Oni vrlo često stanuju u uslovima koji su mimo i ispod svih standarda i minimuma. U ovom pogledu se mogu naći tako žalosni primeri i prizori koji podsećaju na logore iz vremena drugog svetskog rata. Pri svemu tome radnici migranti su izloženi ucenama stanodavca. Obzirom na rečeno, a kako od uslova smeštaja i ishrane u znatnoj meri zavisi zdravlje i život radnika ali i njegova radna sposobnost ovo pitanje mora biti što priciznije regulisano na nacionalnom i međunarodnom planu.

Posmatrali se radnik migrant i kao porodično biće, a on se i tako mora posmatrati, od najvećeg je značaja školovanje tj. perspektiva njegove dece. Na tom planu su njegove mogućnosti i perspektive redovno znatno ispod onih koje imaju deca radnika zemlje zaposlenja, dakle još jednom diskriminacija. Ovo se ogleda ili u potpunom odsustvu organizovanog školovanja dece migranata ili, u najboljem slučaju, u neznatnoj prilagođenosti školskog sistema i početnim fragmentarnim rešenjima. Razume se problem je vrlo težak i složen, ali baš zbog toga on mora biti predmet konstantne brige svih pozvanih faktora.

Osim pomenutih diskriminacija radnika migranata u poređenju sa radnicima zemlje zaposlenja i ne samo njima, u manjoj ili većoj meri, prisutna je i u oblasti nejednakih šansi za uživanje pogodnosti koje proizlaze iz skraćivanja radnog dana, neodgovarajućeg korišćenja godišnjeg odmora i na brojnim drugim područjima.[8]) Međutim, samo je po sebi jasno da nije moguće sve ovo otkloniti samo putem normativnog uređivanja.

Sa napred iznetih razloga se i u buduće, između ostalog, aktivnosti na planu pravnog regulisanja položaja radnika migranata moraju kretati ka optimalizaciji dosad utvrđenih aranžmana, ka stvaranju novih, kako sa novim (drugim) državama, tako i u oblasti pitanja koja nisu regulisana postojećim ugovorima misleći pri tome i na radnika i na članove njegove porodice. Za takve težnje imaju sasvim dovoljno razloga i opravdanja nadležni faktori zemalja emigracije ali, kako smo već istakli, i oni unutar zemalja imigracije. Ukratko, osnovni cilj kome se mora težiti na ovom planu jeste eliminisanje svih vrsta diskriminacije među radnicima (po rasi, polu, nacionalnosti, državljanstvu, religiji i po svim drugim osnovima). U tom cilju, između ostalog, Jugoslavija je ratifikovala Konvenciju međunarodne organizacije rada br. 97 o migraciji u cilju zapošljavanja (revidirana 1949).[9].

Iluzija bi bila verovati da je diskriminaciju među radnicima lako eliminisati, a još veća uverenje da to u opšte nije moguće postići. Obzirom na to borbu za eliminisanje diskriminacije među radnicima shvatamo kao uzvišeni zadatak svih onih kojima na srcu leži pravedan svet. Takvima, hteli bismo verovati, pripada i pripadaće i Međunarodno udruženje demokratskih pravnika.

La condition sociale et juridique des travailleurs yougoslaves qui sont employés à l'étranger

R é s u m é

Le seul fait que les mouvements migratoires ont pris des proportions gigantesques (seulement en Uurope plus de 11 millions d'émigrants et un nombre encore plus élevé de chômeurs et de personnes qui sont menacées de la réduction des heures de travail et de licenciement) est une preuve suffisante de la complexité, des causes, de l'état existant et des conséquences qui s'ensuivent du phénomène de la migration économique. C'est aussi laraison que de nombreux organes, organisations et savants s'occupent de cette question dans les cadres nationaux et internationaux. L'étude de l'état de choses qui est en relation avec la migration économique et

8) U vezi sa još uvek prisutnom diskiminacijom i područjima njenog javljanja vidi M. Pljakić, već citirani Materijali str. 141-147 i dr.

9. Dr. R. Pešić,: Međunarodne konvencije rada, »Prosveta« Beograd, 1968, str, 295-315.

l'établissemtn de nouveaux principes pour la réglementation internationale de la condition juridique et économique des émigrants était l'objet de la conférence internationale qui, dans l'organisation de l'Association internationale des juristes démocrates, s'est tenue à Paris les 25, 26 et 27 janvier 1974.

Après avoir, de la manière ci-dessus exposée, attiré l'attention sur le phénomène de la migration économique, l'auteur passe à l'étude, sous le titre mentionné plus haut, de la situation yougoslave concrète, et après avoir souligné la tradition relativement longue de notre migration qui a atteint son point culminant dans la période d'entre-deux-guerres, il indique les causes, les dimensions et la structure de la migration économique actuelle. Brièvement la migration économique actuelle a ses sauses dans les changements brusques de la structure sociale de notre population et de son mouvement dans le sens unique sur la relation village-ville, dans le développement économique qui est toujours insuffisant et la productivité du travail relativement basse, la tendance vers un emploi rentable, l'intégration de notre pays dans la division internationale du travail et sa disposition franche de collaborer avec tous les partenaires de bonne volonté, et sur la base des intérêts réciproques.

D'après le recensement du mois de mars 1971 il y avait 672.000 Yougoslaves qui travaillaient temporairement à l'étranger. Comme la statistique officielle àcette époque aussi, pour des raisons objectives, n'a pas englobé tous les travailleurs, et vu que depuis cette date chaque année le nombre de ceux qui émigrent était bien plus élevé que le nombre de ceux qui reviennent dans le pays, l'auteur estime qu'il y a aujourd.hui environ un million de Yougoslaves qui travaillent à l'étranger.

La migration yougoslave relativement considérable, — dont la structure aussi ne peut nous donner satisfaction, car assez souvent même les travailleurs qualifiés émigrent à l'étranger, qui sont indispensables à notre économie, — est la cause de l'attention constante qui le Gouvernement de li République socialiste fédérative de Yougoslavie, les autres organes et organisations compétents consacrent à la migration. D'une part, on fait de grands efforts pour encourager le retour de nos travailleurs dans le pays en prenant des mesures pour élargir les possibilités de l'emploi dans le pays, augmenter les rétributions réelles et paralyser les autres motifs pour le départ à l'étranger, d'autre part sur le plan juridique on tâche d'assurer à nos émigrants le statut juridique de travail et la protection de la situation aussi parfaits que possible.

Eu égard à ce qui précède, souligne l'auteur, la Yougoslavie observe strictement les normes internationales sur ce plan et par la voie des conventions internationales bilatérales avec les pays de notre migration elle s'efforce à régler la situation de nos travailleurs. En conséquence notre pays a conclu un grand nombre de conventions. D'après l'objet de la réglementation les plus nombreux sont les contrats relatifs à l'emploi et à la condition juridique de travail dans le sens strict de ce terme, les contrats ou les conventions relatifs à la sécuritée sociale et les contrats qui tendent à assurer le droit à la protection matérielle en cas de chômage. Notre pays a conclu les contrast relatifs à l'emploi avec: la France, l'Autriche, la Suède, la République fédérale allemende, la Hollande, le Luxembourg et l'Australie, et les conventions sur la sécurité sociale avec tous les pays mentionnés plus haut, excepté avec l'Australie et en plus avec: la Tchécoslovaquie, la Hongrie, la Bulgarie, la Pologne, l'Angleterre, l'Italie et la Suisse. La protection matérielle en cas de chômage a été réglée: avec la République fédérale allemande, la France, l'Autriche, la Suède et la Hollande.

Quoique des arrangements juridiques ont été réalisés avec un grand nombre de pays de notre émigration les problèmes sont toujours très importants. En premier lieu il s'agit du respect et de la réalisation des normes juridiques établies, ensuite l'amélioration et l'élargissement de ces normes, la question des travailleurs qui sont employés en dehors des services compétents, les différentes sortes de discrimination de fait etc.

Sur le plan international la Yougoslavie s'applique à éliminer les discrimination entre les travailleurs sur tous les fondements et dans ce sens elle assure constamment et continuera à assurer son aide et ses initiatives à tous et partout pour qu'on puisse atteindre ce but tant désiré et difficilement réalisable.

Dr JOVAN PETROVIĆ
vanredni profesor

ROBNA PROIZVODNJA I TRŽIŠTE U SAMOUPRAVNOM DRUŠTVU — STAVOVI PLATFORME ZA DESETI KONGRES SKJ

Više od jedne decenije problemima robne proizvodnje u socijalizmu ekonomska teorija posvećuje posebnu pažnju. Ovo iz razloga, što pitanja vezana za kompleks robne proizvodnje i tržišta u socijalizmu nisu samo teorijskog značaja. Ona su duboko povezana sa daljim razvojem proizvodnih snaga i socijalističkih odnosa proizvodnje i na toj osnovi sa konkretnim merama i instrumentima privrednog sistema i privredne politike. I pošto se radi o fundamentalnim pitanjima razvoja socijalizma uopšte, razjašnjenje problema vezanih za robnu proizvodnju i tržište u socijalizmu imaju izuzetno veliki društveno-ekonomski a samim tim i idejno-politički značaj.

Razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa u nas, pojačao je napore na istraživanju i proučavanju ovih problema. Centralno mesto u brojnim studijama, istraživanjima i teorijskim raspravama uzimaju sledeća pitanja: nužnost i uzroci postojanja robne proizvodnje i tržišta u socijalističkom samoupravnom društvu i njihova društveno-ekonomska sadržina i obeležja; odnos između plana i delovanja zakona vrednosti; oblik cene u kome se ispoljava dejstvo zakona vrednosti itd.

Dosadašnje napore na tom planu, karakteriše pojava brojnih shvatanja, koja se ne razlikuju samo u finesama, već i u različitim polaznim osnovama, što je imalo za posledicu pojavu divergentnih gledišta koja idu iz jedne krajnosti u drugu, sa malim ili skoro nikakvim izgledima za njihovo usklađivanje. To potvrđuju dijametralno suprotna shvatanja o robnoj proizvodnji i tržištu koja se kreću u relacijama od potpune negacije do njihove fetišizacije. Ili shvatanja o odnosu plana i zakona vrednosti koja idu počev od njihove isključivosti, od apsolutizacije jednog i potpune negacije drugog. Zatim, velika neusaglašenost i različitost stavova o društveno-ekonomskim karakteristikama robne proizvodnje i tržišta. I najzad, postojanje niza teorija o istorijskom obliku cene kroz koju se ispoljava dejstvo zakona vrednosti.

I kao što je rečeno, ovakva shvatanja nemaju »čisto« teorijski i »čisto« ekonomski značaj. Visok stepen neusklađenosti stavova vodio je ne samo dezorijentaciji teorijske misli, već se veoma štetno odražavao i na razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i izgradnju adekvatnog privrednog sistema koji bi obezbedio optimalan razvoj samoupravnog dru-

ništva u celini. Različite ideološke i političke polazne osnove u pristupu ovim pitanjima otvorile su širok prostor za delovanje liberalističkih, tehnokratskih i birokratskih snaga u našem društvu. Zbog idejnog i političkog značaja ovih pitanja, Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ posvećuje poseban odeljak (Poglavlje IV, odelak 1.) robnoj proizvodnji i tržištu u socijalističkom samoupravnom društvu.

Polazeći od sagledane vizije daljeg razvoja samoupravnog društva, čije su revolucionarne postavke ozakonjene u novom Ustavu SFRJ i oslanjajući se na naučne rezultate koje je praksa verificirala, Platforma SKJ daje odgovore na kardinalna pitanja robne proizvodnje i tržišta kod kojih su se dosada pojavljivali divergentni stavovi. Platforma posebno ukazuje na one pravce i shvatanja koji su suprotni idejnim i političkim stavovima SKJ i koji su nanosili štetu daljem razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa i izgradnji samoupravnog privrednog sistema.

*

* *

1. Platforma SKJ polazi od stava »robna proizvodnja i tržište su kategorije nasleđene iz klasnog društva, koje će radnička klasa u prelaznom periodu dugo nositi na svojim leđima«.

Ovim eksplicitnim stavom ukazano je na nužnost i karakter robne proizvodnje i tržišta u socijalističkom samoupravnom društvu Pre svega, ističe se, da je robna proizvodnja i tržište nasleđe starog društva. Prema tome, ona nije i ne može biti ideal socijalizma, već breme za radničku klasu koje ona još dugo neće moći da skine sa svojih leđa.

Fundamentalno pitanje: nužnost postojanja robne proizvodnje i tržišta u socijalizmu moralo je jednom da bude skinuto sa dnevnog reda. Naime, dok je praksa u socijalističkim zemljama nedvosmisleno potvrđivala ne samo objektivnu nužnost postojanja robne proizvodnje i tržišta, već i njihov dalji razvoj — **ne ukidanje već širenje** — razna domatska shvatanja uporno su insistirala i insistiraju na njihovom ukidanju. Svoj oslonac ova shvatanja traže u dogmatskom tumačenju klasika. Klasici marksizma su na više mesta ukazivali da u socijalističkom društvu neće postojati robna proizvodnja. Da navedemo samo neka, koja se najčešće citiraju:

»Unutar kolektivnog, na zajedničkoj svojini baziranog društva, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde **kao vrednost** tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.«[1])

»Prisvajanjem sredstava za proizvodnju od strane društva uklanja se robna proizvodnja, a s njom i vladavina proizvoda nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamenjuje se svijesnom organizacijom.«[2])

---

1) K. Marks: Kritika Gotskog programa, »Kultura, Beograd, 1959., str. 15/16
2) F. Engels: Anti Diring, »Naprijed«, Zagreb, str. 298.

Ovi i drugi stavovi klasika po pitanju robne proizvodnje otvorili su prostor za razvoj i širenje shvatanja o potpunoj negaciji robne proizvodnje u socijalizmu. Dogmatski pristup po pitanju robne proizvodnje nagonio je ove teoretičare da ćutke prelaze preko drugih značajnih stavova klasnika o prelaznom periodu i socijalizmu, da ne shvate suštinu Marksove revolucionarne teorije.

Govoreći o socijalizmu kao nižoj fazi komunističkog družtva Marks je ukazivao da će to društvo, pošto izlazi iz kapitalističkog, nositi ostatke starog društvenog poretka, tj. kapitalizma:

»Ovde imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvim se ono **razvilo** na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo **izlazi** s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi mladeže starog društva iz čije utrobe izlazi.«[1])

U »Komunističkom manifestu« Marks i Engels su pobrojali niz mera (deset) koje proleterijat posle preuzimanja vlasti treba da primeni. Klasici ukazuju da će te mere u različitim zemljama biti različite, ali pobrojane mogu imati opštu primenu u »najnaprednijim zemljama«. Među pobrojanim nema ni reči o ukidanju robne proizvodnje i tržišta. Šta više, neke od predloženih mera nedvosmisleno ukazuju na njihovo zadržavanje posle pobednonosne revolucije proleterijata kao napr. progresivno oporezivanje, zadržavanje kreditnih odnosa (kredit pretpostavlja robno novčane odnose) itd.

Navedeni stavovi a i drugi (koji ovde nisu razmatrani zbog karaktera rada i prostora) ukazuju da su Marks i Engels smatrali, da će do ukidanja robne proizvodnje doći u izgrađenom socijalističkom društvu.

Lenjinovi stavovi o robnoj proizvodnji i tržištu u socijalizmu evolirali su od njihove potpune negacije odmah posle pobedonosne proleterske revolucije do njihovog ukidanja tek u izgrađenom socijalističkom društvu. Lenjin je još 1908. godine u »Agrarnom pitanju u rusiji krajem XIX veka« zastupao tezu o »uništenju robne privrede« u socijalizmu i nespoivosti socijalizma sa razmenom. Vođa revolucije i organizator socijalizma u prvim godinama socijalističke države—Lenjin bio je inicijator mnogih mera »ratnog komunizma« u periodu od 1918. do 1921. godine koje su označavale prelaz na naturalnu proizvodnju i raspodelu. Međutim, treba imati u vidu da je »ratni komunizam« bio rezultat objektivnih uslova. Rat i ratna razaranja, vojna intervencija, otpor svrgnute buržoazije, glad koja je teško pogodila mladu socijalističku zemlju zahtevali su najsvrsishodnije korišćenje i najracionalniju raspodelu raspoloživih materijalnih dobara.

Međutim, sa prevazilaženjem tih teškoća nauturalna proizvodnja i raspodela počele su da budu smetnja bržem razvoju proizvodnih snaga i povećanja produktivnosti rada. Lenjin, kome je svaka dogmatska misao bila strana, kritički se osvrnuo na stavove o komunističkoj proizvodnji i raspodeli u zaostaloj zemlji:

---

1) K. Marks: Kritika Gotskog programa, str. 16.

»Mi smo računali — ili će možda biti tačnije reći: mi smo pretpostavljali bez dovoljno računa — da će o neposrednim zapovestima proleterske države moći organizovati državnu proizvodnju i državnu raspodelu proizvoda komunistički — u sitno-seljačkoj zemlji. Život je pokazao našu grešku.«[1])

Uviđajući grešku Lenjin razrađuje principe nove ekonomske politike (NEP) kojima se daje daleko širi prostor razvoju robnonovčanih odnosa i tržišta između državne industrije i sitnoseljačke poljoprivrede, državnog i privatnog sektora, dok se u okviru državnog sektora prelazi se na »privredni račun«.

Na mere nove ekonomske politike koje su značile širenje tržišnog načina privređivanja, Lenjin je gledao kao na nužnost datog stepena u razvitku socijalizma i kao na osnovnu »kariku« u »istoriskom lancu događaja«, čije savlađivanje omogućava prelaz na sledeću kariku i zadržavanje celog lanca.

»U oblasti rada o kojoj je reč kariku u ovom momentu predstavlja oživljavanje unutrašnje trgovine i pravilno državno regulisanje (usmeravanje) te trgovine. Trgovina — to je ona »karika« u istoriskom lancu događaja, u prelaznim oblicima naše socijalističke izgradnje 1921-1922. god., »za koju treba da se svom snagom uhvatimo« mi proleterska država vlast, mi rukovodeća komunistička partija. Ako se sada za tu kariku »uhvatimo« dovoljno čvrsto, mi ćemo u najbližoj budućnosti sigurno ovladati celim lancem. Inače celim lancem nećemo ovladati, temelj socijalističsih društveno-ekonomskih odnosa nećemo sagraditi«.[2])

Lenjin je u brojnim člancima, govorima i raspravama posvećenih sprovođenju nove ekonomske politike isticao neophodnost robne proizvodnje u prelaznim oblicima socijalističke, izgradnje. Za Lenjina je robna proizvodnja u socijalizmu bila ostatak starog društva, koji će preovlađivanjem socijalističkih odnosa proizvodnje biti prevaziđen.

Dalji razvoj teorije i prakse u pitanjima robne proizvodnje u Sovjetskom Savezu nalazi se u potpunom raskoraku. Dok je ekonomska teorija u raznim varijantama ponavljala da je robna proizvodnja rezultat postojanja nesocijalističkih oblika privređivanja i da je socijalizam nespojiv sa robnom proizvodnjom, dotle je praksa delovala, u obrnutom pravcu. Socijalistički sektor privređivanja postao je dominatan. U 1940. godini socijalistički sektor je zahvatio 99,9% setvenih površina, učestovao u ukupnom proizvodnja ne samo što nije ukinuta. Proizvodi socijalističkog sektora, kolnom dohotku sa 99,99%.[3])

Na osnovu ovakvog razvoja, trebalo je, polazeći od vladajućih teoriskih postavki očekivati ukidanje robne proizvodnje. Međutim, robna proizvodnjt ne samo što nije ukinuta. Proizvodi socijalističkog sektora, koji je apsalutno gospodareći oblik privređivanja, sve više i kompleksnije

---

1) V. I. Lenjin: Izabrana dela, knj., 14, »Kultura«, Beograd, 1960., str. 395.

2) V. I. Lenjin: O značaju zlata sada i posle potpune pobede socijalizma — Članak objavljen u »Pravdi« br. 52 od 6-7. novembra 1921. god. — V. I. Lenjin: Izabrana dela, knj. 14, str. 421-422.

3) Dr A. Vacić: Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu, Naučna knjiga«, Beograd, 1966., str. 85.

dobijaju karakter robe. Što više, pod pritiskom prakse, šezdesetih godina (1958.) dolazi i do zvaničnog napuštanja decenijama vladajuće teorije da sredstva za proizvodnju nisu roba s obzirom da pripadaju državnom socijalističkom sektoru privređivanja.

Tumačenje, da je robna proizvodnja u socijalizmu rezultat nesocijalističkih oblika privređivanja mogla su se nekada prihvatati iz razloga, što su nedovoljno razvijeni socijalistički oblici privređivanja onemogućavati teoriji da sagleda suštinu pojava. Međutim, kada su socijalistički odnosi postali dominanti i kada se, sa druge strane, robna proizvodnja, uprkos svim ograničenjima koja joj je teorija nametala, probijala u sve pore socijalističkog sektora privređivanja, teško je razumeti uzroke ovakvog razmimoilaženja teorije i prakse. U tom pogledu, potpuno se možemo složiti sa mišljenjem profesora dr. A Vacića, da osnovne razloge za takva shvatanja treba tražiti u dogmatizmu:

»Time je, u stvari, pala i koncepcija o nesocijalističkim oblicima privreređivanja kao osnovnom uzroku robne proizvodnje u socijalizmu. U tom smislu njeno održavanje i obnavljanje u kasnijim etapama razvoja, kao i dugogodišnje održavanje stavova o nerobnom karakteru socijalističke privrede, može se objasniti samo kao anahronizam nastao na osnovu prisustva značajnih elemenata dogmatizma u ekonomskoj teoriji socijalizma.«[1])

Stvaranje niza socijalističkih zemalja iza drugog svetskog rata nametalo je takođe potrebu teorijskog razmatranja i praktičnog razrešavanja problema vezanih za robnu psoizvodnju. I u svim slučajevima praksa je nepobitno potvrđivala činjenicu, da je u početnim fazama izgradnje socijalizma iz objektivnih razloga dolazilo do ograničavanja robne proizvodnje (rat, ratna razaranja, eksproporcija buržoazije, nužnost državne intervencije u prevođenju kapitalističke privrede na socijalističke oblike privređivanja itd.). Međutim, ukoliko su socijalistički oblici privređivanja postajali odlučujući i ukoliko su se porizvodne snage više razvijale, utoliko je i nužnost postojanja robne proizvodnje bivala sve očiglednija.

Postojanje i dalje razvijanje robne proizvodnje u svim socijalističkim zemljama najbolja su verifikacija stavova iznetih u Platformi da su robna proizvodnja i tržište nasleđe starog društva i da će ih »radnička klasa dugo nosiit na svojim leđima«.

Drugi kompleks pitanja odnosi se na uzroke postojanja robne proizvodnje u socijalizmu. U pristupu ovom pitanju javljaju se dva gledišta. Prvo, da nauka mora da otkrije uzroke postojanja robne proizvodnje u socijalizmu, jer od toga zavisi i način razrešavanja mnogih pitanja u izgradnji socijalističkog privrednog sistema.[2]) I drugo stanovište, koje pola-

---

1) Isto, str. 96.

2) »Da se ne bi ostalo na nivou koji samu pojavu izjednačava sa zakonitošću, u kom slučaju nauka ne bi ni bila potrebna, ekonomska nauka mora dati zadovoljavajuće objašnjenje razloga njenog ranijeg nediranja i uzroka njenog današnjeg postojanja. Bez takvog objašnjenja saglasnost ekonomista da je robna proizvodnja u socijalizmu nužna ostaje formalnog karaktera i onemogućava formulisanje zajedničkog pristupa socijalističkom privrednom sistemu.

Dr. A. vacić: Robna proizvodnja u socijalizmu, Politička ekonomija socijalizma, »Rad«, Beograd, 1966., str. 272/3.

zi od činjenice da je dosadašnja praksa potvrdila postojanje robne proizvodnje u socijalizmu i da samim tim, pitanje uzroka ima drugostepeni — teorijski značaj.[1]).

Još je veća nesaglasnost i neujednačenost stavova ekonomskih teoretičara i u nas i u svetu, kada se radi o uzrocima postojanja robne proizvodnje u socijalizmu. Pobrojaćemo neka mišljenja, ne ulazeći pri tom u njihova detaljnija objašnjenja, argumentaciju, stepen zastupljenosti i kritiku.

Različita tumačenja uzroka robne proizvodnje u socijalizmu nalaze osnove u razilčitom metodološkom i sadržinskom pristupu. Uzroci robne proizvodnje objašnjavaju se (bez ikakve pretenzije autora za rangiranje): postojanjem različitih oblika svojine; nedovoljno razvijenim proizvodnim snagama, koje ne omogućavaju raspodelu prema potrebama; nedovoljno razvijenim oblicima svesnog usmeravanja razvitka proizvodnih snaga, tako da rad još nije dobio neposredno društveni karakter; različitim stepenom razvitka pojedinih preduzeća, privrednih grana i regiona; društvenom podelom rada; različitom kvalifikacijom radova i potrebom njihovog svođenja na zajednički imenitelj; potrebom robne razmene sa inostranstvom itd.

Platforma SKJ ne ulazi u objašnjenje, niti zauzima stav po ovim pitanjima jer ona nemaju onaj idejni i politički značaj u borbi SKJ za razvoj socijalističkog samoupravnog društva, kao što su pitanja postojanja i karaktera robne proizvodnje.

2. Platforma SKJ veoma precizno utvrđuje nužnost i karakter tržišta u socijalizmu. Neodrživi i idejno neprihvatljivi za SKJ su dijametralno suprotni stavovi da je tržište nespojivo sa socijalizmom, ili pak, da da je postojanje tržišta neko posebno svojstvo socijalizma.

»Nije tačno (precizno) suprostavljanje socijalizma sa tržištem socijalizmu (tobož bez njega, niti je tržište neka posebno svojstvo socijalizma.« (Platforma SKJ).

Tržište u socijalizmu treba da izražava samoupravne produkcione odnose. Divergentni stavovi po pitanju tržišta proizilaze iz ideoloških i klasnih osnova neprihvatljivih za socijalističke samoupravne odnose.

Pre svega, negiranje tržišta u socijalizmu, shvatanja o nespoljivosti tržišta sa socijalizmom su izraz birokratizma i tehnokratizma. U njihovoj osnovi leži težnja za birokratskim i tehnokratskim otuđenjem proizvođača od sredstava za proizvodnju i proizvoda rada. Ovakva shvatanja sprečavaju razvoj samoupravnih produkcionih odnosa i vuku nazad, na ponovno uspostavljanje već prevaziđenih starih odnosa, karakterističkih za početne faze socijalizma.

»Otuda nije nimalo slučajno što se čim su se počeli oslobađati društveni odnosi na bazi samoupravljanja, odmah postavio problem nejednakosti i socijalnih razlika. Pa, pošto se one javljaju u uslovima robne

1) »Smatramo da su ove razlike drugostepenog (akademskog, teorijskog) značaja i da bitno ne remete u principu zajedničko gledanje ekonomista i praktičara na ove probleme.«

Dr I. Maksimović: Razmišljanja o nekim teorijskim i idejnim pitanjima robne proizvodnje povodom našeg privrednog sistema, Ekonomist, br,2-3, 1964., str. 210.

proizvodnje, postoje tendencije da se tržište istisne i ojača etatizam. Takv tendencije vraćaju razvoj natrag, što u sadašnjim uslovima objektivno vodi restauraciji starih odnosa.« (Platforma SKJ).

Sa druge strane fetišiziranje i glorifikacija tržišta, automatski razrešava sve probleme socijalizma i socijalističke proširene reprodukcije vodila su kapitalističkom otuđenju sredstava za proizvodnju i proizvoda rada od proizvođača, vraćanju na kapital-odnos i u konačnom ishodu na restauraciju kapitalizma.

»I nas je, naročito do formulisanja ustavnih amandmana, vladao fetišizam tržišta. Ono je trebalo da bude »slobodno«, da se otrgne ispod državnog starateljstva i da bude sveobuhvatno. Tako bi ono samo, automatski, ili gotovo automatski, rešavalo sve probleme. Zaboravljeno je pri tome da ono mora odražavati društvene odnose u proizvodnji. Autorima se činilo da ono samo stvara te odnose. A za takvo »slobodno« stvaranje društvenih odnosa mnogi su se i zalagali.« I dalje: »zahtev, pak za »slobodnim« tržištem potiče od onih koji teže da se odnosi menjaju u korist »kapitala, tj. otuđenih društvenih sredstava.« (Platforma SKJ).

Iz ovakvih shvatanja proizašli su zahtevi za »tržištem radne snage« i »tržištem kapitala«. Zahtev za tržištem radne snage je nespojiv sa socijalističkim samoupravnim odnosima jer se zasniva na otuđenosti proizvođača od sredstava za proizvodnju i najamnim radnim odnosima. Radna snaga je postala subjekt proizvodnje i nosilac samoupravnih produkcionih odnosa. »Ona zahteva da se društvena sredstva upotrebljavaju prema njenim potrebama, a ne ona prema potrebama sredstava.«

Zahtev za »tržištem kapitala« zbog ostataka kapitalističkog načina proizvodnje nije »sasvim nemoguće«... »ali je ipak neostvarljiv bez dubokog koraka natrag u osnovnim produkcionim odnosima.« On bi imao za posledicu zadržavanje eksploatacije i otuđenost proizvođača od viška rada.

Polazeći od činjenice da postoje i da će postojati kreditni odnosi između organizacija udruženog rada u cilju prikupljanja raspoloživih sredstava i njihovog usmeravanja i korišćenja za brži razvoj pojedinih radnih organizacija ili izgradnju objekata od šireg društvenog značaja, Platforma SKJ ističe mogućnost stvaranja izvesnih oblika tržišta finansijskih sredstava. Predmet kupovine i prodaje će biti hartije od vrednosti koje proističu iz funkcije novca kao plateznog sredstva: menice, čekovi, obveznice raznih zajmova, blagajnički zapisi itd. To su hartije od vrednosti koje ne mogu da obezbede trajna prava, već se prava po njima gase izmirenjem obaveza.

Akcije i druge hartije od vrednosti koje po osnovu prava svojine obezbeđuju učešće u dohotku i koje su izraz kapitalističkih odnosa proizvodnje i grupno-svojinskih odnosa neprihvatljivi su za socijalističko samoupravno društvo. Novi ustav onemogućava takve odnose, pa se u tom smislu ne mogu kod nas javiti ni takvi vrednosni papiri, niti postati predmet kupovine i prodaje na tržištu finansijskih sredstava.

Platforma SKJ ukazuje na štetne tendencije koje su se dosada pojavljivale u formiranju i razvoju tržišta u nas. Pre svega radi se o zatvaranju tržišta počev od radne organizacije preko opštine do republike. Ovakve

tendencije često su se prikrivale parolama o jačanju demokratije, a u suštini veoma štetno su se odražavale na dalji razvoj samoupravljanja i integraciju udruženog rada u društvenim razmerima.

»Međutim, takve autarhične tendencije u privredi i na tržištu potkopavale su razvoj samoupravnih odnosa i otežavale proces udruživanja rada i sredstava organizacija udruženog rada. U suštini, time se bežalo od bitke za samoupravne odnose.« (Platforma SKJ).

Sa druge strane, koristeći »slobodu« tržišta velike organizacije su uspostavljale svoj monopolitički položaj. I zatvaranje tržišta i pojava monopolitičkih tendencija na njemu negativne su se odražavali na razvoj samoupravnih odnosa.

Samoupravni odnosi pretpostavljaju razvoj takvog jedinstvenog tržišta kojim će vladati udruženi rad »na bazi samoupravnog sporazumevanja, društvenog dogovaranja i samoupravnog planiranja« i na kome će neposredni proizvođači i privreda u celini i radni ljudi u društvenim delatnostima moći intenzivnije da deluju »na regulisanje odnosa na tržištu i time na otklanjanje svih onih pojava i tendencija koje su suprotne kursu razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa.«

Jedinstveno jugoslovensko tržište čija su obeležja data u novo Ustava SFRJ, treba da obezbedi odlučujuću ulogu samoupravno udruženog rada i dalji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa uz puno poštovanje i jačanje ravnopravnosti, bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti.

3. Roba je proizvod ljudskog rada namenjen tržištu. Razmenu reguliše vrednosni odnos. Roba istovremeno odražava odnose ljudi koji se izražavaju putem stvari. Kao istorijska i društvena kategorija ona sadrži odnose i karakteristike onog oblika proizvodnje čiji je materijalno-predmetni izraz. Zbog toga i društveno-ekonomska obeležja robne proizvodnje u socijalističkom samoupravnom društvu imaju strogo klasni karakter i izražavaju suštinu samoupravnih produkcionih odnosa.

»Osnovu ovih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji mu osigurava da, radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, ostvaruje svoj lični materijalni interes i pravo da se koristi rezultatima svoga tekućeg i minulog rada i tekovinama opšteg materijalnog i društvenog napretka, da na toj osnovi što potpunije zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da razvija svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti.«[1] (Ustav SFRJ, Osnovna načela.).

Polazeći od tako koncipiranih odnosa proizvodnje roba u socijalističkom samoupravnom društvu menja društveno-ekonomska obeležja u odnosu na istorijske oblike koji su joj prethodili i dobija novu sadržinu i obeležja. Pre svega, roba ne sadrži u sebi najamni radni odnos i otuđeni višak rada. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju negira kako privatno-kapitalističku, tako i državnu svojinu. Proizvod nije više otuđen od proizvođača i ne pripada privatnom vlasniku sredstava za proizvodnju. Sa druge strane, ne postoji monopol vlasti i svojine nad sredstvima za proizvodnju od strane države ili nekog drugog centra otuđene ekonomske moći koji

bi po tom osnovu raspolagao proizvodom i viškom rada a radnika svodio na objekt proizvodnje u njegovo učešće u raspodeli samo na vrednost sredstava za reprodukciju radne snage.

Suština socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa sastoji se u tome, da udruženi proizvođači radeći sa sredstvima u društvenoj svojini odlučuju o svim bitnim pitanjima proizvodnje raspodele, razmene i potrošnje, tj. da ovladavaju celinom procesa društvene reprodukcije.

Kompleks samoupravnih produkcionih odnosa daleko je širi od same kategorije dohotka-jednog od osnovnih principa prisvajanja i raspolaganja proizvodom od strane udruženih proizvođača. Oni samostalno raspodeljuju dohodak prema minulom i živom radu obezbeđujući na taj način svoj materijalni interes, ali sa druge strane odlučuju i o visini i upotrebi dohotka za proširenu reprodukciju, i zadovoljenje ostalih društvenih potreba. Međutim, samoupravljanje se time ne iscrpljuje. Udruženi proizvođači, ne samo u osnovnoj organizaciji već i u društvenim razmerama obezbeđuju klasni interes integracijom udruženog rada kroz samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje i određuju svoje odnose na način koji najviše odgovara ljudskoj prirodi, tj. polazeći od principa solidarnosti, ravnopravnosti, demokratičnosti i socijalističkog humanizma uopšte. Takvi produkcioni odnosi omogućavaju svakom radniku u udruženom radu da svestrano razvija sve svoje sposobnosti, tj. da postoje stvaralac.

Ustavom zajemčeni samoupravni produkcioni odnosi u potpunosti odgovaraju Marksovoj koncepciji socijalizmu — nižoj fazi komunističkog društva, u uslovima još nedovoljno razvijenih snaga kada problemi materijalne proizvodnje i na toj osnovi ograničenje mogućnosti zadovoljavanja potreba ljudi utiču, da je rad još »određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću«:

»Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da ornjima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše sa najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koja je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana jeste osnovni uslov.«[1])

Te i takve odnose robna proizvodnja u samoupravnom društvu treba da izražava. Međutim, robna proizvodnja stvara nejednakosti u društvu, ali istovremeno izražava i »nejednakosti nasleđene iz kapitalističkih društvenih odnosa koje su ugrađene u nove odnose«. Zbog toga robna proizvodnja i nije ideal socijalističkog društva. Udruženi proizvođači moraju činiti svesne napore na otklanjanju nejednakosti koje sobom nosi robna proizvodnja. Bitna pretpostavka za to je dalje dosledno razvijanje samoupravnih odnosa proizvodnje, visok stepen integracije i organizovanosti udruženih proizvođača, tako da mogu svesno korigovati i usmeravati tr-

---

1) K. Marks: Kapital, tom III, K. Marks-F. Engels: Dela, tom 23 »Prosveta«, Beograd, 1972. god. str. 682.

žišne tokove ne dozvoljavajući pri tom, da robna proizvodnja dovede do negacije principa solidarnosti ali isto tako vodeći računa da se kroz te korekcije ne destimuliše stvaralaštvo i rad:

»Bitna pretpostavka za prevazilaženje elemenata nejednakosti na području robne proizvodnje nalazi se u daljem razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa, proizvodnih snaga društva, organizovanog samoupravnog i društvenog korigovanja tržišnih tokova, uz ugrađivanje elemenata socijalističke solidarnosti u meri koja ne destimuliše stvaralaštvo i rad.« (Plaforma SKJ).

4) Robna proizvodnja u samoupravnom društvu u kome celovito dominira udruženi rad ni u kom slučaju ne može automatski, sama po sebi da izrazi kompleks samoupravnih produkcionih odnosa.

Robna proizvodnja, kao što je već rečeno, je nasleđe starog društva i nužnost određenog stepena razvitka proizvodnih snaga. Postojanje robne proizvodnje očito pokazuje da rad jos nije dobio neposredno društveni karakter. Zbog toga, iako je u samoupravnom društvu izmenjena suština i sadržina produkcionih odnosa koje roba izražava, ona i dalje zadržava bitna svojstva koja su joj imanentna. I u samoupravnom društvu roba predstavlja dijalektičko jedinstvo suprotnosti između konkretnog i apstraktnog rada, upotrebne vrednosti i vrednosti i individualnog i društvenog karaktera rada. Ali ove protivurečnosti nemaju više antagonističkiklasni karakter. Ovo iz razloga, što celokupnim procesom društvene reprodukcije dominira udruženi rad. Ukidanje privatno-kapitalističke svojine, državno-svojinskog monopola i grupno-svojinskih odnosa raznih centara otuđene ekonomske moći onemogućavaju bilo kakav oblik eksploatacije po osnovu prava svojine nad sredstvima za proizvodnju. Odnosi proizvodnje zasnovani na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju omogućavaju udruženom radu prevazilaženje protivurečnosti sadržanih u robnoj proizvodnji.

Konkretan i apstraktan rad čine i dalje sadržinu rada uloženog u robi. Konkretan rad kao tvorac upotrebne vrednosti a apstraktan rad kao tvorac vrednosti. Protivurečnost između konkretnog i apstraktnog rada, upotrebne vrednosti i vrednosti postepeno se prevazilazi. Konkretan rad i upotrebna vrednost postaju sve značajniji. Samoupravnim planiranjem vrši se raspodela udruženog rada na pojedine oblasti i grane i na toj osnovi proizvodnja se sve neposrednije povezuje sa potrebama društva. Konkretan rad i upotrebna vrednost dobijaju sve veću afirmaciju i postepeno potiskuju primat apstraktnog rada i vrednosti, što je bilo karakteristično za kapitalistički način proizvodnje.

Međutim, i u samoupravnom društvu roba se realizuje kao vrednost. Kategorija vrednosti ostaje i dalje faktor primarne raspodele. Ona je istovremeno i sintetički pokazatelj produktivnosti rada i odlučujući činilac u društvenoj raspodeli. Kategorija vrednosti u primarnoj raspodeli određuje veličinu dohotka. Udruženi proizvođači raspolažu ukupnim dohotkom koji se stvara u datoj organizaciji i dohotkom koji im pripada po osnovu udruživanja rada i sredstava sa drugim osnovnim organizacijama udruženog rada. Veličina dohotka osnovne organizacije udruženog rada zavisi u prvom redu od realizovane vrednosti na tržištu i od ukupne ekonomije u minulom i živom radu u procesu proizvodnje. Otuda proizilazi

interes proizvođača da najracionalnije organizuju proces proizvodnje. Sa druge strane, ukupan dohodak osnovne organizacije udruženog rada zavisi i od dela dohotka koji im pripada po osnovu udruživanja rada i sredstava sa drugim organizacijama udruženog rada. Iz ovoga proizilazi interes udruženih proizvođača da najracionalnije koriste i usmeravaju sredstva sa kojima raspolažu. Da li će raspoloživi dohodak i sredstva koristiti u svojoj osnovnoj organizaciji ili će ih udruživati sa drugim osnovnim organizacijama zavisiće u prvom redu od ekonomskih efekata odnosno od visine dohotka koji će se na jedan ili drugi način ostvariti. Na ovaj način, udruženi rad postaje isključivi nosilac celokupne društvene reprodukcije a njegov interes garancija da će se sva raspoloživa sredstva i dohodak najracionalnije koristiti.

Socijalistički samoupravni odnosi treba da obezbede i prevazilaženje osnovne protivurečnosti svake robne proizvodnje, pa i robne proizvodnje u samoupravnom društvu - protivurečnosti između individualnog i društvenog karaktera rada. Osnovna organizacija udruženog rada, kao proizvodna ćelija samoupravnog društva radi sa sredstvima koja se nalaze u društvenoj svojini, ali koja mogu biti višeg ili nižeg organskog sastava. Stepen tehničke pripremljenosti zavisiće u prvom redu od odluka proizvođača u osnovnoj organizaciji udruženog rada o načinu korišćenja raspoloživog dohotka, kao i od odluka o udruživanju sredstava sa drugim osnovnim organizacijama udruženog rada. Sa druge strane, osnovne organizacije udruženog rada iz objektivnih ili subjektivnih razloga imaće i različiti nivo organizacije rada, stepen korišćenja kapaciteta, različit nivo kvalifikacije i umešnosti radnika itd. Ukratko, sve osnovne organizacije udruženog rada koje proizvode kvalitativno isti, ili približno isti proizvod neće imati istu produktivnost rada. One će izlaziti na tržište sa različitim individualnim vrednostima. Međutim, i u samoupravnom društvu društveno potrebno radno vreme će biti regulator vrednosti robe, a ne individualno radno vreme i individualna vrednost. Samim tim, osnovne organizacije udruženog rada dolaze u situaciju da realizuju veći ili manju vrednost od stvorene. Zakoni robne proizvodnje nagone osnovne organizacije udruženog rada da neprekidno povećavaju produktivnost rada, jer će im od toga zavisiti i dohodak sa kojima raspolažu. Različiti stepen produktivnosti u osnovnim organizacijama udruženog rada dovodiće i do nejednakosti u raspodeli dohotka. Ova nejednakost će se otklanjati s jedne strane, naporima proizvođača u osnovnoj organizaciji udruženog rada da povećaju produktivnost, a sa druge, »ugrađivanjem elemenata socijalne solidarnosti i uzajamnosti u meri koja ne destimulira stvaralaštvo i rad.«

Drugo pitanje vezano za protivurečnost između individualnog i društvenog karaktera rada u robnoj proizvodnji u samoupravnom društvu odnosi se na društveno-priznato radno vreme. Društveno-potrebno i društveno-priznato radno vreme podudaraju se samo u uslovima podudaranja ponude i tražnje, odnosno ukoliko je izvršena srazmerna podela društvenog rada na pojedine privredne oblasti i grane. Proizvođači u osnovnim organizacijama udruženog rada u sadašnjim uslovima i načinu planiranja nisu mogli znati unapred u kojoj je meri roba koju proizvede društvu potrebna. Kraće rečeno, proizvođači u osnovnim organizacijama udruženog rada ne znaju unapred koliko će im društvo priznati uloženi rad, tj. u kojoj će meri njihov rad dobiti potvrdu celokupnog udruženog rada.

Prevazilaženje ove protivurečnosti-odnosno stiljije na tržištu treba da se postigne samoupravnim planiranjem svih subjekata u našem društvu počev od radnika u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, radnih ljudi u interesnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno političkim zajednicama. Ovladavanje celokupnim procesom društvene reprodukcije zahteva visok stepen integracije, povezanosti i kooperaciji u udruženom radu.

»Bitnu karakteristiku samoupravnom planiranju daje planiranje i programiranje rada i razvoja koje se ostvaruje u različitim oblicima udruživanja, međusobnog povezivanja i saradnje, koje proizilazi iz udruživanja rada i sredstava unutar udruženog rada, počev od osnovne organizacije udruženog rada, preko zajednice osnovnih organizacija udruženog rada, radnih organizacija i drugih oblika organizovanja udruženog rada i njegovog trajnog povezivanja u reprodukcionom procesu.« (Platforma SKJ).

I u meri u kojoj samoupravno planiranje, samoupravno sporazumevanje, društveno dogovaranje i organizovana akcija svih subjekata samoupravnog društva doprinosi ovladavanju celokupnim procesom društvene reprodukcije udruženog rada u toj meri će se i razrešavati protivurečnost između individualnog i društvenog karaktera rada u robnoj proizvodnji samoupravnog društva, odnosno savlađivati stihija tržišta. Na toj osnovi, doći će do ukidanja fetiškog karaktera robe u kome se odnosi između ljudi uspostavljaju iza njihovih leđa (čak i u uslovima kada su ukinute sve sile iznad udruženog rada i svi centri otuđene ekonomske moći). Pri tome, imajući u vidu da je robna proizvodnja i tržište nasleđe starog društva, samoupravno društvo se ne odriče potrebe »organizovanog samoupravnog i društvenog korigovanja tržišnih tokova«.

5. Svaki istoriski oblik robne proizvodnje ima svoje specifičnosti u načinu delovanja zakona vrednosti. Te specifičnosti dolaze do izražaja kroz oblik cene i način njenog formiranja. Upravo, »radi se o instrumentima tog priznanja i o pitanju kome se to priznaje« — odnosno u »kojoj se meri nečiji rad opravdao kao društveno potreban i društveno priznat«. Robna proizvodnja u samoupravnom društvu izražava samoupravne produkcione odnose i suština problema svodi se u kom istoriskom obliku deluje zakon vrednosti i koji je oblik cene kroz koju se on izražava.

Zadnjih godina, ovom problemu se u nas posvećuje posebna pažnja. Objavljeno je više naučnih studija, zbornika i monografija, održano je više naučnih rasprava i obavljena obimna empirička istraživanja. Međutim, jedinstvenih naučnih stavova po ovom pitanju nema. Platforma SKJ ukazuje na velike istraživačke napore učinjene u tom pravcu, ali i na činjenicu da sama »praksa nije stabilizovala elemente cene« i da »će tu biti potrebno još mnogo istraživanja i proveravanja«.

Platforma SKJ kategorički odbacuje »cenu proizvodnje« koja izražava kapitalističke odnose proizvodnje a obuhvata: cenu koštanja (c+v) plus prosečan profit (pp) (u poljoprivredi i rentu).

Platforma SKJ odbacuje i »vrednosnu cenu« (c+v+m) kao istorijski oblik delovanja zakona vrednosti u prostoj robnoj proizvodnji. Polazne teorijske pretpostavke za »vrednosnu cenu« su: udruženi proizvođači su vlasnici sredstava za proizvodnju a tržište im priznaje prosečan rad. Međutim, društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju ni u kom

slučaju ne može se izjednačiti sa grupnom svojinom. Sa druge strane, dostignuti stepen razvitka proizvodnih snaga i celina samoupravnih odnosa proizvodnje nikako se ne mogu izraziti kroz »vrednosnu cenu«.

»Ne može se ići natrag. Odnosa za »vrednosnu cenu« u nas nema. Nema povratka na vlastita privatna sredstva proizvodnje, a vraćanje sredstava, sada već društvenih, proizvođačima ne znači da se ova vraćaju u njihovo privatno vlasništvo.« (Platforma SKJ).

Istovremeno Platforma SKJ ukazuje i na objektivne teškoće koje se javljaju kod naučnog sagledavanja istoriskog oblika cene u robnoj proizvodnji samoupravnog društva. Kao osnovni razlog navodi se činjenica »što je obrtni ciklus (kružno kretanje) u proizvodnji duži nego što odgovara stepenu razvoja naših proizvodnih snaga.«

Ne ulazeći u razloge ovog produženja, treba istaći da se ono negativno odražava na brže izjednačavanje nejednakosti koje sobom nosi robna proizvodnja, što otežava sagledavanje zakonitosti u obrazovanju cena. To usporeno kružno kretanje dezorientiše udružene proizvođače u pogledu donošenja blagovremenih i pravilnih odluka u cilju prilagođavanja proizvodnje potrebama tržišta. Iz tih razloga je i uticaj cena na ponudu i tražnju i obrnuto, suviše spor a odstupanja društveno-priznatog od društveno potrebnog rada postaju značajna i kvantitativno i po vremenskom trajanju.

Svi problemi na ovom planu proizilaze iz otuđenosti proizvođača od viška rada i nemogućnosti da ga sami najracionalnije koriste i usmeravaju. Reproduktivna sposobnost organizacija udruženog rada bila je neznatna i gotovo dovedena do nivoa proste reprodukcije. Viškom rada raspolagali su razni centri otuđene ekonomske moći koji su ga neracionalno usmeravali ne vodeći računa o perspektivnim i tekućim potrebama naše zemlje, ne poštujući ekonomske kriterije kod plasmana, zapostavljajući pri tom interese radničke klase. Zbog toga je i došlo do ekspanzije prerađivačke industrije zasnovane na uvozu repromaterijala, do dupliranja kapaciteta a zapostavljanja energetike, razvoja sirovinske baze i poljoprivredne proizvodnje. Sa druge strane, ni državni kapital - državna briga o proširenoj reprodukciji i razna birokratsko-etatistička otuđenja viška rada nisu mogla da obezbede perspektivu i skladan razvoj proizvodnih snaga društva.

Otuđenje viška rada od onih koji ga stvaraju i nedovoljna povezanost viška rada sa razvojem proizvodnih snaga bili su osnovni uzroci nestabilnosti u privredi, neusklađenosti ponude i tražnje, što je sve stvaralo gotovo nepremostive teškoće i pored ogromnog naučno-istraživačkog rada, da se otkrije i verficira u praksi istoriski oblik obrazovanja cena u robnoj proizvodnji samoupravnog društva.

*

* *

Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog Kongresa SKJ predstavlja krupan idejni i politički doprinos rasvetljavanju brojnih problema vezanih za robnu proizvodnju i tržište u socijalističkom samoupravnom društvu. Ona je istovremeno i dragocen doprinos ekonomskoj teoriji.

Platforma je dala jasan odgovor na fundamentalna pitanja robne proizvodnje u samoupravnom društvu. Pre svega, ona je jasno razgraničila birokratsko-etatistička i liberalistička shvatanja od stavova SKJ po osno-

vnim pitanjima vezanim za robnu proizvodnju i tržište u socijalističkom samoupravnom društvu. Idejne osnove popune negacije robne proizvodnje i tržišta, negacije delovanja zakona vrednosti i apsolutiziranja centralističkog planiranja leže u birosratsko-etatističkim shvatanjima. Sa druge strane, glorifikacija i fetišiziranje robne proizvodnje, negacija planiranja i apsolutiziranja stihijskog delovanja zakona robne proizvodnje i tržišta u socijalističkom društvu proizilaze iz liberalističkih shvatanja. Divergentna stavovi po bitnim pitanjima robne proizvodnje i tržišta, ne samo što su vodili dezorijentaciji teoriski misli, već su se veoma štetno odražavali i na razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i stvaranje takvog privrednog sistema koji bi obezbedio optimalan razvoj samoupravnog društva u celini.

Platforma SKJ je ukazala na nužnost robne proizvodnje i tržišta u samoupravnom društvu. Istovremeno, ona je na naučnim osnovama fundirala postavke o karakteru i društveno-ekonomskim obeležjima robne proizvodnje, tržišta, delovanja zakona vrednosti i samoupravnog planiranja, što je od ogromnog značaja za dalji razvoj samoupravnih odnosa i izgradnju adekvatng privrednog sistema.

Sa rasčišćavanjem ovih pitanja ekonomska teorija je dobila siguran oslonac, a i širok prostor za istraživanje istorijskog oblika delovanja zakona vrednosti i formiranja cena u robnoj proizvodnji samoupravnog društva, preciznijeg utvrđivanja odnosa između zakona vrednosti i samoupravnog planiranja, kao i iznalaženje puteva za uspostavljanje neposrednog društvenog karaktera rada i ovladavanja udruženih proizvođača celokupnim procesom društvene reprodukcije.

La production marchande et le marché dans la société d'autogestion (attitudes de la plate-forme pour le dixième congrès de la Ligue des communiste de Yougoslavie)

Résumé

La plate-forme pour la préparation des attitudes et des décisions du Dixième Congrès de la Ligue des communistes de Yougoslavie représente une grande contribution idéologique et politique à l'écliaircissement de nombreux problèmes se rapportent à la production marchande et au marché dans la société d'autogestion socialiste. Elle est en même temps une contribution précieuse à la théorie économique.

La plate-forme a donné une réponse claire aux questions fondamentales de la production marchande dans la société d'autogestion. En premier lieu elle a nettement délimité les conceptions bureaucratiques et étatiques et les conceptions bureaucratiques et étatiques et les conceptions libérales des attitudes de la Ligue des communistes de Yougoslavie sur les questions principales qui se rattachent à la production marchande et au marché dans la société d'autogestion socialiste. Les bases idéologiques de la négation complète de la production marchande et du marché, la négation de l'action de la loi de la valeur et du caractère absolu de la planification centralisatrice se trouvent dans les conceptions bureaucratiques et étatistes. D'autre part, la glorisication et le fétichisme de li productio marchande, la

négation de la planisication et du caractère absolu de l'action arbitraire de la loi de la production mirchande et du marché dans la société socialiste découlent des conceptions libériles. Les attitudes divergentes sur les questions essentielles de la production marchande et du marché, ont eu pur conséquence non seulement la désorientation de la pensée théorique, mais elles se sont aussi reflétées d'une manière très défavorable sur le développement des ripports d'autogestion socialistes et la formation d'un tel système économique qui assurerait le développement optimum de la société d'autogestion dans l'ensemble.

La plate-forme de la Ligue des communistes de Yougoslavie a attiré l'attention sur la nécessité de la production marchande et du marché dins la société d'autogestion. En même temps elle a fondé sur les bases scientifiques les préceptes relatifs au caractère et aux qualités distinctives socio-économiques de la production marchande, du marché, de l'action de la loi de la valeur et de la plinification d'autogestion, ce qui est d'une importance considérable pour le développement ultérieur des rapports d'autogestion et l'édification du système économique adéquant.

En élucidant ces questions la théorie économique a acquis un appui solide ainsi qu,un large champ pour les recherches historiques de la forme de l'action de la loi de la valeur et de la formation des prix dans la production marchande de la société d'autogestion, de la détermination plus précise du rapport entre la loi de la valeur et la planification d'autogestion, ainsi que la découverte des voies pour l'établissement du caractère social direct du travail et pour assurer l'influence prépondérante des producteurs associés sur le processus tout entier de la reproduction sociale.

Dr. SLAVKO MARKOVIĆ
vanredni profesor

VAŽE LI TESTAMENTALNA RASPOLAGANJA U KORIST BRAČNOG DRUGA I ZA SLUČAJ RAZVODA, PONIŠTENJA I PROGLAŠENJA BRAKA NEPOSTOJEĆIM

U v o d

Naslov, svojom tematikom i načinom postavljanja pitanja, obavezuje, da u uvodu učinimo dve napomene. Prva se tiče razloga zbog kojih se ovo pitanje postavlja. Druga, njegovih osnovnih teoretskih implikacija.

I. Sve do donošenja Zakona o nasleđivanju od 23. aprila 1955. godine (»Službeni list FNRJ« br. 20/55) odgovor na postavljeno pitanje bio je **negativan**, kako u legislativi, tako i teoriji i sudskoj prtksi. Precizno, bio je dat u sledećim odredbama Osnovnog zakona o braku od 3. aprila 1946. godine(»Službeni list FNRJ« br. 29/46) i to:

1) »Pravo nasleđivanja koje zakon priznaje supruzima prestaje razvodom braka[1]). Razvedeni bračni drud **gubi[2])** takođe pravo da traži koristi[3]) predviđene za njega u testamentu ili kom drugom raspolaganju za slučaj smrti[4]), napravljenim pre razvoda od njegovog bivšeg bračnog druga« (član 65 stare a član 62 nove numeracije).

2) »Pravo na podizanje tužbe za razvod braka ne prelazi na naslednike, ali naslednici tužioca mogu **produžiti već započeti postupak u cilju dokazivanja osnovanosti tužbe.[5])** Ako osnovanost tužbe bude dokazana, preživeli bračni drug gubi pravo da nasledi umrlog bračnog druga i pravo na koristi iz testamenata ili kog drugog raspolaganja na slučaj smrti« (čl. 71. stare a čl. 68. nove numeracije).

3) » Imovinski odnosi između supruga čiji je brak poništen raspraviće se kao u slučaju razvodu braka, pri čemu se prema bračnom drugu koji je u vreme zaključenja braka znao za uzrok ništavosti ima postupati kao prema bračnom drugu čijom je krivicom brak **razveden«[6])** (Član 53 stare, a čl. 50. nove numeracije).

---

1. Misli se na zakonsko nasleđivanje koje reguliše **čl. 27. ZN**.
2. Akcenat je na sankciji prema razvedenom, a ne na nepunovažnosti testamenta bilo kom pravcu.
3. Misli se na postavljanje za naslednika i legatara.
4. To bi mogao biti samo ugovor o nasleđivanju, koji po ZN nije dozvoljen, a OZB to nije prejudicirao.
5. Argumentum a contrario parnica o razvodu prestaje smrću.
6) Član 27. stav 2 tač. 2. ZN to predviđa za slučaj da brak bude poništen posle smrti jednog supruga, ali ne i za života oba supruga.

4) »Nepostojeći brak ne povlači nikakve posledice braka, a **supruzi takvog braka smatraće se kao da nikada nisu bili bračni drugovi**. Izuzetno,[7]) u pogledu bračnog druga koji je znao za nedostatak koji čini brak nepostojećim, oglašenje braka nepostojećim povlači posledice koje nastupaju poništenjem braka«[8]) (Član 38. stare a čl. 35. nove numeracije).

Nakon donošenja Zakona o nasleđivanju zakonodavstvo, teorija i sudska praksa se razilaze, ne samo međusobno, već se i unutar svake od njih stvaraju različita gledišta.

Što se zakonodavstva tiče, istaknimo, da su citirane odredbe unete u prvi doneti tekst OZB. Kao što je poznato, OZB je trpeo brojne izmene, od kojih je poslednja ona posle ustava SFR Jugoslavije iz 1963. godine. Posle tih izmena, zakonodavna komisija Savezne skupštine bila je ovlašćena da izda prečišćen tekst OZB, što je ona učinila u »Službenom listu SFRJ« br. 28/65. U ovom prečišćenom tekstu zadržane su u celosti sve napred citirane odredbe OZB, ali sa novom numeracijom. Iz tog bi se moglo zaključiti, da ovaj organ Savezne skupštine smatra da su te odredbe važeće uprkos donošenju ZN.

U teoriji porodičnog prava ističe se da su citirane odredbe OZB ukinute u pogledu zakonskog nasleđivanja supružnika (čl. 27. ZN), ali da su ostale da važe u pogledu nasleđivanja bračnih drugova po testamentu[9].) Nažalost, sem jednog izuzetka, tumačenje je čisto dogmatsko-egzegetsko. Prof. Dr. M. Mitić nastoji da teoretski objasni ove propise, i kaže: »Testamentalni motivi (animus donandi mortis causa), koji potiču iz činjenice bračne veze i skladnih, harmoničnih odnosa bračnih drugova, dolaze u flagrantan sukob sa činjenicom razvedenog braka i prestankom svih intimnih osećanja vezanih za nekadašnju zajednicu. Ta kolizija između ranijih afekcionih interesa i interesa koji su njima divergentni ulaze u krug onih **pretpostavki koje smatramo redovnim i gotovo za svaki slučaj potpunim i tipičnim**. Tražiti od bračnog druga, koji je delovao u ulozi testatora, da **izričito opoziva svoj testament** postaje suvišno i nepotrebno s obzirom da taj zahtev odstupa od onoga što smatralo **redovnim i normalnim**...« Ovo utoliko pre što testator može biti sprečen činjenicom smrti ili nastalom duševnom bolešću, da u redovnom postupku, obavi akt opozivanja testamenta.[10]) Kasnije, u svom udžbeniku, on to čini na sledeći način: »Zaveštanje između bračnih drugova rezultat je ljubavi i privrežnosti koju supruzi gaje jedan prema drugome. Zbog toga je prirodno predpostaviti da se **nastankom netrpeljivih odnosa prestali dobročini motivi koji su rukovodili testatora da obdari svog supruga**. Otuda, ako testator nije izričito opozvao

7) Reč »izuzetno« upotrebljena je nepravilno.

8) Vidi Dr. M. Mitić: Porodično pravo, Niš, 1969. str. 112. i 120.

9) Dr. Ana Prokop:Komentar OZB, knj. II, Zagreb, 1960. str. 311-312 i 380-383. Dr. V. Bakić: Porodično pravo SFRJ, IV izdanje, Bgd. str. 228. Dr. M. Mitić: Porodično pravo, Niš, 1969. str. 191. Dr. M. Kurdulija: Nevažnost braka, Drugo izdanje Bgd. 1970. str. 139. Dr. A. Finžgar: Dedno pravo, Ljubljana, 1962. str. 112 Dr. Dušan Radoman: Testam nasleđivanje razvedenog bračnog druga, Odvjetnik, br. 7-8/69. str. 173. Dr M. Mitić: Prestanak nasl. prava bračnog druga, Zlornik radova PEF Niš, 1966. str. 106 i sl.

10) Dr. M. Mitić: Prestanak nasl. prava bračnog druga, Zbornik radova PEF Niš Niš 1966. str. 106-107. zagovara zak. opozivanje.

svoj testament pretpostavlja se da je to propustio da učini. U takvom slučaju **zakon zamenjuje njegovu volju pri opozivanju testamenta**«. Dodaje, da testament važi ako je zaveštalac odredio da važi i za slučaj razvoda.[11])

Po drugom gledištu, koje zastupaju teoretičari naslednog prava, navedeni propisi OZB su u celosti prestali da važe donošenjem ZN, ali se ne slažu oko razloga sa kojih su oni prestali da važe.[12]) Oni polaze od toga, da su navedeni propisi OZB **naslednopravnog karaktera** i da ih čl. 27. ZN izričito derogira u pogledu zakonskog nasleđivanja, a da ZN nema propisa o materiji koju reguliše OZB. Ipak, citirani propisi ne važe ni u pogledu testamentalnog nasleđivanja, i to sa razloga: »Prema odredbi člana 1. ZN usvojeno je **načelo jedinstvenosti nasljednog prava, kao i načelo isključive primene odredaba ZN pri ostvarivanju tog prava. Izuzetak od ovih načela predviđen je samo odredbom člana 246. ZN**, prema kojoj ostaju i dalje na snazi samo posebni propisi o nasleđivanju u tom članu navedenih ostavinskih masa kao predmeta nasleđivanja. Kako se prema odredbi člana 242. ZN propisi ZN treba primenjivati na sva nasljedstva koja do dana objave tog zakona nisu definitivno uređena, a čltn 246. ZN ne predviđa nikakvih odstupanja od odredaba ZN u pogledu **osobe ostavioca ili nasljednika,** to se nameće zaključak da su odredbe člana 65. stav 2. i člana 71. stav 2. OZB **kao raniji propisi nasljednopravnog karaktera u cijelosti prestale važiti danom objave ZN. S obzirom na izloženo, preostaje još samo zaključak da razvedeni bračni drug nakon objave ZN ne gubi pravo da i na temelju oporuke, napravljene prije razvoda braka, naslijedi drugog bračnog druga ili dobije druge koristi predviđene za njega u oporuci, ukoliko oporučitelj opozivom ili izmjenom oporuke (član 105-107. ZN) drugačije ne izrazi svoju volju.** Ovo, mutatis mutandis, vrijedi i za slučaj poništenja braka, odnosno za slučaj utvrđenja da je brak nepostojeći«.[13])

Što se sudske prakse tiče, mogu se učiniti dve napomene. Prvo, da je kolebljiva. Drugo, da treba dvojiti pozivanje na citirane propise OZB u procesnom i materijalnopravnom pogledu. Što se prvih tiče, vrlo su brojne odluke vrhovnih sudova (nakon stupanja na snagu ZN) u kojima se oni pozivajt na njih. Pitanje je, međutim, da li je to bilo nužno i u procesnopravnom pogledu, obzirom na propis čl. 20^1-204. ZPP.[14])

Što se materijalnopravnog stava sudske prakse tiče, vrlo je indikativna presuda Vrhovnog suda Srbije, koju je Vrhovni sud Jugoslavije, odlučujući po reviziji, potvrdio iz istih razloga, a oni glase:

»Prvostepeni sud je pravilno utvrdio činjenično stanje, a naime da je testament pok. A. P. sačinjen 18. 2. 1943. godine **istinit** i da ima punu pravnu važnost, jer isti nije od testatora opozvan bilo na koji način. Prema ZN, naslediti se može na osnovu zakona i na osnovu testamenta. Tužilja polaže pravo nasleđa na zaostavštinu A. po osnovu testamenta od 18. 2. 1943.

---

11) Dr. M. Mitić: Porodično pravo, Niš, 1969. str. 191. Ovde se meša error in motivo, falsa causa i prećutno zakonsko opozivanje .

12) Dr. B. Matić: Prestanak zakonskog prava nasleđivanja bračnih drugova, Glasnik Adv. komore APV br. 8/55 str. 10.

13) Dr Milan Kreč-Đuro Pavić: Komentar Zakona o nasljeđivanju Zagreb, 1964. str. 63. Dr. Boris Vizner: Nasljedno pravo, Osijek, 1967. str. 191 i sl.

14) U tom smislu nemačka praksa Dr. H. Brox: Erbrecht, 1966. str. 119.

Testament u pitanju punovažan je, jer ga je zaveštalac napisao svojom rukom i potpisao, a i naznačio datum sastavljanja testamenta. Prema ovome, testament ima punu pravnu važnost. **To što je brak parničara razveden bez značaja je za testamentalno nasleđe**, jer tužena ne traži da nasledi ostavioca po osnovu zakona, koje je pravo tužilje prestalo razvodom braka (član 27. ZN), ali tužena može da nasledi po osnovu punovažnog testamenta, **jer nije nedostojna** da bi u **smislu člana 131. ZN izgubila pravo na nasleđe**. Po nahođenju Vrhovnog suda ne postoji nesaglasnost između člana 65 stav 2. **OZB i čl. 27.** ZN, jer je član 65 stav 2 OZB derogiran ZN kojim je regulisano pravo nasleđa naših građana«[15]

Sa iznetih razloga, postavlja se pitanje, da li navedeni propisi OZB važe **de lege lata**, tj. kao republički zakon budući su članom 16. stav 2. tač. 23. Ustavnog zakona za sprovođenje ustavnih amandmana XX do XLI od 30. 6. 1971. godine (»Sl. list SFRJ« br. 29/71) prestale da važe odredbe OZB kao norma saveznog zakona, osim odredbe člana 26, a Zakonom o primeni odredaba zakona u oblasti društveno-političkog sistema i drugim oblastima, za koje je članom 16. i 17. Ustavnog zakona za sprovođenje ustavnih amandmana XX do XLI određeno da prestaju da važe najdocnije 31. 12. 1971. godine (»Službeni glasnik SR Srbije« br. 51/71) produžena je, između ostalog, važnost ukinutih odredbi saveznog OZB.

Najzad, budući da prestoji donošenje novog republičkog zakona o braku, ovo pitanje se postavlja i kao zakonodavno pitanje de lege ferenda. Odmah istaknimo, da je Nacrt zakona o braku, koji je izradila uža radna grupa republičke komisije, u celosti preuzeo citirane odredbe bivšeg saveznog OZB. (član 67. i 73. Nacrta).

II. Promene na terenu bračnih odnosa, o kojima je reč, najčešće će povući i odgovarajući promenu testiranja u korist bivšeg bračnog druga. Ali, to ne znači da je praktični i teoretski značaj ovog pitanja mali, ili skoro nikakav, kako se to čini u bugarskoj literaturi.[16]) Da to nije tako, svedoče i brojne presude vrhovnih sudova, u kojima se pozivaju na citirane propise OZB.[17]) Mnogobrojni su razlozi, a još više dubiozni motivi, koji dovode do održavanja testamenta uprkos raskidu braka. Prvo, možda zbog toga što zaveštalac ne želi da menja testament. Drugo, što nije bio u mogućnosti da to učini, pa to nije ni pokušao, odnosno pokušao je, ali opozivanje nije dovršio (stradao na putu za sud i sl.) Treće, što je u tome onemogućen od nekog ili što je bio u zabludi da je opozivanje već izvršio, ili u pogledu neke druge okolnosti, isl.

Sigurno je, da odgovor na postavljeno pitanje ne pruža kako dogmatsko-egzegetsko tumačenje citiranih propisa OZB, tako ni usko formalističko tumačenje. Nauka porodičnog prava i nema posebnog interesa

---

15)Odluka VS Jugoslavije Rev. 3633/64 od 15. I. 1965, ZSO knj. X sveska I broj 19

16) Hristo Tasev: Blgarsko nasledstvo pravo, Sofija, 1963. str. 101.

17) Rešenje SVS Rev. 1138/59 od 17. 11. 1959. ZSO IV br. 389. Rešenje SVSRev. 885/59 od 27. 9. 1959. ZSO IV/3 br. 406. SVS Rev. 1534/60 od 30. 12. 1960 ZSO V/3 br. 308. SVS Rev. 1986/61 od 8. 9. 1961. ZSO VI/3 br. 229. SVS Rev. 225/62 od 5. 9. 1962 VII/3 br. 284. VS Jugoslavije Rev. 2432/64 od 16. 9. 1964. ZSO IX/3 br. 317. VS Jugoslavije Rev. 139/66 od 31. 5. 1966. ZOS XI/2 br. 99. VS APV Gž. 1008/62 od 28. 12. 1962. ZSO VII/3 br. 283.

da dublje ulazi u ovu problematiku, sem koliko se tiče posledica razvoda braka. Ustvari, radi se o valjanosti izjave poslednje volje, a to, očito, nije njen problem. S druge strane, ne možemo biti zadovoljni ni stavom teorije naslednog prava i sudske prakse, i to iz sledećih razloga.

Prvo, pogrešno je u istraživanju poći a priori od postavke da su navedeni propisi naslednopravnog karaktera. Za takav zaključak, potrebno je da se izvrši tumačenje zakona. A to je baš ovde sporno. Teoretičari porodičnog prava u nas, a i u nekim drugim zemljama (Code civil i švajcarski ZGB) tretiraju ove propise i materiju u okviru porodičnog prava. A oni su i uzor našem OZB. Zbog toga, treba pobijati stanovište zakonodavca materijalnopravnim argumentima.

Drugo, ako se i prihvati formalnopravna argumentacija, uprkos nepostojanja načela jedinstva naslednog prava danas, ne može se prihvatiti zaključak teorije i sudske prakse, **da izjava proizvodi pravno dejstvo samim tim što postoji.** To je poznata teorija izjave, koja važi samo za pravne poslove prometa a ne i za pravne poslove mortis causa. Nešto novo, u pogledu argumentacije, u prilog tom shvatanju nije izneto, pa su potrebne analize.

Treće, OZB nema motive iz kojih bi se video smisao citiranih propisa pa u nedostatku njihovom, a s obzirom na uporedno zakonodavstvo mogu se postaviti tri alternativna rešenja:

1) Koncepcija sankcije za razvod braka koju su postavili Rimljani a razvio Code civil.

2) Propisati posebna zakonska (dopunska) pravila tumačenja za ovaj slučaj. U ovom smislu, s obzirom na uporedno zakonodavstvo i teoretske stavove, dolaze u obzir:

a) Koncepcija pretpostavljene uslovljenosti odn. ništavosti,

b) Koncepcija prećutnog opoziva, i

c) Koncepcija izjave.

3) Da se za ovaj slučaj ne donose nikakvi posebni propisi, već da se istražuje prava volja ostavioca na osnovu opštih pravila o tumačenju izjava poslednje volje (subjektivni metod tumačenja i benigna interpretatio).

I. KONCEPCIJA SANKCIJE ZA RAZVOD BRAKA

1. Shvatanje rimskog prava

Posebno ćemo ukazati na istorijski aspekt ove koncepcije, jer, smatramo, da je ona prihvaćena, preko Code civil-a, u našem OZB. O tome svedoči formulacija navedenih propisa, po kojima razvedeni bračni drug gubi; uređenje naslednopravnih odnosa zavisno od krivice za razvod, poništaj i proglašenje braka nepostojećim. Toliko je ta opsesija krivice dominantna da se je iz nje izvelo nasledno pravno bračnog druga, uprkos nepostojanju braka (čl. 27 stav 2. tač. 2 ZN) a to, po nekima, važi i kod testamentalnog nasleđivanja, ako nadživeli bračni drug nije znao za razlog koji čini brak ništavim odnosno nepostojećim.

Kršenje monogamnog braka je pojava nastala uporedo sa pojavom tog oblika braka. Robovlasničko društvo, uvodeći ovaj oblik braka iz ekonomsko-klasnih razloga, preduzimalo je i mere za njegovo očuvanje. Shodno ondašnjem primitivnom pravnom gledanju, što je posledica nedovoljno razvijenog pogleda na prirodu i društvo uopšte, smatralo se je, da do kršenja braka dolazi **isključivo krivicom jednog supruga**. Stoga, krivac za razvod se kažnjava. Naravno, te kazne su, prvo, bile brojnije i oštrije prema ženi, kao potlačenoj i nevlasničkoj strani u braku, a ređe i blaže prema mužu. Drugo, prvobitne sankcije su bile isključivo krivične. Preljub žene i neki drugi njeni delikti smatraju se i kažnjavaju kao **javni delikti**. Zbog njih je žena najčešće osuđivana na smrt, telesna sakaćenja i unakaženja, a kasnije na progonstvo i zatvaranje u manastir. Na tom stanovištu stajala su sva antička zakonodavstva o razvodu (Egipat, Vavilon, Asirija, Izrael, Grčka,Rim).[18])

Ipak, isključivo krivična sankcija se vremenom ublažuje tako što se uz njih javljaju imovinskopravne, a takođe i porodičnopravne kazne. Ove poslednje su potiskivale krivične. Tako u starom grčkom (atinskom) pravu muž je mogao da otera ženu kad mu se to svidelo i bez da iznosi razloge, ali je bio dužan da joj vrati miraz i da joj na ime obezbeđenja da 1/3 svoje imovine, a pored toga, bivao je kažnjavan na terenu porodičnopravnih odnosa. Ovo shvatanje preuzeli su i Rmljani (repudiatio).

U Rimu imamo pojavu tri nova elementa, koji sankcijama daju novu formu: pojavu institucionog testamenta, jak moralni pad društva a posebno porodice i pojavu hrišćanstva kao državne vere.

Što se testamenta tiče, već Zakonik dvanaest tablica iz 450. godine pre naše ere pominje testament, ali se osnovano smatra da se je institucioni testament, tj. testament u modernom smislu reči, pojavio negde oko 1 — 2 veka pre naše ere, tj. posle punskih ratova. Rimljani nisu bili teoretičari već praktičari, pa su u raspolaganju testamentom videli dobročino davanje. Otuda, mnoga pravila za poklon, naročito u pogledu motiva i kauze, protegli su na testament. Individualističkom i utilitarističkom mentalitetu Rimljana odgovaralo je shvatanje, da je obligacija sredstvo da se postigne određeni cilj.[19]) Zbog toga, nisu nalazili osnova za činjenje poklona, jer su u njemu videli neprivredni, neposlovni posao. Zato je čitavo njihovo zakonodavstvo nepoverljivo prema poklonu, a često ga zabranjujući, jer je u njemu videlo zloupotrebu, naročito prema nužnim naslednicima. Još uvek patrijarhalnom mentalitetu odgovaralo je shvatanje da otac porodice treba da stiče za sebe a da stečeno ostavi svojoj porodici. Zato nema potrebe da čini poklone svojima, kad će oni posle smrti to takođe besplatno dobiti. Ovakav stav izražen je već u lex Cincia de donis et numeribus (204. godine pre naše ere) koji zabranjuje prekomerne poklone (mera nam nije poznata) a od zabrane izuzima samo izvesna lica (exceptae personae), kao što su bra-

---

18) Detaljnije vidi Dr. Marko Mladenović: Razvod braka, Savremena adminictracija, Beograd, 1964. str. 17 i sl. i str. 145 i sl.

Henri Capitant: De la cause des Obligations (Contrats, Engagment unilateraux, Legs) Trosiéme edition, Paris, 1927. s. 19, 20) Henri Capitant, cd. str. 119 i sl.

19) Henri Capitant: De la cause des Obligations (Contrats, Engagment unilateraux Legs) Troisiéme édition, Paris, 1927. s. 19

čni drug, srodnici i bliski prijatelji.[20]) Kasnije, Agustovim ženidbenim zakonima bio je zabranjen poklon između bračnih drugova, sem ako se radi o donatio propter nuptias (obezbeđenje izdržavanja) ili ako su predviđeni za slučaj raskida braka, ali su se i ovakvi pokloni mogli u svako vreme opozvati. Sa pojavom hrićanstva i njegovog uticanja, počinje da se gleda drukčije ali samo na poklone učinjene u dobročine i religiozne svrhe. Justinijanovo pravo ponovo proglašava ništavim poklone između supruga, a favorizuje poklone u religiozne i dobročine svrhe.[21]) Osnovni zaključak je, da su Rimljani za poklon tražili opravdan razlog (donationis causa) ili bolje poznati nam termin animus donandi, tj. nameru da se neko besplatno nagradi.

Shodno poklonu, za testiranje u nečiju korist tražio se animus testandi, tj. volja odnosno namera da se testira u nečiju korist, kao i volja ili, bolje reći, razlog da se neko obdari (animus donandi).

Da je rimsko robovlasničko društvo doživelo veliki moralni pad na početku nove ere govore mnoge reforme koje preduzimaju rimski carevi. Poznati su Avgustovi ženidbeni zakoni. Međutim, novu eru u ovoj borbi za očuvanje braka i preuređenje društva na novim načelima, pretstavlja pobeda hrišćanstva. Hrišćansko učenje o braku je zasnovano na nerazrešivosti braka. Po Mateju, razvod je dopušten samo zbog preljube. Pod uticajem ovog učenja, već prvi rimski hrišćanski car Konstantin, svojom konstitucijom iz 331. godine naše ere (Cod. Theod. 3. 18. 1.) zabranjuje svojevoljni razvod braka (repudiacio), a razvod dopušta samo u zakonom određenim slučajevima (iusta causa) a to su nastavili drugi carevi, tako da se formira sledeći sistem kazni:

a) Ako je žena kriva za razvod braka gubila je pravo na povraćaj miraza (dos), tako da je ovaj ostajao mužu. Ako nije imala miraz, onda gubi jednu četvrtinu (1/4) svog imanja, ali nikako, više od 100 funata zlata, a ako bi se dokazalo brakolomstvo s njene strane, ova kazna se povećavala na jednu trećinu (1/3) njene imovine.

b) Ako je muž kriva strana, gubi u korist žene, pored njenog miraza i donatio propter nuptias (imovinsko osiguranje obećano ženi za slučaj njegovog osiromašenja, prestanka braka njegovom krivicom ili ranije smrti). Ako muž nije dao ženi taktvo obezbeđenje, onda je kaznom bila pogođena jedna četvrtina (1/4) njegovog imanja, s tim da ona ne može biti veća od 100 funata zlata, a jedna trećina (1/3) imanja ako je ženu lažno otpužio za brakolomstvo ili kad joj je izdržavanjem jedne naložnice dao povod za razvod braka.

c) Svaki razvedeni, a po nekima samo krivi, bračni drug, gubi usled razvoda pravo na poklone, a takođe i na sve ono što mu je zaveštano testamentom od strane drugog bračnog druga. Prema tome, što se zaveštanja tiče, ona dejstvuju samo pod uslovom da u momentu smrti zaveštaoca postoji punovažan brak[22].)

---

20) Henri Capitant, cd. str. 119 i sl.

21) Institution (Geschichte und System des römischen Privatrechts) von Rudolph Sohm, Siebente Auflage, bearbeitet von Ludwig Mitteis, herausgegeben von Leopold Wenger, München und Leipzig, 1923. str. 227-228. Traité pratique de Droit civil francais par Marcel Planiol-Georges Ripert, Tome V. 1957. Paris, str. 2.

22) Sohm-Mitteis-Wenger, cd. str. 524. Arndts: Pandekten, prevod, str. 1067. i sl. Dr. B. Eisner-Dr. M. Horvat: Rimsko pravo, Zagreb, 1948. str. 494. i sl.

Najbliže shvatanju Rimljana odgovara da za slučaj pada braka padaju istovremeno i dobročina davanja u korist bračnog druga. U tome treba videti ne samo kaznu, već i shvatanje o uskom tumačenju dobročinih davanja, tj. da dobročina davanja u ovakvim situacijama nemaju razlog (causa). Stoga, oni protežu sankcije na takva davanja **ne praveći pri tom nikakve pretpostavke o manljivosti volje zaveštaoca, već predviđaju gubitak ovih prava neposredno kao kaznu, tj. kao sankciju za manifestovano antidruštveno ponašanje.** Naravno, to je tipična rimska imovinskopravna sankcija, a krivog su stizale i isključivo porodičnopravne sankcije.[23])

Pošto se radi o imovinskopravnoj kazni na terenu porodičnog prava, to je ova kazna, usled kauzalnog a ne specijalističkog tretiranja zakonodavne materije, smatrana kaznom i ustanovom porodičnog prava. Na području nasleđivanja, odnosno testamenta, ona je imala samo nejasno refleksno dejstvo. U ovom pravcu rimski pravnici su konstruisali ustanovu **testamenti factio passiva**, sposobnost za sticanje po testamentu. Ova sposobnost se je sastajala iz **pravne sposobnosti** (testamenti factio passiva stricto sensu), tj. sposobnost biti testamentom postavljen za naslednika ili legatara i **faktičku sposobnost** (ius capiendi) tj. sposobnost da se primi ono što je u korist nekog zaveštano.[24]) Zato, **rimski pravnici, strogo su odvajali ovu ustanovu od manljivosti volje i opoziva testamenta.**

2. Perte des avantages matrimonniaux Code civil-a

Francuski Code civil iz 1804. godine u potpunosti sledi izneto rimsko shvatanje. Ovu materiju zakonodavac locira u odeljku III »Dejstva razvoda braka«, tj. tretirajući je kao ustanovu porodičnog prava. **Polazeći od shvatanja razvoda braka kao sankcije za povredu bračne dužnosti[25]), predviđa** za krivog bračnog druga trojake sankcije:

a) Za krivog bračnog druga nastaje obaveza da pruži izdržavanje drugom bračnom drugu (art. 301. stav 1. i 2.)

b) Za krivog bračnog druga nastaju sankcije na terenu porodičnopravnih odnosa u užem smislu (art. 384 i 386) i

c) Krivog bračnog druga pogađa **gubitak svih bračnih prednosti (koristi), tj. porte des avantages matrimoniaux** (art. 299. stav 1), u slučaju rastave od stola i postelje gubitak svih prava iz poklona, a razvedenog bračnog druga i gubitak svih **koristi**[26]) iz testamenta i ugovora o nasleđivanju (»institution contractuelle«), dopuštenog u francuskog pravu samo između supruga. Pod koristima u smislu ovog propisa misli se na postavljenje naslednika testamentom ili ugovorom o nasleđivanju i na određivanje legata.

U francuskoj teoriji, jednodušna je ocena, da u citiranim odredbama Code civil-a treba videti jednu civilnu kaznu **(une pénalité civile)**, koja pogađa bračnog druga krivog za razvod. Ovu misao ništa jasnije ne ilu-

---

23) Sohm-Mitteis-Wenger, cd. str. 227 i 514. i sl.

24) Živko Milosavljević: Rimsko privatno pravo, Knjiga III. Nasledno pravo, Beograd, 1900., str. 70-73.

25) Dr. M. Mladenović cd. str. 145-125.

26) Eto najjasnijeg objašnjenja odakle reč »korist« u napred citiranim propisima OZB.

struje, već sam propis art. 300. Code civil-a, po kome: »Bračni drug koji je izdejstvovao razvod zadržava koristi za njega učinjene od drugog bračnog druga, bilo da su one stupulirane recipročno ili da recipročnosti (uzajamnosti) nije bilo mesta«.[27] [28])

Poput Rimljana, ni francusko zakonodavstvo, teorija i sudska praksa, ne polaze od neke pretpostavke o poslednjoj volji zaveštaoca, niti od neke pretpostavljene volje za opoziv testamenata. **Radi se neposredno o kazni prema krivcu.**

3. Kazne na području AGZ

Austrijski građanski zakonik iz 1811. godine karakteriše činjenica, da je prvobitno normirano stanje znatno izmenjeno kasnijim izmenama i drugo, da ovom pitanju nema jednu, već više propisa i stavova:

a) Prema propisu § 543. koji nije menjan, lica koja su pred sudom priznala brakolomstvo (Ehebruch) ili rodoskrvnuće (Blutschande), ili je to za njih dokazano, ne mogu se uzajamno nasleđivati po izjavi poslednje volje Brakolomstvo mora biti utvrđeno u presudi o razvodu braka, a u tom slučaju nema smetnje da se ovakva lica nasleđuju po osnovu zakona.[29]) Tome odgovara propis § 9 Ehegesetz.[30]) Prema zakonskoj terminologiji, radi se o uzroku nesposobnosti nasleđivanja (Ursachen der Unfähigkeit), a to je i naslov pred citiranim paragrafom. Međutim, u teoriji ne postoji slaganje o prirodi ovog propisa. Prema jednom starijem gledištu, koje se poklapa sa zakonskim stavom, radi se o nesposobnosti za nasleđivanje, tj. o nedostatku testamenta factio passiva[31].) Prema novijim gledištima, međutim, radi se o osnovu nedostojnosti (Erbunwürdigkeitsgrund) [32].)

b) U odeljku o ženidbenim ugovorima, reguliše se sudbina ugovora između supruga na sledeći način (§ 1266): »Ako je razvod braka (§§ 115 i 133) dozvoljen po zahtevu oba supruga, zbog njihove nepremostive mržnje, tada ženidbeni ugovori, ukoliko nije drukčije bilo ugovoreno (§ 177) prestaju za obe strane. **Ako se brak razvede sudskom presudom, to nekrivom bračnom drugu pripada ne samo potpuno zadovoljenje, već od trenutka razvoda, već mu pripada i sve ono, što mu je bračnim ugovorima bilo obećano za slučaj** nadživljenja. Imovina koja je bila privržena zajednici dobara, deli se kao kod smrti, **a pravo iz jednog ugovora o nasleđivanju ostaje za nekrivog bračnog druga punovažno.** Zakonsko nasleđivanje (§§ 757-759) ne može **razvedeni** a istovremeno krivi bračni drug uslovljavati«.

---

27) Traité de Droit civil d'aprés Planiol par Georges Ripert et Jean Boulanger, Tome preimer, Paris, 1956. str. 597-601. Tako i Planiol-Ripert: Traité élémentaire de Droit civil, Tome premier, Paris, 1928. str. 427. i sl. Planiol-Ripert. cd. TomeV. str. 452. i sl. str. 934. Morandiére: Droit civil, Tome IV, Dalloz, 1965. str. 164-165. i 589. Zašto Francuskoj treba novi građanski zakonik? — Arhiv, 1956. str. 241.

28) Ferid-Firsching, cd: Frankreich, Band II, str. 70. zovu to opozivom testamenta

29) Dr.Franz Gschnitzer: Erbrecht, Wien, 1964. str. 46.

30) Rimsko shvatanje da se za naslednika ne mogu testamentom postavljati supruzi čiji je brak rodoskrvnjenje, među sobom i prema svojoj deci.

31) Commentar zum österreichischem allg. bürg. Gesetzbuche von Dr. Moritz von Stubenrauch, Sechste Auflage, bearbeitet von Dr Max Schuster v. Bonot und Karl Schreiber, Erster Band, Wien, 1892. str. 704.

32) Dr. F. Gschnitzer, cd. str. 45-47.

U austrijskoj teoriji i sudskoj praksi smatra se da ugovor o nasleđivanju biva ugašen (erlöschen) u vezi sa razvodom, poništenjem i proglašenjem braka nepostojećim. Ipak, po § 1266 (treća rečenica) nekrivo razvedeni bračni drug »zadržava pravo iz ugovora na slučaj smrti«, tj. on može pravo iz ugovora o nasleđivanju utužiti, ako krivca nadživi a **krivi bračni drug ne može postavljenje za naslednika opozvati, čak i kad bi to mogao i hteo.** Isto vredi za pretežnog (überwiegend) krivca prema manje krivom bračnom drugu. Posledice poništenja su iste kao kod razvoda (§ 42 EheG). Takođe, kod proglašenja braka nepostojećim nastupaju za nekrivog bračnog druga dejstva razvoda, ako on nije znao za posledice nepostojanja braka (§ 31. Ehegesetz).[33])

Međutim, ovi propisi AGZ koji se odnose na ugovor o nasleđivanju **nisu primenjivi na testament.** Razlog za to je veoma razuman i pravno logičan: **ugovor o nasleđivanju nije jednostrano opoziv, dok je to slučaj sa testamentom.** Isto važi i za zajednički testament. Pojedinačni ili zajednički testament ne mogu opstati u slučaju § 543. (analogija sa condictio causa data non secuta). Zbog toga, AGZ nema specijalnih propisa o sudbini testamenta u ovakvoj situaciji. Ali, u sumnji podupire gledište o dejstvovanju testamenta, samim tim što nije opozvan (§ 575: »**Po zakonu izjavljena poslednja volja ne može izgubiti svoju važnost usled docnije nastupelih prepreka«**). Međutim, ovo pravilo nije apsulutno. U svakom pojedinom slučaju se ima tumačenjem pronaći prava volja zaveštaoca uz primenu subjektivnog metoda tumačenja (Willensdogma) i načela o benigna interpretatio. Može se raditi o zabludi o motivu, i na sudu je, ako je to osporeno, da pomenutim metodama ocenjuje da li je zajednički ili pojedinačni testament proizveo dejstvo.[34])

4. Preventivna sankcija švajcarskog ZGB

Prema propisu art. 154. stav 3. švajcarskog ZGB iz 1907. godine, razvedeni bračni drugovi nemaju jedan prema drugome nikakvo zakonsko nasledno pravo i nemaju nikakav zahtev iz bračnog ugovora ili raspolagaganja za slučaj smrti, koja su sačinjena pre razvoda braka. Isto dejstvo proizvodi ništavost i proglašenje braka nepostojećim (art. 134. stav 2). Sve ove odredbe su porodičnopravnog karaktera. Radi se o sporednim posledicama razvoda braka. Kažnjavaju se oba bračna druga, pa je ovde sankcija preventivnog karaktera. Naravno, to nije stav švajcarske teorije, već zaključak koji se nužno nameće, s obzirom na navedene i druge argumente.

U vezi s ovim propisima, u teoriji govori se **o stavljanju naredbe poslednje volje van snage u širem smislu,** pa se razlikuju slučajevi:

a) stavljanja van snage naredbe poslednje volje za života ostavioca. Ovde spada opoziv (Widerruf), poništenje od strane ostavioca i poništenje na drugi način bez mogućnosti ponovnog uspostavljanja (art. 509. ff), istekom vremena u slučaju usmenog testamenta (art. 508), **razvodom, poništenjem i proglašenjem braka nepostojećim (art. 134. stav 2 i art. 154. stav 3),** prethodnom smrću naslednika ili legatara (art. 542, 543 stav 2), propašću zaveštane stvari.

---

33) Dr. F. Gschnitzer, cd. str. 41-42.
34) Dr. F. Gschnitzer, cd. str. 43.

b) Stavljanja van snage po smrti ostavioca, kao što su odbijanje nasleđa (art. 572. stav 2), proglašenjem nevažećim (art. 519 ff), nesposobnošću i nedostojnošću za nasleđivanje (art. 540), nastupanjem ili nenastupanjem uslova.[35])

5. Naše i bugarsko pravo

U grupu propisa inspirisanih koncepcijom o sankciji spadaju i napred citirani propisi našeg OZB, o kojima će kasnije detaljnije biti reči.

Isto rešenje, kao i naš OZB, sadrži bugarski Zakon o licima i porodici od 9. 8. 1949. godine, koji u članu 50. propisuje: »Posle razvoda bivši bračni drugovi nisu više jedan drugom naslednici i **gube sve koristi iz raspolaganja za slučaj smrti, koje je ranije bilo sačinjeno**. Iste posledice nastupaju takođe ako osnovanost tužbe po čl. 48. posle smrti tužioca bude utvrđena«. A član 48. istog zakona propisuje: »Pravo razvod zahtevati ne prelazi na naslednike. Ali oni mogu produžiti podignutu tužbu za utvrđenje njene osnovanosti, ako je osnov tužbe krivica preživelog bračnog druga«.

U bugarskoj teoriji, u vezi s ovim propisima, govori se o »otpadane za zaveščanieto«, i argumentiše: »**Motiv, da se sačini zaveštanje, proizašao je iz okolnosti, što je obdareno lice suprug zaveštaoca.** Tekst člana 50. Zakona o licima i porodici sadrži pretpostavku, da zaveštalac ne bi obdario lice, koje mu više nije suprug. Razvod, kao rezultat dubokog rastrojstva braka, obično stvara neprijateljske odnose među bivšim supruzima i neprirodno bi bilo pri takvoj nastupeloj izmeni odnosa među njima da se ostavi na snazi sačinjeno zaveštanje. **Razume se, takva pretpostavka je oboriva.**[38])

6. Kritika koncepcije sankcije

Prvo, da razjasnimo na šta je usmerena sankcija. Dolaze u obzir dve mogućnosti:

a) Sankcija pogađa krivog bračnog druga (koncepcija jednostrane krivice) ili oba bračna druga bez obzira na krivicu (pretpostavljena obostrana krivica), i to, u oba slučaja, **zbog povrede braka kao društvene i pravne ustanove**. U ovom slučaju, radi se o sankciji u objektivnom smislu, što i odgovara ovoj koncepciji.

b) Sankcija se može shvatiti i u tom smislu, da ona pogađa krivog bračnog druga **zbog njegovog protivpravnog ponašanja prema svom bračnom drugu** (koncepcija jednostrane krivice), ili da se pođe od pretpostavke da je raspad braka rezultat obostrane krivice (obostrana ili uzajamna krivica i sankcija).

---

35) Das schweizerische Zivilgesetzbuch (Eine systematische Darstellung mit Berücksichtigung der Rechtsprechung des Schweizerischen Bundesgerichte von Dr Peter Tuor, Achte, vereinigte und ergänzte Auflage, bearbeitet von Dr Bernhard Schyder herausgegeben von Dr Peter Jäggi, Polygraphischer Verlag, AG Zürich, 1968. str. 147. i 350. Ferid-Firsching, cd. Schweiz, Grundzüge, str. 66.

38) Hristo Tasev: Blgarsko nasledstveno pravo, Sofija, 1963. str. 101.

Sankcija u ovom drugom smislu nije prihvatljiva, jer je ona vrlo bliska i bila bi **konzumirana nedostojnošću.**[39])

Drugo, u osnovi kazne za razvod braka stoji primitivno shvatanje o krivici za razvod braka, koje je preuzela hrišćanska crkva, i postavila dogmu o nerazrešivosti braka, iz čega neminovno proizlazi shvatanje o razvodu braka kao sankciji. Danas je opšte prihvaćeno da je brak razrešiv, a u teoriji i zakonodavnoj praksi postoji trend u pravcu shvatanja razvoda kao leka u nesrećnim situacijala ili se prihvata objektivni kriterijum pri proceni da li treba brak razvesti.[40]) Takvoj koncepciji razvoda, strana je i svaka pomisao na sankciju za razvod braka.

Treće, lični i porodični odnosi bračnih drugova moraju se lučiti od njihovih imovinskih odnosa. Ako to nije činila primitivna pravna nauka u antičkom društvu, današnja pravna nauka izgradila je čitav niz načela za regulisanje jednih i drugih odnosa. Na terenu ličnih i porodičnih odnosa, postoji autonomija volje, ali je za te odnose karakteristična primena ius cogens, dok na terenu imovinskih odnosa dominira načelo autonomije volje, a u skladu s tim i sasvim drukčija pravila o interpretaciji pravnih poslova. Do kakvog pravnog apsurda dovodi koncepcija sankcije, najbolje se može videti u slučaju ništavog i nepostojećeg braka. Tako, **učesnici (a ne bračni partneri kako to kaže OZB) u nepostojećem braku smatra se da nikad nisu bili bračni drugovi, ali uprkos nepostojanja bračne veze, učesnik u takvom odnosu ostaje zakonski naslednik po osnovu bračne veze i stiče pravo na koristi iz testamenta od tobožnjeg bračnog druga, ako je posle smrti jednog učesnika brak proglašen nepostojećim, a nadživeli učesnik nije znao za razloge koji čine brak ništavim odnosno nepostojećim** (argumentum a contrario iz propisa čl. 27. stav 2. tač. 2. ZN) i napred citirani propisi OZB. Za sticanje naslednog prava u ovom slučaju, ističe se u teoriji, **dovoljna je samo savesnost i poštenje**, što je takođe pravni apsurd.[41])

Četvrto, uprkos tome što je kazna nedopustiva, shodno modernom shvatanju o razvodu kao leku i kao objektivnoj nužnosti u interesu oba partnera, može se i samostalno od toga shvatanja, postaviti pitanje o tome, da li ovakva kazna može da ostvari svoj zadatak, i odmah dodajmo, koji **zadatak.** Naše socijalističko društvo, prihvatajući marksističko-lenjinističko učenje o društvenim odnosima, o njihovom istorijskom toku i menjanju, i o ulozi i razvoju čoveka kao društvene jedinke u tom sklopu, **ističe u prvi plan potrebu društvenog razvoja i preuređenja u pravcu jačanja socijalističkih odnosa i usmeravanja društva ka ostvarenju komunističkog društva. Samo takvo buduće društvo, u kome neće biti nikakvih oblika eksploatacije čoveka po čoveku, a time niti kakvi oblici zavisnosti od drugoga, samo takvo društvo u kome će, kako kaže Engels vladati »carstvo slobode«, može da konačno otkloni slabosti braka, nastale u klasnom društvu i u uslovima tog**

---

39) Gschnitzer, cd. str. 15

40) Vidi detaljnije Dr M. Mladenović, cd. str. 138 i sl. str. 164. i sl.

41) Dr M. Mitić, cd. str. 112. kaže: »Na ovaj način savesnost i poštenje u pravu, pri punovažnom osnovu u momentu sticanja, postaju u ovom slučaju, jedan od načina za zasnivanje imovinskih prava«. Ali, to je potpuno apsurdna primena pravila o pravnim poslovima inter vivos, i to teretnim poslovima, na pravne odnose mortis causa.

društva, sa svim njegovim manama. Naše socijalističko društvo, načinilo je veliki korak u tom pravcu, i svakim danom ga čini, sa razvojem socijalističkih odnosa i ekonomskim snaženjem. Zato, kazna na ovom terenu nije potrebna ni kao osnovna a ni kao neka dodatna mera, jer je ona anahronizam.

II. KONCEPCIJA PRETPOSTAVLJENE USLOVNOSTI ILI NIŠTAVOSTI

1. Koncepcija nemačkog BGB

U osnovi, rimsku koncepciju sledi i BGB, samo što propise locira u okvir naslednopravnih propisa, konkretnije u otseku o testamentima. Prema propisu § 2077. stav 1. BGB raspolaganje poslednje volje, kojim je ostavilac obdario svog bračnog druga, je nedejstvujuće (unwikrsam), ako (wenn) bi pre smrti ostavioca brak bio poništen ili bude razveden. Razvodu braka se izjednačava, ako je ostavilac, pre svoje smrti, bio ovlašćen da tuži za razvod braka zbog krivice drugog bračnog druga i tužba za razvod ili za ukidanje bračne zajednice je bila podignuta, **ukoliko bi se u slučaju razvoda ili poništenja braka nadživeli bračni drug smatrao krivim.**[42])

Raspolaganje poslednje volje, kojim je ostavilac svoga verenika obdario, je nedejstvujuće, ako veridba pre smrti ostavioca bude raskinuta (§ 2077. stav.2).

Raspolaganje nije nedejstvujuće, ako je utvrđeno da je njega ostavilac za svaki slučaj namenio (stav 3).

Prema propisu § 2268. stav 1. »Zajednički testament je u slučaju § 2077. celim svojim sadržajem nedejstvujući«, a prema stavu 2. istog člana: »Ako je brak pre smrti ostavioca razveden ili stoje pretpostavke § 2077 stav 1. rečenica 2. (neokončana parnica za razvod), to raspolaganja ostaju utolika nedejstvujuća, ukoliko se prihvati, da su ona i za ovaj slučaj bila naređena«.

Najzad, prema propisu § 2279 stav 2: »Propisi § 2077. vrede za ugovor o nasleđivanju samo utoliko ukoliko, nije njime neko treći obdaren«[43])

Navedeni propisi BGB izazivaju nesporazume i polemiku, kako unutar teorije, s jedne strane, tako i sudske prakse, s druge strane.[44]

Mišljenja u teoriji, o prirodi propisa § 2077. se razilaze. Postoje dve koncepcije: koncepcija pretpostavljene uslovnosti i koncepcija pretpostavljene ništavosti. Ovaj spor nije novog datuma. Još u projektu I nemačkog građanskog zakonika bilo je zastupljeno gledište da se u ovakvim slučajevima radi o zabludi u motivu (Motivirrtum), pa je u tom slučaju bilo predviđeno pobijanje, a ne nedejstvovanje raspolaganja. To je međutim, u BGB zamenjeno iznetim rešenjem.[45])

---

42) Poslednja podvučena rečenica dodata je DVO zum Ehegetz vom 27. 7. 1938. pa je protegnuta i na Austriju. Interesantno je, da se ovde traži krivica, dok se u prvom slučaju to ne traži.

43) I ovo rešenje je vrlo interesantno, jer motiv za obdarenje trećeg može takođe biti brak ili veridba sa ugovaračem.

44) Enneccerus-Kipp-Wolff: Lehrbuch des Bürg. Rechts, V Band Theodor Kipp: Erbrecht, 12 izdanje, prerađeno od Dr. H. Coinga Tübingen, 1965. str. 103.

45) Dr. Hans Brox: Erbrecht, 1966. Köln-Berlin-Bonn-München, str. 59 i sl.

Koncepciju uslovljenosti, ma da ne uvek kategorički, zastupaju poznati nemački pravnik- teoretičar Dernburg, Theodor Kipp, Helmut Coing, Hans Brox, a to je, izgleda, i mišljenje sudske prakse. Po shvatanju ovih teoretičara uslov ne mora izričito biti naveden u raspolaganju poslednje volje. On može proizlaziti iz sadržine poslednje volje. Isto tako , uslov može da propiše zakonodavac[46]) i tada imamo **zakonsku pretpostavku uslovljenosti raspolaganja.** Raspolaganje je ovde uslovljeno od valjanosti, trajanja ili ostvarenja braka u momentu delacije (»wenn die Ehe. . . . . .aufgelöst worden ist«.[47])

Nasuprot prednjim shvatanjima, Dr. Heinrich Lange, tretira ovo pitanje u odeljku o ništavosti poslednje volje i kaže da se ovde radi o pretpostavljenoj ništavosti (mutmassliche Nichtigkeit) i to zbog zablude, koja je osnov ništavosti raspolaganja. Međutim, kako se u § 2078. tretira zabluda, pa i zabluda o motivu (stav 2), on kaže da je ovde uzrok zablude javan (offensichtlich), i da zakonodavac nasledničima prištedjuje pobijanje i atak na uspomenu ostavioca, i polazi od toga da zaveštalac sigurno nije više hteo takvo raspolaganje, tj. polazi od početne ništavosti raspolaganja, pozivajući se pri tome na §§ 779,118 i 1949. stav 1. BGB, ističući da se i ovim propisima hoće da sprovede prava volja ostavioca.[48])

U praksi nemačkih sudova prihvata se, ili bolje rečeno, naginje, uslovljenosti raspolaganja, ali isto tako, da se za svaki slučaj ima iznalaziti prava volja ostavioca u smislu propisa § 133 (subjektivni metod tumačenja poslednje volje) i sa prihvatanjem blagonaklonog tumačenja (benigna interpretatio, favor testamenti) propisanog § 2084. BGB. Zato ona ne polazi od neke apriorne pretpostavke. Dalje, u sudskoj praksi se ističe, da se kod ocene valjanosti dvostranog (u smislu postavljanja na naslednika) ugovora o nasleđivanju ne može pozivati na savesnost i poštenje, i to neposredno u vezi sa § 2077. BGB. Najzad, spor je o tome, u kome postupku, postupku za izdavanje naslednog posvedočenja (Erbscheinsvehfahren) ili od parničnog suda u naslednoj parnici, da se raspravlja o krivici nadživelog bračnog druga, kad je zaveštalac u toku parnice umro.[49])

Koliko su ova opredelienja u nemačkoj teoriji relativna, svedoči okolnost da zastupnici citiranih gledišta, imaju i dodatna mišljenja o propisu § 2077. BGB. Tako napr. Coing, govoreći o pobijanju raspolaganja zbog nedostatka volje (§ 24) kaže da je jedan slučaj neznanja ostavioca o budućim okolnostima i onaj u § 2077. usled kasnijeg otpadanja braka odnosno veridbe, ali da zakon ovde ne predviđa pobojnost, već nedejstvovanje,[50]) a i argumentacija Brox-a, u izvesnom delu, je u tom smislu,[51]) dok Lange, uprkos gledišta o nedostatku volje zaveštaoca, u odjeku o nedostojnosti, ističe, da zakon jednim drugim putem uvodi nedostojnost, pošto se u smislu § 2077.

---

46) Većina pisaca ističe da je ovo protivno načelo o ličnom sastavljanju testamenta i cele njegove sadržine od samog zaveštaoca, koje proklamuju §§ 2064 i 2065 BGB

47) Dr. Heinrich Denrburg: Deutsche Erbrecht, Halle a. S. 1905. str. 129. i sl. Kipp-Coing, cd. str. 111 i sl. 120 i sl. i 165. Dr. Hans Bartholomeyczik: Erbrecht, München, 1968. str. 112 i sl. i 142 i sl.

48) Dr. Heinrich Lange: Lehrbuch des Erbrecht, München und Berlin, 1962. na mnogo mesta a naročito str. 372-373.

49) Brand/Kleef: Die Nachlasssachen in der gerichtlichen Praxis, Berlin-Göttingen-Heidelgerg, 1961. str. 167, 190, 200, 330 i 353.

50) Kipp-Coing,cd. str. 120 i sl.

51) Dr, Hans Brox, cd. str. 59 i sl.

raspolaganje u korist bračnog druga proglašava nedejstvujućim.[52]) Najzad, Ferid-Firsching, u svom čuvenom delu, u odeljku koji se odnosi na nemačko pravo, uopšte ne tumače § 2077. BGB. Oni ističu, da između uređenja testamenta i otvaranja nasleđa mogu nastati promene u ličnosti obdarenog, kao i u predmetu raspolaganja. U takvom slučaju dokučiva je samo hipotetična volja ostavioca, tj. šta bi on, prema nameri u trenutku sačinjavanja testamenta, preduzeo, ukoliko bi on pretpostavljao docnije nastupelu promenu okolnosti. I pod znakom čuđenja navede: »Paralelno sa ugovornim pravom: clausula rebus sic stantibus-Wegfall der Geschästsgrundlage!«.[53])

2. Relativna ništavost u SAD

Pobojnost odnosno relativnu ništavost raspolaganja imamo u nekim državama SAD, ali u dva različita pravca.

Prvo, statutes nekih država delimično sleđe engleski Wills Act, 1837. pa se može zahtevati poništaj testamenta sačinjenog pre zaključenja braka u Arizoni, Conn., Illinois., New York., N. D., Minnesota, Oregon. U nekim državama SAD, kao što je slučaj u Kansasu i Marilandu preživeli bračni drug može zahtevati poništaj testamenta, koji je sačinio bračni drug pre zaključenja braka, samo ako ima potomstva sa njim.

Drugo, u nekim državama SAD i razvod braka dovodi do opoziva testementa, kao što je to slučaj u Ark., Georgia, Indiana, Kansas, Minnesota, N.C., Pensylvania, Texas, Washington.[54])

3. Kritika pretpostavljene uslovnosti odn. ništavosti

Koncepcija o pretpostavljenoj uslovnosti raspolaganja u korist bračnog druga odnosno verenika je neprihvatljiva, jer **uslove treba da postavlja sam zaveštalac**. Ako zakonodavac hoće to da čini, onda on postavlja posebna pravila tumačenja, za raspolaganja poslednje volje.[55]) pitanje je, da li je takvo tumačenje, s obzirom na testament kao strogo lični i nekauzalni pravni akt, potrebno. Ovo tim više, kada postoje pravna pravila o tumačenju poslednje volje. I BGB ima takva pravila:

a) u § 133. BGB pravilo u subjektivnom metodu tumačenja,

b) u § 2084. BGB pravilo o blagonaklonom tumačenju raspolaganja (benigna interpretatio, favor testamenti).

Pored navedenih pravila, i uprkos njima, postavljati i pravila o uslovljenosti raspolaganja, nije dopustivo, **bez da se navedena pravila i principi o raspolaganjima poslednje volje ne dovode u pitanje.**

Koncepcija o zabludi, u konkretnom slučaju (error in motivo, falsa causa), ni kao zakonsko interpretativno pravilo o pretpostavljenoj ništavosti, neprihvatljivo je, kako za nemačko pravo, tako posebno i za naše pravo.

---

52) Dr. H. Lange, cd. str. 57. primedba 4.

53) Ferid-Firsching, cd. Deutschland, Band I str. 134.

54) Ferid-Firsching, cd. Band III US str. 131-133. Atkinson: Wills, 6-to izdanje str. 422.

55) Svi citirani nemački pisci slažu se da se u slučaju § 2077. radi o posebnim pravilima tumačenja, a ne o nekim dopunskim pravnim normama.

U § 2078. BGB, dakle onom koji odmah sledi iza slučaja koji razmatramo, predviđen je uticaj zablude, pa i zablude u motivu, kod raspolaganja poslednje volje. Zbog toga, nema razloga ni nemački zakonodavac, jer se to protivi pravnoj logici i tehnici, da jedno isto pitanje dva puta normira, i to na različite načine. Pokušaj Langea da pokaže, kako se u slučaju § 2077. radi o očevidnoj zabludi, a da to nije i u slučaju predviđenom u § 2078. BGB nije prihvatljiv i opravdan, **jer, da li je zabluda očigledna ili nije, treba da ocenjuje sud u svakom pojedinom slučaju a ne zakonodavac, a drugo, kakvog je pravnog značaja stepen očiglednosti, kad svaka zabluda, u slučaju da postoji, dovodi do manljivosti volje.** Prema tome, nema nikakvog pravnog rezona da zakonodavac posebno normira »očiglednu i neočiglednu zabludu«, već to treba da bude predmet tumačenja testamenta u svakom pojedinačnom slučaju, koristeći se opštim pravilima o tumačenju poslednje volje.

Isto tako, ove koncepcije nisu prihvatljive za naše pravo, jer, ako bi se radilo o zabludi o motivu, onda je ZN, za takav slučaj normirao ništavost testamenta, pa nije potreban neki dopunski propis u tom pravcu.[56] [57]

Najzad, potpuno su pogrešno, ili u najmanju ruku, dubiozne premise od kojih polazi ovakvo shvatanje, kao i sva ona o pretpostavljenoj volji. Ona bi se mogla izložiti sledećim silogizmom:

Premisa A: Raspolaganje u korist bračnog druga se čini usled toga što je on bračni drug zaveštaoca i što između bračnih drugova postoji uzajamna ljubav.

Premisa B.: Razvodom, poništenjem i proglašenjem braka nepostojećim nastaje mržnja među supružnicima.

Zaključak: Razvodom, poništenjem i proglašenjem braka nepostojećim prestaju motivi za raspolaganje u korist bračnog druga.

Da je ovakvo zaključivanje posledica pogrešnih premisa, nije teško dokazati:

a) Pobude sa kojih zaveštalac testira su strogo lične. Ozbiljno je pitanje, u čemu se sastoji motiv. Ali, zar su retki slučajevi sporazumnog predloga odnosno razvoda braka. Drugo, zar su retki slučajevi uvažavanja uprkos razvodu braka, a da ne govorimo o poništenju ili proglašenju braka nepostojećim, koje može biti uprkos dubokog uvažavanja i ljubavi među supružnicima.

b) Ako se ljubav između zaveštaoca i korisnika postavlja kao neophodnost za dejstvo testamenta, onda to pravilo treba protegnuti na sve slučajeve. Onda smo uveli načelo o clausuli rebus sic stantibus u raspolaganja mortis causa, **ali bi to onda morali učiniti prema svima licima, a ne samo prema bračnom drugu.** Zakonodavac to i čini ustanovom nedostojnosti, jer polazi od toga, da zaveštalac ne zna ili ne može da isključi nekoga iz nasleđa odnosno ne zna za okolnosti zbog kojih bi promenio svoj testament. Nema nikakve potrebe da se, pored ovih, postavljaju i neke dopunske pretpostavke.

---

56) Član 65 stav 3 ZN: »Raspolaganja testamentom su ništava i kad postoji zabluda o činjenicama koje su pobudile zaveštaoca da učini ta raspolaganja« (error in motivo).

57) Dr. B. Eisner: Primedbe na pretprojekat zakona o nasleđivanju, Arhiv, 1949. str. 108-109. traži korekciju u korist raspolaganja, kad ga zaveštalac nije opozvao.

Najzad, u današnjem pravu ne postoji načelo totaliteta u nasleđivanju izraženo izrekom »Nemo pro parte testatus, pro parte intestaus decedere potest«, već postoji mogućnost da se raspolaganje sastoji u dobrima veoma male vrednosti, ali za učesnike od velike afekcione vrednosti. Napr. bivši bračni drug je u toku braka zaveštao u korist svog bračnog druga od njega poklonjenu mu stvar, jer su tako jedan drugom obećali, sećajući se dana kada su bili srećni i sl. Zbog toga, obim raspolaganja, kao i predmet raspolaganja, nije od malog značaja u ovakvim situacijama. A to zakonodavac propisujući ovakva pravila nije imao u vidu. Međutim, sud će i tu okolnost moći da uzme u obzir prilikom donošenja svoje odluke. Pa to potvrđuje, da je tumačenje ovakvih raspolaganja, pomoću opštih načela o tumačenju testamenta, najprihvatljivije rešenje.

III. KONCEPCIJA PREĆUTNOG OPOZIVA

1. Opoziv testamenta zaključenjem braka

Prema engleskom Wills Act, 1837. godine (Sec. 18) testament je automatski opozvan (revoked) ako zaveštalac kasnije zaključi brak (opoziv ipso iure u momentu zaključenja braka). Od ovog pravila postoje dva izuzetka:

a) Ako je jedan testament sačinjen u očekivanju zaključenja braka a što treba da se vidi iz testamenta. Ovom zahtevu je udovoljeno napr. ako zaveštalac postavlja svoju verenicu XY i brak sa njom bude zaključen.

b) Ako je jedan testament sačinjen na osnovu ovlašćenja za postavljenje naslednika (power of appointement), koje je zaveštalac dao drugome, i ovlastio ga da raspolaže u korist drugih lica, a ne u korist zakonskih nasledника, onda budući bračni drug, pošto spada u zakonske naslednike, ne može tražiti opoziv testamenta i takav testament se zaključenjem braka ne smatra opozvanim, pošto je raspolaganje unapred bilo namenjeno licima koja nisu zakonski naslednici.[58])

Statutes nekih država SAD slede ovo gledište kao što je slučaj u državi Arizona, Illinois, New York, N. D., Minnesota, Oregon, a u Konsasu i Marylandu samo ako ima dece u budućem braku.[59])

Obrnuto, **prestanak braka, po bilo kom osnovu, nema u engleskom, a i u pravu većine država SAD, nikakvog uticaja.**

2. Opoziv usled prestanka braka

1. Opoziv testamenta usled raskida braka normira danski zakon No 215. od 31. 5. 1963. Kapitel 9. koji nosi naslov: Opozivanje testamenta. U § 49. kaže se da se onim u § 38. označenim slučajevima, testament smatra kao opozvan (als widerufen), ukoliko prema posebnim okolnostima nije nešto drugo rečeno. Isto vredi, ako je neko testament u korist svog vernika sačinio, a veridba se raskine.

---

58) Ferid-Firsching, cd. Band III Grossbritanien, str. 64.
59) Ferid-Firsching, cd. Band III. US str. 131. Atkinson, cd. str. 422.

U § 38. istog naslednog zakona, određuje se, da uzajamno nasledno pravo bračnih drugova odpada za slučaj odvajanja i razvoda braka (st. 1). Ako jedan bračni drug umre u pobojnom braku, to preživeli bračni drug ne nasleđuje, ako je on tužio za poništenje ili razvod braka, ili je tužba za poništenje braka po službenoj dužnosti bila podignuta, ili je trebala biti podignuta (stav 2).[60])

2. Opoziv testamenta usled razvoda braka nastaje i u pojedinim državama SAD, kao što su Ark., Georgia, Indiana, Kansas, Minnesota, N. C., Pensylvania, Texas, Washington, u čemu treba videti uticaj drugih evropskih zemalja a ne Engleske.[61])

Kocepciju prećutnog odnosno pretpostavljenog opoziva (ili automatskog opoziva) zastupaju Ferid i Firsching, u pogledu francuskog prava, kako je to napred rečeno, a ovu koncepciju, kako je to izloženo, zastupa u nas i prof. Mitić.

3. Kritika koncepcije prećutnog opoziva

Protiv ove koncepcije govore, mutatis mutandis, svi oni argumenti izneti napred protiv koncepcije pretpostavljene uslovnosti odnosno ništavosti.

Međutim, protiv ovog gledišta, mogu se izneti i dopunski, ili, bolje rečeno, specifični argumenti.

U modernoj teoriji naslednog prava, za razliku od rimske praktičnosti, postavljeno je **načelo, da opoziv jedne naredbe poslednje volje nije ništa drugo, već jedna nova izjava poslednje volje.**[62]) Ovo je stav ne samo teorije, već i zakonodavstva. Tako napr. § 2258 stav 1 BGB. U tom smislu je i odredba čl. 106 stav 2. našeg ZN: »Ako je zaveštalac uništio[63]) docniji testament, raniji testament ponovo dobija snagu, osim ako se dokaže da zaveštalac to nije hteo«. **Time što zakonodavac čini pretpostavke o opozivu testamenta, on preuzima ulogu zaveštaoca u svakom konkretnom slučaju.** A to predstavlja apsurd u pravu i negaciju svih načelnih postavki o testamentu kao jednostranom, ličnom i voljnom aktu.

Kod raspolaganja poslednje volje, više nego kod pravnih i teretnih poslova inter vivos, traži se isključivo namera, tj. svesna i željna pravna radnja. S obzirom na to, i da se volja izražava u akciji, a testament je i strogo formalan pravni akt, ništa više ne odgovara prirodi testamenta, osim da ga može opozvati onaj ko je ovlašćen i da ga sastavlja.[64])

Da zakonodavac polazi od ovih načela vidi se i iz odredbe člana 64 stav 3 ZN. prema kojoj, za razliku od Rima, **gubitak sposobnosti za rasuđivanje koji bi nastupio pošto je testament napravljen ne utiče na njegovu punovažnost.**

---

60) Prema Ferid-Firsching-u, cd. Band I, Dänemark, Texte II N⁰ 1, str. 6 i 8.

61) Ferid-Firsching, cd. Band III. US str. 131-133 Atkinson: Wills, str. 422 isl.

62) Moritz von Stubenrauch, cd. str. 871. Dr. H. Brox, cd. str. 38.

63) Analogijom i opozvao.

64) Dr. L. Marković: Nasledno pravo, Beograd, 1930. str. 230.

IV. KONCEPCIJA IZJAVE

1. Primena ove koncepcije

Smatramo da skoro nije ni potrebno naglašavati, da bi, po ovoj koncepciji, bila merodavna isključivo formalno izjavljena volja. U prilog ovom gledištu, kao što smo napred izneli, izjašnjavaju se Kreč-Pavić[65], a donekle tome u prilog ide i citirana presuda Vrhovnog suda Jugoslavije.[66] U prilog ovoj koncepciji čuju se glasovi sa raznih strana.[67]

2. Kritika koncepcije izjave

Teorija tumačenja datira iz Grčke, koja je u svojoj retorici razvila dva osnovna tipa tumačenja: **objektivno,** koje se oslanja samo na izjavljeni doslovni tekst, i **subjektivno,** koje se zasniva na volju i nameri izjavljivača (voluntas, sententia).

Što se testamenata tiče, u starom grčkom i rimskom pravu, u početku je dominiralo **objektivno tumačenje.** Kako su testamenti bili strogo formalni, tj. uz izgovaranje određene formule, to se je tumačenje vršilo prema izgovorenoj formuli. To je tumačenje istovremeno **objektivno, tipsko ili literarno.**[68] Ovakvo tumačenje je nužno diktirano samom formom testamenta.

U drugom veku pre naše ere dolazi do uticaja suprotno tumačenje. Tako u Ciceronovo vreme odlučuje centumviralni sud za Rim u čuvenom procesu o zaostavštini causa Curiana, na osnovu teorije volje i to čak protiv mišljenja jednog slavnog pravnika tog vremena kakav je bio Q. Mucius Scaevola. Ali rimski pravnici klasične epohe čvrsto su se držali objektivnog tumačenja, ako je tekst nedvosmislen. U tom slučaju važila je maksima Paulus-a: »Cum in verbis nulla ambignitas est, non debeat admitti voluntatis quaestio« (D. 32,25. 1) Ako tekst nije dovoljno jasan, onda se daje prostor za istraživanje individualne volje.

U Konstantinovo vreme bio je stari formalizam reči prevaziđen. Pravno dejstvo testamenta zavisilo je od upotrebljenih izraza i ostaviočeve volje. Značaj stranačke volje je imao naročito dejstvo kod testamenta. Za to se izgrađuju dva pravila:

a) Ako je ostaviočeva volja jasno izražena, onda se ima ona isključivo primeniti (»In testamentis plenius voluntatis testamentium interpretamur«) (D. 50. 17. 12). To je u Corpus juris uneta dogma volje ,tj. potpuno sleđenje i obziranje na stvarnu volju.

---

65) Kreč-Pavić, cd. str. 63.

66) Presuda pod primedbom 15)

67) Tako Dr. D. Radoman u cit. članku, Dr. B. Eisner, u cit. primedbama na Pretprojekat zakona o nasleđivanju.

68) Kipp-Coing, cd. str. 96 i sl. Dernburg, cd. str. 114 i sl.

b) Ako bi ostaviočeva volja u testamentu bila nejasna, ili bi se mogla tumačiti u različitom smislu, onda se ima tumačenje testamenta vršiti tako, da se poslednja volja održi na snazi (»Cum in testamento ambique aut etiam personam scriptum est, benigne interpretari et secundum in quod credibile est cogitatum, credendam est« (D. 34. 4.). To je tzv. pravilo o blagonaklonom tumačenju testamenta (»benigna interpretatio« ili pravilo o»favor testamenta«).

Ova pravila tumačenja opšte su prihvaćena u savremenoj teoriji i praksi. Naravno, uz izvesne dopune ili izmene. Njih prihvata i nemački BGB izričito u § 133.i 2084. a odgovaraju i shvatanjima u našoj teoriji Zbog toga je teorija izjave, kao strogo formalistička, neprihvatljiva, jer su moguće situacije da **testament opstane i bude potpuno jasan, a da ne odgovara pravoj volji ostavioca.** Teorija izjave može da vodi vrlo nepravednim rešenjima. To nije potrebno, jer testament nije akt pravnog prometa, pa da bi načelo savesnosti i poštenja, bilo potrebno primeniti zbog povećanog prometa i pravne sigurnosti u prometu.[69])

V. ZAKLJUČAK

Smatramo da citirani propisi OZB, ne važe i da su ugašeni, ne samo iz formalnih, već i iz materijalnih razloga, jer i naše pravo prihvata subjektivni metod tumačenja i načelo o benigna interpretatio.[70]) U tom pravcu je i odredba čl. 90. ZN. Međutim, valja prigovoriti da ova odredba ne sadrži jasno navedena opšta pravila o tumačenju testamenta, već samo prvo. »Odredbe testamenta valja tumačiti prema pravoj nameri zaveštaoca« (čl. 90 stav 1. ZN), a stav 2. sadrži pravilo o tumačenju u prilog onoga ko je opterećen, dok pravilo o favor testamenti naš ZN ne sadrži.

De lege ferenda, treba ZN dopuniti u tom pravcu, što bi izričito sadržavao pravilo o favor testamenti, za slučaj da volja nije dovoljno jasno izražena, i to kao dopunsko načelo tumačenja testamenta.

Na teoriji i sudskoj praksi je da ova načela o tumačenju testamenta razvijaju. Bitno je, da su ona taliko elastična da daju dovoljno široke okvire za istraživanje prave volje u svakom pojedinom slučaju. Zbog takvog karaktera, ona isključuju potrebu za donošenju nekih posebnih i dopunskih pravila tumačenja. Na području testiranja potrebna je prava volja. Ona se najbolje manifestuje u akciji samog testatora. Zakon treba samo da da pravila o tumačenju njegove poslednje volje, a za to su dovoljna izneta opšta pravila o tumačenju.

Ako bi, u svetlu ovih pravila, hteli da damo odgovor na postavljeno pitanje, onda on ne može znači nikakvu pretpostavku, već se za svaki slučaj, ako se pojavi spor, ima primenom opštih pravila o tumačenju istraživati prava volja ostavioca. Rezultat istraživanja volje može dovesti kako do pozitivnog tako i do negativnog odgovora. To zavisi od okolnosti u svakom konkretnom slučaju posebno.

69.) Arhiv, 1949. str. 113. primedbe na Teze Pravnog fakulteta u Ljubljani: »T. 47. Raspolaganja za slučaj smrti spadaju među »neprometne« pravne poslove i stoga važi načelo istinite, a ne načelo izjavljene volje i zaštita dobre vere«.

70) Ovi su metodi opšte prihvaćeni u našoj teoriji.

Les dispositions testamentaires sont-elles valables au profit de l'époux même en cas de divorce, de nullité et de proclamation que l'union conjugale est inexistante

Résumé

Dans l'introduction de son travail l'auteur souligne que sur la question posée une réponse négative est donnée dans les dispositions des articles 38, 53, 65 et 71 de l'ancienne, c'est-à-dire 35,50, 62 et 68 de la nouvelle numération de l'ancienne Loi fondamentale fédérale sur le mariage du 3 avril 1946, mais que les polémiques dans la théorie et les divergences dans la jurisprudence ont surgi après l'adoption de la Loi fédérale sur les successions du 23 avril 1955. Les théoriciens du droit familial considèrent que les prescriptions citées sont valables pour la succession testamentaire de l'époux, tandis que certains théoriciens du droit des successions le nient. C'est pourquoi, vu que la Loi fondamentale sur le mariage est devenue la loi de la république fédérée après l'adoption des amendements constitutionnels de 1971, la question se pose si ces dispositions sont valables *de lege lata*. En outre, un groupe de travail restreint de la commission de la république fédérée a élaboré le Projet de loi sur le mariage de la République socialiste de Serbie, dans lequel les solutions de l'ancienne Loi fondamentale sur le mariage sont prises en totalité, d'ou la question se pose de la validité des prescriptions mentionnées *de lege ferenda*.

Jusqu'à la contestation de leur validité, les dispositions citées de la Loi fondamentale sur le mariage ont été interprétées d'une manière purement dogmatique et exégétique. Ensuite, il a été mis en relief, que les dispositions de la Loi fondamentale sur le mariage, d'après leur essence, signifient la révocation tacite du testament. A ce sujet, l'auteur attire l'attention sur la nécessité d'examiner cette question historiquement et sur la base du droit comparé. En partant de ce point de vue, il examine cinq solutions possibles: la conception de la sanction pour le divorce (peine civile), la conception de la nullité supposée, la conception de la révocation tacite du testament, la conception de la déclaration et la conception de l'interprétation du testament sur la base du principe favor testamenti (benigna interpretatio).

La conception de la peine civile pour le divorce, c'est-à-dire la perte du profit de la disposition mortis causa en tant que peine pour le divorce, l'auteur considère comme un anachronisme. Elle contient dans le fond la doctrine chrétienne sur la sainteté et l'indissolubilité du mariage et la conception romaine de la sanction, parmi lesquelles la peine patrimoniale rentre dans la sphère des peines pour les délits, et même publiques.

La conception de la nullité supposée qui a été adoptée auparavant, à cause de la prétendue erreur, qui est un genre spécial de l'application de la clause rebus sic stantibus dans les dispositions de la dernière volonte, l'auteur rejette en tant qu'inadmissible, car elle part du fait que toute rupture des fiançailles ou du mariage signifie la haine entre les fiancés ou entre les conjoints. Une telle conception ne correspond pas à la conscience atteinte par l'homme, et en particulier dans les rapports mutuels des époux. Aujourd'hui, quand dans la succession n'est plus valable le principe de la Totalité (Nemo pro parte testatus pro parte decedere potest),

on n'admet pas la possibilité même de l'attention minima à l'égard de l'époux. Le divorce ne doit pas signifier la haine entre les époux, et les cas de nullité et de proclamation de l'inexistence du mariage peuvent se produire en dépit du plus grand amour entre les conjoints. C'est pourquoi le testateur trouve qu'il ne doit pas changer sa dernière volonté, il n'y a pas de fondement que le législateur s'appuie sur les conceptions primitives des rapports »noirs et blancs« entre les époux.

La conception relative à la révocation tacite est rejetée pour les raisons mentionnées plus haut. Il faut y ajouter, cependant, que la révocation dans la conception contemporaine du testament signifie une autre disposition mortis causa et pour cela on exige un acte de la volonté active du testateur, et les hypothèses relatives à sa volontés doivent être réduites au minimum, c'est-à-dire seulement aux cas d'indignité.

La conception de la déclaration, qui dans les affaires juridiques inter vivos, est imposée par la sureté de la circulation juridique, l'auteur rejette, car une telle sureté n'est pas nécessaire ici, mais au contraire la volonté du testateur. Le fait qu'une telle théorie peut avoir comme consequences de grandes injustices est concevable et il suffit de citer comme exemple qui si le testateur avait voulu ou qu'il a déjà eu recours à l'action de révocation du testament, mais qu'il n'a pas pu la mener à bonne fin pour des raisons indépendantes de sa volonté. Par exemple, il a été victime d'un accident de circulation en se dirigeant au tribunal, ou il a perdu la faculté de discernement etc.

Enfin, l'auteur considère que pour notre droit la conception romaine relative à l'interprétation bienveillante de la dernière volonté est tout à fait acceptable, c'est-à-dire le principe favor testamenti (benigna interpretatio). Cette opinion favorise la dernière volonté, si elle est valablement exprimée, et elle se rapproche le plus de la théorie de la déclaration. Cependant, elle admet la preuve du contraire, c'est-à-dire la recherche de la vraie volonté, ce qui signifie qui serait différente de celle qui se trouve dans le testament. Par exemple, que le testatuer a voulu révoquer le testament, mais qu'il ne l'a pas réalise contrairement à sa volonté,c'est-à-dire u'il l'aurait fait s'il avait connu toutes les circonstance etc. D'après cette conception, le tribunal examinera les circonstances à l'époque de la rédaction du testament ainsi que les rapports qui ont pris naissance plus tard et il rendra la décision sur la validité ou l'invalidité de la disposition au profit de l'ancien époux.

Dans la conclusion de son travail, l'auteur considère que les dispositions citées de la Loi fondamentale sur le mariage sont dépassées formellement et matérielement et qu'elles *ne sont pas valables de lege lata* et qu'elles ne devraient pas être valables *de lege ferenda*. L'article 90 de la Loi sur les successions prévoit qu'il »convient d'interpréter les dispositions du testament selon l'intention véritable du testatuer« (premier alinéa). C'est la théorie subjective ou la théorie de la volonté. Cette théorie n'est pas en opposition avec le principe favor testamenti, car ce dernier principe tend aussi vers le but à ce que la véritable volonté du testateur soit réalisée. En effet, le premier alinéa de l'article 90 de la Loi sur les successions devrait être de lege ferenda conçu en ces termes: »Il convient d'interpréter les dispositions du testament selon l'intention véritable du testateur, de telle sorte que l'application du testament valable soit rendue possible«. Ce complément est l'instruction comment découvrir la vraie volonté dans les situations critiques. Il est considéré qu'on peut plus exactement établir la vraie volonté du testateur si on se livre à l'interprétation libre du testament, au lieu de proclamer le testament sans effet. Par conséquent, de même la règle favor testamenta est basée sur l'hypothèse légale relative à la vraie volonté du testateur. Evidemment, l'interprétation d'après ce principe ne doit pas âtre contraire à une autre prescription, en particulier aux principes sur les testaments, en sorte qu'à ce sujet la formulation dans le paragraphe 655, deuxième alinés du Code civil de 1934 est très bien stipulée: »Dans tous les la dernière volonté doit être interprétée d'une telle manière que, pour autant que les prescriptions légales ne s'y opposent, la volonté du testateur soit satisfaite dans la plus large mesure possible«.

Dr MIHAJLO AĆIMOVIĆ
vanredni profesor

KLINIČKA KRIMINOLOGIJA I NJEN ODNOS SA KRIMINALNOM PSIHOLOGIJOM

1. Uvodna objašnjenja

Klinička kriminalogija pretstavlja kriminološki pravac koji je tokom vremena postajao sve značajni. Na nedavnom VII. međunarodnom kongresu za kriminologiju, održanom od 17. — 22. septembra 1973. u Beogradu, o kliničkoj kriminalogiji se raspravljalo kao o jednoj od tri osnovne tendencije u savremenoj kriminologiji. Kliničku kriminologiju možemo posmatrati kao poseban pravac zato što se u nauci razni pravci međusobno razlikuju samo po izvesnim osnovnim teorijskim stavovima i metodskim principima od koji se polazi pri izgrađivanju naučne koncepcije.[1] Sem tih karakteristika, kao što će se videti iz kasnijeg izlaganja, rad kriminologa kliničara sadrži i stavove i metode zastupljene u drugim kriminološkim i ostalim naučnim pravcima. Pošto je klinička kriminologija samo jedan pravac u kriminologiji, njene pristalice mogu jednovremeno biti pristalice i raznih drugih pravaca u okviru ove veoma kompleksne nauke.

Klinička kriminologija je u bliskoj vezi sa kriminalnom psihologijom kao »posebnom kriminološkom disciplinom« koja »proučava psihološke osnove i manifestacije kriminalnog ponašanja«.[2] Međutim, postoji i dosta značajnih razlika, bez obzira, što ne samo kriminologija nego i psihologija, pa i kriminalna psihologija, mogu da budu »kliničke«. Razumevanjem toga termina »klinički« donekle postaju jasnije i ove sličnosti i razlike.

Pojam »kliničkog« možda bi zahtevao sasvim kratko objašnjenje da se njegovo značenje tokom vremena nije menjalo, pa je u kriminologiju više prodrlo novije nego starije značenje, koje je rasprostranjenije u medicini. Ranije, a ponekad i sada, kliničkim se smatralo ono što se odnosi na kliniku tj. na nastavu uz bolesničku postelju (grčki kline). Još češće se pod klinikom podrazumevala ustanova gde se bolesti i njihovo lečenje izučavaju neposredno uz bolesnički krevet odnosno putem neposrednog kontakta sa pacijentom.[3] U novije vreme, pod klinikom se uopšte podrazumeva mesto ili organizacija u koju dolaze lica za individualne dijagnoze i lečenje nekog fizičkog ili mentalnog poremećaja, a karakteristika kliničkog metoda je neposredno proučavanje individue kao jedinstvene celine.[4] U psihologiji i kriminologiji pretežno se prihvata ovo novije značenje reči »klinički«, uz prilagođavanje toga individualnog proučavanja odgovarajućim naučnim oblastima.[5]

Sa kliničkom kriminalogijom i kriminalnom psihologijom ne treba izjednačavati kliničku psihologiju, iako se i prva i druga njome koriste. To je »ona grana psihologije koja se bavi psihološkim znanjem i praktično se upotrebljava kao pomoć klijentu koji ima neki poremećaj u ponašanju ili mentalni poremećaj — da dođe do boljeg snalaženja i samoizraza«.[6] Za nju se naglašava da pored opštih psiholoških znanja uključuje i posebna medicinska i posebna psihološka saznanja.[7] Ova definacija kliničke psihologije, usmerene na pojedinca, zainteresovane za poromićaj u ponašanju i povezane sa medicinom, donekle će nam pomoći i da razumemo kiničku kriminologiju koja takođe treba da pomogne da se u pojedinačnom ponašanju otklone svojevrsni poremećaji.

Prema jednoj od najrasprostranjenih i najširih definicija, klinička kriminologija je jedan kriminološki pravac koji se, za razliku od opšte kriminologije, uglavnom sastoji u »multidisciplinarnom pristupanju individualnom slučaju, uz pomoć principa i metode kriminoloških nauka i specijalizovanih kriminologija«. Kroz ovaj multidisciplinarni prestup treba oceniti proučavanog delikventa, formulisati hipoteze o njegovom budućem ponašanju i izraditi program pogodnih mera koje mogu da odstrane eventualni povrat.[8]

Među jugoslovenskim autorima ne nailazimo ni na koga ko bi se izričito deklarisao za isključivog pristalicu kliničke kriminologije, iako nema sumnje da znatan broj praktičara u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija koristi kliničke metode pri dijagnosticiranju, prognoziranju i tretiranju slučajeva. Isto tako, u nekim teorijskim radovima naših autora obraćena je znatna pažnja krivičnom delu i počinitelju kao individualnim pojavama, te se tada problemima pristupa na način donekle sličan pristupanju svojstvenom kliničkoj kriminologiji.[9]

Posebnu zaslugu za prikaz i ocenu kliničkog pravca i medota u kriminologiji ima kod nas Dr Milan Milutinović. On je već u svome udžbeniku kriminologije kritički obradio pojavu kliničkog pravca i primenu kliničke metode. Istakao je između ostalog da »klinička kriminologija ima zadatak da osvetli opasno stanje vezano za ličnost čoveka, koje se manifestuju u hroničnoj ili predstojećoj formi«. O metodu je rekao da se »iz metode proučavanja individualnih slučajeva razvila u savremenoj kriminologiji posebna klinička metoda, koja se sastoji u primeni postupka prema delinkventnom licu, koji su analogni tretmanu na klinici«. Dao je i detaljniji razradu navedenih problema, kao i značajne kritičke primedbe.[10]

Međutim, još su značajniji nego u udžbeniku Milutinovićev prikaz i ocena kliničke kriminologije u okviru glavnog referata »Osnovne tendencije u savremenoj kriminologiji« podnetog na VII. međunarodnom kongresu za kriminologiju u Beogradu 1973., kojim se dosta doprinelo međunarodnoj afirmaciji jugoslovenske kriminološke nauke. Ukazujući u dosta obimnom referatu na pozitivne strane kliničke kriminologije, Milutinović[11] je kritikovao i njene nedostatke. Klinička kriminologija, sa njenom interdisciplinarnom orijentacijom, nastoji prema njegovim rečima da zadovolji zahteve jedne efikasne »strategije protiv krivičnih dela« u koju se interpoliraju razne discipline. Ona je u stanju da osvetli strukturu i karakterističke ličnosti delikventa, da izuči faktore ponašanja vezane za njego-

vu ličnost, a u penitencijarnoj praksi izučavanje ličnosti osuđenika predstavlja neophodan uslov njihove klasifikacije i individualizacije tretmana. Terapeutsko osoblje ne može raditi bez poznavanja medicinskih, psiholoških i psihosocijalnih osobina osuđenika. Ali dobre strane kliničke kriminologije u sferi specijalne prevencije i resocijalizacije mogu doći u pitanje ukoliko ona nije oslobođena od raznih tradicionalnih shvatanja o o bio-psiho urođenim konstucionalnim elementima, ukoliko se ne oslobađa od ranijeg intuitivnog nivoa kliničkog ispitivanja. U celini Milutinović zamera klničkoj kriminologiji da ne uzima u obzir u dovoljnoj meri i adekvatno socijalnu stranu problema, koja predstavlja u krajnjoj liniji determinantnu snagu kriminalnog ponašanja. Socijalne determinante i varijabile dolaze u senku medicinskog i psihološkog pristupa, iako su stimulusi iz društva u celini, koji se prenose i reflektuju preko lične sredine, uslovili marginalnu socijalizaciju ličnosti. Stoga Milutinović zakuljučuje da se »strategija borbe protiv kriminaliteta ne može efikasno voditi polazeći od okvira kliničkog istraživanja«.[12]

2. Razvoj kliničke kriminologije

Pristupajući sada upoznavanju sa razvojem kliničke kriminologije videćemo da je neke ideje ovoga pravca izneo još Lombrozo, italijanski lekar za koga mnogi smatraju da od njega počinje da postoji i sama kriminologija kao nauka. On je na Međunarodnom penitencijarnom kongregresu u Petrogradu 1890. govorio: »U staro vreme se verovalo da se može izučavati bolest umesto bolesnika, zločin a ne zločinca.... Nepotrebno je reći koliko je ovo bilo štetno, jer isti zločin mogao je biti izvršen iz strasti, u nastupu ludila, kao posledica urođene mane, i prema slučaju bile su potrebne specijalne kazne. Nepotrebna borba, i što je još gore, nepotrebno skupa, koja je vođena protiv zločina, čiji je povrat stalno u porastu, služi da prikaže rezultat naših zabluda«.[13]Garofalo, pravnik podvukao je važnost socijalne ankete. Među starijim piscima preovladavalo je o kliničkoj kriminologiji mišljenje slično onome što je na Međunarodnom kongresu za kriminologiju u Parizu 1900. izneo N. Pende, profesor patologije i kliničke metodologije u Rimu, da klinički treba ispitati da li kod zločina postoje kakve promene unutar sistema od koga zavisi njegovo ponašanje. A taj sistem se sastoji od »morfo-fiziko-psihogenetičke i neuro-hormonalne regulatorne konstelacije i od mozga«. Pende još dodaje da: »Ovakva dijagnostika zahteva da dijagnostičar jednovremeno bude biotipolog, opšti kliničar, neuropsiholog i neuropsihijatar«.[14] (Danas bi se umesto ovakve mnogostranosti preporučivao timski rad.).

Među kasnijim italijanskim pobornicima kliničke kriminologije poznat je još jedan lekar, profesor univerziteta u Rimu, Beninjo Di Tulio, koji ističe nužnost primene »kliničkog kriterijuma« pri izučavanju kriminaliteta. Taj »kriterijum« se sastoji u »proučavanju čovekove ličnosti u svim aspektima i kao jedinstva gde se široko ujedinjavaju snage nasleđene i stečene, biološke i psihološke, socijalne i kulturne. Zbog toga — nastavlja Di Tulio — samo produbljeno izučavanje pojedinačnog slučaja može prikazati stvarni značaj koji pripada raznim faktorima kriminaliteta«.[15]

Na Međunarodnom kongresu u Beogradu 1973. opet se jedan Italijan, Đakomo Kanepa, profesor kriminalne antropologije na Medicinskom fakultetu u Đenovi, istakao kao pobornik kliničke kriminologije. Rukovodeći radom sekcije koja se bavila kliničkom kriminologijom, on je podneo uvodni referat o kriminalnoj ličnosti i tipologiji delinkvenata i pored ostalog rekao: »U kliničkoj situaciji ne proučava se čovek uopšteno uzev, proučava se jedan čovek posebno.Ličnost proizilazi iz skupa elemenata dobijenih predlogom tog čoveka, u sklopu određenog društvenog konteksta, sa fizičkog i psihičkog aspekta da bismo ga razlikovali od drugih«.[16]

Kliničkom kriminologijom, uprkos značajne uloge koju u razradi ovoga pravca imaju ovde navedeni i još neki drugi italijanski lekari, ne bave se ni samo Italijani ni samo lekari, niti su svi lekari-kriminolozi pristalice ovog pravca. U Nemačkoj su na primer psihijatri odigrali istaknutu ulogu u istoriji kriminologije, pa ipak, kao što navodi lekar i pravnik Gepinger, njihovi radovi tu nisu spadali u kliničku kriminologiju. Oni su se u sudsko-psihijatrijskoj oblasti po pravilu bavili samo zločincima upadljivim u psihijatrijskom smislu. Kriminolog Mergen, koji je pravnik, zalagao se za kriminološku kliniku. Ipak ne treba gubiti iz vida da je u Nemačkoj i Austriji rasprostranjeni kriminalno biološki pravac (Lenc, Zeeleg i dr.) preporučivao biološko i psihološko proučavanje individualnog prestupnika, što se inače smatra za jednu od karakteristika kliničke kriminologije.

U Belgiji su Versel (Versele) i De Gref (De Greef)' o kome ćemo kasnije više govoriti, kao tamošnji predstavnici kliničke kriminologije, tražiti višedimenzionalno proučavanje zločinca, prilikom čega bi se naročito opisivala konstelacija faktora. Ovakvom »dinamičnom kriminologijom« vršila bi se sinteza bioloških i socijalnih faktora, kao i konstelacija, asocijacija i reakcija od kojih zavisi pristupanje izvršenju krivičnog dela. Toft, koji se smatra za predstavnika kliničke kriminologije u Danskoj, pridaje psihopatološkim pojavama posebno značenje, dok se za Stuup-a smatra da on shvatanja ovog kriminološkog pravca primenjuje u praksi.[17] Švedski kriminolog Olof Kinberg zalagao se za obavezno ispitivanje pojedinih kategorija prestupnika i rukovodio je specijalnom sudsko psihijatrijskom klinikom pri štokholskom centralnom zatvoru.[18] U Kanadi N. Maju (Mailloux) primenjuje kliničke koncepcije na slučajeve maloletničke delikvencije.

U Francuskoj su Lenjel-Lavasten i Stanciu, lekar i pravnik, govorili o kliničkoj kriminologiji primenjenoj na izvršioce pojedinih krivičnih dela kakve su krađe, ubistva i druga, i na jednom mestu kažu: »Kada se sa proučavanja kriminaliteta pređe na proučavanje kriminalca, metod se menja kao kod prelaska sa industrijskog lančanog rada na rad po komadu«.[19] Jedan drugi francuski pravnik, pobornik i razrađivač kliničke kriminolooije, Žan Pinatel, dobio je značajna priznanja u stručnim krugovima i na nedavnom VII. međunarodnom kongresu za kriminologiju u Beogradu izabran je za predsednika Međunarodnog udruženja za kriminologiju.

Pinatel svoj sistem kriminologije deli na opštu i kliničku kriminologiju i za ovu drugu kaže: »Ona se suštinski sastoji u multidisciplinarnom prilaženju individualnom slučaju, uz pomoć principa i metoda kriminoloških nauka ili specijalizovanih kriminologija. Cilj ovog multidisciplinarnog pristupa je ocena proučavanog delinkventa, formulisanje hi-

poteze o kasnijem ponašanju i izrada prgrama mera koje mogu otkloniti eventualni povrat«. Iz ovako široke definicije proizilazi da klinička kriminologija pruža mogućnost da se na osnovu individualnog ispitivanja usmeri određivanje i sprovođenje tretmana i socijalnog reklasmana. U vezi s tim ovaj autor smatra da se savremeni razvoj kliničke kriminologije u odnosu na punoletne izvršioce praktično meša sa integracijom individualnog ispitivanja u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. U razvoju kliničke kriminologije mogu se razlikovati »periodi«: naučni, penitencijarni, sudski i zakonodavni.[20] O drugim Pinatelovim kliničkim koncepcijama, a naročito o njegovoj teoriji kriminalne ličnosti, kasnije ćemo još govoriti.

Osvrćući se ovde na razvoj kliničke kriminologije uopšte, mogli bismo se donekle složiti sa prikazom razvoja samog kliničkog pristupa, koji je na VII. međunarodnom kongresu za kriminologiju dala A. M. Favar. Ona je pre svega napravila razliku između iskustvenog kliničkog pristupa praktičara u cilju tretmana (kriminološka klinika) i izvođenja teorije koja uglavnom proizilazi iz induktivnih uopštavanja zasnovanih na kliničkom posmatranju koje praktikuje direktno autor ili je zabeleženo u kriminološkoj literaturi (klinička kriminologija). To je na klinički pristup primenjena ona razlika između praktične i istraživačke kriminološke metodologije na koju je, nezavisno od kliničkog pristupa, u našoj literaturi ukazao Dr V. Pešić.[21] Razvoj samog kliničkog pristupa išao bi prema A. M. Favar sledećim redom:

(a) najelementarniji nivo bio bi nivo intuitivne klinike, ali se taj postupak ne smatra za naučan;

(b) zatim dolazi nivo interpretativne klinike sa izvesnom sistematizacijom obeležja i dobijanjem slike o prikupljenim podacima o subjektu;

(c) najzad sledi nivo empatičke (naglašene) klinike sa posmatranjem ličnosti u njenoj egzistencijalnoj sveukupnosti, tako da je proces analize u neku ruku prethodno organizovan oko sveukupnog poimanja ličnosti. kada kliničar dostigne visok stepen teorijske sistematizacije dolazi se do tačke na kojoj se susreću klinika i

(d) naredni nivo — istraživanje koje ima kliničku orijentaciju. Tu se radi o izvođenju teorije koja uglavnom proizilazi iz induktivnih uopštavanja zasnovanih na kliničkom posmatranju koje praktikuje direktno autor ili je zabeleženo u kriminološkoj literaturi (postupak De Grefa, Pinatela i dr.).[22]

3. Težnja za filozofsko-antropološkom osnovom

U toku svoga razvoja klinička kriminologija došla je do jednog stupnja gde su pojedini njeni pobornici želeli da joj pridaju tako obuhvatan karakter da bi ona takoreći bila jedna skoro kompletna nauka o čoveku ili bar da ona tesno srasta sa kompletnim razumevanjem čoveka. Doduše, neki njeni istaknuti pobornici, videli smo, nisu išli tako daleko, pa je na primer Pinatel opštije probleme prepustio opštoj kriminologiji, a kliničkoj namenio »multidisciplinarni pristup individualnom slučaju, uz

pomoć principa i metoda kriminoloških nauka ili specijalizovanih kriminologija«.[23] Spomenimo da i mnogi psiholozi, uključujući i kriminalne psihologe, pokazuju težnju da svoja shvatanja postave na širu filozofsko-antropološku osnovu.

U cilju prikazivanja težnje kliničkih krilinologa da svoj pravac postave na filozofsko-antropološku osnovu poslužićemo se ovde konfrontacijom shvatanja Dr A. Esnara (Hesnard), psihijatra bliskog kliničkoj kriminologiji i pisca kriminalne psihologije, sa shvatanjima Etjena De Grefa (Etienne De Greeff). Esnar naziva De Grefova shvatanja o psihološkoj kriminogenezi »proširenom kliničkom koncepcijom« ili »kliničkom antropologijom«, da bi time označio da je »psihijatar De Gref uvek smatrao psihijatrijsku kliniku za najsigurniji metod za upoznavanje kriminalne ličnosti, proširujući pri tom čisto klinički metod putem lične psihologije koja ovaj čini preciznijim«. Ovo je jedna »koncepcija objektivna, nazvana unitarna, u kojoj je duh jedna kompleksna i superiorna aktivnost, sadržeći naročito moralnu i socijalnu kontrolu nad instinktivnim tendencijama ljudskoga bića«. Izlažući dalje, uz mnoge pohvale, još neke pojedinosti iz učenja De Grefa, Esnar prelazi na kritiku. On zamera da u De Grefovoj doktrini ima preživelosti, kakva je upotreba pojmova instinkta i inhibicije, zatim dezangažmana itd. To su, kaže, koncepcije suviše verne neurofiziologiji i biologiji i njihovom objektivizmu. Zamera dalje De Grefu što »nije imao vremena da podmladi svoju psihofiziološku kulturu fenomenološkim poznavanjem i psihoanalitičkim iskustvom, koje je on primenjivao samo vrlo parcijalno i sa izvesnim podozrenjem«.[24]

Esnar smatra da kriminalnu ličnost treba proučavati uz pomoć kriminološke klinike, psihoanalize i fenomenologije. U kliničko ispitivanje treba uključiti psihoanalitičko ispitivanje. Psihoanaliza je, navodi ovaj autor, kriminalnoj psihologiji donela fundamentalnog i nenadoknadivog: »apsolutnu potrebu za rekonstrukcijom detinstva i Edipovog kompleksa (shvaćenog u najširem smislu) pri oceni kriminalne ličnosti, i jednu drugu apsolutnu potrebu koju čini istraživanje nesvesnim motivacija«. Fenomenologija, kaže Esnar, nije donela kriminalnoj psihologiji definitivna učenja, nego je samo pružila ugao posmatranja različit od objektivnih metoda koje ona ne zamenjuje, ali ih kompletira svojom koncepcijom čoveka i sveta i otkrićem subjektiviteta.[25]

Vidimo da je Dr Esnar uključio kliničku kriminologiju u svoj sistem kriminalne psihologije. On za De Grefa kaže da je bio »stvaralac kriminalne psihologije koju je on lično nazivao antropologijom«. Ali i sam Esnar završava svoju knjigu zaključkom da kriminalna psihologija teži da postane antropologija.[26]

Jedan drugi poznati klinički kriminolog, Beninjo Di Tulio, zauzima drukčije stanovište nego De Gref i Esnar. On se sa svojim shvatanjima donekle približava Gemeliju, koji govori o postojanju biološke osnove ličnosti, koja sadrži nasledne vegetativne, endokrine i nervne fenomene. Na nju utiče sredina. Ali sama osnova nije dovoljna za razumevanje ličnosti u odnosu na kompleksnije manifestacije i više aktivnosti. Naime Gemeli smatra da je nužno prihvatiti da u čovekovoj ličnosti postoji sub-

jektivna aktivnost zahvaljujući kojoj čovek poseduje znanja koja nisu vezana za funkcionisanje čulnih organa. Čovek je jedan mikrokosmos gde se nalaze razne osobine i aktivnosti, koje čine živu i jedinstvenu celinu.[27]

Međutim, Di Tulio ističe da se kod izučavanja čovekove ličnosti u cilju istraživanja uzroka njegovih postupaka, i to naročito ako se radi o izuzetnim postupcima kakvi su obično svi kriminalni akti, treba držati čisto naučnog istraživanja, odvojenog od bilo kakvih filozofskih preokupacija. Oni koji hoće da proučavaju kriminalni fenomen putem ispitivanja ličnosti okrivljenog treba da imaju solidno poznavanje svega onog što spada u nauku o čovekovoj ličnosti, i to bi trebalo da počnu od skupa pojmova nazvanih biotipološkom medicinom. Treba takođe koristiti i socijalnu psihologiju, kao i kulturnu antropologiju pri izučavanju kriminaliteta, ali uvek prema kliničkom kriterijumu, koji se sastoji u proučavanju čovekove ličnosti u svim aspektima i kao celinu gde se široko sjedinjavaju nasleđene i stečene, biološke i psihološke, socijalne i kulturne snage. Di Tulio kaže da se zahvaljujući napretku u proučavanju problema konstitucije, temperamenta i karaktera, u novije vreme formirala i razvila jedna nova i kompleksnija nauka, nauka o čovekovoj ličnosti. Ona je zasnovana na koncepciji čoveka kao celine, a njega naučnik može proučavati koristeći sve ono što je rezultat posmatranja, iskustava i fenomenoloških manifestacija čovekovog života, bez pozivanja na filozofske doktrine.[28] Vidimo dakle da osnovne naučne i filozofsko-antropološke koncepcije kliničkih kriminologa mogu biti veoma različite, čak i kada postoji zajednička težnja da se kliničkom kriminološkom pravcu postavi šira osnova.

4. Faze postupanja

Uprkos razlika u shvatanjima kliničkih kriminologa, sama priroda kliničkog kriminološkog pravca nameće da se pri postupanju prolazi kroz određene faze. One svojim redosledom i nazivima ponovo ukazuju na već pomenutu sličnost sa medicinskom klinikom. Milutinović piše da se klinička metoda sastoji iz šest faza i to: medicinsko-psihološkog i socijalnog ispitivanja, utvrđivanja kriminološke dijagnoze, socijalne prognoze, tretiranja i socijalnog reklasiranja, da bi se na kraju vršila interpretacija i uopštavanje na temelju podataka dobijenih ovim individualnim ispitivanjem.[29] Ovakav prikaz toka stvari nije u neskladu sa prikazom razvoja samog kliničkog pristupa, koji smo napred dali (prema A. M. Favar) i gde se posle konkretnih posmatranja kroz induktivno uopštavanje dolazi do izvođenja teorija. Istovremeno se ovakvim prikazom obuhvataju i domeni praktične kriminološke klinike, kao u teorijske kliničke kriminologije. U svih šest faza, a naročito u prve tri, kao što će se videti iz daljeg izlaganja, dolaze do izražaja razne postavke i metodi kriminalne psihologije. Međutim, korišćenje kriminalne psihologije nije sâmo dovoljno za ostvarenje bilo koje od ovih faza.

U prvoj fazi koja se odnosi na mediko-psihološko i socijalno ispitivanje moguća je primena velikog broj metoda. Milutinović skreće pažnju na mnoge od njih, pa kaže: »Kliničko ispitivanje delikventa vrši se najčešće metodom socijalne ankete, zatim metodama medicinskog, psihi-

jatrijskog i psihološkog ispitivanja. Praktično uzev, ono obuhvata sve metode koje se upotrebljavaju u kriminologiji-antropološke, biološke, psihičke, psihijatrijske, psihoanalitičke, kao i sve tehnike koje se koriste za ispitivanje ličnosti delikventa: sociometriju, psihoanalizu, ispitivanje antropoloških i fizičkih osobina, klinički intervju, biografske podatke, merenje crta ličnosti pomoću testova i drugih tehničkih instrumenata«. Još ovaj autor navodi kao takozvane subjektivne metode auto-biografiju, intervjuisanje, razne izjave, saslušavanje, individualne istorije i slične instrumente, a kao objektivne metode razne mentalne testove, laboratorijska ispitivanja, fonografsko ispitivanje, primenu elektroencefalografa i raznih drugih tehničkih instrumenata.[30] Među ovim metodama zapažamo mnoge kojima se koristi psihologija, kao kriminalna, klinička ili bilo koja druga.

U drugoj fazi kliničkog postupka postavlja se dijagnoza. Ovom dijagnozom treba utvrditi da li kod ispitanika postoji opasno stanje i kakvo je ono. To je jedno »posebno stanje opasnosti koje učinilac nosi u sebi, a koje može biti prouzrokovano biopsihičkim ili socijalnim faktorima.... S obzirom na to da su uzroci ovog stanja razni nedostaci strukturalne ili socijalne prirode to i mere koje treba da neutrališu njihovo dejstvo moraju biti različite«.[31] Potrebno je kod postavljanja dijagnoze utvrditi da li se radi o opasnom stanju pretežno proisteklom iz endogenih faktora ili o opasnom stanju koje naročito proističe i iz spoljnih faktora i iz slučajnih okolnosti. Di Tulio napominje da treba imati u vidu da ova ispitivanja pružaju koristan kriterijum za ocenu stepena opasnog stanja. Taj stepen će biti utoliko viši ukoliko se opasno stanje razvilo na osnovi endogenih faktora, a biće utoliko manje visok ukoliko je ono u vezi sa spoljnim okolnostima ili faktorima.[32] Dijagnoza opasnog stanja postiže se, prema Pinatelu, posle određivanja kriminalnog kapaciteta ili temibiliteta i socijalne neprilagođenosti. Međutim, on zahteva unekoliko drukčije od Di Tulia, da se postavi i etiološka dijagnoza (gde će se odrediti odnos i težina bioloških i socijalnih uticaja), te da to posluži kao baza za socijalno prognoziranje.[33]

Treću fazu kliničkog postupka predstavlja prognoza. Na osnovu postavljene dijagnoze trebalo bi u ovoj fazi predvideti buduće ponašanje subjekta. Ali dijagnosticiranje opasnog stanja, čak i ako se veoma slobodno pretpostavi da može biti savršeno tačno, nije dovoljno za prognoziranje delinkventove budućnosti. Treba znati i buduće situacije i okolnosti u kojima će se on nalaziti.

U kriminologiji je problem individualne prognoze učinilaca krivičnih dela dosta razrađivan i kliničkom kriminologu stoje na raspoloženju, sem intuitivne prognoze, i razne već dosta razrađene prognostičke tehnike. Poznate su na primer prognostičke tabele koje su sastavljali Glikovi, Frej, Manhajm i Vilkins, Mejer, zatim takozvani Em-Em-Pi-Aj, pa Kvaraceusova skala i druge (S. § E. Glueck, Frey, Mannheim Wilkins. F. Meyer, MMPI — Minnesota Multiphasic Personality Inventory, Kvaraceus).[34]

Kao primer jedne od tehnika prognoziranja uzećemo tablice bračnog para Glik, koje je u jugoslovenskoj literaturi prikazala K. Vodopivec. Oni su proučavali prilike života maloletnih delikvenata, psihološku struk-

turu ličnosti uz pomoć Roršahovog testa, a maloletnikovu ličnost uz pomoć psihijatrijskog intervjua. Rezultati sva tri načina posmatranja bili su isti u 70% slučajeva, te se približno prognoziranje može vršiti i samo jednim načinom.

U praksi je najčešće upotrebljavana prognostička tablica prilika života Glikovih, gde se s jedne strane navode najvažniji odnosi relevantni za delinkventno ponašanje i s druge strane ponderi (određivači), a ti ponderi pretstavljaju ustanovljeni procenat osoba te grupe koje su postale delikventne. Evo te šeme prilika života:

Otac-dete:	način diciplinovanja	
	veoma strog ali nedosledan	72,5
	labav	59,8
	čvrst ali dobronameran	9,3
Majka-dete:	način nadzora	
	neprikladan	83,2
	prosečan	57,5
	prikladan	9,9
Otac-dete:	odnos u pogledu ljubavi	
	indiferentan ili neprijateljski	75,9
	topao	33,8
Majka-dete:	odnos u pogledu ljubavi	
	indiferentan ili neprijateljski	86,2
	topao	43,1
Kohezija u porodici		
	kohezija ne postoji	96,9
	postoje neki elementi kohezije	61,3
	kohezija postoji	20,6

Na osnovu sabiranja pondera postavlja se prognoza verovatnoće budućeg delikventnog ponašanja na sledeći način:

Zbir	Procenat slučajeva	verovatnoća buduće delikventnosti
Manje od 200	8,2	neznatna
200-249	37,0	mala
250-299	63,5	postoji
300 i više	89,2	velika

Ova je tablica[35] navedena samo kao primer kako se se može vršiti i kliničko prognoziranje, a iz napred izloženog se vidi da faze ispitivanja i dijagnoze pružaju osnovu, pored kliničkog, i za razne druge logičke i iskustvene načine prognoziranja.

Kod kliničke prognoze ponašanja, koja je samim tim i psihološka prognoza, mogućnosti su ograničene, jer kao što kaže Pinatel: psihologija nije u stanju da predvidi sve posebne događaje; brzina transmisije (komunikacije) manja je od brzine događaja; a psihološki procesi sadrže jednu neodređenost koja se finoćom posmatranja ne može otkloniti.[36]

Četvrtu fazu kliničke kriminologije čini tretman. Posle faza ispitivanja, dijagnoze i prognoze, pred kliničkog kriminologa se postavlja zadatak izrade programa postupanja sa subjektom o kome se radi. U praktičnoj kriminološkoj klinici obično će subjekt biti osuđeni delikvent, tako da sudskom presudom biva određena krivična sankcija i kliničar mora uskladiti tretman sa sudskom odlukom. U teorijskoj kliničkoj kriminologiji istražuje se takav postupak kojim će se, uz poštovanje određenih principa, tako uticati na ličnost subjekta da on ne ponovi krivično delo i da se olakša njegovo socijalno reklasiranje.

Govoreći o reedukativnom tretmanu osuđenih lica, Di Tulio ističe da je »izvršenje kazni i mera bezbednosti u ustanovi zamišljeno kao jedinstvena celina intervencija a prema dobro određenom nacrtu, te napreduje od prve faze zatvaranja sve do puštanja na slobodu pa i dalje«. »Tačna individualizacija tretmana potrebnog svakom osuđeniku osigurana je putem produbljene naučne observacije ličnosti. Ovu observaciju ostvaruje ekipa specijalista prema kliničkoj metodologiji«.[37] Di Tulio ukazuje i na razlike u tretmanu prema različitim tipovima delikvenata, što on iznosi u skladu sa svojom tipologijom (slučajni, konstitucionalni, duševno bolesni).[38] Metode tretmana su veoma brojne, pa na primer Pinatel, uz određene rezerve, navodi hirurške metode, psiho-kirurške metode, medicinske metode, mediko-pedagoške metode, racionalnu psihoterapiju, psihoanalizu, grupnu psihoterapiju, psihodramu.[39] U jugoslovenskoj penološkoj literaturi mogu se naći mnoge informacije o sprovođenju tretmana u ustanovama, zatvorenim, polu-otvorenim i otvorenim.[40]

Najzad, peta faza kliničke kriminologije sastoji se u socijalnom reklasiranju, odnosno u ponovnom uključivanju osuđenog lica u društvo tako da on više ne vrši krivična dela i po mogućstvu postane koristan član društva. Problem socijalnog reklasiranja osuđenika je širok, ali sa stanovišta kliničke kriminologije, usmerene na individualni slučaj, uz sve ono što je učinjeno u četiri prethodne faze, na ovome reklasiranju se obično radi putem takozvane postpenalne pomoći. Kod uslovnog otpusta i probacije ta pomoć je donekle organizovanija nego u slučajevima potpuno izdržane kazne. No i kod ovih mera, kao i kod potpuno izdržane kazne, položaj osuđenih lica nije lak i problem njihovog socijalnog reklasiranja je veoma ozbiljan. Ukoliko se o njemu ne povede računa, može se desiti da se dotično lice po izdržanoj kazni nađe u istom onakvom predđelikventnom stanju u kakvom je bilo kada je izvršilo krivično delo zbog koga je osuđeno ili još i u težem.

Što se tiče načina pružanja pomoći ovakvom licu, na koje bi trebalo da je tretman već izvršio određeni uticaj, Milutinović pravi razliku između dve vrste postpenalne pomoći, jedna je unutrašnjt a druga spoljašnja. »Unutrašnja pomoć se sastoji u davanju podsticaja, ohrabrenja i saveta osuđenom licu, kako da reši svoje probleme, sa kojima će se suočiti već prilikom napuštanja ustanove. Spoljna pomoć se ispoljava u

raznim oblicima, kao što su: pružanje materijalne pomoći, obezbeđenje zaposlenja, rešavanje privremenog smeštaja, pružanje pomoći u rešavanju porodičnih pitanja i slično«.[41] Ukoliko se radi o socijalnom reklasiranju lica koja nisu bila osuđivana, ali su preko riznih zdravstvenih i socijalnih institucija prošli kroz neku vrstu tretmana u smislu kliničke kriminologije, taj proces socijalnog reklasiranja je po svome načinu sličan opisanoj postpenalnoj pomoći.

Šestu fazu kliničke kriminologije, interpretaciju i uopštavanje na temelju podataka dobijenih individualnim ispitivanjem, ne treba posebno obrazlagati, jer je tome posvećen veći deo celog ovog napisa. To je faza gde se klinička kriminologija stapa sa drugim oblastima kriminologije, prikazuje poseban slučaj i kao deo opšteg kriminaliteta, i čini prelazak ka opštoj kriminologiji.

5. Problem kriminalne ličnosti

Stavljajući pojedinca u centar svoga proučavanja, klinička kriminologija se našla pred problemom da li postoji i, ako postoji, čime se karakteriše kriminalna ličnost? Eventualnim otkrivanjem postojanja ovakve ličnosti i određivanjem njenih osobina, bilo bi olakšano utvrđivanje postojanja onog opasnog stanja koje je pretežno vezano za ličnost. Sprovođenje svih faza kliničke kriminologije, pa time i sprečavanje izvršenja ili ponavljanja krivičnih dela, bili bi olakšani. Problem kriminalne ličnosti sve više ulazi u sferu interesovanja kriminalne psihologije, dok su ranije mnogo više uz psihološka davana i razna biološka objašnjenja.

Kanepa u svome referatu na Međunarodnom kongresu u Beogradu 1973. kaže da se istorijat kliničkog istraživanja kriminalne ličnosti može svesti na dve ranije i treću sadašnju fazu. »U prvoj vazi, lombrozovskog porekla, strogo se podržava apsulutna specifičnost kriminalne ličnosti; u durgoj, ta se specifičnost negira, posebno zahvaljujući uticaju psihoanalitičke kriminologije, po kojoj su antisocijalni porivi, manje ili više latentni, prisutni u svakoj jedinki delinkventnoj ili nedelinkventnoj. Sada postoji i treća faza koja se začela u Italiji zahvaljujući radovima Di Tulli-a i Gemelli-a, a koja priznaje De Greeff-a kao svoga pokretača, a Pinatel-a kao svoga genijalnog teoretičara. On tvrdi da je koncept kriminalne ličnosti operacionalan i da nema suštinske razlike između delinkvenata i nedelinkvenata. Između njih postoji samo razlika u stepenu. Teorija kriminalne ličnosti »predstavlja jednu radnju hipotezu« (Pinatel), koja se nalazi u evolutivnoj perspektivi kliničke kriminologije, kao nauke prelaska na čin«.[42]

Vrednost Pinatelove teorije o kriminalnoj ličnosti i njenim osobinama još je u procesu proveravanja kroz kliničku i uopšte kriminološku praksu. No ako se prihvati njegova ograda, izražena u knjizi »kriminologija« gde je počeo da razvija ovu teoriju, da principe teorije o kriminalnoj ličnosti treba posmatrati samo kao »radne hipoteze«, njegova teorija može korisno da posluži i predstavljaće značajnu tekovinu ne samo kliničke kriminologije nego baš i kriminalne psihologije.[43] Ovu svoju teoriju Pinatel je u jednoj potpunijoj formi izložio kroz svoje predavanje »Kri-

minalna ličnost i sprečavanje kriminaliteta« održano na VI. međunarodnom kongresu za kriminologiju u Madridu 1970, izjavljujući da time samo sistematizuje rezultate dotadašnjih kontinuiranih posmatranja.[44] Ova teorija o kriminalnoj ličnosti je posle toga veoma mnogo navođena u kriminološkoj literaturi, a naročito u tekstovima za VII. međunarodni kongres za kriminologiju u Beogradu 1973., na kome se u sekciji za kliničku kriminologiju posebno raspravljalo o kriminalnoj ličnosti i tipologiji delinkvenata.[45] Stoga ćemo se i mi ovde nešto opširnije zadržati samo na ovoj danas najpopularnijoj teoriji kriminalne ličnosti.

Pinatel je teoriju o kriminalnoj ličnosti izložijo kroz osam tačaka.

Prvo, suštinski predmet kliničke kriminologije jeste prelazak na delo (le passage à l'acte).

Drugo, zločinac je čovek kao i drugi, koji se od drugih ljudi razlikuje naprosto posebnom sklonošću za prelazak na delo.

Treće, ova posebna sklonost za prelazak na delo izražava takvu strukturu ličnosti koja se naziva kriminalnom ličnošću. Ova struktura se ne može povezati sa psihijatrijski definisanim tipovima.

Četvrto, kriminalna ličnost opisuje se pomoću psiholoških crta (ili komponenti), a one mogu biti grupisane u centralno jezgro i varijante (ili varijable).

Peto, centralno jezgro obuhvata egocentrizam, labilnost, agresivnost i afektivnu ravnodušnost. Varijante se odnose na aktivnost, na fizičke, intelektualne, tehničke sposobnosti, na nutritivne i seksualne potrebe.

Šesto, centralno jezgro upravlja prelaskom na delo. Ono daje formulu temibiliteta ili kriminalnog kapaciteta i podržava opšte uslove prelaska na delo. Crte grupisane u centralnom jezgru deluju na precizan način u procesu teškog dela a na kompleksniji način u procesu kriminalnog sazrevanja, te na kondenzovan način u procesu naglog i nepromišljenog akta.

Sedmo, varijante kriminalne ličnosti upravljaju načinima izvršenja akta, ali su bez uticaja u odnosu na sam prelazak na delo. One su naprosto pogodne da osvetle opšti pravac, stupanj uspešnosti i motivaciju kriminalnog ponašanja.

Osmo, kriminalna ličnost je dinamična struktura. Okupljanje i povezivanje ovih konstitutivnih crta, njihova akcija i interakcija daju naročit karakter ličnosti posmatranoj u celini. Ona je rezultanta a ne unapred dat podatak.

6. Tipologija delinkvenata

Na VII. međunarodnom kongresu za kriminologiju u Beogradu 1973. raspravljan je u sekciji za kliničku kriminologiju, pored problema kriminalne ličnosti i problem tipologije delinkvenata. Po tome bi se moglo zaključiti da su ova dva problema naročito važna i naročito izražena u okvirima kliničke kriminologije. Međutim, videćemo da ovo drugo pitanje, pitanje tipologije delinkvenata, makoliko da je izazivalo interes kri-

minaloga koji istražuju ličnosti kriminalaca i mada su pojedini kriminalozi kliničkog pravca stvarali svoje tipologije da bi na osnovu njih mogli da vrše klasifikaciju izvršilaca krivičnih dela,ipak na Kongresu nije od svih ocenjeno kao posebno značajno za kliničkog kriminologa.

Tipovi se stvaraju na osnovu više povezanih obeležja koja karakterišu pojedine izvršioce krivičnih dela, te kada su stvoreni mogu da posluže za klasifikaciju kriminalaca. Poznato je da ni za samu klasifikaciju ljudi na kriminalne i nekriminalne, sem pravnog, nema sigurnog kriterijuma, a sam pravni kriterijum teško može da zadovolji kriminologa kliničara čije je istraživanje usmereno na pojedinčevu ličnost. Stoga se u kriminologiji, uz čisto kriminološke tipologije, dosta koriste opšte klasifikacije ljudi primenjene na izvršioce krivičnih dela. Klasifikacije i tipologije krivaca mogu se dakle podeliti, kao što je to kod nas pregledno prikazao Tahović u svome udžbeniku iz 1961. godine, na klasifikacije ljudi uošte koje se zatim primenjuju na učinioce krivičnih dela, i na posebne klasifikacije samih učinilaca krivičnih dela. Tahović navodi da su pojedini pisci već i pre novih škola u krivičnoj nauci stvarali izvesne tipologije i klasifikacije.[46]

Opšte klasifikacije ličnosti dele se na antropološke, psihološke i psihijatrijske. Među antropološke spadaju Krečmerova klasifikacija sa poznatom podelom na leptozomne (dugački i slabi), atletske (razvijenog kostura i muskulature), piknične (naročito razvijene unutrašnje duplje, posebno abdomen, uskorameni i manjeg rasta) i displastične (mešoviti) tipove. Tu su i američke klasifikacije Hutona (Hooton i Šeldona (Sheldon), a od italijanskih autora pominju se Viola, Niceforo, Pende i Di Tullio, koji znatnu pažnju uz opšta izlaganja o tipologijama posvećuju zločincima.[47]

Od psiholoških klasifikacija Tahović navodi Kinbergovu (osam tipova na osnovu razvijenosti sposobnosti, energičnosti, stabilnosti i istrajnosti), Jungovu (introvertni i ekstravertni tip), Šeldonovu (viserotonični sa razvijenim sacijalnim čulom i dr., somatotonični sa odlučnošću i potrebom za akcijom i dr. i cerebrotonični sa oštroumnošću opažanja i dr. osobinama), kao i neke druge klasifikacije (Senovi i klasifikacije prema faktorima itd.).[48] Čini nam se da iz psiholoških klasifikacija ne bi trebalo izostaviti i poznatu podelu temperamenata na kolerički, sangvinički, flegmatički i melanholički tip, koja se pripisuje još starom grčkom lekaru Hipokratu, a koju je usavršio Pavlov.[49]

Treća grupa opštih klasifikacija, prema Tahoviću, su psihijatrijske klasifikacije kod kojih se ličnosti razvrstavaju prema stepenu svoje psihičke normalnosti.[50]

Prelazeći sada na posebne klasifikacije i tipologije učinilaca krivičnih dela, kojih postoji znatan broj, mi ćemo se ovde potsetiti samo na nekoliko najpoznatih. Tu su pre svega poznate klasifikacije Ferija, koja je slična prethodnoj Lombrozovoj (kriminalci mentalno bolesni, rođeni, po navici, slučajni i iz strasti, a njima Colajanni dodaje političkog delinkventa), i klasifikacija Franca fon Lista (momentani i stalni popravivi i stalni nepopravvi, dok se abnomarlni izuzimaju iz klasifikacije kao krivično neodgovorni). Problemom tipologije i klasifikacije dosta su se bavili nemački pisci Ašafenburg (Aschaffenburg — strastveni, prigodni, predumišljajni, recidivisti, habitualni, profesionalni delinkventi), Exner (koji da

je podele prema karakterološkom, nasledno-biološkom i kriminalno-političkom kriterijumu), Mazger (koji razlikuje zakonske, kriminološke i kriminalno političke tipove), kao i Austrijanac Zeelig (Seelig), kod koga uz atipične slučajeve postoje mešoviti tipovi sa pojedinim obeležjima čistih tipova. Ti čisti tipovi su: profesionalni zločinci iz neroda, zločinci protiv imovine iz neznatne otpornosti, agresivni kriminalci, kriminalci iz seksualne neobuzdanosti, kriminalci usled neobuzdane krize, kriminalci primitivnih reakcija, kriminalci iz ideoloških razloga i kriminalci iz nedostatka društvene discipline. Više tipoloških sistema stvorio je i Hurwitz.[51]

Pobornik kliničke kriminologije Di Tulio izlaže svoju klasifikaciju smatrajući da ona sadrži »suštinske elemente za izradu kriminalne tipologije i biotipologije«. On navodi tri kategorije kriminalaca: 1. slučajne (čiste ili pseudo-kriminalne, obične, zavedene, i usled stanja emocije ili strasti); 2. konstitucionalne, koji mogu biti iz navike, profesionalni i spo tendenciji (obični, sa hipoevolutivnoi orijentacijom, sa neuropsihopatskom orijentacijom, sa psihopatskom orijentacijom, i sa mešovitom orijentacijom); i 3. lude (ludi kriminalci i kriminalni ludaci); a u sve tri kategorije postoje i izvesne podpodele.[52]

Iz ovog pregleda tipologija ne treba izostaviti ni psihoanalitičke klasifikacije prestupnika od kojih su najpoznatije klasifikacije Aleksandera i Staunda i Ket Fridlender.[53] Klasifikacija i tipologija Aleksandera i Stauba stvorene su prema kriminalnim radnjama, kriminalitet se prvo deli na hronični (koji vrše ljudi koji po izgradnji svog duševnog aparata naginju kriminalitetu) i akcidentalni (koji obuhvata kriminalne radnje nekriminalnih ljudi), pa zatim dolaze dalje podpodele.[54] Fridlender, donekle drukčije od ove dvojice autora, veli da se poremećaji tri domena psihe (Ono, Ja i Nad-ja) mogu podeliti na tri grupe, tako da onda poremećaji mogu postojati usled antidrustvenog razvitka karaktera, usled organske bolesti i usled psihoze, te ona na tome zasniva svoju klasifikaciju maloletničkog prestupništva.[55]

Kao što vidimo, postojeće tipologije zločinaca stvaraju se na osnovu veoma različitih kriterijuma, kako psiholoških, tako i kriminolosko-socioloških, psihopatoloških, prognozističkih, stepena društvene opasnosti i dr. Većinu navedenih kriminologa ne smatramo za pristalice kliničkoga pravca. Interes izvesnih dosadašnjih kliničkih kriminologa za stvaranje i proučavanje tipologija ipak je proistekao iz interesovanja za kriminalnog pojedinca i njegovu ličnost. Isto tako se i stvaraoci kriminoloških tipologija interesuju za kriminološku kliniku i njene metode, jer klinički metod može da posluži stvaranju, određivanju i odabiranju tipova. Kriminalna psihologija služi se takođe izvesnim tipologijama, naročito ako su one stvarane po psihološkim kriterijumima. U njenim okvirima se stvaraju pojedine tipologije, naročito one što su zasnovane na psihološkim kriterijumima, a ona i inače doprinosi tipološkom radu u kriminologiji svojim znanjima i metodima, od kojih po svojoj važnosti treba istaći metod testova.

Međutim, Kanepa, predsednik sekcije za kliničku kriminologiju na Međunarodnom kongresu za kriminologiju u Beogradu 1973., osporio je u zaključku svoga referata kliničku vrednost kriminoloških tipologija

sledećim rečima: »Predmet krilinoloških tipologija nema u nauci stvarnu autonomiju. Kliničko istraživanje ga je adovno odbacilo, a sociološko je, možda nehotice, iznelo na videlo njegove kritičke i kontradiktorne aspekte. I samo formiranje »stereotipa« delikventa je jedna od negativnih posledica »tipološkog« stava i nema nikakve veze sa kliničkim proučavanjem kriminalne ličnosti.... »Tipološki« aspekt istraživanja može se delimično sačuvati samo zato što se odnosi na proučavanje crta ličnosti. Međutim, cilj tog proučavanja će uvek biti da se dublje naučno upozna individualna ličnost konstruisanjem eventualno »modela« (Favard) ili »referentnih sistema« (Warren) korisnih za naučno istraživanje, a ne »tipova« delikvenata, koji ne odgovaraju nikakvoj konkretnoj realnosti i nemaju nikakve koristi za tretman. Uistinu, kriminološki tretman, kako individualni tako i gruuni, treba da teži individualizaciji tj. da prilazi posebnim problemima svakog subjekta.... Drugi jedan aspekt tipološkin dostignuca, koji se može zadržati u cilju integrisanja u istraživanje delikventne ličnosti, odnosi se na koncept »kriminalnih karijera«,... faze razvoja procesa kriminalnog sazrevanja«.[56]

Ovakvom generalnom osporavanju vrednosti kriminoloških tipologija ne bismo se mogli pridruziti, jer logična klasifikacija i stvaranje tipova u bilo kojoj oblasti može doprineti makar naučnom uopstavanju, pa posredno i praktičnim rezultatima. Ipak je Kanepa verovatno u pravu kada ukazuje na važnost crta ličnosti[57] za stvaranje klasifikacije kriminalaca. Taj značaj ispitivanja crta ličnosti za stvaranje klasifikacija i tipologija izvršilaca krivičnih dela, koje će moći da posluži i penološkom tretmanu, čini da kriminalna psihologija ima posebnu ulogu pri stvaranju tipologija delikvenata.

7. Zadaci kriminalne psihologije

Ranije smo kazali da kriminalna psihologija pretstavlja jednu posebnu disciplinu u okviru kriminološke nauke i bavi se proučavanjem psiholoških osnova i manifestacija kriminalnog ponašanja. Međutim, kriminalno psihološka objašnjenja postaju sve šira i postepeno prelaze okvire koji su im ranije postavljani. Ovakve tendencije psihologije čoveka, pa i kriminalne psihologije, opisao je D. Lagaš sledećim rečima: »Savremene tendencije humane psihologije daleko su od psihološke isključivosti koja bi uzela formu »psihogenizma«. Snabdevena osnovnim konceptima ponašanja, ličnosti, situacije, grupe, psiho-kriminologija se danas karakteriše staranjem o stvarnim celinama i izražavanjem bioloških, socioloških, psiholoških determinanti. Tako se psiho-kriminogeneza postavlja u perspektivu koja je veoma blizu perspektive opšte kriminologije. Ona se naročito koristi doprinosima socijalne psihologije i dinamičke psihologije«. Lagaš dalje smatra da psiho-kriminologu u njegovom radu stoje na raspoloženju putevi kojima se uopšte služi savremena psihologija. To bi, prema ovome autoru, bili naturalistički i klasifikatorski (taksinomički) pristup, klinički pristup, psihoanalitički pristup, koji smatra da je bio naročito plodan, eksperimentisanje, koje je bilo malo korišćeno, i mikro-sociologija, koja je dala značajne rezultate.[58]

Psihološka objašnjenja nastanka i pojavljivanja kriminaliteta obično se daju u okviru dve grupe problema. Jedna je razvoj ličnosti do izvršenja krivičnog dela, a druga je problem samog prelaska na delo.[59]

Kod prve grupe problema, koja se odnosi na razvoj ličnosti, kriminalna psihologija zainteresovana je za one uticaje i izražaje razvitka ličnosti koji su u vezi sa antisocijalnim ponašanjem. Pri tome marksistička kriminalna psihologija pridaje određeni značaj nasleđenim i urođenim osobinama, ali uglavnom kao pretpostavkama za razvoj ličnosti pod društvenim uticajima. Psihološke i biološke osobine pretstavljaju važne komponente ličnosti, ali se ipak smatra da taj njihov značaj zavisi pretežno od toga koliko one karakterišu čoveka kao člana kolektiva, kao nosioca određenih društvenih odnosa, koji ima svojstva i osobine od opštedrušvenog značaja.[60] Urođene osobine mogu imati veći značaj kod izvesnih nenormalnih izvršilaca krivičnih dela i izuzetno kod učinilaca nekih specifičnih vrsta krivičnih dela, kakvi su recimo seksualni delikti. Kod objašnjenja većine normalnih slučajeva polazi se od stava izrazenog poznatim Marksovim recima u VI. tezi o Fojerbanu, da »ljudska sustina nije neki apstraktum koji je svojstven pojedinačnom individuumu. U svojoj stvarnosti ona je sveukupnost društvenih odnosa«.[61]

Ovaj princip vodi nas dalje do zaključaka da su razvoj čovekove ličnosti, a naročito razvoj njegove svesti kao izvora odgovornog društvenog ponašanja, društveno determinisani. »Svest omogućava pojedincu da sopstvenom delatnošću ostvaruje, razvija i traži društvene odnose«. »Determinacija koja proizilazi iz društva prelama se u svesti i biva ostvarena pre svega posredstvom konkretnih grupnih odnosa u koje je pojedinac aktivno uključen«.[62]

Druga grupa problema kojima se bavi kriminalna psihologija odnosi se na takozvani prelazak na delo. Da bi se objasnio ovaj prelazak na krivično delo, u kriminalnoj psihologiji nastojalo se da se odrede neke ljudske osobine koje lakše i češće nego druge vode ka zločinu, a takođe i da se odrede izvesni tipovi za koje bi se moglo reći da su kriminalni. O problemima kriminalne ličnosti i tipologije delikvenata već smo ranije govorili da pretstavljaju važne predmete interesovanja kliničke kriminologije, ali da rešenja koja ona daje treba prihvatati sa određenom rezervom.

U stručnoj literaturi navode se razni psihološki faktori koji bi mogli da utiču na nastanak kriminaliteta. Pinatel je neke od ovih faktora sistematizovao u svojoj napred prikazanoj koncepciji kriminalne ličnosti. Razni drugi autori navode različite faktore, pa na primer jedan naš autor, Dr M. Petrović, u jednome svom radu raspravlja o shvatanjima da na nastanak delikvencije mogu uticati nizak nivo inteligencije, emocionalna nestabilnost, nizak stepen tolerancije na frustracije, egocentričnost, osećanje inferiornosti, nedostatak osećanja odgovornosti, agresivnost, psihopatske osobine, duševne bolesti, kao i razni drugi činioci na koje ukazuju posebne kriminološke psihološke teorije.[63]

Među psihološkim problemima koji se odnose na sam prelazak na krivično delo najznačajniji je problem motivacije tj. procesa pokretanja i usmeravanja aktivnosti radi ostvarenja određenih ciljeva. Motivi, kao

unutrašnji činioci koji čovekovu aktivnost pokreću i usmeravaju, ukazuju na psihičke sadržaje pojedinačnog krivičnog dela i čine sastavni deo njegovog uzročnog odnosa.[64] U psihologiji se motivi različito objašnjavaju i određuju, a mi ovde nećemo ulaziti u ova složena i ponekad kontradiktorna objašnjenja. Reći ćemo samo najopštije da niz činilaca može delovati motivaciono, kao na primer: potrebe, želje, interesi, stavovi, osećanja, društveni obziri, zaostala i izopačena shvatanja, postupci drugih lica prema prestupniku, različite situacije koje se na određeni način tiču prestupnika. U spletu želja, osećanja i drugih motiva, teško je predvideti koji će preovladati i obično najjači motiv preovladava i on najverovatnije opredeljuje rezultat. Ova složenost motivacije i brojnost motiva pokazuju koliko pitanja samo u vezi sa tim postoji za kriminalnog psihologa.

Ustvari kriminalni psiholog se dotiče skoro svih važnijih oblasti i problema psihološke nauke, samo što svoju pažnju jače usmerava na one psihičke fenomene koji su u bližoj vezi sa kriminalitetom. Kad se radi o motivacijama, kriminalni psiholog izučava probleme unutrašnjih konflikta, frustracije i stresa, agresije i sličnog. Procesom učenja se u kriminologiji objašnjavaju mnoga kriminalna ponašanja, pa je i psihološka odnosno psihosociološka teorija učenja veoma razvijena. U vezi sa maloletničkom delinkvencijom treba koristiti razvojnu psihologiju. Tu su dalje psihoanaliza i klinička psihologija.[65] Dakle, pored dve ranije navedene grupe problema oi ličnost i prelasku na delo, kriminalna psihologa osvrće se i na mnoga druga psihološka pitanja.

8. Zaključna izlaganja

Svi ovi problemi o kojima smo napred govorili pokazuju blisku vezu između kliničke kriminologije i kriminalne psihologije, ali isto tako pokazuju da sem delimične podudarnosti i sličnosti među njima postoje i određene razlike. Kliničku kriminologiju shvatili smo kao jedan kriminološki pravac prema kome se kroz multidisciplinarno pristupanje individualnom slučaju (mediko-psihosociološko i drugo ispitivanje) uz pomoć specifičnih principa i metoda raznih kriminoloških disciplina, ocenjuje proučavani delinkvent, predviđa njegovo buduće ponašanje i izrađuje i ostvaruje program mera i staranja. Pri tome se mogu izvlačiti i određeni teorijski zaključci. Kriminalnu psihologiju pak shvatili smo kao jednu od tih kriminoloških disciplina i to kao takvu kriminološku disciplinu koja se, uz korišćenje psiholoških principa i metoda, bavi proučavanjem psiholoških osnova i manifestacija kriminalnog ponašanja. Pošto je kriminalna psihologija ponajviše, mada ne i jedino, usmerena na individualne psihološke probleme, a kinička kriminologija je isključivousmerena na individualni slučaj i izvršioca, između njih već tog njihovog pristupanja pojedincu postoji određena srodnost.

Međutim, klinička kriminologija pristupa pojedinačnom slučaju sa stanovišta kako psihološkog tako i medicinskog i sociološkog, pa po potrebi i drugih nauka (prava i dr.), dok kriminalna psihologija posmatra stvari uglavnom samo sa psihološkog aspekta, bez obzira što se takav as-

pekt ne može odvojiti od odgovarajućih socijalnih i bioloških uticaja. Time što šire pristupa izučavanju individualnog kriminalnog slučaja, klinička kriminologija je šira od kriminalne psihologije. Ali time što se kriminalna psihologija bavi i psihološkim pitanjima širim od individualnih, klinička kriminologija može tu biti i uža od kriminalne psihoogije.

Razvoj kliničke kriminologije pokazuje da u okvirima toga pravca postoje znatne razlike u mišljenjima i da neki pisci više a drugi manje u kliničku kriminologiju uključuju psihološka shvatanja i metode. Povremeno može dolaziti do veze između kliničke kriminologije i kriminalne psihoogije i posredstvom filosofskih koncepcija ili putem korišćenja nekih osnovnih antropoloških i drugih postavki.

Dva značajna pitanja, kojima se u novije vreme bavi klinička kriminologija, kriminalna ličnost i tipologija delikvenata, uglavnom su baš kriminalno psihološki problemi. Kriminalna ličnost je to najvećim svojim delom, a tipologija delinkvenata se dosta izrađuju baš po psihološkim kriterijumima.

Naročito velika bliskost između kliničke kriminologije i kriminalne psihologije postoji kada se u okviru ove druge koristi klinički pristup ili klinička psihologija. Klinička psihologija pretstavlja skup saznanja koja se mogu pribaviti neposrednim posmatranjem individualnih psiholoških slučajeva. Kao i klinička kriminologija ona je prvenstveno zasnovana na observaciji i produbljenoj analizi individualnih slučajeva.[96] Kada klinička psihologija biva korišćena kao kriminalna klinička psihologija, tada se u radu može prolaziti kroz iste faze kao u kliničkoj kriminologiji (ispitivanje, dijagnoza, prognoza, tretman, reklasiranje, zaključivanje). Dalja sličnost je u tome što je klinička psihologija, kao i klinička kriminologija, uglavnom zaitereovana za posebnosti u čovekovom ponašanju. To ne moraju biti patološke posebnosti, iako se često radi baš o njima. Klinička kriminologija proučava kriminalnog ili asocijalnog pojedinca, a njegovo ponašanje sadrži posebnosti samim tim što se radi baš o takvom pojedincu. Međutim, klinička kriminologija ga proučava multidisciplinarno, a ne samo psihološki. U tom smislu ona letodološki ide šire nego klinička psihologija, koja čak i kad u primeni ide van okvira kriminalne psihologije ipak čini samo jedan mali segment psihološke nauke i prakse.

Kriminologija se bavi izučavanjem jednog vrlo kompleksnog fenomena kakav pretstavlja kriminalitet. Ona je zato i sama veoma kompleksna nauka. Sastavljena je iz većeg broja disciplina i oblasti i u svom razvoju koristi pomoć mnogih drugih nauka. Proučavajući kriminalitet kao pojedinačnu, masovnu i posebnu društvenu pojavu kriminologija se služi velikim brojem metoda. Kriminološki pravac nazvan kliničkom kriminologijom značajno doprinosi upoznavanju kriminaliteta kao pojedinačne pojave. No i kod proučavanja pojedinačnog kriminalnog fenomena ovaj pravac se tek u novije vreme počinje da oslobađa preteranog naglašavanja bioloških i medicinskih faktora, suvišnog vezivanja za starije psihološke koncepcije, i neopravdanog zanemarivanja društvenih uticaja koji deluju i na pojedinačni slučaj.

Povećanju vrednosti kliničkog pravca u kriminologiji doprineo je pored ostalog, i napredak kriminalne psihologije koja psihogenezu zločina sve manje posmatra odvojeno od njegove sociogeneze i biogeneze. Jedan deo kriminalne psihologije uključen je u kliničku kriminologiju tako da napredak u jednoj od ovih oblasti utiče i na napredovanje druge. S druge strane, klinička kriminologija, sa svojom obuhvatnom i višestranom kliničkom metodom proučavanja pojedinačnog slučaja, obogaćuje kriminalnu psihologiju. U multidisciplinarnom i interdisciplinarnom naučnom spletu, kakav pretstavlja kriminologija, klinička kriminologija i kriminalna psihologija svojim napretkom doprinose i međusobnom razvijanju i razvoju kriminologije u celini.

PRIMEDBE:

1) Dr Gligorije Zaječaranović: Filozofija marksizma , str. 17, Gradina, Niš 1973. (129).

2) Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 27, II izd. Savremena administracija, Beograd 1973 (621).

3) Pravila se razlika između stacionarnih klinika sa ležećim bolesnicima i onih gde se lečenje vrši uz obilazak i tretiranje bolesnika od strane kontrolisanih praktikanata. Među ovima se razlikuju poliklinike, gde se pacijenti tretiraju bez naplate, i ambulantne klinike, gde se bolesnici tretiraju »ambulantno«, hodajući. tj. sami dolaze nt lečenje. — Meyers Grosses Konversations-Lexikon XI, Laipzig-Wien, izd. 1905, str. 143-144.

4) Ingliš-Ingliš: Obuhvatni rečnih psiholoških i psihoanalitičkih pojmova, str. 224, Savr. administr. Beograd 1972 (620).

5) Spomenimo da u nekim zemljama postoje i takozvane »pravne klinike«, pod kojima se obično podrazumevaju odeljenja na pravnim fakultetima gde studenti radi prakse besplatno pod nadzorom nastavnika pružaju pravnu pomoć.

6) Ingliš i Ingliš: Obuhvatni rečnik, str. 224.

7) Dr Nikola Rot: Opšta psihologija, str. 323, Zavod za udžb. SRS, Beograd 1966 (339).

8) Jean Pinatel: Criminologie, str. 479, Tome III. Bouzat-Pinatel: Traite de Droit pénal et de Criminologie, Dalloz, Paris 1970 (660).

9) Na primer u knjizi Vodopivec-Kobal-Bavcon-Skalar: Kriminologija I dio, Narodne novine, Zagreb 1966 (172).

10) Milutinović: Kriminologija, str. 13-16, 49-52.

11) Koji je bio ne samo glavni referent nego i predsednik Kongresa.

12) Prof. Dr Milan Milutinović: Osnovne tendencije u savremenoj kriminologiji. str. 32-35, glavni referent, VII. međunarodnih kongresa za kriminologiju, Beograd 1973 (61).

13) Citirano prema Pinatel-u, Criminologie, str. 480.

14) N. Pende: 6e Rapport général au Congrès international de Criminologie de Paris 1900. — citiramo prema Hesnard-u, str. 25-26.

15) Benigno Di Tullio: Principes de Criminologie Clinique, str. 54, PUF, Paris 1967 (483).

16) Djakomo Kanepa: Kriminalna ličnost i tipologija delinkvenata, str. 1, referat za II sekciju, VII. međunarodni kongres za kriminologiju, Beograd 1973 (22).

17) Dr. med. Dr. jur. Hans Göppinger: Kriminologie, str. 28-29, Beck, München 1971 (463).

18) Pinatel: Criminalogie, str.481, 488.

19) M. Laignel-Lavastine et V. V. Stanciu: Précis de Criminologie, str. 141, 16, Payot, Paris 1950 (282).

20) Pinatel: Criminologie, str. 479-480.

21) Dr Vukašin Pešić: Osnovi praktične i istraživačke kriminološke metodologije, IKIKI, Beograd 1969 (224).

22) A. M. Favard-Drillaud: Kriminalnt ličnost i tipologija delinkvenata, str. 4 i 6, referat za II sekciju, VII. međunarodni kongres za kriminologiju, Beograd 1973. (29).

23) Pinatel: Criminologie, str. 479.

24) Dr. A. Hesnard: Psychologie du Crime, str. 241, 242, 331, 336, Payot, Paris 1963 (354).

25) Pominje Husserl-a i Heidegger-a, i rado citira Merleau-Ponty-a, koga na jednom mestu parafrazira: Nije to moj nervni sistem, ceo ili u delovima koji razmišlja: to sam ja, subjekt egzistencije koji se služi ovim nervnim sistemom za razmišljanje. A nalazim se u ovome telu, koje uključuje nervni sistem, zato što sam na svetu. — Hesnard: Psychologie du crime, str. 332.

26) Hesnard: Psychologie du crime, str. 340, 337, 332, 242, 351.

27) Fr. Agostino Gemelli, O. F. M.: La personalità del delinquente nei suoi fondamenti biologici e psihologici, Giufffrè, Milano 1948 (376).

28) Di Tullio: Principes de Criminologie clinique, str. 34, 25, 54.

29) Milutinović: Kriminologija, str. 50.

30) Milutinović: Kriminologija, str. 51.

31) Dr Ljubiša Jovanović: Krivično pravo — Opšti deo, str. 288, Naučna knjiga, Beograd 1969 (318).

32) Di Tullio: Principes de Criminologie clinique, str. 373.

33) Pinatel: Criminologie, str. 529, 531.

34) Göppinger: kriminologie, str. 244-253.

35) Dr Katja Vodopivec i dr.: Kriminologija I deo, str. 124-128 — prognostičke tablice, Narodne novine, Zagreb 1966 (172), — v. prim. 9.

36) Pinatel: Criminologie, str. 541.

37) Di Tullio: Principes de Criminologie clinque, str. 431.

38) Di Tullio — str. 448-450.

39) Pinatel: Criminologie, str. 552-562.

40) Dr Rajka Kupčević — Mlađenović: Osnovi penologije, Svjetlost, Sarajevo 1972 (214); Milutinović: Osnovni elementi penologije (kao V. deo II. izd. Kriminologije str. 447-575); Dr Vidak Popović: Sistem izvršenja kazni lišenja slobode u Jugoslaviji, Savez udr. pravn. Jugosl., Beograd 1966 (276).

41) Milutinović: Kriminologija, str. 569.

42) Kanepa: Kriminalna ličnost i tipologija delinkvenata, str. 4-5.

43) Pinatel: Criminologie, str. 576.

44) Jean Pinatel: Personnalité criminelle et prévention de la criminalité (13).

45) Za samo definisanje pojma kriminalne ličnosti može poslužiti citat iz Pinatelovog predavanja gde navodi da se po Ch. Andersen-u kriminalna ličnost definiše »kao stav zajednički za one koji prihvataju ili traže situacije koje ih stavljaju izvan ili nasuprot normi koje njihova grupa prihvata« (str. 4).

46) Kao na primer: F. J. Gall, Esquirol, Lauvergne, B. A. Morel, Despine, Thomson, Maudsley, koji su činili »pokušaje za utvrđivanje biološko — psiholoških osnova kriminalnih sklonosti«.

47) Dr Janko Tahović: Krivično pravo — Opšti deo, str. 230-232, Savremena administracija, Beograd 1961 (380).

48) Tahović: Krivično pravo, str. 233.

49) Dr Nikola Rot: Psihologija ličnosti, str. 54-55, Zav. za izd. udžb. SRS, Beograd 1969 (202).

50) Tahović: Krivično pravo, str. 234.

51) Milutinović: Kriminologija, str. 378-380.

52) B. Di Tullio: Manuel d'Antropologie criminelle, str. 183, Payot, Paris 1951 (249).

53) Dr Mihailo Aćimović: Psihoanalitička objašnjenja kriminaliteta; JRKKP br. 4/72, str. 563-579.

54) Franz Alexander und Hugo Staub: Der Verbrecher und seine Richter, str. 309 (str. 203-411 u knjizi Psychoanalyse und Justiz, herausgegeben von Tilman Moser, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 1971.

55) Kate Friedlander: The Psycho-Analytical Approach to Juvenile Delinquency, str. 185, Routledge and Kegan Paul Ltd., London 1967 (296).

56) Kanepa: Kriminalna ličnost i tipologija delinkvenata, str. 14-16.

57) Rot: Psihologija ličnosti, str. 52, — veli da kad čovek pokazuje osobinu da na iste kao i na slične situacije reaguje na jedan određeni način, onda o toj osobini govorimo kao o opštoj osobini, crti ili svojstvu ličnosti.

58) Daniel Lagache: Psyho-criminogènèse, str. 151-152, Actes du II e Congres international de Criminologie,Paris, Sept. 1950 (129-155), PUF Paris 1955.

59) Dr Mihailo Aćimović: Psihološki problemi kriminalne etiologije, Zbornik PF, Niš 1972, str. 1-25.

60) Volkov i dr.: Ličnost' prestupnika, str. 12, Izdateljstvo kazanskogo universiteta, 1972 (187).

61) Karl Marks: Teze o Fojerbahu. Štampano kao dodatak uz delo F. Engels: Lydvig Fojarbah i kraj klasične nemačke filozofije, Kultura, Beograd 1947 (75).

62) Buchholz-Hartmann - Lekschas-Stiller: Sozialistische Kriminologie, str. 245, Staatsverlag der DDR, Berlin 1971 (492).

63) Dr Milica Petrović: Ličnost u etiologiji delinkvencije, str. 175-201, u Zborniku Etiologija maloletničkog prestupništva, Savez društva defektologa Jugoslavije Beograd 1971 (201).

64) Pešić: Osnovi praktične i istraživačke kriminološke metodologije, str. 42.

65) Dr. Hilde Kaufmann: Kriminologije I, str. 87 i sl., Kohlhammer, Stuttgart 1971 (272).

66) Dodajmo ovde uz ona ranija, još jedno objašnjenje prideva klinički. »Reč dolazi iz medicine i pre svega znači da ispitivanje zahteva prisustvo bolesnika da bi se u istom trenutku mogli dobiti i konfrontirati svi dostupni aspekti njegove morfologije i njegovog organskog funkcionisanja. Kliničko ispitivanje se tako razlikuje od ispitivanja koja uključuju laboratoriju ili aparat koji omogućavaju posmatranje jednog ograničenog aspekta telesne biologije. Rezultati ovih specijalnih ispitivanja, hemijske analize, radiogrifije, merenje električnih nadražaja nekog mišića, audimetrija, elektroencefalografija, kardiografija, na primer korisni su i imaju smisla samo ako se povežu sa stanjem celokupnog organizma i sa njegovim već poznatim osobinama. Tek kada se vrate klinici, ovi analitički erzultati dobijaju sve svoje značaje dozvoljavajući istovremeno da se bolje razume skup karakteristika koje pojedinac pokazuje i , pošto se radi o bolesniku, priroda i uzrok njegovih tegoba«. Str. 5. André Rey: L'examen clinique en psychologie, PUF, Paris 1958 (222).

La criminologie clirinque et son rapport avec la psychologie criminelle

R é s u m é

La criminologie clirinque représente une orientation criminologique qui est devenue au cours des temps de plus en plus importante. Dernièrement, au Septième congrès international de criminologie, qui a eu lieu à Belgrade en 1973, sur la criminologie cliinque le discussions se sont poursuivies comme de l'une des trois tendences fondamentales dans la criminologie constemporaine. Elle consiste dans l'approfondissement multidisciplinaire d'un cas individuel à l'aide des différents principes et méthodes de la science de criminologie. La criminologie clinique est en relation étroite avec la psychologie criminelle en tant que discipline criminologique spéciale qui étudie les fondements psychologiques et les manifestations du comportement criminel.

Quelques idées de l'orientation criminologique clinique ont été exposées déjà par Lambrozo et après lui par plusieurs criminologues italiens (Pende, Di Tullio, Caneppa et d'autres), ensuite par les criminologues dans plusieurs autres pays, et en France, parmi d'autres, par Pinatel.

Certains criminologues cliniques, de même que les psychologues criminalistes ont la tendance de poser leurs conceptions sur une base psilosophico-anthropologique plus large. Ainsi, par exemple, à la conception de De Greeff de l'anthropologie clinique, il faut ajouter la conception de Hesnard que la personnalité criminelle doit être étudiée à l'aide de la clinique criminologique, de la psychanalyse, et de la phénoménologie. Gemelli admet l'existence de la base biologique de la personnalité, mais il ajoute que dans la personalité de l'homme existe l'activité subjective

grêce à laquelle l'homme possède des connaissances qui ne sont pas liées au fonctionnement des organes sensoriels. D'autre part, di Tullio a basé ses études sur la conception de l'homme en tant qu,un tout, auqelu cas il n'est pas nécessaire de se référer aux doctrines philosophiques.

Le processus de la criminologie clinique passe par six phases, à savoir: les investigations médico-psychologiques et sociales, la détermination du diagnostic criminologique, le pronostic social, le traitement, le reclassement social et l'interprétation scientifique. Dans toutes ses phases, et surtout dans les trois premières, se manifestent plusieurs préceptes et méthodes de la psychologie criminelle.

L'intérêt des criminologues cliniques est surtout dirigé vers deux problèmes, qui ont été traités au Congrès de Belgrade. L'un de ces problèmes est l'existence éventualle de la personalité criminelle, pour laquelle, la psychologie criminelle est très intéressée. Dans les derniers temps est en particulier très connue la théorie de Pinatel relative à la personnalité criminnelle (égocentrique, labile, agressive et affectivement indifférente) dont les principes, d'après cet auteur, doivent être traités seulement comme hypothèse de travail. Le deuxième problème est la typologie des délinquants. Certains criminologues cliniques créent leur typologie et classification (Di Tullio), tandis que d'autres rejettent l'aspect typologique (Caneppa).

La psychologie criminelle est généralement intéressée à deux groupes de problèmes. Le premier a trait au développement de la personnalité jusqu'à l'exécution de l'infraction, et le deuxième au passage à la perpétration du délit. Elle est en relation étroite avec la criminologie clinique. La criminologie clinique est exclusivement dirigée vers le cas individuel, tandis que la psychologie criminelle, dans la plupart des cas, quoique non point uniquement, vers les problèmes psychologiques individuels. La première aborde le cas individuel du point de vue tant de la psychologie que des autres sciences, tandis que la deuxième examine l'état de choses généralement sous l'aspect psychologique, sans tenir compte du fait qu'un tel aspect ne peut pas être séparé des influences sociales et biologiques correspondantes. Le rapport entre la criminologie clinique et la psychologie criminelle existe même dans le cas lorsque dans celle-ci on a recours au procédé clinique au à la psyshologie clinique.

La criminologie est une science très complexe, et dans ce réseau scientifique, la criminologie clinique et la psychologie criminelle contribuent par leur progrès tant au développement mutuel qu'au développement de la criminologie dans l'ensemble.

Dr SLOBODAN MILENKOVIĆ,
docent

ORGANI ZA SPROVOĐENJE U ŽIVOT PAKTA O GRAĐANSKIM I POLITIČKIM PRAVIMA

Procesni mehanizam Pakta o građanskim i političkim pravima obuhvata dve vrste mera: mere na nacionalnom i međunarodnom planu. Prve se odnose na usvajanje propisa zakonodavnog ili drugog karaktera (1); druge obuhvataju obavezu ugovornica na podnošenje izveštaja (2), ali i mogućnost vođenja postupka pred za to posebno predviđenim organima — Komitetom za prava čoveka i ad hoc Komisijom za mirenje. Međutim, dok je oko postupka izveštavanja saglasnost relativno lako postignuta pomenuti organi bili su predmet dugih i oštrih diskusija. Sukobila su se dva shvatanja. Zastupnici jednog od njih zalagali su se za veće uplitanje međunarodne zajednice u poslove država. Široko shvaćena unutrašnja nadležnost država prožimala je drugo stanovnište. Diskusije o organima za sprovođenje u život Pakta o građanskim i političkim pravima lepo ilustriju pomenute nesuglasice, a omogućavaju i poređenje organa koji su dobili podršku većine država s predlosima oko kojih nije bilo moguće naći zajednički jezik. Izložićemo zbog toga najpre predloge o kojima inje postignuta konačna saglasnost, a zatim razmotriti organe predviđene Paktom o građanskim i političkim pravima.

1. Organi predlagani u toku rada na paktovima

aa) Inokosni organi

Među brojnim predlozima o ustanovljenju organa za sprovođenje u život paktova o pravima čoveka bilo je i pokušaja da se inokosnom organu — visokom komesaru Ujedinjenih nacija za ljudska prava — stavi u nadležnost odgovorna dužnost obezbeđenja prava iz pomenutih akata. Prvi predlog podnela je delegacija Urugvaja (3). U njemu je predstavnik međunarodne zajednice (generalni zastupnik) trebalo da ispituje žalbe po-

---

1) S. Milenković: Nacionalne mere za sprovođenje u život paktova o pravima čoveka, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, IX sveska, 1970, str. 323-335.

2) S. Milenković: Postupak izveštavanja u paktovima o pravima čoveka, Zbornik radova Fakulteta političkih nauka u Beogradu, br. 1, 1973, str. 243-249.

3) U radovima internacionalista mogu se naći vrlo različiti podaci o prvim predlozima za ustanovljene Visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska pra-

jedinaca i organizacija podnetih zbog povrede paktova i da traži zadovoljavajuće rešenje u predgovorima s državom protiv koje je upućena žalba. Generalni zastupnik je, osim toga, imao i značajnu funkciju utvrđivanja povrede. Ukoliko je utvrdio da je do nje došlo žalbu je dostavljao drugom organu Ujedinjenih nacija na konačnu odluku.

Ovako shvaćenu nadležnost visokog komesara,iz koje se videla samo funkcija »filtiranja« žalbi trebalo je podrobnije regulisati. Sledeći predlozi (4) bili su već znatno konkretniji, ali i opasniji po suverenost država. Dovoljno je pomenuti da je pored prijema i ispitivanja žalbi o povredama paktova, prikupljanja obaveštenja opšteg karaktera od ugovornica, visokom komesaru bila poverena i uloga istražnog sudije na teritoriji država ugovornica. Ukoliko nađe da stanje u nekoj od država nije u skladu s obavezama koje proističu iz paktova, komesar je mogao da daje sugestije i preporuke, ali i pokreće postupak pred organima Ujedinjenih nacija — u nekim predlozima pred Savetom bezbednosti, u drugima pred Komitetom za prava čoveka. Pri tom su protiv država mogle biti primenjene i sankcije.

Čuvajući teško stečenu nezavisnost, države su u periodu odmah posle druge po redu svetske katastrofe, još s većim podozrenjem nego danas gledale na sve organe u kojima su osećale opasnost po neka od osnovnih načela Povelje Ujedinjenih nacija, pre svega načela nemešanja u unutrašnju nadležnost država (5). Nada Urugvaja da će države kroz pravo na žalbu dozvoliti neposredan dijalog između pojedinca i međunarodnog prava bila je zbog toga isuviše smela. Još je neshvatljivi bio pokušaj ozakonjenja istrage na teritoriji ugovornica paktova. Takva praksa je visokog

---

va. Često se navodi šesto zasedanje skupštine — J. E. S. Fawcett: The protection of human rights on a universal basis: recent experience and proposals, Hvman rights in national and international law, edited by A. H. Robertson, Manchester 1968, p. 297: E. Schwelb: Eritten communication, Human rights in national and international lam, p. E. Ermacori: Human rights and domestic juridiction (article 2, par 7. of the Charter), Recueil des Cours de l, Académie de droit international de la Have, t. 124. 1968, p. 405. Pominje se i 1945. godina — S. Glaser: Der Einzelne vor dem Völkerrecht. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. Hf 1-2, 1966. S. 122; S. Dabrowa: Miedzvnarodowe srodki ochrony praw czlowieka w swietle Paktow Praw Czlowieka, Panstwo i prawo, no 10, 1967, str. 516: M. Melkovski i R. Pleić: Mere za sprovođenje u život paktova o pravima čoveka, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, br.2. 1956, str. 30 ali i 1959. godina — M. Martinsson: Instruments deo Nations Unies et dex ses institutions spécialisées dans le domaine des droits del l'homme, Revue de droit international de sciences diplomatiques et politiques, no 3. 1969, p. 191. Smatramo, međutim, da je prvi predlog podnela delegacija Urugvaja petom zasedanju Ggneralne skupštine, mada u njemu nije izričito pomenut izraz visoki komesar nego generalni zastupnik — v. doc. E/CN. 4/549 et corr. 1.

Documents officiels de l' Assemblée générale sixième session, Annexes, point 29 de l'ordre du jour, doc. A/C. 3/564, pp. 9-17; Commission des droits dell'homme, rapport sur la dixième session, Supplement No 7, annexe III, pp. 77-80.

5) Više o tome S. Milenković: Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava — institucija koja se rađa, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4, 1968, str. 560 i sl; Pokušaj osnivanja novog inokosnog organa u oblasti međunarodne zaštite ljudskih prava: visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, X sveska, 1971, str. 163 i sl; G. Mansuy: Un médiateur des Nations Unies pour les droits de l'homme, Revue des droits de l'homme, No 2 1973, pp. 240-241.

komesara stavljala u viši položaj od najviših državnih organa, te je sasvim razumljivo što predlozi nisu naišli na širu podršku i što je tek drugačiji pristup ustanovljenju ovog organa doneo izvesne rezultate. No, pošto u tim pokušajima nadležnost visokog komesara nije vezivana za paktove o pravima čoveka, pomenuta delatnost prevazilazi okvire našeg izlaganja.

bb) **Kolektivni organi**

Više pristalica imala je ideja o ustanovljenju kolektivnih organa. Međutim, i ona je izazvala žive rasprave u kojima su do izražaja došla neslaganja o karakteru mera za obezbeđenje paktova. Pristalice takozvane »jake« implementacije dokazivale su da jedino sudski organi mogu efikasno da deluju u ovoj oblasti, dok su branioci šire shvaćene untrašnje nadležnosti država u tome videle propast načela na kome je sagrađena čitava građevina Ujedinjenih nacija — načela suverenosti država. Predlagale su zbog toga da se ostane ili samo na nacionalnim merala imprementacije ili da se obezbeđenje izvršenja pakta poveri za to posebno osnovanom komitetu ili komisiji koji ne bi raspolagali sudskim ovlašćenjima.

a) **Međunarodni sudovi**

Iako su polazile od zajedničkog stava da je za obezbeđenje prava iz pakta neophodna sudska kontrola, među pristalicama ovog do krajnih granica dovedenog shvatanja o internacionalizaciji ljudskih prava došlo je do podeljenosti. Izvesni od njih su predlagali ustanovljenje posebnog Međunarodnog suda za prava čoveka, dok su drugi tražili rešenje u okviru već postojećeg Međunarodnog suda pravde. Naročito žive diskusije, protkane razlozima za i protiv jednog i drgog rešenja, vođene su u radnoj grupi za izradu mera obezbeđenja pakta. Za osnivanje Međunarodnog suda za prava čoveka zalagale su se Belgija, Australija i Iran. Svoj stav su obrazlagale sledećim činjenicama:

— Sudske odluke su neophodne za stvarno poštovanje prava čoveka;

— Obavezne sudske odluke moguće je doneti na široj osnovi samo uspostavljanjem novog suda. Ne treba zaboraviti da je nadležnost Međunarodnog suda pravde fakultativnog karaktera;

— Za podvrgavanje nadležnosti Međunarodnog suda pravde potrebno je prihvatanje člana 36 Statuta ovog suda. Pakt o pravima čoveka zahteva, pak, ratifikaciju. Zašto onda ne ostanu pakta ne ustanoviti novi sudski organ?

— Ukoliko bude ustanovljen Međunarodni sud za prava čoveka sudije će biti birane među stručnjacima za prava čoveka. Oni će, dakle biti stručnjaci u ovoj oblasti za razliku od sudija Međunarodnog suda pravde koji to nisu;

— Pred novim sudom, najzad, parnicu bi mogli da pokreću pojedinci, grupe pojedinaca, udruženja. Oni, međutim, ne mogu biti stranke pred Međunarodnim sudom pravde (6).

Kao što je već rečeno, drugi deo radne grupe s više simpatija je gledao na traženje rešenja u okviru već postojećeg suda. Iako su postojale dve varijante ovog gledišta — oformiti novo odeljenje za prava čoveka ili se poslužiti mogućnostima koje daje član 26 Statuta — razlozi protiv osnivanja novog suda bili su isti:

— Nije preporučljivo povećavati broj međunarodnih ustanova, posebno ustanova sudskog karaktera. Ranije je predlagano ustanovljenje suda za genocid, a sada suda za prava čoveka. Gde se zaustaviti na tom putu?

— Izvesne države će svakako oklevati da pristanu na ustanovljenje ovog suda, te bi njegovo osnivanje uticalo da pakt ne dobije dovoljan broj ratifikacija;

— Ko će biti stranke pred novim forumom? Ako su to svi beneficijari prava peticije, a ne samo države, još će se više uvećati rizik o kome je bilo reči u prethodnom stavu;

— Možda bi proširenjem nadležnosti Međunarodnog suda pravde moglo da se dođe do obaveznih sudskih odluka tako da ne bi postojala potreba za osnivanjem novog suda. Pitanje je, međutim, da li će države prihvatiti obavezne odluke u oblasti povrede ljudskih prava (7).

b) Organi nesudskog karaktera

Pored Komisije Ujedinjenih nacija za prava čoveka kojoj je, prema izvesnim predlozima, u nadležnost stavljano i sprovođenje u život pakta o pravima čoveka (8), poznati su i zahtevi za osnivanje posebnih komisija i komiteta u ovoj oblasti. Francuska je 1949. godine predložila ustanovljenje specijalne komisije (9) sastavljene od jedanaest članova izabranih dvotrećinskom većinom u Generalnoj skupštini. Među glasovima je moralo biti najmanje 2/3 glasova država ugovornica pakta. Pri izboru je vođeno računa o podjednakoj geografskoj raspodeli i o ličnim osobinama kandidata. Postupak pred ovim organom mogle su da pokreću države, nevladine organizacije, grupe pojedinaca i pojedinci. Komisija je trebalo da utvrđuje saglasnost različitih akata s paktom o pravima čoveka, a u pogledu tužbi i peticija mogla je da vrši i ankete na teritoriji zainteresovanih država, ali samo uz njihovu prethodnu saglasnost. Mere kojima je trebalo da utiče na rešavanje sporova nisu imale obavezan karakter. Svodile su se na preporuke zainteresovanim stranama.

---

6) Annuaire des droits de l'homme pour 1947, pp. 594-595.

7) Ibid., p. 594.

8) R. Cassin: La Declaration universelle et la mise en oeuvre des droits de l'homme, Recueil des Cours de l'Académie de droit international de la Haye, t. 79, 1951, pp. 336, 338.

9) Annuaire des droits de l'homme pour 1949, p. 394.

Strožiji sistem mera za otklanjanje povreda prava čoveka sadrži predlog Gvatemale. U njemu se rešenje traži mirenjem. Postupak vodi komisija za mirenje sastavljena od predsednika Komisije za prava čoveka i još dve ličnosti koje dvotrećinskom većinom bira Generalna skupština. Postupak se sastajao u traženju izveštaja od vlade na čijoj je teritoriji došlo do povrede prava čoveka, ali i u mogućnosti obrazovanja anketne komisije za utvrđivanje povreda. U slučaju kad nije moguće pronaći prihvatljivo rešenje za obadve strane u sporu, uz njihovu prethodnu saglasnost, pitanje je upućivano Međunarodnom sudu pravde.

Indija je 1949. godine ([10]) podnela predlog za ustanovljenje stalnog komiteta u čijoj je nadležnosti sprovođenje u život pakta o pravima čoveka. Predloženi organ je trebalo da se sastoji od najmanje pet lica, a u zadatak mu je, između ostalog, stavljeno proučavanje zakonskih mera, sudskih odluka i izveštaja država. Pored toga, komitet je mogao da rešava i konkretne slučajeve pokrenute peticijama pojedinaca, grupa pojedinaca, udruženja i država.

U slučaju da neka država ugovornica pakta ne primenjuje na zadovoljavajući način njegove odredbe, druge države ugovornice, prema predlogu Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije podnetom 1949. godine, mogle su da se obrate jednom ad hoc komitetu ([11]), prema nekima komisiji ([12]), sastavljenom na sledeći način: svaka država u sporu imenuje po jednog člana, dok je sporazumom obadve strane trebalo da budu imenovana još tri člana komiteta. U slučaju nemogućnosti sporazumnog imenovanja, ovaj zadatak je prelazio u nadležnost predsednika Međunarodnog suda pravde. On ih je imenovao s liste koju su ugovornice pakta dostavljale sekretarijatu Ujedinjenih nicija. U roku od šest meseci od ustanovljenja, komitet je dostavljao izveštaj zainteresovanim državama, a i Komisiji za prava čoveka kako bi ih obavestio o nastalom sporu. U predlogu je bilo reči samo o postupku ustanovljenja ovog organa. Ništa nije rečeno o njegovim ovlašćenjima niti o načinu saznavanja povreda pakta.

2. Organi predviđeni Paktom o građanskim i političkim pravima

Većina iznetih predloga nije naišla na širu podršku. Države nisu želele da prihvate tela sa širokim ovlašćenjima u kojima su mogle da naslute opasnost po svoju suverenost. Razumljivo je zato protivljenje osnivanju Međunarodnog suda za prava čoveka ili nekog drugog organa sudskog karaktera. Opreznost, međutim, nije dolazila do izražaja samo u slučaju međunarodnih sudova. I kad mogućnost uplitanja u odnose između države i građana na njenoj teritoriji nije bila tako velika, države su ipak vodile računa da kontrolu nad izvršenjem obaveza povere objektivnim i nezavisnim međunarodnim telima. Smatrale su da kolektivni organi u većoj meri ispunjavaju ove uslove te nisu koristile mogućnost uspostavljanja inokos-

10) E/CN. 4/276.
11) M. Melovski i R. Pleić: op. cit, str. 305.
12) R. Cassin: op. cit, p. 338.

nog organa ([13]). U završnom tekstu Pakta o građanskim i političkim pravima predviđena su dva kolektivna organa: Komitet za prava čoveka i ad hoc komisija za mirenje. Pošto je reč o organima u čijoj je nadležnosti utvrđivanje činjenica i mirenje strana u sporu, države su uspele da usaglase stavove, ne zaboravljajući, ipak, da stvarno fukcionisanje ovih organa uslove posebnim pristankom država.

aa) Komitet za prava čoveka

a) Sastav komiteta

Komitet za prava čoveka je zamišljen kao nezavisan organ kome države mogu da poklone puno poverenje. Takva uloga nametala je neminovno i izvesne zahteve u pogledu sastava ovog organa. Javile su se dve vrste pitanja na koja je trebalo potražiti oddgovor. Neka su se ticala samog komiteta dok su druga ulazila u složen problem osobina njegovih budućih članova.

(1) a) Oko broja članova komiteta dugo nije bilo moguće naći zadovoljavajuće rešenje. Zbog bržeg obavljanja poslova izvesne države su predlagale što je moguće manji broj članova, dok su druge u većem broju videle obezbeđenje objektivnosti i ispunjenje zahteva za ravnopravnim predstavljanjem svih geografskih oblasti, različitih civilizacija i glavnih pravnih sistema. Sve veći značaj drugih razloga imao je za posledicu postepeno povećanje broja članova: »Privremeni tekst prvog Međunarodnog pakta o pravima čoveka« ([14]) predviđao je sedam članova ([15]), »Nacrt Pakta o građanskim i političkim pravima« usvojen 1954. godine ([16]) devet ([17]), a završni tekst ovog akta je taj broj udvostručio ([18]).

b) Da bi komitet mogao da radi nezavisno od uticaja država, članovi ovog organa nisu predstavnici država. Oni zasedaju u ličnom svojstvu ([19]), a svako od njih pre stupanja na dužnost daje i svečanu obavezu da će dužnosti vršiti potpuno nepristrasno i savesno ([20]). Osiguranje nezavis-

---

13) O odnosu inokosnih i kolektivnih organa prema unutrašnjoj nadležnosti država S. Milenković: Međunarodni organi za sprovođenje u život ljudskih prava i unutrašnja nadležnost država, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, XI sveska, 1972, str. 116-121.

14) V. član 19 Privremenog teksta prvog Međunarodnog pakta o pravima čoveka. Nacrt je izrađen na šestom zasedanju Komisije za prava čoveka održanom u Lejk Saksenu (SAD) tokom meseca marta-maja 1950. godine. Za tekst v. Arhiv za pravne i društvene nauke br. 3, 1950, str. 481 i sl.

15) Tačka 1 člana 19 Privremenog teksta.

16) Za tekst v. Jugoslovensku reviju za međunarodno pravo, br. 3, 1958, str. 569 i sl.

17) Tačka 1 člana 27 Nacrta pakta.

18) Tačka 1 člana 28 Pakta o građanskim i političkim pravima. Izmena u broju članova prihvaćena je bez ijednog glasa protiv: 88 glasova za i 3 uzdržana — A/C. 3/SR. 1420, par. 11. Sve odredbe Pakta o građanskim i političkim pravima navedene su prema tekstu objavljenom u Jugoslovenskoj reviji za međunarodno pravo br. 1-3, 1967, str. 238 i sl.

19) Tačka 3 člana 28 pakta; izbor ad personam traži se i za članove drugih organa za prava čoveka. Više o tome S. Milenković: Međunarodni organi za sprovođenje u život ljudskih prava i unutrašnja nadležnost država, str. 120.

20) Član 38 pakta.

nosti proizilazi i iz finansiranja rada komiteta. Svakako je veći uticaj na članove komiteta ukoliko, kao u Međunarodnoj konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije ([21]), troškove snose države iz kojih potiču ti članovi U paktu je zato nađeno rešenje kao u pojedinim regionalnim organizacijama ([22]) i specijalizovanim agencijama: troškove snosi organizacija u čijem je krilu doneta odgovarajuća konvencija. Tako je došlo do odredbe da »članovi Komiteta primaju... nagradu iz sredstava Organizacije ujedinjenih nacija« ([23]). Ali da bi odredba imala i stvarno dejstvo potrebno je da se prethodno s tim složi Generalna skupština i utvrdi uslove plaćanja.

c) I pored predvidenih uslova za obezbeđenje nezavisnosti i objektivnosti članova komiteta bilo je predloga da svaka zainteresovana potpisnica pakta, u slučaju spora pred komitetom, s liste kvalifikovanih osoba za rad u komitetu, izabere jedno lice ukoliko nijedan od njenih državljana nije član ovog organa ([24]). Na taj način se pokušalo s primenom postupka koji je već poznat iz Statuta Međunarodnog suda pravde ([25]). Većina država, međutim, nije videla potrebu za uvođenjem novih ad hoc članova komiteta ([26]) i u završnom tekstu pakta se ne nalazi odredba o pomenutom postupku.

(2) Nezavisnost i objektivnost komiteta dobili su punu sadržinu u uslovima navedenim za izbor članova ovog organa. Računalo se da će »ličnosti visokih moralnih osobina« biti u mogućnosti da se odupru uticaju države iz koje potiču, mada je teško verovati da i oni svoju delatnost mogu da objektivizuju do te mere da iz nje bude odstranjen svaki uticaj kulture i društvene sredine u kojoj su izgrađivani. Za odgovoran posao u komitetu traži se »priznata upućenost u oblasti ljudskih prava« ([27]). Pri tome se vodi ručna »o korisnosti koju predstavlja učešće u radu Komiteta izvesnih lica sa pravničkim iskustvom« ([28]). Bilo je i predloga da se pri uslovima za izbor ne ostane samo na pravničkom, već da se alternativno predvidi i sudsko iskustvo. Na predlog afro-azijskih zemalja brisan je izraz »sudski« ([29]). Iste zemlje preinačile su kvalifikaciju »visokog moralnog ugleda« ([30]) u izraz »visokih moralnih osobina« ([31]).

---

21) Tačka 6 člana 8 konvencije — za tekst v. Arhiv za pravne i društvene nauke br. 4, 1968, str. 702.

22) Prema članu 58 Evropske konvencije o zaštiti prava čoveka i osnovnih sloboda »Troškove Komisije i Suda snosi Evropski savet«. Za tekst v. Arhiv za pravne i društvene nauke br. 4, 1968, str. 775.

23) Član 35 pakta.

24) V. član 34 Privremenog teksta prvog Međunarodnog pakta o pravima čoveka.

25) Član 31 Statuta.

26) Commission on Human Rights, Report of the 7 th Session, Economic and Social Council, 13 th Session, Official Records, Supplement no 9 (E/1992), paragraph 78.

27) Isti uslov traži se i za članove Interameričke komisije za prava čoveka — C. G. Bauer: Protection of human rights in America, René Cassin amicorum discipulorumque, liber I, Paris 1969, p. 83.

28) Tačka 2 člana 28 pakta.

29) A/C. 3/1. 1379 and Rev. 1, takođe A/C. 3/1373. Za glasanje v. A/C. 3/SR. 1420, p. 11.

30) Taj izraz nalazi se u Privremenom tekstu pakta (tačka 2 člana 19).

31) A/6546, paragraphs 193, 206. Za glasanje v. A/C. 3/SR. 1420, par. 11. Isti uslov potreban je i za izbor članova Interameričke komisije za prava čoveka — C. G. Bauer: op. cit, p. 83.

U diskusijama o osoblju komiteta pokrenuto je i pitanje da li u radu ovog organa treba da učestvuju samo državljani ugovornica pakta ili i lica iz drugih država. Prihvaćeno je prvo rešenje tako da se u paktu izričito navodi da će komitet biti sastavljen »od državljana država ugovornica« (32), uz ograničenje da »Komitet ne može imati više od jednog državljanina iste države« (33). Čak obadva lica koja predloži država ugovornica »moraju biti državljani države koja ih predlaže« (34). Tako je došlo do situacije u kojoj je teško dati odgovor na pitanje da li komitet predstavlja samo države članice pakta ili i celu međunarodnu zajednicu. U prilog drugog shvatanja ide finansiranje rada ovog organa, dok se razlozi prvog nalaze u državljanstvu članova. Kako se čini, prevagnuli su, ipak, razlozi celishodnosti: bilo je nemoguće dozvoliti učešće u radu predstavnicima država koje su odbile da pristupu paktu, jer bi to značilo dozvolu da i oni koji nisu želeli da prihvate obaveze iz pakta vrše kontrolu nad ugovornicima.

b) **Predlaganje, izbor i mandat članova komiteta**

Odredbe o komitetu za prava čoveka su slične onima iz Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije. Postoje, međutim, izvesni delovi u kojima se u paktu otišlo dalje od pomenute konvencije. U predlaganju kandidata demokratičniji postupak predviđen je paktom. U Konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije može biti predloženo samo jedno lice što se svodi gotovo na postupak imenovanja. Prema paktu države predlažu dva lica od kojih samo jedno može biti izabrano s obzirom na stav da »Komitet ne može imati više od jednog državljanina jedne iste države« (35). U nacrtima pakta postupak predlaganja je bio još šire shvaćen. Postojala je donja i gornja granica broja kandidata za članove komiteta. Ugovornicama je bilo omogućeno da predlože najmanje dva, a najviše četiri lica. U kasnijim diskusijama taj broj je sveden na dva, bez alternativnih rešenja.

Pored toga, konvencija ne sadrži odredbu o ponovnom predlaganju lice koje se nalazilo na listi kandidata,, a nije izabrano. U paktu, međutim, ta mogućnost postoji (36).

Postupak izbora je gotovo istovetan s onim iz Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije. Najmanje četiri meseca pre svakog izbora za komitet, Generalni sekretar Ujedinjenih nacija pismenim putem obaveštava o tome države ugovornice i traži od njih da odrede kandidate

---

32) Tačka 2 člana 28 pakta.

33) Tačka 1 člana 31 pakta.

34) Tačka 2 člana 29 pakta. Takva odredba nije postojala ni u Privremenom tekstu (tačka 2 člana 20), ni u Nacrtu pakta usvojenom 1954. godine (tačka 2 člana 28). U navedenim članovima čitamo da predloženi članovi mogu biti državljani bilo države koja ih predlaže bilo ma koje države članice pakta. Slično paktu, Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije sadrži odredbu prema kojoj »svaka država članica može da odredi kandndata koga izabere među svojim državljanima« (tačka 2 člana 8).

35) Član 31 pakta.

36) Tačka 3 člana 29 pakta.

za članove komiteta. Kad primi odgovore Generalni sekretar priprema listu predloženih lica po azbučnom redu, navodeći države koje su ih predložile. Zatim listu dostavlja ugovornicima najkasnije mesec dana pre svakog izbora.

Duge i značajne diskusije vođene su oko pitanja ko će vršiti izbor članova komiteta. Javile su se dve struje. Prema prvoj, nazvanoj univerzalistička ([37]), u izboru ne treba da učestvuju samo države ugovornice pakta, već sve članice Ujedinjenih nacija. Zastupale su je države prema kojima ovaj organ treba da predstavlja čitavu međunarodnu zajednicu. U predlogu Indije je bilo navedeno da izbor treba da vrši Generalna skupština Ujedinjenih nacija ([38]) dvotrećinskom većinom glasova slično postupku za izbor članova Komisije za prava čoveka. Nasuprot izloženom shvatanju, pristalice izolacionističke teze ([39]), vodeći računa o načelu suverenosti i jednakosti država, predlagale su da izbor vrši konferencija sastavljena isključivo od predstavnika država ugovornica. Francuska je pokušala da nađe srednje rešenje. Smatrajući da glavni organ za sprovođenje u život pakta o pravima čoveka ne sme da bude smatran organom jednog zatvorenog kruga država, ali ni da izbor njegovih članova bude pod uticajem političkih preokupacija, predlagala je da izbor vrši Međunarodni sud pravde. Posle dugih rasprava preovladalo je, ipak, shvatanje zastupnika »izolacionističke« teze. Prema tački 4 člana 30 Pakta o građanskim i političkim pravima članove komiteta biraju ugovornice ovog akta; sastanak saziva Generalni sekretar Ujedinjenih nacija u sedištu Organizacije. Da bi izbor bio punovažan sastanku mora prisustvovati najmanje dve trećine ugovornica. Izabrani su kandidati koji dobijaju najveći broj glasova i apsulutnu većinu glasova prisutnih predstavnika država ugovornica. Glasanje se vrši tajno.

Odredbe pakta i Konvecije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije su istovetne u pogledu mandata. Članovi obadva komiteta se biraju na četiri godine pri čemu mandat devet članova, izabranih prilikom prvog izbora, ističe posle dve godine; predsedavajući sastanka država članica na kome se vrši izbor, kockom izvlači imena onih kojima mandat ističe u tom roku (u konvenciji imena kockom izvlači predsednik komiteta odmah posle prvog izbora). Razlika, međutim, postoji u mogućnosti ponovnog izbora nekog od članova komtitea. U konvenciji se o tome ništa ne kaže dok se u paktu dozvoljava i mogućnost pod uslovom da je kandidat ponovo predložen.

c) Prestanak svojstva člana komiteta

Funkcija člana komiteta prestaje po isteku mandata od četiri (dve) godine. Međutim, postoje slučajevi kad svojstvo člana prestaje i pre tog roka. U paktu su predviđena dva slučaja: objektivna okolnost — smrt člа-

37) R. Cassin: op. cit, p.339.
38) Annuaire des droits de l'homme pour 1950, p. 539.
39) R. Cassin: op. cit, p. 339.

na — i subjektivna nemogućnost vršnja funkcije (ostavka). Drugi slučaj nije vezan ni za objektivnu nemogućnost ni za izjavu volje člana u pitanju. Prema tački 1 člana 33 svojstvo prestaje

> »Ako je po jednodušnom mišljenju drugih članova, jedan član Komiteta prestao da vrši funkcije iz nekog drugog razloga, a ne usled odsustva privremenog karaktera«.

Iako je odredba sačinjena po ugledu na član 18 Statuta Međunarodnog suda pravde, njegova sadržina nije u potpunosti prihvaćena, mada je, čini se, bilo bolje da je to učinjeno. »Odsustvo privremenog karaktera« nije podrobnije objašnjeno. Priroda tog odsustva verovatno se ostavlja oceni ostalih članova komiteta. Ako je pak u pitanju događaj nastao nezavisno od volje člana, pretpostavka je da će on blagovremeno podneti ostavku, a ako je, njegovom voljom došlo do prestanka vršenja funkcije trajnog karaktera može mu se pripisati namera primanja plate za rad koji nije izvršen, a to se kosi s uslovom za izbor. Odredba je i nepotpuna, jer ne obuhvata veliki broj slučajeva od kojih može da dođe u praksi. Može se dogoditi da član komiteta i dalje vrši funkcije, ali da pri tom ne ispunjava potrebne uslove za člana komiteta. Pođimo od pretpostavke da država čiji je on državljanin prestane da bude ugovornica pakta. Normalno je da i njenom državljaninu prestane funkcija u komitetu, jer više ne postoji neophodan uslov za članstvo ([40]). Međutim, prema odredbama pakta on bi i dalje vršio funkciju pošto pomenuti slučaj nije obuhvaćen odredbama o prestanku funkcije. Iz tih razloga čini se da je bilo bolje u potpunosti preuzeti formulaciju člana 18 Statuta Međunarodnog suda pravde prema kome se svojstvo člana gubi ako je »prestao da ispunjava potrebne uslove«.

U obadva slučaja predsednik komiteta je dužan da o tome obavesti Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, a ovaj mesto u komitetu oglašava upražnjenim, Ako mandat člana koji treba da bude zamenjen ne ističe u roku od šest meseci od dana kada je mesto proglašeno upražnjenim, Generalni sekretar UN obaveštava o tome sve države ugovornice, a ove u roku od dva meseca određuju kandidate za nove članove. Popuna se onda vrši u skladu s odnosnim odredbama pakta. Novi član ostaje na dužnosti do dana normalnog isteka mandata člana kome je mesto ostalo upražnjeno.

d) Osoblje, sednice i postupak

Za obavljanje dužnosti predviđenih paktom, Generalni sekretar UN stavlja komitetu na raspolaganje osoblje i materijalna sredstva. On, takođe, saziva članove komiteta na prvu sednicu u sedištu Ujedinjenih nacija. Svi sledeći sastanci održavaju se ili u sedištu Ujedinjenih nacija ili u njhovom uredu u Ženevi.

---

40) Do takvih slučajeva je već dolazilo u praksi primene nekih akata o pravima čoveka. Reč je bila ili o otkazu ugovora ili o nestanku države kao nacionalnog entiteta. U Evropskoj komisiji za prava čoveka do toga je došlo kad se 1. januara 1957. godine Sar pripojio Saveznoj Republici Nemačkoj. Gospođa Fuest je onda izgubila svojstvo člana komisije — F. Monconduit: La Commission européenne des droits de l'homme, Leyde 1965, p. 66.

Izbor osoblja, međutim, nije poveren Generalnom sekretaru, već komitetu. On bira službenike na dve godine, a posle proteka ovog roka može ih ponovo birati.

U paktu nema podrobnijih odredbi o glasanju u komitetu, kao ni o sastancima ovog organa. Ta pitanja prepuštena su poslovniku. Ali, postoje problemi koji će poslovnik morati da reguliše na način kako je to predviđeno u paktu. Reč je o kvorumu (dvanaest članova komiteta) i o odlukama koje komitet donosi većinom prisutnih članova.

e) **Nadležnost komiteta**

Nadležnost komiteta treba razmotriti s različitih tačaka gledišta. Potrebno je odrediti, najpre, ko može pokrenuti postupak pred ovim organom, protiv koga se taj postupak može voditi i šta je predmet tog postupka. Zatim treba izložiti nadležnost komiteta u vremenu i prostoru.

(i) **Nadležnost ratione personae**

U izlaganju nadležnosti ratione personae zadržaćemo se na dva problema: ko se može obratiti komitetu i protiv koga se postupak može voditi.

(ii) **Ko može podneti saopštenje?**

Kao i u mnogim drugim slučajevima i u diskusijama o aktivnoj legitimaciji za obraćanje komitetu za prava čoveka došlo je do velikih neslaganja, drugih i žučnih rasprava. Uglavnom su se javila sledeća gledišta:

a) Izvesne države su zahtevale da se samo državama prizna mogućnost pokretanja postupka pred komitetom. To stanovište bilo je u skladu s tradicionalnim međunarodnim pravom, a dokazi njegovih branilaca temeljili su se na sledećim činjenicama: stvarna primena pakta leži na dobroj volji država, te kod pokretanja postupka naglasak treba staviti na državu. Pojedinac će moći da privuče više pažnje na jednom višem stadijumu međunarodnih odnosa ([41]). U prilog saopštenja država protiv drugih država izjasnio se i naš delegat u Komisiji za prava čoveka. Njegovo izlaganje prožimala je teorija »međunarodnog interesa«: u slučajevima kad povreda prava čoveka dobija međunarodni značaj — povreda širokih razmera, povreda prava čoveka koja u sebi sadrži agresivne pripreme i dr. — pokretači postupka za sprovođenje u život ljudskih prava mogu biti samo države ([42]).

Iznošena su, međutim, i gledišta na kojima je mogla biti građena i drugačija slika od malo pre iznete. Ukazivano je da saopštenja država protiv drugih država mogu negativno da utiču na prijateljske odnose među narodima, na izolovanje Ujedinjenih nacija od svetskih zbivanja, kao i na mogućnost ili suviše velikog broja žalbi, što bi vodilo međunarodnoj za-

---

41) Sanon (Gornja Volta) — A/C. 3/SR. 1456, p. 530.

42) B. Jevremović: Završni radovi IX zasedanja Komisije za prava čoveka na izradi projekta Paktova o pravima čoveka, Arhiv za pravne i društvene nauke br. 3, 1953, str. 258.

tegnutosti, ili pak, nedovoljnom broju žalbi u kom slučaju komitet ne bi imao šta da radi ([43]). Predstavnik Ruande je ukazivao na različitost nacionalnih struktura kao na smetnju postupku u kome jedna država može da sudi o postupcima druge. Nove nacije, istakao je pomenuti delegat, ne treba da dozvole mešanje država koje ne razumeju njihove teškoće i čak ne mogu da shvate različitost uslova u kojima ove žive ([44]).

Često je do izražaja dolazila i bojazan malih država da će saopštenja država moći da posluže velikima kao izgovor za vršenje stalnog pritiska i neopravdane napade ([45]).

b) Protiv saopštenja država istupale su i pristalice peticija pojedinaca i grupa pojedinaca ([46]): »međunarodna zajednica mora priznati pravo ljudskim bićima da podignu svoj glas kad su im prava povređena« ([47]), otvarajući na taj način nove perspektive međunarodnoj zaštiti ljudske ličnosti ([48]). Često je bilo i povezivanje s priznanjem međunarodnog subjektiviteta pojedinca. Na njega su se pozivali Garcia-Bauer (Gvatemala), ([49]). Oribe (Urugvaj) ([50]) i Egas (Čile) ([51]). Ukazivano je i na negativne praktične posledice priznanja prava država na pokretanje postupka pred komitetom i na nelogičnost zaključka da pojedinci s teritorija pod starateljstvom mogu da traže zaštitu svojih prava, a stanovnici nezavisnih zemalja nemaju tu mogućnost ([52]).

Protivnici takvih strujanja u međunarodnom pravu pozivali su se na moguće zloupotrebe peticija ([53]), kao i na njihovu neostvarljivost i nepoželjnost ([54]). To su uglavnom bili predstavnici socijalističkih, nerazvijenih i država koje su nedavno stekle nezavisnost. S gledišta politike, ukazivao je sovjetski predstavnik, pravo peticije pojedinaca samo može da šteti saradnji država, dok s pravne tačke gledišta smetnju predstavlja nepostojanje pojedinaca kao posebnog subjekta međunarodnog prava ([55]).

Govoreći u ime svoje delegacije, delegat Togoa je, u stvari, izneo razloge svih nerazvijenih zemalja i onih koje su nedavno stekle nezavisnost. Prema njegovom objašnjenju, glasao je protiv Fakultativnog protokola uz Pakt o građanskim i političkim pravima iz sledećih razloga: i pored toga što se trude da poštuju prava, vođene opštim interesima, države ponekad više pažnje poklanjaju tim interesima nego pravima svojih gra-

---

43) Commission des droits de l'homme, Rapport sur la neuvième session, 7 avril - 30 mai 1953, pp. 17 - 18.

44) Sibomana (Ruanda) — A/C. 3/SR. 1429, par. 7.

45) A/6546, par. 186; Ouessini (Niger) — A/C. 3/SR. 1451, par. 7.

46) U prilog peticija pojedinaca, grupa pojedinaca i udruženja izjasnila se radna grupa za izradu mera za sprovođenje u život pakta o pravima čoveka — Annuaire des droits de l'homme pour 1947, pp. 589, 591.

47) Olcay (Turska) — A/C. 3/SR. 1456, p. 530.

48) Carpio (Gvatemala) — Ibid., p. 532.

49) Đ. Ninčić: Problem suverenosti u Povelji i praksi Ujedinjenih nacija, Beograd 1967, str. 243.

50) Ibid., str. 243.

51) A/C. 3/SR. 1456, p. 532.

52) M. Marković: Problems of the Implementation of Human Rights, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, Nos 1 - 2, 1968, p. 96; Đ. Ninčić: op. cit, str. 244.

53) Lazarević (Jugoslavija) — A/C. 3/SR. 1456, p. 532; Tekle (Etiopija) — Ibid., p. 532

54) Kume (Japan) — Ibid., p. 531.

55) Nassinovsky (Sovjetski Savez) — A/C. 3/SR. 1455, par. 47.

dana. Dozvoliti mogućnost podnošenja peticije pojedincima u takvoj situaciji znači naneti štetu ugledu vlada, a mladim državama su potrebne jake vlade da bi ojačale novu strukturu i borile se protiv nerazvijenosti. Nacionalni interes znači mora da bude iznad interesa pojedinaca i togoanska delegacija je glasala protiv načela koje je možda samo po sebi izvanredno, ali čija primena može da otvori vrata jednoj vrsti ucene i potkopavanju ugleda vlade ([56]).

c) Bilo je i predloga da se nevladinim organizacijama prizna mogućnost pokretanja postupka pred komitetom za prava čoveka. Delegat Libana Malik je istakao da bi ove organizacije na taj način mogle da predstavljaju posrednika između komiteta i pojedinaca ili grupa pojedinaca.

d) Izvestan broj nevladinih organizacija sa savetodavnim položajem pri Ekonomskom i socijalnom savetu ([57]), kao i izvesne države, energično su podržavali predloge prema kojima je komitetu priznavana mogućnost intervencije na sopstvenu inicijativu.

e) Postojali su najzad i predlozi u kojima je iznošeno mišljenje da bi postupak pred komitetom trebalo da pokreće predstavnik međunarodne zajednice — Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava ili neki drugi odgovarajući organ.

Komisija za prava čoveka je s glasom većine odbila predlog kojim je komitetu dato pravo pokretanja postupka na sopstvenu inicijativu. Odbijen je i predlog o obraćanju pojedinaca i grupa pojedinaca komitetu posredstvom nevladinih organizacija. O Visokom komesaru ili nekom drugom odgovarajućem organu se više ne diskutuje kao o organu za »filtriranje« peticija upućenih Komitetu za prava čoveka.

Od navedenih predloga usvojen je samo onaj u kome se na pokretanje postupka ovlašćuju države ugovornice pakta. Što se tiče pojedinaca i grupa pojedinaca, pravo obraćanja komitetu dato je samo pojedincima ([58]) i to ne u paktu, nego u zasebnom protokolu. Razlika je važna »pošto je često za jednu grupu mogućno da dela u okolnostima koje bi efektivno ućutkale pojedinca« ([59]).

(jj) Protiv koga se postupak može voditi?

Prema odredbama pakta, komitet može razmatrati samo saopštenja podneta protiv država ugovornica zbog neispunjavanja obaveza iz ovog akta ([60]). Sličnu odredbu sadrži i Fakultativni protokol ([61]). No, da bi

---

56) Akpo (Togo) — Ibid., par. 21; u istom smislu i Mairie (Kamerun) A/C. 3/1456, p. 530.

57) Commission des droits de l'homme, Rapport sur la neuvième session, 7 avril - 30 mai 1953, pp. 17 - 18.

58) Pravo pojedinaca i grupa pojedinaca da komitetu podnose saopštenja nalazilo se u mnogim predlozima — v. amandman Holandije u A/6546, par. 474, podamandman Francuske — Ibid., por. 476. Oni, međutim, nisu naišli na podršku ostalih država.

59) J. Humphrey: Svetska revolucija i ljudska prava, Arhiv za pravne i društvene nauke br. 4, 1968, str. 593.

60) Tačka 1 člana 41 pakta.

61) Clan 1 Fakultativnog protokola.

se izbegla svaka dvosmislenost, u protokolu je ponekad dolazilo do kompoziciono nezgrapnih rečenica, i ponavljanja onoga što je prethodno već bilo rečeno ([62]). U njemu, recimo,

> »Svaka država ugovornica Pakta koja postane stranka ovog Protokola priznaje da je Komitet nadležan da prima i razmatra saopštenja koja potiču od pojedinaca koji spadaju pod njenu vlast, a koji tvrde da su žrtve kršenja od strane te države ugovornice bilo kog prava navedenog u Paktu«.

Ovakvom formulacijom se sasvim jasno štite treće države. Međutim, zbog posebnih obzira prema državama koje se mogu pojaviti u ulozi optuženog, na kraju ovog člana je dodata i odredba da »Komitet neće primati nikakva saopštenja koja se tiču države ugovornice pakta koja nije stranka ovog Protokola« ([63]).

Pored uslova da je u pitanju država ugovornica pakta potrebno je još i da je država protiv koje se podnosi saopštenje dala izjavu o prihvatanju postupka žalbi država protiv drugih država: »Komitet neće primati nikakvo saopštenje ako se ono tiče države ugovornice koja nije dala takvu izjavu« ([64]). Da bi postupak mogao normalno da se odvija potreban je i minimum država koje ga priznaju. U paktu taj broj iznosi deset ([65]). Isti je broj predviđen i za stupanje na snagu Fakultativnog protokola ([66]) samo je u njemu reč o državama koje su prethodno postale ugovornice pakta ([67]), a pakt je pre toga već stupiv na snagu ([68]).

Ukoliko nisu ispunjeni svi pomenuti uslovi komitet će odbaciti podneto saopštenje.

U praksi Evropske komisije za prava čoveka bilo je slučajeva podnošenje saopštenja protiv država koje su potpisale, ali nisu ratifikovale Evropsku konvenciju ([69]). Komisija je odbacivala pomenute peticije smatrajući ih neprihvatljivim iz razloga ratione personae. Sličan postupak mogao bi se primeniti i u slučaju pakta i Fakultativnog protokola s obzirom na odredbe tačke 2 člana 48 pakta ([70]) i tačke 2 člana 8 Fakultativnog protokola ([71]). Isti se zaključak nameće i u vezi sa saopštenjima podnetim protiv pojedinaca. Evropska komisija se izričito ogradila od ovakve nadsležnosti izjavljujući da ne »poseduje nadležnost ratione persone za bavljenje povredama konvencije koje se mogu staviti na teret pojedincima« ([72]). I u slučaju pakta i Fakultativnog protokola isti zaključak je mogućno

---

62) A. Peleš: Prava čovjeka, Pregled br. 11-12, 1968, str. 534.
63) Član 1 protokola.
64) Tačka 1 člana 41 pakta.
65) Tačka 2 člana 41 pakta.
66) Tačka 1 člana 9 protokola.
67) Tačka 2 člana 8 protokola.
68) Tačka 1 člana 9 protokola.
69) A. M. Nay-Cadoux: Les conditions de recevabilité des requêtes individuelles devant la Commission européenne des droits de l'homme, Torino - Paris 1966, p. 73 i sl.
70) »Ovaj Pakt podleže ratifikaciji«.
71) »Ovaj Protokol podleže ratifikaciji svake države koja je ratifikovala Pakt ili mu je pristupila«.

prihvatiti. Nijedan od ovih akata ne sadrži odredbe kojima se pojedincima nameću obaveze ([73]). Naglasak je uvek bio na pojedincu kao nosiocu građanskih i političkih prava, ne i na njegovim obavezama tako da nije predviđena odgovornost lica koja ne poštuju odredbe pakta. Na to ukazuje odredba pomenutog pakta u kojoj čitamo: »**Države ugovornice** ovog Pakta obavezuju se da poštuju i da zajemče prava priznata u ovom Paktu. . .« ([74]). Istina u Uvodu se izričito navodi i to da

> »pojedinac ima obaveze prema drugim pojedincima i prema zajednici kojoj pripada i da je dužan težiti unapređenju i poštovanju prava priznatih u ovom Paktu« ([75]),

ali kad je pomenuti stav trebalo razraditi u postupku primene pakta ostalo se samo na pravima pojedinaca, ne i na njihovoj odgovornosti.

Tako se pod pomenutim uslovima samo države ugovornice mogu javiti u ulozi stranke protiv koje se podnosi saopštenje. Fizička i pravna lica ne mogu biti optuživana za povredu prava iz pakta.

(j) Nadležnost ratione materiae

Nadležnost ratione materiae obuhvata različita područja nad kojima komitet vrši kontrolu. Zadržaćemo se na dve glavne oblasti ove nadležnosti. Izložićemo prvo kontrolu primene prava obezbeđenih paktom, a zatim kontrolu saglasnosti zakonodavstva država ugovornica s obavezama iz pakta.

(ii) Kontrola primene prava obezbeđenih paktom

Kao što je pomenuto, u Uvodu i članu 1 Fakultativnog protokola se pojedincima daje mogućnost obraćanja komitetu zbog kršenja nekog prava navedenog u paktu ([76]). Na taj način je jasno podvučena težnja za postavljanjem granica materijalnog prava na koje se pojedinci mogu pozivati. Do odbacivanja saopštenja dolazi uvek kad se utvrdi da pravo na čiju se povredu poziva pojedinac nije deo kataloga prava zaštićenog paktom, ili se nalazi u ovom aktu, ali ga država ne priznaje zbog stavljene rezerve ([77]). Kontrola obuhvata samo prava stvarno navedena u paktu i ograničava se na njih. U tom pogledu korisno može poslužiti jurisprudencija Evropske

---

72) Navedeno prema F. Monconduit: op. cit, p. 197.

73) Iz sličnih razloga je i Evropska komisija za prava čoveka odbacivala žalbe podnete protiv pojedinaca.

74) V. članove 2, 3 itd. pakta.

75) Pretposlednji stav Uvoda pakta.

76) Oblast nad kojom komitet za prava čoveka vrši kontrolu šira je kad saopštenje podnosi država nego kad se komitetu obraća pojedinac. U prvom slučaju nadzor se vrši nad svim obavezama navedenim u paktu (tačka 1 člana 41 pakta); u drugom se svodi na prava navedena u paktu (Uvod i član 1 Fakultativnog protokola)

77) U paktu ne postoji odredba o rezervama. No, neki smatraju da se iz toga ne može izvući zaključak o nemogućnosti njihovog stavljanja — W. Jenks: The United Nations Covenants on Human Rights come to Life, Recueil d'études de droit international en hommage à Paul Guggenheim, Genève 1963, p. 808.

komisije za prava čoveka prema kojoj je ovaj organ, ne ulazeći u celishodnost poštovanja tog prava, odbacivao svako saopštenje ako je u njemu bilo reči o pravu koje nije navedeno u Evropskoj konvenciji ([78]).

(jj) Kontrola saglasnosti zakonodavstva država ugovornica s obavezama iz pakta

U tački 2 člana 2 Pakta o građanskim i političkim pravima države se obavezuju da »preduzmu potrebne korake radi usvajanja takvih mera zakonodavnog ili drugog karaktera, pogodnih da se ostvare prava priznata u ovom Paktu...« (One su, dakle, dužne da svoje unutrašnje zakonodavstvo usklade s obavezama iz pakta. O tim merama koje budu usvojile podnose izveštaje Komitetu za prava čoveka ([79]). Komitet je, znači nadležan da ceni spovijest tih unutrašnjih mera s odredbama pakta. U slučaju nesaglasnosti pokrenuće postupak za rešenje pitanja, ako mu je na to ukazano u saopštenju.

Posebnu pažnju komitet bi trebalo da posveti problemu derogacije odredbi pakta, odnosno oceni okolnosti i cilja te derogacije. U tački 1 člana 4 pakta čitamo:

> »U slučaju kada opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost, koja je proglašena zvaničnim putem, države ugovornice ovog Pakta mogu preduzeti, u obimu strogo određenom zahtevima situacije, mere kojima ne ukidaju obaveze predviđene u ovom Paktu, s tim da te mere ne budu nespojive s drugim obavezama koje im nameće međunarodno pravo i da sobom ne povlače diskriminaciju zasnovanu isključivo na rasi, boji, polu, jeziku, veroispovesti ili društvenom poreklu«.

U nadležnost komiteta spada ocena te javne opasnosti ([80]), njen karakter i posledice koje se mogu odraziti na održanje nacije. Treba, upravo, utvrditi da li ta izvanredna javna opasnost može da dobije kvalifikaciju ugrožavanja opstanka nacije. Pošto se ukidanje obaveza predviđenih paktom mora proglasiti zvaničnim putem, država donosi zakone i uredbe, a komitet vrši ocenu celishodnosti njihovog donošenja. Posebno je to slučaj kad se donose propisi o ukidanju onih odredbi čija je neprikosnovenost zagarantovana i u ovim slučajevima. To su prava navedena u sledećim članovima: 6, 7, 8 (stav 1) i 2), 11, 15, 16 i 18 ([81]). Naravno da pomenutu kontrolu komitet ne vrši po sopstvenoj inicijativi,

---

78) V. slučaj De Becker, Publication de la Cour, pp. 44-45.

79) Tačka 1 člana 40 pakta.

80) Bilo je predloga da se pored »izvanredne javne opasnosti« doda i »slučaj rata« — za predlog Australije v. Annuaire des droits de l'homme pour 1950, p. 537. No, u konačnoj redakciji se ostalo samo na prvom kriterijumu.

81) Tačka 2 člana 4 pakta.

ex officio, nego tek po podnetom saopštenju. Za lakše upoznavanje s ukinutim odredbama predviđen je i postupak za obaveštavanje ostalih ugovornica o ukinutim pravima ([82]) i razlozima koji su do toga doveli ([83]).

Praksa Evropske komisije i Evropskog suda za prava čoveka do izvesnog stepena može da posluži kao primer Komitetu za prava čoveka. Pozivanje na izvanrednu javnu opasnost nije bilo tako retko među ugovornicama Evropske konvencije o pravima čoveka ([84]). U toj praksi došlo je do rasvetljavanja izvesnih pojmova tako da bi ona možda mogla da bude putokaz za razradu u paktu nedovoljno regulisanih pitanja ([85]).

(k) **Nadležnost ratione temporis**

U paktu i Fakultativnom protokolu ne postoji odredba kojom se komitet ovlašćuje da odbaci saopštenje iz razloga ratione temporis. U U članovima 41 pakta i članovima 1, 2, 3 i 5 Fakultativnog protokola, u kojima su navedeni uslovi za podnošenje saopštenja podrobnije se ne pominje nadležnost ratione temporis. Član 41 određuje samo da postupak stupa na snagu »kada deset država ugovornica ovog Pakta budu dale izjavu predviđenu u stavu 1 ovog člana«, a u članu 9 Fakultativnog protokola stupanje na snagu ovog akta je vezano za stupanje na snagu pakta kao i za rok od tri meseca posle deponovanja desetog instrumenta o ratifikaciji ili pristupanju. No, to, ipak, ne znači nepostojanje bilo kakvog pravila o nadležnosti komiteta ratione temporis. U nedostatku izričite odredbe pakta i protokola mora se u obzir uzeti opšti princip o neretroaktivnosti međunarodnih ugovora. Koji onda datum uzeti da bi saopštenje bilo blagovremeno? Da li je to dan stupanja na snagu pakta i Fakultativnog protokola ili, pak, period u kome se odredbe ovih akata počele da proizvode pravno dejstvo u odnosu na konkretnu državu ugovornicu? Odgovor treba potražiti i na sledeće pitanje: može li se država ili pojedinac pozvati u saopštenju na činjenice nastale pre nego što je država u pitanju priznala postupak saopštenja države protiv drugih država ugovornica ili saopštenja pojedinaca protiv države pod čijom se vlašću nalaze, a činjenice su postajale i posle stupanja na snagu pakta i Fakultativnog protokola?

U prilog potvrdnog i određenog ogdovora mogu biti navedeni mnogi dokazi. Prvi može biti obrazlagan uslovom reciprociteta ratione temporis. Pošto država koja podnosi saopštenje, u trenutku povrede nije bila vezana postupkom u pitanju ne može se na njih pozivati. U protivnom jedna i druga ugovornica se ne nalaze u jednakom položaju. Prihvatajući

---

82) Delegacija Madagaskara se složila sa saopštenjem državama ugovornicama, ali je predlagala i izuzetak prema kome nisu potrebna objašnjenja ukoliko razlozi nacionalne bezbednosti zahtevaju derogaciju odredbi pakta — A/C. 3/SR. 1456, p. 529.

83) Tačka 3. člana 4. pakta.

84) U oktobru 1960. godine predsednik Evropske komisije za prava čoveka je izbrojao dvanaest slučajeva, a u periodu između 1961-i 1963. još pet — K. J. Partsch: Die Rechte und Freiheiten der europäischen Menschenrechtskonvention, Berlin 1966, S. 74.

85) U slučaju Lawless, na primer, Evropski sud za prava čoveka je dao definiciju pojma javne opasnosti koja može da dovede u opasnost opstanak nacije — Arret du ler juillet 1961, Serie A (1960/61), p. 56.

član 41 država na sebi uzima obaveze kao i ostale države koje su dale izjavu o tome. Ako država koja se tog trenutka nije složila s takvim postupkom traži izvršenje obaveza onih država koje su ga prihvatile, onda to znači da ima veća prava nego obaveze i čak može davrši kontrolu nad savesnijima od sebe.

Može se još dodati razlog opasnosti prećutnog nepriznavanja fakultativnosti člana 41 Pakta o građanskim i političkim pravima. Ako država podnese saopštenje protiv druge države, a ova u trenutku nastupanja činjenica zbog kojih je protiv nje upućeno saopštenje, nije priznala nadležnost komiteta da prima takve podneske, značilo bi od uslova koji je prema slovu pakta presumrtio iuris et de iure praviti pretpostavku za čije je obaranje dovoljno podnošenje saopštenja. Na taj način bi se zaobilaznim putem ostranili formalnopravni okviri člana 41 i izigralo ono što su države imale nameru da stvore fakultativnošću postupak. Imajući u vidu heterogenu strukturu ugovornica pakta takvo izigravanje volje država ne bi bilo ni celishodno ni dopustivo. Zbog toga bi Komitet za prava čoveka mogao da razmatra saopštenja podneta samo protiv država koje su priznale ovakvu njegovu nadležnost zbog činjenica nastalih posle davanja izjave o priznanju postupka u skladu s kojim je saopštenje podneto.

Međunarodna praksa nije u punom skladu s iznetim shvatanjem. U slučaju Mavromatis, Stalni sud međunarodne pravde (86) je rekao sledeće: u sumnji, jurisdikcija jednog organa obrazovanog nekim međunarodnim ugovorom,prostire se na sve sporove koji su mu podneti posle ustanovljenja. Evropska komisija za prava čoveka je već razmatrala ovakvu mogućnost u praksi. I jurisprudencija (87), a i izvesni autori (88) izjasnili su se u prilog većeg značaja suštine pitanja nego postupka (89). Važan je datum od koga su države bile dužne da primenjuju materijalne odredbe izvesne konvencije, od manjeg je značaja postupak kontrole izvršenja tih obaveza.

U obzir se može uzeti i objektivan karakter obaveza država. Paktom se ne stvaraju subjektivna i raciprocna prava pojedinaca. U njemu je težište na obavezama država da štite prava svih pojedinaca koji se nalaze nanjihovoj teritoriji i potpadaju pod njihovu vlast. Država ugovornica ne mora da ima direktan interes da tu zaštitu traži, te se saopštenje i ne podnosi za poštovanje sopstvenih prava: u pitanju je pre javni poredak međunarodne zajednice shvaćen u granicama država ugovornica pakta. Za taj javni poredak je od manjeg značaja vremenski vid povrede. Važnije je da je do povrede došlo i da se ona pripisuje određenoj državi

---

86) Série A, no 2, p. 35.

87) Spor između Austrije i Italije — Requête no 788/60, 11. januar 1961, Annuaire vol IV, p. 117.

88) M. A. Eissen: La compétence ratione temporis de la Commission, Annuaire francais de Droit International 1963, p. 722.

89) Osnov ovog stava se nalazi u presudama Stalnog suda Međunarodne pravde — u slučaju Mavromatis »Sud još jedared povlači, što je u raznim prilikama već učnio, da pitanjima forme u međunardnom sudstvu ne treba pridavati toliku važnost kao što je slučaj u unutrašnjem« — A. Gođevac: Principi i pravila međunarodnog prava koja se izlučuju iz jurisprudencije Stalnog suda međunarodne pravde u Hagu, Beograd 1932, str. 132.

ugovornici Pakta o građanskim i političkim pravima. Jer , problem nadležnosti ratione temporis se ne postavlja na isti način za državu koja podnosi saopštenje i onu protiv koje se ono podnosi ([90]).

Kome će od ovih razloga Komitet za prava čoveka dati prevagu teško je reći. Da li će nastaviti praksu već postojećih organa ili će drugačijim rešenjem pokušati da dâ doprinos međunarodnom pravu? Praksa ovog organa biće najbolji pokazatelj zauzetog stanovišta. Ostavimo zato njoj da se o tome izjasni.

(1) Nadležnost ratione loci

U članu 2 pakta državama je nametnuta obaveza »da poštuju i da zajemče prava priznata u ovom Paktu svim pojedincima koji se nalaze na njihovoj teritoriji«. Time je određena i nadležnost komiteta ratione loci. on može da razmatra sve činjenice nastale na teritoriji ugovornica ovog akta. Da li se, međutim, na nadležnost komiteta može staviti federalna klauzula koja bi, u stvari, značila da je za postupak pred ovim organom potreban poseban pristanak federalne jedinice?

Usvajanje federalne klauzule znači dozvolu državama s federativnim uređenjem da pristupe paktu, ali bez obaveze primene njegovih odredbi na celoj teritoriji ako federalne jedinice odbiju da donesu zakonske propise kojima omogućavaju primenu odredbi na svojoj teritoriji. Njeno odbacivanje značilo je obavezu savezne države da celokupan tekst pakta primenjuje na celoj teritoriji. Pristalice unošenja pomenute klauzule isticale su odvojenost funkcija saveznih organa i organa federalnih jedinica ([91]). Prema tvrđenju izvesnih država, prvi organi su bili zaduženi za preuzimanje međunarodnih obaveza, a drugi za donošenje odgovarajućih propisa u nacionalnim zakonodavstvima ([92]). Pošto federalne jedinice uživaju izvesnu autonomiju to savezna država ne može da ih primora na donošeje propisa o sprovođenju u život prava predviđenih paktom. Delegacija Sjedinjenih Država zastupala je shvatanje da

> »sklapanje ugovora treba da ostane u nadležnosti saveza, ali da se njihovo izvešenje ostavi na volju državama članicama saveza, pošto savez ne može da se obaveže za ona pitanja koja spadaju u isključivu nadležnost država članica saveza« ([93]).

U tome pravcu kretali su se predlozi u Komisiji za prava čoveka. Delegacija SAD predložila je sledeći tekst člana:

---

90) U istom smislu bili su dokazi Austrije u sporu s Italijom — Requête no 788/60, Rapport de la Commission, A. 84. 548.

91) Kanada je izjavila da se, pre nego što ratifikuje paktove, mora konsultovati sa svojim provincijama (federalnim jedinicama) kako bi dobila saglasnost da će sprovoditi u život odredbe pakta — Mac Dougal (Kanada) — A/C. 3/SR. 1456, p. 529.

92) B. Jevremović: Izrada projekta Međunardnog pakta o pravima čoveka, Arhiv za pravne i društvene nauke br. 2, 1950, str. 317.

93) D. Janićijević: Rad OUN na donošenju Pakta o pravima čoveka, Međunarodni problemi br. 6, 1951, str. 83.

»a) Za svaki član ovog pakta koji savezna vlada smatra da ulazi u celini ili delimično u saveznu nadležnost, obaveze savezne vlade u tom smislu biće iste kao i onih strana ugovornica koje nisu savezne države;

»b) za svaki član koji savezna vlada smatra, u skladu sa svojim ustavnim poretkom, da u celini ili delimično ulazi u nadležnost država, pokrajina ili kantona koji sačinjavaju saveznu državu savezna vlada upoznaće što je moguće pre sa tim odredbama nadležne organe države, pokrajina i kontona, preporučujući njihovo usvajanje« (94).

Delegacije Indije (95) i Velike Britanije (96) podržale su ovakvo shvatanje.

Suprotan stav su imale pristalice jednakih prava i obaveza svih ugovornica pakta. Među njima se nalazila i Jugoslavija. Naš stav je polazio od činjenice da federativne države treba da garantuju primenu odredaba pakta na celoj teritoriji (97). Pri tom mogu da traže pristanak federalnih jedinica (98).

U završnom tekstu pakta prevagnuli su stavovi druge grupe država. Da nebi dolazilo do »nesklada u međunarodnopravnom saobraćaju« (99) usvojeni tekst člana 50 glasi: »Odredbe ovog Pakta se primenjuju na sve jedinice federativnih država bez ikakvog ograničenja ili izuzetaka«.

Slične diskusije pokrenulo je i pitanje kolonijalne klauzule (100). Velike kolonijalne sile su bile za njeno unošenje u tekst pakta. Velika Britanija se, na primer, pozvala na ustavne okolnosti (101) »koje primoravaju vladu da urgira unošenje u mnoge međunarodne sporazume jednog člana koji se odnosi na primenu u kolonijama« (102). Ukoliko pakt u definitivnoj redakciji ne bude imao takav član, nastavlja delegat V. Britanije, vlada će se usprotiviti usvajanju takvog pakta (103). Primenu odredaba pakta na teritorijama »za koje je odgovorna u međunarodnim odnosima« (104) Sjedinjene Američke Države su ostavljale volji metropola. Predlog Australije je otišao nešto dalje: »Svaka takva država će, što je moguće pre, preduzeti

94) Navedeno prema Arhivu za pravne i društvene nauke br. 3, 1950, str. 491.
95) Idid., str. 491.
96) Ibid., str. 491.
97) Ibid., str. 493.
98) D. Janićijević: op. sit, str: 83.
99) B. M. Janković: Međunarodno javno pravo, Beograd 1970, str. 77.
100) Uobičajeni naziv »»kolonijalna klauzula« u ovom slučaju nije potpuno odgovarajući. Suviše je uzak da bi obuhvatio sve teritorije na koje treba da se primenjuju odredbe pakta. Zato ga treba shvatiti u smislu teritorija za čije je međunarodne odnose odgovorna država metropola.
101) Takve izjave joj, ipak, nisu smetale da 1966. godine usvoji nadležnost Evropskog suda za prava čoveka kao i mogućnost pojedinaca da se obraćaju Evropskoj komisiji proširujući ova prava i na teritorije za čije je međunarodne odnose odgovorna — P. Modinos: Droits de l'homme, notes et observations, René Cassin amicorum discipulorumque, liber I, Paris 1969, p. 172.
102) Arhiv za pravne i društvene nauke br. 3, 1950, str. 492.
103) Ibid., str. 492.
104) Ibid., str. 493.

potrebne mere kako bi se primena ovog Pakta proširila na sve takve teritorije«, no i dalje nije bila predviđena obaveza primene prava i u ovim područjima. Slično stanovište iznele su i vlade Francuske i Holandije ([105]).

S druge strane predstavnik Sovjetskog Saveza se zalagao za obaveznu primenu uslova predviđenih ovim paktom kako na teritoriji metropole — države potpisnice ovog pakta, tako i na svim drugim teritorijama (neautonomnim, pod mandatom ili kolonijalnim) ([106]). Naša delegacija je podržavala sovjetski stav isticanjem da se odredbe pakta moraju automatski primenjivati i na kolonijalne i druge zavisne zemlje ([107]).

U nacrtu pakta usvojenom 1954. godine prihvaćeno je drugo stanovište. U njemu se posle odredbe o primeni na sve jedinice federativnih država nalazio i član u kome je stajalo:

> »odredbe ovog Pakta protegnuće se ili će biti podjednako primenjivane na teritoriju metropole države potpisnice i na sve teritorije, bile one nesamoupravne, pod starateljstvom ili kolonijalne, kojima ta država upravlja ili vlada« ([108]).

Kasnije, međutim, zbog velikih razlika u gledištima koje su pretile da u nedogled protegnu diskusiju o ovom pitanju, kao i zbog opasnosti neratifikovanja pakta u slučaju unošenja kolonijalne klauzule, u paktu usvojenom u Generalnoj skupštini 1966. godine, nema odredbi o kolonijalnoj klauzuli.

bb) **Ad hoc Komisija za mirenje**

Za razliku od Komiteta za prava čoveka koji je stalni organ, Komisija za mirenje ima obeležja ad hoc organa. U diskusijama o merama za sprovođenje u život pakta ideja o ustanovljenju ad hoc organa je bila odbačena 1950. godine sa sedam glasova prema pet uz jedan uzdržan ([109]). Šesnaest godina kasnije, međutim, Generalna skupština Ujedinjenih nacija je delimično prihvatila takvo rešenje pridružujući se Konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije ([110]). U Zapadnoj Evropi, pak, razvoj je išao u drugačijem pravcu. Evropska konvencija o pravima čoveka predvidela je da »Komisija obavlja funkcije ... posredstvom jedne Potkomisije koja se sastoji od sedam članova Komisije« ([111]). U diskusijama o paktu je takođe postojao predlog da se umesto ad hoc komisije obrazuje podkomitet sastavljen od članova Komiteta za prava čoveka ([112]), ali je predlog odbijen s 45 glasova prema 22 uz 26 uzdržanih ([113]).

---

105) Ibid., str. 494.
106) Ibid., str. 493.
107) D. Janićijević: op. cit, str. 83.
108) Član 53 nacrta pakta.
109) Schwelb: Civil and political rights: the international measures of implementation, The American Journal os International Law, No 4, 1968, pp. 338-339.
110) Članovi 12 i 13 konvencije.
111) Član 29 Evropske konvencije.
112) V. predlog Čilea u A/6546, p. 48.
113) Ibid., par. 459.

Ad hoc Komisija za mirenje se, prema članu 42 Pakta o građanskim i političkim pravima, sastoji od pet članova prihvatljivih za zainteresovane države ugovornice. Ako se one u roku od tri meseca ne mogu dogovorit o sastavu komisije u celini ili delimično, članove, u pogledu kojih nije postignuta saglasnost, izabraće komitet među svojim članovima, tajnim glasanjem i dvotrećinskom većinom. Izvesne države su smatrale da se i u slučaju kad nije bilo moguće postići saglasnost zainteresovanih država o sastavu komisije, ipak, mora voditi računa o njihovim željama kako bi imale puno poverenje u rad ovog organa ([114]). Na predlog SAD ([115]), države su se, međutim, složile da u slučaju nemogućnosti nalaženja zajedničkog rešenja komitet ima punu slobodu u određivanju članova. On pri tom ne mora da traži saglasnost zainteresovanih država.

U pogledu državljanstva članova Komisije za mirenje bilo je nekoliko predloga. Sjedinjene Američke Države su pregledale da članovi ne mogu biti državljani zainteresovanih država ugovornica ni države koja nije ugovornica pakta ([116]). Postojala je, dakle, mogućnost da državljani država koje nisu dale izjavu o prihvatanju postupka saopštenja država protiv drugih država budu članovi komisije. Takvo rešenje naišlo je na otpor tako da je usvojen tekst koji je predložilo devet država ([117]), a prema kome članovi komisije »ne mogu biti državljani ni zainteresovane države koja nije ugovornica ovog Pakta, niti države ugovornice koja nije dala izjavu predviđenu u članu 41« ([118]).

Sastanci komisije se normalno održavaju u sedištu Ujedinjenih nacija, ili u uredu Ujedinjenih nacija u Ženevi ([119]). Oni mogu biti održavani i na svakom drugom pogodnom mestu koje komisija odredi. Ali, tom prilikom komisija se mora savetovati s Generalnim sekretarom Ujedinjenih nacija i zainteresovanim državama članicama ([120]).

Postupak komisije nije podrobno regulisan odredbama pakta. Ona zbog toga usvaja poslovnik, a za bolje obavljanje poslova bira predsednika.

Pošto je reč o ad hoc organu »Svi troškovi članova komisije podjednako se raspodeljuju između zainteresovanih ugovornica na osnovi

---

114) Ibid., par. 455.

115) Ibid., par. 456.

116) Ibid., par. 443.

117) Gornja Volta, Indija, Iran, Libija, Negerija, Pakistan, Ujedinjena Arap-

118) Tačka 2 člana 42 pakta.

ska Republika, Senegal i Sudan.

119) U predlogu devet zemalja je bilo predviđeno održavanje sednica samo u sedištu Ujedinjenih nacija i svakom drugom pogodnom mestu koje odredi komisija A/C. 3/L. 1379/Rev. 1, par 3. Amandman SAD se, takođe zadržao na tome, ali je dao veći značaj održavanju sednica u sedištu UN — A/C. 3/L. 1391, par. 3. Tek na predlog Sirije usvojeno je da se sednice mogu održavati i u uredu Ujedinjenih nacija u Ženevi — A/6546, par. 448.

120) U predlogu devet zemalja o mestu održavanja sednica bilo je predviđeno konsultovanje samo s Generalnim sekretarom UN. SAD su se takođe zadržale samo na tome. U predlogu Jugoslavije je, međutim, bilo predviđeno i konsultovanje sa zainteresovanim državama — A/6546, par. 449.

procene koju utvrđuje Generalni sekretar Ujedinjenih nacija« ([121]). U slučaju potrebe Generalni sekretar je ovlašćen da plati troškove članovima komisije pre nego što ih zainteresovane države ugovornice budu naknadile.

Postupak pred ovim organom se pokreće tek »po prethodnoj saglasnosti država ugovornica u pitanju«. Svrha je prijateljsko rešenje pitanja na osnovu poštovanja Pakta o građanskim i političkim pravima.

Les organes chargés de la mise en oeuvre du Pacte relatif aux droits civils et politiques

Résumé

Dans ce travail l'auteur traite la question des organes chargés de la mise en oeuvre du Pacte relatif aux droits civils et politiques. Il a fixé son attetntion, en premier lieu, sur les organes dont l'institution a été proposée au cours du travail aux poctes et à ce propos il expose les propositions relatives à l'institution tant des organes isolés que des organes collectifs. Dans le cadre des propositions relatives aux organes collectifs il se concentre sur les cours internationales des droits de l'homme, et ensuite sur les organes qui n'ont pas le caractère judiciaire en soulignant les raisons fondamentales à cause desquelles un certain nombre de ces propositions sont rejetées. Ensuite il s'est consacré à l'étude détaillée des organes prévus par le Pacte relatif aux droits civils et politiques. L'objet de son attention est tant le Comité des droits de l'homme que la Commission ad hoc pour la conciliation. Dans l'exposé des motifs du premier de ces organes il élucide la question de la composition du comité; la proposition, l'élection et le mandat des membrres du comité; la cessation de la qualité de membre du comité; le personnel, les séances et la procédure pour exposer ensuite en détail la compétence de cet organe. Dans le travail sont examinées quatres sortes de compétence du comité: la compétence ratione personae, ratione materiae, ratione temporis et ratione loci. Dans le cadre de la première compétence les questions suivantes sont élaborées: qui peut présenter la communication au comité et contre qui peut être initiée la procédure. La compétence rationae materiae est élaborée par le contrôle de l'application des droits garantis par le pacte et le contrôle de la conformité de la législation des Etats contractants avec les obligations découlant de cet acte. Ensuite sont exposées les différentes situations qui peuvent se produire dans l'application du pacte ratione temporis et la compétence ratione loci. Dans l'examen de ces deux dernières sortes de compétence une attention particulière est consacrèe à la clause fédérale et à la clause coloniale. La dernière partie gu travail est consacrée à la question de la Commission ad hoc pour la conciliation, à différentes propositions qui ont trait et à la clause coloniale. La dernière partie du travail est consacrée à la question de à ces organes.

121) Tačka 9 člana 42 pakta.

Dr CEDOMIR STEVANOVIĆ
docent

NEKA PITANJA U VEZI SA POJMOM I PREDMETOM VEŠTAČENJA U KRIVIČNOM POSTUPKU

Oblast veštačenja predstavlja veoma kompleksnu i složenu problematiku. Ova okolnost dovodi do toga da u ovoj oblasti ima dosta nerešenih pitanja i problema kako na zakonodavnom tako i na teoretskom planu, koja traže da budu blagovremeno rešavana. Ovo je potrebno zbog toga što iskaz veštaka kao rezultat veštačenja sve više dobija zavidno mesto među ostalim dokaznim sredstvima. Tako naprimer, već danas se ne može zamisliti rešavanje iole složenijeg krivičnog događaja bez primene ovog dokaznog sredstva.

Imajući u vidu praktičnu vrednost rezultata veštačenja i u vezi sa tim važnost pitanja koja treba razmotriti na teoretskom planu, izabrali smo pitanje preciznog određivanja pojma veštačenja kao jednog od osnovnih pojmova iz ove oblasti i pitanje predmeta veštačenja, koje je u uskoj vezi sa samim pojmom veštačenja. U teoretskoj obradi ovih pitanja najpre ćemo izložiti stavove i shvatanja teoretičara koji su se bavili ovom problematikom, a zatim ćemo dati kritički osvrt i svoje mišljenje.

I.

U teoriji krivičnog procesnog prava postoje različita shvatanja u vezi sa određivanjem osnovnih pojmova iz oblasti veštačenja, kao što je veštačenje, veštak, iskaz veštaka i sl. Različita shvatanja postoje kako u pogledu preciznog određivanja suštine navedenih pojmova, tako i u pogledu njihovog preciznog razgraničenja. Do ovih različitih shvatanja dolazi kao posledica postojanja nejasnosti i razlika koje postoje prilikom određivanja samog pojma dokaza i dokazivanja u krivičnom postupku. Naime, postoje teoretičari, naročito stariji, koji prave razliku između pojma dokaza u pravom i pojma dokaza u nepravom smislu. Dokaz u pravom smislu, po njima, predstavlja dokazni osnov, a dokaz u nepravom smislu jeste dokazno sredstvo ili izvor dokaza. Pod dokaznim osnovom ili, kraće rečeno, dokazom, podrazumeva se činjenica koja govori o istinitosti ili neistinitosti sporne činjenice.[1]) Za razliku od ovih teoretičara, postoje takvi teoretičari koji

---

1) Među ovim teoretičarima spadaju dr Nikola Ogorelica: Kazneno procesualno pravo, Zagreb, 1899 god.; dr Božidar Marković: Udžbenik krivičnog sudskog postupka kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933.; dr Tihomir Vasiljijević; Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1971 god.; dr Dragoljub Dimitrijević: Krivično procesno pravo, Beograd, 1972 god. i dr. U ovako određenom pojmu dokaza u pravom smislu od strane ovih teoretičara, sporno je najpre pitanje di li je dokaz činjenica, jer o to-

pojam dokaza određuju jedinstveno, tj. ne prave razliku između pojma dokaza u pravom i nepravom smislu. Prema njima dokaz predstavlja izvor saznanja o činjenicama u krivičnom postupku.[2])

Prema tome, postoje različita shvatanja i u pogledu određivanja pojmova veštačenja kao jednom od osnovnih pojmova iz ove oblasti. Naime, ima teoretičara koji smatraju da je veštačenje jedno posebno relativno samostalno dokazno sredstvo, odnosno izvor dokaza.[3]) Takođe, postoji shvatanje teoretičara prema kojem je veštačenje jedna od krivičnoprocesnih radnji u postupku, putem koje se ostvaruje otkrivanje i utvrđivanje činjenica.[4]) Zatim, postoji i takvo shvatanje prema kojem veštačenje predstavlja zakonom regulisani postupak u kome dolazi do aktivnosti veštaka radi davanja nalaza i mišljenja.[5]) Najzad, postoji jedno shvatanje, karakteristično samo za naše krivično-procesno pravo, prema kojem termin veštačenje ima dvostruko značenje. Naime, prema ovom shvatanju, termin veštačenje se u našem pravničkom jeziku, pa i u tekstu Zakonika o krivičnom postupku, najčešće upotrebljava da se označi delatnost veštaka, koja se sastoji u pregledu predmeta veštačenja i davanja iskaza od strane veštaka. Međutim, ovaj termin se upotrebljava da se njime označi i radnja organa krivičnog postupka, tj. njegova čitava aktivnost u vezi sa dobijanjem iskaza veštaka.[6])

Ako želimo da učinimo kritički osvrt na sva napred izložena različita shvatanja, onda moramo da pođemo od suštine i osnovnih obeležja samog pojma veštačenja, kojom prilikom moramo imati u vidu i činjenicu da pojedini teoretičari jednom istom pojmu daju različit smisao. Polazeći od suštine pojma veštačenja, smatramo da je u osnovi neprihvatljivo prvo shvatanje pojma veštačenja, prema kojem je veštačenje dokazno sredstvo, odnosno izvor dokaza. Ovo shvatanje je neprihvatljivo zbog toga što se kao dokazno sredstvo može smatrati samo rezultat veštačenja, tj. nalaz i miš-

---

me postoje i drukčija mišljenja, a naročito stav da ta činjenica govori o istinitosti ili neistinitosti sporne činjenice. Smatramo da se može govoriti jedino o postojanju ili nepostojanju sporne činjenice, a ne o njenoj istinitosti ili neistinitosti, zbog toga što su činjenice kao takve objektivno date.

2) Ovo shvatanje zastupaju dr Vladimir Bayer: Jugoslavensko krivično procesno pravo, knjiga II, Zagreb, 1972 god.; dr Siniša Triva: Građansko procesno pravo, Zagreb, 1965 god. i drugi.

3) Na ovaj način određuje pojam veštačenja dr Dragoljub Dimitrijević, op. cit. str. 184. Petruhin I. L.: Ekspertiza kak sredstvo dokazivanija v sovetskom ugolovnom processe, Moskva, 1964 god. kao i autori Pravnog leksikona, II izdanje, Beograd, 1970 god. str. 1283.

4) Pristalica ovakvog shvatanja je Milan Pauković: Vještačenje kod privrednih delikata, Zagreb, 1961 god. 7.; i Karev D. S.: Sovetskoj ugolovnij process, Moskva, 1953 god. str. 92.

5) Strogović M. S.: Krivični sudski postupak (prevod sa ruskog) Beograd, 1948 god. str. 173; Belkin R. S. i dr.: Kriminalistika, Moskva, 1968 god. str. 434.

Sličan stav u pogledu određivanja pojma veštačenja ima i Pierre Bouzet, koji je izložio u udžbeniku kao koautor sa Jean Pinatelom: Traite de droit penal et de criminologie, tom II procedure penal, Paris, 1970 god. Tako na str. 1138 ovaj teoretičara daje sledeću definiciju veštačenja: »L'expertise est la procedure qui a pour but d'utiliser les connaissances d'un technicien, pour tirer au clair une question dout la solution demande une competence technique dout le juge est depourva«.

6) Dr V. Bayer — udžbenik II, op. cit. str. 175. Slično definiše veštačenje i Dulov A. V. u svom delu: Voprosi teorii sudebnoj ekspertizi v sovetskom ugolovnom processe, Minsk, 1959 god. str. 7. Međutim, ovaj teoretičar ima u vidu samo delatnost veštaka, a ne i aktivnost organa krivičnog postupka povodom te delatnosti.

ljenje veštaka, a ne samo veštačenje. Konkretnije rečeno, veštanje se može shvatiti kao određena stručna delatnost veštaka, čiji se rezultat manifestuje kroz nalaz i mišljenja veštaka.Ostala teorijska shvatanja o pojmu veštačenja su u osnovi prihvatljiva, s tim što i kod ovih shvatanja postoje određene nedorečenosti i nedostaci. Tako naprimer, drugo shvatanje prema kojem je veštačenje jedna od krivičnoprocesnih radnji u krivičnom postupku, može biti prihvatljivo samo pod uslovom da se pojam radnje shvati u najširem smislu tj. da se obuhvati kako delatnost veštaka tako i aktivnost organa krivičnog postupka koja se ogleda u određivanju veštačenja, imenovanju veštaka, rukovođenju veštačenjem i kritičkoj oceni rezultata veštačenja. Isto tako, treće shvatanje pojma veštačenja je dosta usko, jer ima u vidu samo aktivnost veštaka tokom istraživanja predmeta veštačenja, a ne i nužnu aktivnost organa krivičnog postupka na planu do koje dolazi baš povodom veštačenja.

Prema tome, smatramo da je najpotrebnije i za nas najprihvatljivije shvatanje pojma veštačenja našeg poznatog procesnog teoretičara Bayera, koje je izložio u već citiranom delu. Naime, činjenica je da se prilikom određivanja pojma veštačenja u najširem smislu reči, mora poći u prvom redu od same delatnosti veštaka u krivičnom postupku. Ova delatnost veštaka može biti veoma različita, zavisno od predmeta istraživanja veštaka, koji takođe može biti veoma različit. Delatnost veštaka je ograničena i time što organ krivičnog postupka određuje pitanja na koja veštak treba da dade orgovore u svome mišljenju. Na ovaj način, prilikom određivanja pojma veštačenja ne može se prenebregnuti činjenica da povodom stručne delatnosti veštaka mora doći do određene aktivnosti organa krivičnog postupka. Do ove aktivnosti mora doći zbog toga što se delatnost veštaka odvija u krivičnom postupku i što se rezultat te delatnosti neposredno koristi za otkrivanje i Utvrđivanje činjenica radi rasvetljivanja i rešenja krivičnog događaja. Konkretna aktivnost organa krivičnog postupka manifestuje se u određivanju i rukovođenju veštačenjem, imenovanju stručnog lica za veštaka i u utvrđivanju vrednosti rezultata veštačenja u odnosu na sporne činjenice koje se dokazuju.

Na osnovu dosada rečenog može se zaključiti da se pojam veštačenja može odrediti u užem i širem smislu. Pojam veštačenja posmatran u užem smislu obuhvatt samo delatnost veštaka na otkrivanju i utvrđivanju činjenica u krivičnom postupku. Ova delatnost veštaka regulisana je kako pravnim, tako i etičkim pravilima veštačenja. Međutim, ovako određen pojam veštačenja nije potpun, zbog tog što se delatnost veštaka odvija u krivičnom postupku i pod rukovodstvom organa krivičnog postupka. Prema tome, nužno je da se veštačenje posmatra šire i da se na taj način odredi pojam. Pojam veštačenja u širem smislu obuhvata ne samo delatnost veštaka već i određenu zakonom regulisanu aktivnost organa krivičnog postupka, do koje nužno mora doći kako bi veštak mogao da pruži što bolje rezultate tokom svoga stručnog istraživanja. Međutim, aktivnost organa krivičnog postupka mora biti adekvatna samoj delatnosti veštaka. Naime, organ krivičnog postupka ne sme da se previše angažuje i samim tim meša u sam proces naučnog i stručnog istraživanja od strane samog veštaka. S druge pak strane,

delatnost veštaka ne sme biti prepuštena sama sebi, tj. organ krivičnog postupka mora biti u toku celokupne delttnosti veštaka, kako bi mogao da mu pruži određenu pomoć, ako ista bude potrebna. Ovo će naročito biti slučaj prilikom samog određivanja predmeta veštačenja i postavljanja pitanja veštaku od strane organa krivičnog postupka. Na ovaj način, može se zaključiti da u postupku veštačenja mora doći do skladne delatnosti veštaka i aktivnosti organa krivičnog postupka i do njihove uske saradnje, kako bi se što bolje i potpunije ostvario krivičnoprocesni zadatak, tj.rasvetlio i rešio krivični događaj.

II.

U krivičnom postupku veštačenje se sprovodi radi utvrđivanja takvih činjenica (pravo relevantnih činjenica indicija i pomoćnih činjenica[7]) za čije je uspešno utvrđivanje nužna, odnosno potrebna primena posebnog stručnog znanja ili umenja iz oblasti nauke, tehnike ili zanata. To znači da se putem primene posebnog stručnog znanja neke činjenice mogu, a neke moraju utvrđivati u krivičnom postupku. Premt tome, činjenice za čije je utvrđivanje potrebno odnosno nužno posebno stručno znanje ili umenje, čine predmet veštačenja. Činjenice koje čine predmet veštačenja odnose se u prvom redu na sam krivični događaj, tj.one doprinose rasvetljenju i rešenju konkretnog krivičnog događaja. Međutim, činjenice koje se utvrđuju putem veštačenja mogu se koristiti i za rešenja nekih drugih pitanja koja su u vezi sa krivičnim događajem, kao što je naprimer, pitanje obaveznog lečenja akoholičara i narkomana, pitanje izricanja mere bezbednosti upućivanja u zavdo za čuvanje i lečenje duševno bolesnih lica i sl. Prema tome, predmet veštačenja nisu samo činjenice u pravom smislu reči, tj. one činjenice koje doprinose rasvetljenju i rešenju krivičnog događaja, već i takve činjenice koje doprinose donošenju nekih sudskih odluka u pogledu izricanja nekih mera bezbednosti od strane suda, koje mere su ipak u neposrednoj vezi sa krivičnim događajem. Na ovaj način dolazi sve više do toga da se širi delokrug rada veštaka u pogledu utvrđivanja spornih činjenica u krivičnom postupku.

U sovjetskoj krivičnoprocesnoj teoriji i zakonodavstvu postoji tendencija da se predmet veštačenja još više širi, tj.da se pored napred navedenih činjenica utvrđuju i takve činjenice koje doprinose otkrivanju uzroka i uslova koji su na bilo koji način doprineli i pogodovali nastajanju samog krivičnog događaja. U ovom pravcu organ krivičnog postupka zahteva od veštaka da u svom nalazu i mišljenju, pošto utvrdi takve činjenice, navede konkretne mere koje treba preduzeti radi otklanjanja postojećih uzroka i uslova, kako bi došlo do sprečavanja mogućnosti vršenja istih ili sličnih krivičnih dela od strane istih ili drugih lica.[8])

Smatramo da ova tendencija širenja predmeta veštačenja i na utvrđivanje činjenica ovakve vrste može biti korisna i samim tim primenljiva i u našim prilikama. Naime, činjenica je da veštaci kao stručna lica koja sprovo-

---

7) Dr Vladimir Bayer, Udžbenik II, op. cit. str.21

8) Vidi o tome opširnije Galkin V. M.: Preduprežđenie prestuplenii i sudebnaja ekspertiza, Moskva, 1960 god.; Petruhin, op. cit. str. lol. i dr.

de veštačenje, mogu najbolje otkrivati i utvrđivati ove činjenice i time pružiti određenu pomoć nadležnim organima na planu preduzimanja određenih mera radi sprečavanja vršenja krivičnih dela. Na ovoj način, veštaci daju određeni doprinos preventivnoj borbi protiv kriminaliteta. Do ovoga može doći skoro kod svih vrsta veštačenja a naročito se mogu korisno iskoristiti rezultati kriminalističkih, tehničkih i knjigovodstvenih veštačenja.[9])

U ovakvo uopšteno određenom predmetu veštačenja nalazi se više pitanja i problema, na koja se daju različiti odgovori i različito se rešavaju u teoriji i praksi. Tako naprimer, jedno od ovih pitanja odnosi se na preciznije određivanje predmeta veštačenja. Sa ovim pitanjem je u neposrednoj vezi pitanje razgraničenja nadležnosti između orgtna krivičnog postupka i veštaka u pogledu utvrđivanja činjenica u krivičnom postupku. Najzad, može se postaviti i pitanje obaveznog i fakultativnog utvrđivanja činjenica putem veštačenja.

Kao što smo videli, predmet veštačenja jesu u prvom redu činjenice u pravom smislu reči, tj. one činjenice koje se odnose na sam krivični događaj, za čije je utvrđivanje potrebno posebno stručno znanje ili umenje. Kako su ove činjenice veoma raznovrsne, to i predmet istraživanja veštaka može biti različit. Naime, da bi veštak mogao da utvrdi pomenute činjenice on mora po pravilu da sprovede određeno istraživanje na konkretnim stvarima i drugom materijalu koji mu je dostavljen na veštačenje. Prema tome, treba razlikovati predmet veštačenja i predmeta istraživanja veštaka. Kao što smo videli, predmet veštačenja su one sporne činjenice za čije je utvrđivanje potrebno odnosno nužno posebno stručno znanje ili umenje. Predmet istraživanja veštaka jesu one stvari i drugi materijal, koji veštak ispituje i koji mu služi kao osnova a utvrđivanje spornih činjenica. Posmatrano analitički, kao predmet istraživanja veštaka u krivičnom postupku mogu se pojaviti stvari materijalne prirode, odnosno stvari oblikovane od strane čoveka, koje su poslužile kao sredstvo za izvršenje krivičnog dela, koje su bile objekt krivičnog dela i stvari na kojima se nalaze tragovi izvršenja krivičnog dela. Isto tako predmet istraživanja veštaka mogu biti živa bića, odnosno određena biološka i psihološka stanja kod lica, kao i sam leš čoveka. Sve ove stvari biće predmet istraživanja veštaka samo u slučaju ako je za opažanje činjenica na njima potrebno, odnosno nužno posebno stručno znanje ili umenje. U protivnom ove stvari mogu biti predmet uviđaja, kojom prilikom opažanje činjenica u pravnom smislu vrši sam organ krivičnog postupka.[10]) Ako su predmet istraživanja veštaka bila određena biološka i psihološka stanja kod čoveka, u tom slučaju utvrđuju se činjenice koje se odnose na subjektivnu stranu krivičnog događaja, tj. od kojih zavisi uračunljivost i krivična odgovornost učinioca krivičnog dela. Kao predmet istraživanja veštaka mogu se pojaviti i takvi činjenični podaci koji su sadržani u nekom drugom dokaznom sredstvu kao što je naprimer zapisnik o saslušanju svedoka, ispitivanju okrivljenog, odnosno u javnoj ili privatnoj ispravi. Ovaj materijal će biti predmet istraživanja veštaka samo u slučaju ako je za

9) Vidi naš rad pod naslovom: Doprinos veštaka preventivnoj borbi protiv kriminaliteta, Zbornik Pravnog fakulteta, 1970 god.

10) Dr Vladimir Bayer, udžbenik II, op.cit. str. 30.

utvrđivanje tačnosti navedenih podataka potrebno posebno stručno znanje ili umenje i ako mogu poslužiti kao osnov davanja nalaza i mišljenja od strane veštaka.

Ako su predmet istraživanja veštaka bile stvari u tom slučaju se po pravilu utvrđuju tzv. činjenice — indicije, jer se putem opažanja na stvarima veoma teško može doći do pravno — relevantnih činjenica, bez obzira da li je za to opažanje potrebno opšte znanje ili pak posebno stručno znanje. Isto tako, za utvrđivanje činjenica-indicija po pravilu je potrebno posebno stručno znanje, a ređe se iste mogu utvrđivati od strane organa krivičnog postupka na osnovu opšteg znanja. Naime, obično se kaže da su stvari i tragovi nemi svedoci odigranog krivičnog događaja i da su utvrđene činjenice-indicije objektivne i tačne. Međutim, baš zbog toga je vrlo često potrebno angažovati stručno lice koje poznaje njihov jezik, da bi ovi nemi svedoci kroz njih progovorili.[11]) Prema tome, od objektivnosti ovih lica zavisi i objektivnost i tačnost činjenica — indicija i njihov doprinos rasvetljenju i rešenju krivične stvari.

Pitanje utvrđivanja delokruga rada veštaka i razgraničenja nadležnosti između veštaka i organa krivičnog postupka je u neposrednoj vezi sa utvrđivanjem predmeta veštačenja. Tako naprimer, ako se precizno odredi predmet veštačenja u tom slučaju je sagledan i delokrug rada veštaka, a samim tim je izvršeno i razgraničenje nadležnosti između organa krivičnog postupka i veštaka. Imajući ovu okolnost u vidu, smatramo da je najsigurniji kriterijum za određivanje delokruga rada veštaka i njegove nadležnosti onaj prema kome veštak treba da utvrđuje činjenice i da rešava činjenična pitanja na osnovu svog stručnog znanja ili umenja, dok je rešavanje pravnih pitanja u isključivoj nadležnosti organa krivičnog postupka. Naime, polazi se od toga da je organ krivičnog postupka (sud) jedini nadležan za rešavanje pravnih pitanja, kako zbog pravne obrazovanosti lica koja rade u tom organu (što je naročito slučaj sa pozivnim sudijama), tako i zbog svoje društvene funkcije i činjenice da jedino sud odlučuje o krivičnom događaju i snosi punu odgovornost za svoju odluku.

Ovako određen predmet i delokrug veštačenja u krivičnom postupku u pogledu utvrđivanja činjenica, nije opšte i jedinstveno prihvaćen u krivičnoprocesnoj teoriji i sudskoj praksi. Do neslaganja naročito dolazi kada je reč o utvrđivanju činjenica putem veštačenja u oblasti medicine, tehnike i knjigovodstva. Naime, u navedenim oblastima činjenice i činjenična pitanja su takva da ih je dosta teško diferencirati od pravnih pitanja. Ovakvoj situaciji je donekle doprineo i zakonodavac, što je naročito slučaj kod nas gde su norme dosta nejasne i neprecizne. Isto tako prilikom normiranja ove problematike naš zakonodavac se uglavnom zadržao u tradicionalnim okvirima, ne vodeći računa o novim koncepcijama, tako da su navedene norme već zastarele i prevaziđene. Na ovaj način ove norme predstavljaju određenu kočnicu za proširenje delokruga rada veštaka.[12]) Ova okol-

---

11) Robert Vouin et Jacques Leaute: Droit Penal et procedure penale, Paris, 1969 god. str. 247.

12) Dr Petar Kobe: Sprema beseda u delu dr Janeza Milčinskog »Medicinsko izvedenstvo«, Ljubljana, 1970 god. str. 9.

nost je takođe uticala na pojavu različitih stavova i shvatanja. Međutim, stavovi i shvatanja u vezi sa predmetom veštačenja i delokrugom rada veštaka mogu se u osnovi svesti na dva osnovna shvatanja.

Pristalice jednog shvatanja smatraju da predmet veštačenja mogu biti samo činjenice i činjenična pitanja, koja se odnose na činjenični sastav krivičnog događaja, dok rešavanje pravnih pitanja i utvrđivanje vrednosti činjenica koje su bile predmet veštačenja spada u isključivu nadležnost organa krivičnog postupka. Ovo se odnosi na sve činjenice koje se odnose na krivični događaj i koje su u vezi sa krivičnim događajem, pa i na činjenice iz oblasti medicine, tehnike i knjigovodstva.

S obzirom da se činjenice iz oblasti medicine mogu utvrđivati sudsko-medicinskim i sudsko-psihijatrijskim veštačenjem, to se postavlja pitanje utvrđivanja delokruga rada ovih veštaka i razgraničenja nadležnosti između veštaka ove vrste i organa krivičnog postupka. Polazeći od napred izloženog stava, pristalice navedenog shvatanja smatraju da su veštaci — sudski medicinari ovlašćeni da kod pregleda i obdukcije leša utvrde uzrok smrti, tj. da utvrde postojanje uzročne veze između spoljnih faktora koji su delovali na organizam, patroloških promena na organizmu koje su nastale kao rezultat delovanja spoljnih faktora i nastupanja smrti.[13]) Sličan stav imaju ovi teoretičari i u pogledu veštačenja telesnih povreda. Naime, i u ovom slučaju veštak je nadležan da sa medicinskog stanovišta, imajući u vidu medicinske kriterijume utvrdi uzroke nastajanja telesne povrede, njenu prirodu i težinu. Prema tome, pristalice ovog shvatanja smatraju da u ovim slučajevima veštaci nisu dužni da daju svoje mišljenje u pogledu prirode i vrste smrti, pa ukoliko se radi o nasilnoj smrti da li je u pitanju ubistvo, samoubistvo ili nesrećni slučaj. Isto tako, kod veštačenja telesnih povreda veštaci nisu ovlašćeni i dužni da određuju vrstu telesne povrede po pravnim kriterijima, tj. da utvrde da li se radi o lakoj, teškoj ili kvalifikovanoj povredi.

Mada je situacija komplikovanija kod utvrđivanja činjenica od strane veštaka psihijatra u pogledu određivanja delokruga rada veštaka, pristalice ovog shvatanja polaze od istog stanovišta. Naime, i kod ove vrste veštačenja smatra se da veštak treba da utvrdi samo prirodu i težinu duševne bolesti, odnosno postojanje drugih devijacija u psihi učinioca krivičnog dela. Prema tome, veštak nije dužan da daje mišljenje o tome kakav je uticaj imala određena duševna bolest na učinioca da shvati značij svoga dela i da upravlja svojim postupcima u momentu vršenja krivičnog dela. To su čisto pravna pitanja, koja spadaju u nadležnost organa krivičnog postupka.

Drugo shvatanje teoretičara u suštini je suprotno od napred izloženog shvatanja. Naime, pristalice ovog shvatanja, većinom teoretičari iz oblasti medicine i praktičari iz oblasti prava, nastoje da na neki način prošire delokrug rada veštaka u pogledu utvrđivanja činjenica iz oblasti medicine. Tako na primer, kod sudsko-medicinskog veštačenja oni smatraju

---

13) Petruhin I. L. op. cit. str. 118. Ovu koncepciju zastupaju i drugi sovjetski teoretičari iz oblasti prava kao naprimer, M. S. Strogovič, M. I. Avdeev, M. A. Celjcov, N. V. Celjcova, V. M. Nikiforov, A. I. Vinberg i dr.

Od naših teoretičara sličan stav imaju dr Petar Kobe: Spremna beseda, op. cit. str. 9, dr Vladimir Bayer, udžbenik II, op. cit. str. 175, i dr Janez Milčinski: Medicicinsko izvedenstvo, 1970.

da je veštak ovlašćen i treba da utvrdi ne samo prirodu smrti, tj. da li se radi o prirodnoj ili nasilnoj smrti, već i da izvrši dalju klasifikaciju nasilne smrti, odnosno da li se radi o ubistvu, samoubistvu ili nesrećnom slučaju. Slična je situacija i u pogledu veštačenja telesnih povreda, kojom prilikom veštak takođe treba da izvrši klasifikaciju telesnih povreda po pravnim kriserijima. Najzad, kod veštačenja duševnog stanja okrivljenog, od veštaka psihijatra se traži da odgovori i na pitanje da li je okrivljeni u vreme izvršenja krivičnog dela mogao da shvati značaj svoga dela i da upravlja svojim postupcima, što znači, da li je okrivljeni bio uračunljiv, smanjeno uračunljiv ili neuračunljiv. Prilikom zauzimanja stava po ovom pitanju, navedeni teoretičari polaze od toga da su veštaci lica koja poseduju posebno stručno znanje na osnovu koga utvrđuju činjenice i rešavaju činjenična pitanja iz oblasti medicine, te da im je zbog toga mnogo lakše da rezultate veštačenja prevedu na jezik razumljiv za sudiju, tj. da izvrše klasifikaciju utvrđenih činjnica po pravnim kriterijima. Sem toga, ovi teoretičari imaju u vidu i činjenicu da je organ krivičnog postupka zatražio pomoć stručnog laca baš zbog toga što nije stručan za utvrđivanje ovih činjenica i da iz istih razloga nije u mogućnosti da bez pomoći veštaka pravilno upotrebi utvrđene činjenice.

Nešto drugačije se postavlja pitanje predmeta veštačenja i određivanje delokruga rada veštaka kod utvrđivanja činjenica iz oblasti tehnike i knjigovodstva. Naime, zakonodavac je prilikom inkriminisanja posebnih bića nekih krivičnih dela nužno morao da uzme u obzir neka tehnička pravila, standarde i normative. Ovo je naročito slučaj sa krivičnim delima iz oblasti saobraćaja, tehničke zaštite na radu, privrede i slično. U ovim slučajevima postavlja se pitanje da li veštak, prilikom utvrđivanja činjenica i rešavanja činjeničnih pitanja, može da uzme u obzir tehnička pravila, normative i standarde, koja su sadržana u ovim pravnim normama. Ovo pitanje je u vezi sa jednim opštim pitanjem, tj. da li predmet veštačenja mogu biti pravne norme. Kako se polazi od činjenice da su sudije, naročito pozvane, pravno obrazovana lica i da tumačenje i primena pravnih propisa spada u njihovu, isključivu nadležnost, to se smatra da pravne norme po pravilu ne mogu biti predmet veštačenja. Međutim, ostavlja se mogućnost da i pravne norme budu predmet veštačenja i to u slučaju kada iste sadrže tehnička pravila, standarde i normative. Naime, u ovim slučajevima dozvoljava se veštaku da istražuje sadržinu takvih normi kako bi što uspešnije utvrdio neke sporne činjenice, odnosno sačinio svoj nalaz i mišljenje o neposrednim uzrocima i uslovima nastajanja takvog krivičnog događaja. Ovo pitanje se identično rešava i u slučaju kada se radi o normama inostranog prava. Naime, i ovom prilikom se dozvoljava mogućnost da pravne norme budu predmet veštačenja. Do ovoga dolazi zbog toga što sudija nije u mogućnosti i nije dužan da poznaje sve zakonske propise stranih država, naročito ako iste sadrže tehnička pravila, standarde i normative.[14]) Imajući u vidu ove okolnosti s pravom se smatra da je sudu potrebna stručna pomoć od strane stručnih lica, koja se u krivičnom postupku mogu pojaviti u svojstvu veštaka ili stručnjaka i u tumačenju i primeni nekih pravnih normi.

---

14) Dr Siniša Triva: Građansko procesno pravo, Zagreb, 1965 god. str. 433.

Na osnovu napred iznetih konstatacija i dvaju izloženih shvatanja teoretičara u vezi sa predmetom veštačenja, delokrugom rada veštaka i razgraničenja nadležnosti između veštaka i organa krivičnog postupka na planu utvrđivanja činjenica u krivičnom postupku, može se zaključiti da ova pitanja još uvek nisu pricizno, kompleksno i jednoglasno rešena. Kao što smo već istakli, najbolji i najsigurniji kriterijum i polazna tačka za njihovo rešavanje sastoji se u tome da se putem veštačenja po pravilu mogu utvrđivati činjenice i rešavati činjenična pitanja, zbog toga što je u ovoj oblasti najviše potrebna stručna pomoć veštaka. Izuzetno, predmet veštačenja mogu biti i takve norme domaćeg ili stranog prava za čiju je pravilnu primenu i tumačenje potrebno posebno stručno znanje ili umenje. Što se tiče činjenica i činjeničnih pitanja iz oblasti medicine, tehnike i knjigovodstva, koja su usko povezana i isprepletena sa pravnim pitanjima, smatramo da je potrebno učiniti određene napore kako na zakonodavnom tako i na teoretskom planu da se izvrši njihovo preciznije razgraničenje. Samim tim bi došlo i do preciznijeg razgraničenja nadležnosti između organa krivičnog postupka i veštaka. Isto tako, za uspešnije otkrivanje i utvrđivanje činjenica iz ovih oblasti biće potrebna još uža saradnja veštaka i organa krivičnog postupka. Na ovaj način u osnovi prihvatamo shvatanje onih teoretičara prema kojima veštak treba da rešava samo činjenična pitanja, uz napred iznetu konstataciju u pogledu napred da se razgraniče činjenična i pravna pitanja.

U neposrednoj vezi sa predmetom veštačenja jeste i pitanje obaveznog i fakultativnog utvrđivanja činjenica putem veštačenja. Ovo pitanje je takođe sporno u teoriji krivičnog procesnog prava. Najme, sporno je da li organ krivičnog postupka mora neke činjenice u vezi sa krivičnim događajem da utvrđuje putem veštačenja, tj. primenom posebnog stručnog znanja ili umenja. Po ovom pitanju takođe postoje različita shvatanja. Ovome je doprineo i zakonodavac time što je imajući u vidu predmet veštačenja taksativno nabrojao neke slučajeve veštačenja. Tako naprimer, zakonodavac je posebno regulisao pregled i obdukciju leša, veštačenje telesnih povreda, veštačenje duševnog stanja okrivljenog, telesni pregled okrivljenog i drugih lica i veštačenje poslovnih knjiga.

Polazeći od ovog stava zakonodavca ima teoretičara koji smatraju da je isti obavezao organa krivičnog postupka da sporne činjenice iz ove oblasti mora utvrđivati u prvom redu putem veštačenja, tj. primenom posebnog stručnog znanja i umenja. Ovo je naročito slučaj sa činjenicama koje se odnose na uzrok smrti, na telesne povrede i na duševno stanje okrivljenog.[15]) Drugo shvatanje teoretičara polazi od toga da je predmet veoma raznovrstan, da su činjenice koje se utvrđuju putem veštačenja veoma brojne, tako da se taksativno ne mogu nabrojati ni same oblasti. Polazeći od ove činjenice pristalice ovog shvatanja smatraju da se ovde

---

15) Ovakav stav ima dr Vladimir Bayer, udžbenik II, op. cit. str. 90, 91; dr Bogdan Zlatarić — dr. Mirjan Damaška: Rječnik krivičnog prava i postupka, Zagreb, 1966 god. str. 358 i dr Mladen Grubiša: Utvrđivanje uračunljivosti u krivičnom potsupku, Odvjetnik, 1963, dr. 6, str. 152.

ne radi o obaveznom utvrđivanju činjenica putem veštačenja, već da je zakonodavac regulisao ove slučajeve kao najvažnije, odnosno kao slučajeve koji se najčešće pojavljuju u sudskoj praksi.[16])

Pitanje pravne prirode slučajeva taksativno nabrojanih u Zakoniku o krivičnom postupku i stava organa krivičnog postupka u pogledu obaveznog ili fakultativnog utvrđivanja činjenica iz ove oblasti putem veštačenja, može se pravilno rešiti samo svestranim sagledavanjem suštine spornih činjenica o kojima je reč. Naime, i u rešavanju ovog pitanja polazna tačka treba da bude potreba odnosno nužnost utvrđivanja spornih činjenica u krivičnom postupku putem veštačenja. Ako se ima u vidu ova okolnost, onda je sasvim jasno da se u taksativno nabrojanim slučajevima veštačenja nalaze takve sporne činjenice koje se u prvom redu ili jedino mogu uspešno utvrditi primenom posebnog stručnog znanja ili umenja. Prema tome, logično je da se u ovakvoj situaciji nameće obaveza za organa krivičnog postupka da odredi veštačenje, kako bi se na osnovu stručnog i naučnog istraživanja utvrđivale sporne činjenice iz ove oblasti. U ovom smislu može se prihvatiti stav Bayera, koji smatra sasvim razumljivim stav zakonodavca da na savremenom stupnju razvoja nauke i tehnike obaveže organa krivičnog postupka u pogledu utvrđivanja nekih spornih činjenica. Naime, prema njemu »utvrđivanje odnosnih činjenica na drugi način, a ne naučnim veštačenjem, značilo bi, na današnjem stupnju razvitka krivičnog postupka i nauke, natražni diletantizam«.[17]) Međutim, prihvatajući u osnovi stav ovih teoretičara u pogledu obaveznosti utvrđivanja nekih činjenica putem veštačenja, smatramo da će dalji razvoj nauke i tehnike uticati na sve veću brojnost ovakvih činjenica. Imajući u vidu ovu okolnoss, zakonodavac bi trebalo de lege ferenda da predvidi samo opšte uslove i osnove obaveznog utvrđivanja pojedinih činjenica primenom posebnog stručnog znanja, a ne da takstaivno nabraja slučajeve obaveznog veštačenja, jer ovakvim svojim normiranjem može da onemogući prodor novih naučnih i tehničkih dostignuća u krivični postupak. Ovo je potrebno zbag toga što je veoma teško nabrojati sve slučajeve obaveznog utvrđivanja činjenica putem veštačenja. Sem toga, brzi razvoj nauke i tehnike uticao bi na vrlo česte izmene i dopune zakonskih propisa.

Nsjzad, kako smo videli, putem veštačenja se po pravilu utvrđuju činjenice u pravom smislu reči, odnosno one činjenice koje se odnose na sam krivičnni događaj. Međutim, delokrug rada veštaka se sve više širi, tako da predmet veštačenja postaju i činjenice čijim utvrđivanjem veštak pomaže organu krivičnog postupka u donošenju nekih odluka, koje su u vezi sa krivičnim događajem, kao što je naprimer odluka o izricanju mere bezbednossi upućivanja učinioca krivičnog dela u zavod za čuvanje i lečenje, odluka o obaveznom lečenju alkoholičara ili narkomana i sl. Kod utvrđivanja činjenica ove vrste takođe ima dosta nerešenih pitanja. Tako naprimer, ovim putem se delokrug rada veštaka mnogo povećava i samim time se još više komplikuje pitanje razgraničenja nadležnosti između veštaka i organa krivičnog postupka. Naime veštak utvrđujući ove činjenice, koje

---

16) Ovo shvatanje zastupaju dr Tihomir Vasiljević, udbenik, op. cit. str. 340; dr Dragoljub Dimitrijević, udžbenik, op. cit. str. 184 i dr Branko Petrić: Priručnik za praktičnu primenu ZKP, Beograd, 1968, str. 206.

17) Dr V. Bayer, udžbenik I, 1969 god. str. 186.

u sebi sadrže dijagnostičke i prognostičke elemente, zadire u jednu novu sferu, koja je dosada bila u isključivoj nadležnosti organa krivičnog postupka. Konkretnije rešeno, veštak dolazi u situaciju da pruža pomoć organu krivičnog postupka u donošenju sudskih odluka i samim tim on doprinosi rešenju pravnih pitanja, što je naročito slučaj kod izricanja mera bezbednosti, kojom prilikom veštak daje mišljenje o potrebi izricanja ovih mera, o njihovom vremenskom trajanju i uspehu. Slična je situacija u pogledu utvrđivanja profila ličnosti maloletnika, kojom prilikom se od veštaka traži mišljenje koju bi od zakonom predviđenih vaspitnih mera trebalo primeniti u konkretnom slučaju. Smatramo da je ovakva stručna pomoć veštaka organu krivičnog postupka korisna, jer su oni sposobniji od sudija da rešavaju ova pitanja. Međutim, kako na teoretskom, tako i na zakonodavnom planu mora da se reše mnoga napred pomenuta pitanja i problemi. Naime, mora u prvom redu da se izmeni stav zakonodavca prema problematici veštačenja uopšte, a naročito u pogledu regulisanja predmeta veštanja. Tako na primer, zakonodavac mora, imajući u vidu nagli razvoj nauke i tehnike, da na nov način reguliše predmet veštačenja, odnosno da omogući proširenje delokruga rada veštaka, kako bi se primenom posebnog stručnog znanja i umenja mogle utvrđivati i napred navedene činjenice. Potrebno je takođe da se i na terenskom planu ulože napori u pravcu preciznog određivanja osnovnih i drugih pojmova iz oblasti veštačenja. Sve ovo bi uticalo da se kroz što užu saradnju veštaka i organa krivičnog postupka svestranije i objektivnije utvrđuju činjenice u krivičnom postupku.

Quelques questions en rapport ovec la notion et l'objet de l'expertise dans la procédure pénale

R é s u m é

Dans ce travail l'auteur expose quelques questions en rapport avec la notion et l'objet de l'expertise dans la procédure pénale. En examinant les questions qui ont trait à la notion de l'expertise, il a expose d'abord le contenu des notions des autres théoriciens il en fait la critique et expose son point de vue. En effet, l'auteur considère que la conception la plus précise de l'expertise est celle selon laquelle l'expertise spécifie en premier lieu l'activité de l'expert. Cependant, comme cette activité se dévaloppe dans la procédure pénale et que ses résultats contribuent à l'éclaircissement et du règlement du fait criminel, il est indispensable qu'on en vienne à une activité déterminée de l'organe de la procédure criminelle, qui se reflète dans la détermination de l'expertise, la nomination de l'expert et la détermination de la valeur de la constatation et l'opinion de l'expert.

L'auteur traite d'une manière plus complexe et plus large le questions qui se rapportent à l'objet même de l'expertise. Ainsi en premier lieu sont constatées les difficultés pour déterminer avec précision l'objet de l'expertise, ensuite est exposé l'objet le plus général de l'expertise. En effet, il considére que l'objet de l'expertise constituent les faits pour le décèlement efficace desquels et pour leur constatatation sont nécessaires c'est-à-dire indispensables les connaissances techni-

ques ou une habileté particulières. Les faits qui sont constatés par la voie de l'expertise se rapportent en règle général au fait criminel. Cependant, au cours de l'expertise on peut constater aussi de tels faits en vertu desquels le tribunal rend la décision déterminée, tel que le pononcé des mesures de sureté de placement dans un établissement de garde et de traitement de l'auteur de l'infraction, décision relative au traitement obligatoire des alcooliques et des narcomanes etc. Toutes ces décisions du tribunal sont en rapport direct avec le fait criminel. On constate aussi la nécessité de déterminer les faits qui se rapportent aux causes et aux conditions qui ont contribué à l'ehécution de l'infraction, de pouvcir prendre les mesures de sureté qui empêcheront la reprétration de telles infractions ou des infractions similaires dans l'avenir.

Vu qu'elles sont en relation directe avec l'objet de l'expertise, l'auteur a consacré une attention particulière aux questions de la délimitation de la compétence entre les organes de procédure pénale et les experts et à la sphère d'activité des experts. De même il a traité la question de la détermination obligatoire ou facultative des faits dans la procédure pénale et il s'est prononcé en faveur de la thèse selon laquelle l'organe de procédure pénale doit déterminer certains faits par la voie de l'expertise.

VIDOJE MILADINOVIĆ
asistent

PRIMENA NUŽNE ODBRANE U PRAKSI OKRUŽNOG SUDA U NIŠU

Pojam i pravni osnov nužne odbrane. Nužna odbrana je ona odbrana koja je neophodno potrebna da učinilac od sebe ili drugog odbije istovremeni protivpravni napad (čl. 11 st. 2 KZ). U smislu našeg Krivičnog zakona delo učinjeno u nužnoj odbrani nije krivično delo zato što posotjanje nužne odbrane isključuje društvenu opasnost i protivpravnost dela. To znači, ako sud u postupku ustanovi da je delo učinjeno u nužnoj odbrani ima doneti oslobađajuću presudu zbog nepostojanja krivičnog dela. Prema tome, nužna odbrana je osnov koji isključuje postojanje krivičnog dela.

Kako u teoriji tako i u zakonodavstvu većine zemalja opšte je prihvaćeno gledište da onaj koji izvrši neko delo u nužnoj odbrani ne može biti kažnjen za to delo. Međutim, kada treba odrediti razloge kojih se delo izvršeno u nužnoj odbrani ne kažnjava, onda među teoretičarima ne postoji saglasnost. Tako, u objašnjenju pravnog osnova nužne odbrane postoje uglavnom dve teorije: subjektivna i objektivna teorija.

Prema subjektivnoj teoriji, koju zastupaju stariji teoretičari, lice koje je izvršilo delo u nužnoj odbrani ne može biti kažnjeno zbog toga što se u trenutku odbijanja napada nalazilo u neuračunljivom stanju zbog dejstva afekata te kod njega nema vinosti.[1] Objašnjenje ove teorije ne može se prihvatiti iz dva razloga: prvo, što se onaj koji dela u nužnoj odbrani ne mora uvek nalaziti u neuračunljivom stanju i, drugo, što pravo na nužnu odbranu ne priznaje zbog postojanja afektivnog stanja u kome se lice našlo, već zato što se smatra da je odbrana bila neophodno potrebna.

Prema drugoj, objektivnoj teoriji, nužna odbrana predstavlja jedno pravo na osnovu koga učinilac krivičnog dela izvršenog u nužnoj odbrani ima ovlašćenje da pod određenim uslovima povredi dobro napadača. Međutim, kada treba odrediti iz kojih razloga se priznaje pravo na nužnu odbranu, pristalice objektivne teorije nisu saglasne. Tako, po jednima, pravo nužne odbrane izvire iz prirodnog prava; po drugima, to pravo je zasnovano na društvenom ugovoru; po trećima pravo na nužnu odbranu vrši se iz motiva koji su pravno i socijalno dopušteni, itd.

Danas je u većini zakonodavstva prihvaćeno objektivno shvatanje po kome delo izvršeno u nužnoj odbrani nije ni protivpravno ni društveno opasno, pa prema tome nije ni krivično delo. Ovo zbog toga što napad na

---

1) Vidi: Dr Ljubiša Jovanović: Krivično pravo — Opšti deo, Beograd, 1969. str. 98.

izvesno pravno zaštićeno dobro predstavlja protivpravnu i društveno opasnu radnju. Lice koje se brani od takvog napada odbija jednu protivpravnu i društveno opasnu radnju spasavajući svoje ili tuđe dobro povredom sličnog dobra napadača. Njegova odbrana nije protivpravna jer je nastala odbijanjem protivpravnog napada, a nije ni društveno opasna jer je sačuvano napadnuto dobro uz nužnu žrtvu sličnog napadačevog dobra.[2] Ovo shvatanje koje se smatra vladajućim, prihvaćeno je i u našoj teoriji i zakonodavstvu.

Elementi nužne odbrane. Iz zakonske definicije o nužnoj odbrani, koju smo napred izložili, proizilazi da kod svake nužne odbrane mora da postoje dva elementa: napad i odbijanje napada. Da bi ova dva elementa bila pravno relevantna potrebno je da ispunjavaju određene uslove. Ukoliko ne ispunjavaju te uslove ne može se govoriti o postojanju nužne odbrane.

1. **Napad i uslovi napada.** Napad u krivično-pravnom smislu je svaka radnja koja je upravljena na povredu ili ugrožavanje nekog zakonom zaštićenog interesa ili pravnog dobra. Po pravilu, napad može biti izvršen samo činjenjem.[3] Izuzetno, napad može biti izvršen i načinjenjem samo kod komisivno-omisivnim krivičnih dela tj. kod onih krivičnih dela koja se mogu izvršiti kako činjenjem tako i nečinjenjem. Tako, npr ubistvo se po pravilu vrši činjenjem, ali se može izvršiti i nečinjenjem u slučajevima nedavanja hrane detetu ili lekova bolesniku. Sa stanovišta nužne odbrane napad mora da ispunjava određene uslove. Razmotrimo ukratko te uslove.

a) Subjekt napada može biti samo čovek. Ukoliko napad dolazi od životinje ili neke prirodne sile, onda postoji opasnost kao elemenat krajnje nužde, ali ne i nužne odbrane.

b) Napad može biti upravljen protiv bilo kojeg pravnog dobra. Ranije se smatralo da napad može biti upravljen samo protiv života i tela. Međutim, danas se smatra da predmet napada mogu biti sva pravna dobra[4], tj. kako dobra fizičkih lica, tako i dobra pravnih lica.

c) Napad mora biti protivpravan. Napad je protivpravan kada je protivan nekom pravnom propisu, tj. kada se ne vrši na osnovu nekog zakonskog ovlašćenja.[5] To znači, da napad koji je preduzet na osnovu zakonskog ovlašćenja nije protivpravan napad, te protiv takvog lica nije dozvoljena nužna odbrana. Međutim, ako neko od ovlašćenih lica prekorači zakonom predviđeno ovlašćenje, onda se taj napad pretvara u protivpravni napad i protiv njega je dopuštena nužna odbrana.

Pravo na nužnu odbranu postoji bez obzira da li je napadač svestan protivpravnosti napada ili ne.[6] To znači, da je nužna odbrana dopuštena i protivu neuračunljivih lica. Naime, protivpravnost se ovde ima shva-

---

2) Dr Lj. Jovanović, isto delo, str. 99.
3) Vidi: N. Srzentić — Dr A. Stajić: Krivično pravo — Opšti i Posebni deo, Sarajevo, 1966, str. 81.
4) Dr M. Aćimović: Krivično pravo — Opšti deo, Subotica, 1937, str. 73
5) Dr Lj. Jovanović, isto delo, str. 100
6) Dr Lj. Jovanović, isto delo, str. 100.

titi objektivno. Dakle, napadač ne mora biti svestan napada. Objektivna protivpravnost postoji i onda kada je napad izazvan krivicom napadnutoga. Međutim, u teoriji je sporno pitanje da li je napad protivpravan ako je namerno izazvan da bi se iskoristio kao povod za nanošenje povrede napadaču. Po jednom shvatanju, i u tom slučaju treba priznati pravo na nužnu odbranu.[7] Međutim, po drugom shvatanju, u ovakvom slučaju napadnuti nema pravo na nužnu odbranu, jer on zloupotrebljava pravo, te zbog toga ne može ni tražiti pravnu zaštitu za svoj postupak.[8] Mišljenja smo da je ovo drugo shvatanje pravilnije zbog toga što ono onemogućava zloupotrebu prava.

d) Napad mora biti stvaran. A napad je stvaran kad neposredno predstoji ili se vrši. Ako napad ne postoji stvarno, a on neće postojati, ako je lica imalo pogrešnu predstavu o napadu. U takvom slučaju neće postojati nužna odbrana, već tzv. putativna ili uobražena nužna odbrana. Po pravilu, putativna nužna odbrana ne isključuje postojanje krivičnog dela, ali može predstavljati jedan od osnova za isključenje vinosti kod učinioca krivičnog dela. Tako, ako izvršilac krivičnog dela, uz dužnu pažljivost nije mogao da oceni da je napad nestvaran, onda on neće odgovoriti za učinjeno krivično delo, jer je bio u neotklonjivoj zabludi. Međutim, ako je učinilac dela uz potrebnu pažljivost mogao da sazna da je napad nestvaran, onda će on odgovarati za delo iz nehata, ukoliko je ono kao takvo kažnjivo.

2. **Odbijanje napada ili odbrana i uslovi za postojanje odbrane.** Svaka radnja koja je upravljena na sprečavanje napada bilo povredom ili ugrožavanjem nekog dobra napadača predstavlja odbijanje napada. Kao i napad tako i odbijanje napada mora da ispunjava određene uslove, jer u protivnom takva odbrana nije pravno relevantna.

a) Odbrana se sastoji u odbijanju napada. Ukoliko odbrana nije upravljena na odbijanje napada, onda nema nužne odbrane. Znači, odbrana zavisi od postojanja napada.

b) Odbrana mora biti upravljena protiv napadača, i to protiv bilo kojeg njegovog dobra. Ako je napadnuti odbijanjem napada povredio dobro nekog trećeg lica, onda po pravilu, neće postojati nužna odbrana, već eventualno krajnja nužda. Znači, radnja odbijanja ne sme biti upravljena protiv trećih lica.[9] Međutim, ako je napadač koristio dobra trećih lica za svoj napad, a napadnuti ta dobra povredi postojaće nužna odbrana.

c) Odbrana mora biti istovremena sa napadom. A odbrana je istovremena sa napadom kada je preduzeta u vreme kada napad neposredno predstoji ili je započeo pa još traje.[10] Postavlja se sada pitanje kada napad neposredno pretstoji? Napad neposredno predstoji kada se iz okolnosti datog slučaja može očekivati svakog trenutka stvarni napad. Prema tome,

---

7 Dr T. Živanović: Osnovi krivičnog prava — Opšti deo, Beograd, 1935. god., str. 230.

8) N. Srzentić — Dr A. Stojić, isto delo, str. 81

9) Vladimir Timoškin: Nužna odbrana; Sarajevo, 1939 god., str. 38.

10) Dr Ljubiša Jovanović, isto delo, str. 101.

odgovor na ovo pitanje zavisiće od konkretne situacije datog događaja. Odbrana od budućeg napada nije dopuštena, ali je dopušteno preduzimanje izvesnih zaštitnih mera koje bi počele da deluju tek u trenutku napada.[11] Ako je napad započeo odbrana je protiv njega dopuštena sve dok napad traje. Prestankom napada prestaje i pravo na odbranu.

d) Odbrana mora biti neophodno potrebna za odbijanje napada. Odbrana je neophodno potrebna kada se napad nije mogao bez nje da odbije. Da li je odbrana neophodno potrebna faktičko je pitanje, koje u svakom konkretnom slučaju,sud treba da reši uzimajući u obzir sve okolnosti.

Osim toga, da bi odbrana bila neophodno potrebna mora postojati srazmernost između napada i odbrane, što znači da treba da postoji srazmernost u pogledu vrednosti napadnutog dobra i napadačevog dobra.[12] U pogledu ovog uslova u teoriji postoje dva shvatanja. Po jednom, užem shvatanju, nije potrebna srazmernost (ekvivalencija) između dobra napadnutog i povređenog dabra napadača. Međutim, po drugom shvatanju, između napadnutog i povređenog dobra mora da postoji srazmernost (ekvivalencija). Naš Krivični zakonik ništa ne govori o srazmernosti povrede između napadnutog pravnog dobra i dobra napadača koje se povređuje. Međutim, i naša teorija i praksa polaže od toga da između napadnutog i povređenog dobra mora da postoji izvesna srazmernost.[13] Mišljenja smo da je ovkavo shvatanje pravilno, jer ono proizilazi i iz duha našeg socijalističkog prava. Tako, npr. ne može se pravdati ubistvo mališana zatečenog u krađi jagoda čak i ako ni posle upozorenja da će se pucati on nije prekinuo da bere jagode.

Prekoračenje nužne odbrane. Sam izraz »prekoračenje nužne odbrane« jasno upućuje na zaključak da se radi o slučaju kada napadnuto lice prekorači granicu odbrane koja je neophodno potrebna za odbijanje napada. A napadnuto lice će prekoračiti granicu nužne odbrane ako svojom odbranom nanese daleko veću povredu od one koja je njemu pretila, tj. ako napadaču povredi takvo dobro čija je vrednost nesrazmerno veća od vrednosti onog njegovog dobra koje je bilo napadnuto ili, pak, ako produži sa odbranom i posle prestanka odnosno odbijanja napada.[14] U takvom slučaju učinilac odgovara za delo koje je učinio u prekoračenju nužne odbrane. Znači, za delo koje je učinjeno u prekoračenju nužne odbrane, učinilac odgovara kao i za svako drugo krivično delo, ukoliko kod izvršioca postoje uslovi za krivičnu odgovornost.

I naš Krivični zakonik predviđa odgovornost za učinioca takvog dela. Međutim, iako se za delo učinjeno u prekoračenju nužne odbrane odgovara po opštim propisima, isti zakonik predviđa u čl. 11 st. 3 mogućnost da se učinilac takvog dela blaže kazni ili, čak, i oslobodi od kazne. Ovakvu mogućnost zakonodavac je predvideo zato što smatra da napadnuto lice nije uvek u mogućnosti, zbog stanja u kome se nalazi (uzbuđenja,

---

11) Dr Janko Tahović: Krivično pravo — Opšti deo, Beograd, 1961. god. str. 125.
12) N. Srzentić — Dr A. Stajić, isto delo, str. 83.
13) Dr Bogdan Zlatarić: Krivični zakonik u praktičnoj primeni; Zagreb, I svezak, 1956, str. 53.
14) Dr Lj. Jovanović, isto delo, str. 103.

straha, jake razdraženosti ili prepasti), da oceni granicu neophodne odbrane. Stoga je zakonodavac dao mogućnost sudu da takvog učinioca krivičnog dela može da blaže kazni (čl. 43 KZ) ili, čak, ako se radi o jakoj razdraženosti ili prepasti da ga oslobodi od kazne (čl. 44 KZ).

Nužna odbrana u sudskoj praksi. U praksi Okružnog suda u Nišu od 1961 — 1971. godine pojavilo se, prema pregledanoj sudskoj evidenciji, 20 slučajeva nužne odbrane i 7 slučajeva prekoračenja nužne odbrane. Ova evidencija pokazuje sledeće stanje prema krivičnim delima:

Krivično delo			Čisti slučajevi nužne odbrane	Prekoračenje nužne odbrane	Ukupan broj
čl. 141	čl. 142	čl. 135 Kz			
9	7	11	20	7	27

Iz datog pregleda može se zaključiti da sva ova dela koja su izvršenja u nužnoj odbrani ili u prekoračenju nužne odbrane spadaju u glavu XII KZ tj. u krivična dela protiv života i tela, ukoliko bi predstavljala krivična dela. Najkraće rečeno, činjenična stanja kod predmeta nužne odbrane sastojala su se u tome što je u jednom slučaju sud ocenio da je bila neophodno potrebna odbrana optuženog koji je izbo nožem povređenog, kada ga je povređni udario sekirom a pri tome ga je žena povređenog držala s leđa (K — 71/62). U drugom slučaju, optuženi je lišio života svoga oca, pošto ga je ovaj predhodno uhvatio za grudi i istog trenutka zamahnuo nožem da ga ubije (K — 180/62). U trećem slučaju, optuženi je oštećenom odgrizao jedan deo levog uha u momentu kada ga je oštećeni udario držalicom od sekire (K — 30/71), itd.

Kod predmeta prekoračenja nužne odbrane činjenično stanje sastojalo se na primer u tome što je u jednom slučaju optuženi nožem naneo smrtonosne povrede napadaču kada ga je ovaj dohvatio za vrat preteći mu da će ga zadaviti. U drugom slučaju, optuženi je isto tako naneo povređenom smrtonosne udarce u momentu kada je povređeni po ko zna koji put upao u stan optuženog napadajući njega i njegovu ženu (K — 4/66), itd.

Ako analiziramo koji je motiv napada kod nužne odbrane videćemo da je on vrlo različit. Pogledajmo šta se kao motiv pojavljuje:

Osveta	Imovin. odnosi	Zaštita drugih lica	Silovanje	Alkoh.	Pretnja	Samovlasno ostvarivanje prava	Krađa
8	6	3	3	2	2	2	2

Kao što se može primetiti u najvećem broju slučajeva to je osveta, zatim slede imovinski odnosi, silovanje odnosno pokušaj silovanja, zaštita drugih lica, alkoholizam, pretnja, samovlasno ostvarivanje prava i krađa.

U vezi sa ovim kao nužno se nametalo pitanje: gde tražiti poreklo ovakvih motiva napada. Analizirajući sve presude u kojima je bilo nužne odbrane i prekoračenja nužne odbrane mogli smo doći do zaključka da je to po pravilu, vrlo nizak kulturni nivo svih napadača koji imaju samo osnovnu školu ili čak ni to. Ovo pak ukazuje na primitivizam kod naših ljudi na selu koji se vrlo često posvađaju da traže rešenje u fizičkom obračunavanju. Na ovo nas upućuje i činjenica da su od svih napada samo dva izvršena u Nišu, dok su ostala izvršena u okolnim selima.

U pogledu sredstava napada slika izgleda ovako:

Nož	Vila	Motka	Sekira	Kolac	Gvozdena šipka	Goloruk
5	4	3	3	4	1	6

Iz ovog pregleda se vidi da je skoro u svim slučajevima sredstvo napada bilo vrlo opasno po život i telo napadnutoga. Interesantno je napomenuti da je u 6 slučajeva napadač dejstvovao goloruko. Uvidom u te predmete primećeno je da su u većem broju slučajeva to daleko fizički snažnija lica od napadnutog. Prema tome, to su bila lica koja su i bez posedovanja bilo kakvog sredstva mogla naneti napadnutom vrlo teške povrede.

Objekt napada po pravilu su bila dobra fizičkih lica (26), a izuzetno dobra pravnih lica (1).

S obzirom da su sredstva napada bila vrlo opasna, pogledajmo kako su izgledala sredstva odbrane:

Nož	Motka	Sekira	Kolac	Gvozdena šipka	Kamen	Srp	Puška	Goloruk
6	4	2	3	2	3	1	2	4

Iz datog pregleda može se zaključiti da su sredstva odbrane bila adekvatna napadu. Po pravilu, to su bila skoro ista sredstva koja su primenjivana i kod napada. Isto tako, analizom datih predmeta mogli smo doći do zaključka da su ovakva sredstva bila neophodno potrebna za odbijanje napada.

Problem dokazivanja napada i odbrane postojao je u praksi ovoga suda. U većini slučajeva sud je dokaze zasnivao na osnovu zapisnika o uviđaju, izveštaju veštaka, iskazu svedoka i izjavi napadača ili napadnutoga. Mišljenja smo da je sud nedovoljno koristio psihijatra — veštaka kao pomoć za kvalifikovanje određene radnje. Naime, psihijatar može da odgovori kakav je bio sadržaj svesti izvršioca, kakvo je bilo psihičko stanje izvršioca, a naročito stepen njegovog uzbuđenja i sa kakvim motivima je

izvršilac postupao u vršenju datog dela. Mišljenja smo da odgovori na data pitanja mogu u mnogome da pomognu sudu prilikom kvalifikacije dela. Stoga, smatramo da bi sud ovu vrstu pomoći mogao više da koristi.

Problem prekoračenja nužne odbrane pojavljivao se kako u našoj pravnoj teoriji, tako i u sudskoj praksi, pa vidimo i u praksi Okružnog suda u Nišu. U našoj teoriji o tome problemu postoje dva mišljenja. Po jednom mišljenju, ubistvo na mah iz čl. 136 KZ može da bude izvršeno prekoračenjem granica nužne odbrane.[15] Osnovna ideja ovog gledišta je u tome da propis čl. 11 st.. 3 KZ nije ni na koji način unapred vezan za čl. 136 KZ, već se može primeniti i kad postoje elementi čl. 136 KZ. Dalje, zastupnici ovog gledišta ističu da je propis čl. 11 st. 3 KZ u suštini propis Koji ima značaja i primenu samo kod odmeravanja kazne.

Po drugom vladajućem mišljenju, nedopustivo je vršiti kombinovanje čl. 136 KZ i čl. 11 st. 3 KZ. Ubistvo na mah nije isto što i ubistvo u prekoračenju nužne odbrane. Kod prekoračenja nužne odbrane izvršilac dela smatra da je to jedini način odbijanja napada, dok kod ubistva na mah izvršilac uopšte ne razmišlja o tome na koji način može odbiti napad odnosno otkloniti vređanje, zbog afektnog stanja u kome se nalazi.[16] Prema tome ako se na osnovu analize konkretnog događaja ustanovi da je radnja izvštaoca imala **odbranbeni karakter** i da je izvršilac svojom radnjom nastojao na odbijanju napada onda će data radnja biti kvalifikovana u smislu čl. 135 st. 1 KZ u vezi čl. 11 st. 3 KZ. Ukoliko se pak, ustanovi da celokupna situacija izvršioca nije imala odbranbeni karakter i da izvršilac nije ni razmišljao na koji način će odbiti napad, onda bi ta radnja morala biti kvalifikovana u smislu čl. 136 KZ. Prema tome, ako se na osnovu analize konkretnog događaja zaključi da se radi o krivičnom delu ubistva na mah iz čl.136 KZ, onda smo mišljenja da u takvoj situaciji ne može postojati prekoračenje nužne odbrane u smislu čl. 11 st. 3 KZ.

Zastupnici prvog gledišta smatraju da je propis čl. 11 st. 3 KZ u suštini propis koji ima značaja i primenu samo kod odmeravanja kazne. Međutim, kod krivičnog dela ubistva na mah iz čl. 136 KZ, prekoračenje nužne odbrane se ne može uzeti kao okolnost koja utiče na odmeravanje kazne. Stanje jake razdraženosti izvršioca ocenjuje se i utvrđuje kao elemenat krivičnog dela ubistva na mah, pa se samim tim ta ista činjenica ne može još jednom uzimati u obzir kod istog dela, jer je zakonodavac propisujući kaznu za ovo delo imao u vidu stanje jake razdraženosti kao jedan od elemenata ovog dela.[17] Dakle, nemoguće je jednu istu činjenicu dva puta ceniti u istom događaju.

U sudskoj praksi je takođe bilo različitih stavova o prekoračenju nužne odbrane. Vrhovni sud Srbije u svom stavu sa sednice krivičnog odeljenja od 30. maja 1968. godine prihvatio je drugo napred opisano teorijsko stanovište. Vrhovni sud je naveo da »kvalifikacija dela ubistva na

---

15) Vidi: Mihailo Aćimović: Prilog razlikovanju ubistva na mah od sličnih dela; Pravni život br. 4/1962, str. 22 i Dr Bogdan Zlatarić: Krivični zakonik u praktičnoj primjeni, Zagreb, 1956, I svezak, str. 59-61.

16) Dr Janko Tahović, isto delo, str. 83.

17) Vidi: Đorđe Rogulja: Krivično delo ubistva na mah iz čl. 136 KZ Glasnik Advokatske komore u SAP Vojvodini, br. 4/1972, str. 29.

mah iz čl. 136 KZ isključuje primenu propisa o prekoračenju granica nužne odbrane iz čl. 11 st. 3 KZ«. Međutim, Okružni sud u Nišu je suprotno tome, i po našem mišljenju nepravilno izvršio kombinovanje ova dva propisa koji nisu u koliziji, ali kod kojih postoje jasni kriterijumi za njihovo razgraničavanje.

Inače, Okružni sud u Nišu je kod prekoračenja nužne odbrane od ukupno 7 slučajeva u 5 slučajeva kaznu ublažio, a u 2 slučaja je učinioca dela oslobodio od kazne. Prilikom odmeravanja kazne za dela učinjena u prekoračenju nužne odbrane sud je, po pravilu, uzimao sledeće okolnosti: afektno stanje izvršioca dela, stanje jake razdraženosti ili prepasti, neosuđivanost, priznaje i iskreno držanje učinioca krivičnog dela. Tako je sud od 4 slučaja krivičnog dela ubistva iz čl. 135 st. 1 KZ a u vezi čl. 11 st. 3 KZ dvojici izrekao kaznu strogog zatvora u trajanju od 4 godine, jednom kaznu zatvora u trajanju od 2 godine, a jednog oglasio krivim, ali ga je oslobodio od kazne. U 3 slučaja krivičnog dela teške telesne povrede iz čl. 141 st. 1 KZ a u vezi čl. 11 st. 3 KZ sud je jednom izrekao kaznu zatvora u trajanju od 3 meseca, drugom isto kaznu zatvora samo u trajanju od 5 meseci, a trećeg učinioca oglasio krivim, ali ga je oslobodio od kazne. Dakle, iz ovog pregleda može se zaključiti da je sud kod svakog slučaja cenio sve okolnosti koje su bitne za dati događaj pa shodno tome izricao i odgovarajuću presudu.

Zaključak. Konačni utisak koji se stiče proučavanjem spisa Okružnog suda u Nišu je sledeći:

1. Institut nužne odbrane pojavljuje se u praksi i to u vezi sa krićnim delima iz čl. 135, 141 i 142 KZ.

2. Do napada najčešće dolazi u vezi sa imovinskim i ličnim odnosima i to uglavnom u seoskim područjima.

3. Sud je uglavnom i sa malim izuzetkom pravilno primenjivao odredbe čl. 11 KZ u praktičnom rešavanju slučajeva.

Quelques questions théoriques et pratiques de la légitime défense

Résumé

L'auteur examine les problèmes généraux de la légitime défense en traitant particulièrement l'application de cette institution dans la pratique du Tribunal départemental de Niš. Dans la première partie de l'article l'auteur a exposé les conceptions théoriques relatives au fondement juridique de la légitime défense dont les deux principales sont les suivantes: la théorie subjective et la théorie objective. Aujourd'hui dans la plupart des législations la théorie objective est adoptée, elle est reconnue de même dans notre droit criminel.

Ensuite dans le travail sont analysés les cas pratiques qui ont été l'objet de débats dans la pratique du Tribunal départemental de Niš. Au cours des bix dernières années ce tribunal avait à statuer sur vingt cas de légitime défense et dans sept cas quand celle-ci a été transgressée. L'auteur cite ces cas et expose les motifs qui ont poussé les agresseurs à attaquer et auxquels les accusés ont opposé la résistance, ensuite les moyens d'attaque et les moyens de défense, et en terminant il a formulé ses conclusions.

1. L'institution de la légitime défense apparaît dans la partique dans les cas que les infractiones suivantes sont commises: l'homicide, la lésion corporelle grave et la lésion corporelle légère.

2. L'attaque se produit dans la plupart des cas au sujet des rapport patrimoniaux et personnels et généralement dans les régions campagnardes.

3. Le tribunal a généralement à peu d'exception près appliqué avec justesse les dispositions de la légitime défense en réglant les cas qui se sont présentés dans la pratique.

GORDANA STANKOVIĆ
asistent

IZDRŽAVANJE BRAČNOG DRUGA ZA VREME TRAJANJA BRAKA U NACRTU ZAKONA O BRAKU SR SRBIJE (UŽE PODRUČJE)

Uvod

Izdržavanje bračnog druga za vreme trajanja braka ima veliki značaj u svakodnevnom životu, pa je njegovo pravno regulisanje, kako u zakonskom tekstu, tako i prilikom rešavanja konkretnih slučajeva, permanentno privlačilo pažnju i teoretičara i praktičara. Mnogobrojni članci, napisi i objavljene sudske obluke predstavljaju široko polje za istraživanje i proučavanje problema koji se u vezi s tim javljaju. Očekivana javna diskusija o Nacrtu zakona o braku SR Srbije (uže područje) ponovo je aktuelizirala ovu poznatu temu[1].

Nacrt zakona o braku otvorio je nove perspektive za razmatranje ove materije, jer se nužno nameće kritička analiza predloženog zakonskog teksta i komparacija sa ranijim zakonodavnim rešenjima, uz osvrt na dosadašnju sudsku praksu.

Propisi Osnovnog zakona o braku, doneti u prvima danima socijalističke izgradnje našeg društva[2] i primenjivani više od četvrt veka, na osnovu Ustavnog zakona o sprovođenju ustavnih amandmana od 30. juna 1971. g. prestali su da važe 31. decembra 1971. g. do kada je trebalo da republike i pokrajine donesu svoje zakone o porodičnim odnosima. Kako je rok predviđen Ustavnim zakonom bio kratak za tako obiman zakonodavni zahvat, republike i pokrajine su, do donošenja svojih posebnih zakona[3], produžile važnost OZB ili su privremeno usvojile dotadašnje odgovarajuće

1) Očekivalo se da će javna diskusija o Nacrtu zakona o braku SR Srbije početi krajem 1973. g. Poslanici Republičkog veća Skupštine Srbije nisu prihvatili predloženi Nacrt. Stavljene su značajne zamerke na pojedina predložena rešenja, tako da je odlučeno da se sastavi novi tekst Nacrta o kome će biti održana skupštinska rasprava posle usvajanja Republičkog ustava i međurepubličkih dogovora.

2) Osnovni zakon o braku je proglašen ukazom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ br. 181. od 3. 4. 1946. g. Objavljen je u Sl. l. FNRJ br. 29. od 9. 4. 1946. g. a stupio je na snngu 9. 5. 1946. g.

3) Koliko mi je poznato, dosad su samo SR Crna Gora i SR Makedonija donele zakone o braku i to: SR Crna Gora 18 jula 1973. g., koji je stupio na snagu 4. septembra 1973. g., a SR Makedonija 25. septembra 1973. g. (stupio na snagu 23. oktobra 1973. g.).

savezne zakone. Zakonom o primeni odredaba saveznog zakona u oblasti društveno-političkog sistema i drugim oblastima[4], SR Srbija (uže područje) je produžila važnost odredaba OZB do donošenja republičkog Zakona kojim će se ovi odnosi regulisati, tako da se ranije odredbe OZB primenjuju kao republički Zakon o braku.

Današnji Nacrt zakona o braku SR Srbije predstavljao je rezultat fragmentarne i privremene zakonodavne intervencije. U Republici je preovladalo mišljenje da Zakon o braku treba da predstavlja samo prelaznu etapu u okviru rada na unifikaciji porodično-pravnih propisa i donošenju modernog republičkog Kodeksa o porodici[5].

U poređenju sa OZB odn. ZOB, dosadašnji Nacrt zakona o braku donosi promene u pogledu izdržavanja bračnog druga, jer menja uslove za ostvarenje prava na alimentaciju.

Odredba Nacrta o izdržavanju neobezbeđenog bračnog druga nije mehanički preuzeta iz teksta OZB, koji je služio kao podloga zakonodavne reforme. Novine se sastoje upravo u dodavanju novog stava starom zakonskom tekstu i propisivanju novih uslova odn. proširivanju ranijih pretpostavki za sticanje prava na ostvarenje supružanskog izdržavanja. Time je izmenjena i sama koncepcija izdržavanja u toku braka.

Pravo neobezbeđenog bračnog druga na alimentaciju u OZB bilo je regulisano u čl. 11,[6] kao poseban oblik uzajamnog zakonskog izdržavanja bračnih drugova.[7] ZOB predviđa objektivne pretpostavke za realizaciju prava na izdržavanje: nedostatak sredstava za život[8], nesposobnost za rad ili nezaposlenost i mogućnost za davanje izdržavanja. Iako su pretpostavke za izdržavanje bile izričito određene, odredba čl. 11 različito je tumačena u praksi i bila je predmet diskusija u našoj naučnoj i stručnoj književnosti.

---

4) Zakon o primeni odredaba saveznog zakona u oblasti društveno-političkog sistema objavljen je u Službenom glasniku SRS br. 51/71.

5) Mladenović, M. — Reforma porodičnog zakonodavstva u SR Srbiji, Pravni život, 6-7/73; Obrazloženje uz Nacrt ZOB, str. 30.

6) Posle donošenja Ustava SFRJ od 1963. g., OZB je usklađen sa Ustavom, pa je donet Zakon o izmenama i dopunama OZB od 15. 3. 1965. g. (Sl. l. SFRJ br. 12/65). Sve izmene i dopune obuhvaćene su prečišćenim tekstom OZB koji je utvrdila Zakonodavnopravna komisija Savezne skupštine 23. 4. 1965. g. (Sl. l. SFRJ br. 28/65.). U prvobitnom tekstu OZB ovaj oblik izdržavanja bio je regulisan u čl. 13.

7) Iako je OZB prestao da važi 31. 12. 1971. g. a da se njegove odredbe primenjuju kao republički Zakon o braku, dešava se da pisci to previde i omaškom navode da ovaj oblik zakonskog izdržavanja reguliše čl. 13 OZB umesto čl. 11 ZOB SRS. (Videti: *Đorđević, Ž., Stanković,* V. — Obligaciono pravo, Beograd, Savremena administracija, 1974., str. 480.).

8) Za ovu pretpostavku, u našoj literaturi, upotrebljavaju se različiti termini:

1. »nemanje sredstava za život« — *Gams, A.* — Bračno i porodično imovinsko pravo, Beograd, Naučna knjiga, 1966, str. 130;

2. »odsustvo sredstava za život« — *Mitić, M.* — Porodično pravo, Niš Prosveta, 1969, str. 128;

3. »nedovoljnost sredstava za život« — *Stanković, V.* — Zakonska obaveza izdržavanja u jugoslovenskom pravu, (teza — neobjavljena), Beograd, 1960, str. 13;

4. »nedostatak sredstava za život« — *Stanković, F.* — Uzdržavanje bračnog druga, Naša zakonitost, 3-4/58

OZB i ZOB upotrebljavaju izraz »bračni drug koji nema sredstava za život«. Istu sormulaciju sadrži i dosadašnji Nacrt ZOB, a preuzeli su je i zakoni o braku SR Crne Gore i SR Makedonije.

Ustvari, diskusija u vezi sa ovom zakonskom odredbom nije bila inspirisana samim zakonskim tekstom. Dileme i diskusiju izazvalo je pitanje: da li neobezbeđeni bračni drug, koji je kriv za faktički raskid bračne zajednice, ima pravo da traži i dobije izdržavanje od drugog supruga. Tumačenje čl. 11 OZB dugo je bilo pitanje oko koga se vodila diskusija u našoj literaturi u oblasti porodičnog prava[9].

Sudska praksa je bila prilično kolebljiva po pitanju krivice. Ipak, pretežno je bilo zastupljeno mišljenje, da se mora voditi računa prilikom primene čl. 11 OZB o krivici za raskid bračne zajednice.

I pored toga što je sudska praksa bila kolebljiva, vrhovni sudovi nisu intervenisali u cilju njenog ujednačavanja, iako su se više puta načelno izjašnjavali u materiji izdržavanja[10]

U anketi koja je sprovedena u okviru rada na kodifikaciji porodičnog zakonodavstva[11] na nivou federacije, najveći broj učesnika izjasnili su se za odsustvo krivice za faktički raskid bračne zajednice kao posebnu pretpostavku za izdržavanje neobezbeđenog bračnog druga. Ovo pitanje. međutim, nije posebno privuklo pažnju učesnika simpozijuma koji je u okviru rada na kodifikaciji održan na Bledu 1970. g., tako da je ostala dilema o tome kakva eventualno bolja rešenja predvideti u ostvarivanju prava na zakonsku alimentaciju u toku braka[12].

Pod uticajem sudske prakse, koja je godinama ekstenzivno interpretirala čl. 11 OZB i insistirala na tzv. »trećem uslovu«, doduše uz izvesna kolebanja pojedinih sudova, radna grupa koja je radila na noveliranju Zakona o braku, u okviru prve etape rada na kodifikaciji porodičnog prava u SR Srbiji, prihvatila je krivicu kao poseban uslov za realizaciju prava na alimentaciju u toku braka. Nesumnjivo je, da je ovakvo rešenje novina ne samo u poređenju sa OZB odn. ZOB, već i u poređenju sa zakonodavstvima socijalističkih zemalja, koja taj uslov ne predviđaju[13]

---

9) Treba napomenuti da je donekle zapostavljeno jedno šire pitanje — problem krivice i njen uticaj na pravo na alimentaciju. O krivici primaoca izdržavanja opširnije videti kod *Stanković, V.* — *op. cit.*, str. 15

10) Uputstvo Su 1019/48 — uslovi za izdržavanje po čl. 13 OZB, Načelno mišljenje br. 7/57.

11) Rezultati ankete sprovedene 1967/68 godine o pitanjima iz oblasti porodičnog prava, prva knjiga, Beograd, Savezna skupština, Komisija za kodifikaciju porodičnog prava, 1969.

12) Reforma porodičnog zakonidavstva, Beograd, Rad, 1971

13) U Zakonu o braku SR Crne Gire od 18. jula 1973. g. u čl. 6 stav 2 predviđeno je da suprug, koji zlonamerno ili bez opravdanih razloga napušti drugog supruga, nema pravo na izdržavanje. U Zakonu o braku SR Makedonije od 25. septembra 1973. g. Predviđeno je, u čl. 25 stai 3, da bračni drug koji zlonamerno ili bez opravdanih razloga napusti svog bračnog druga nema pravo na izdržavanje.

Opšti uslovi za izdržavanje neobezbeđenog bračnog druga u Nacrtu zakona o braku SR Srbije

U stavu 1 čl. 47 Nacrta predviđeni su opšti uslovi za nastanak prava na izdržavanje: nedostatak sredstava za život, nesposobnost za rad ili nezaposlenost i mogućnost da se izdržavanje daje bez štete po sopstvenu egzistenciju. Ustvari, reč je o opštim uslovima za nastanak prava na izdržavanje koji su u suštini isti za sve oblike zakonskog izdržavanja na terenu porodičnopravnih odnosa.

Čini mi se, da stav 1 čl. 47 ovog Nacrta može da preuzme i budući Nacrt, jer njegova odredba ne može da izazove teškoće u praktičnoj primeni. Pre svega, radi se o objektivnim kriterijima koji se, bez obzira na to što su dati u obliku pravnih standarda, relativno lako mogu utvrditi. Osim toga, dosadašnja praksa, kroz četvrtvekovnu primenu OZB, izgradila je relativno sigurna merila za interpretaciju ovih pretpostavki, tako da ona može da posluži kao siguran putokaz za buduću praktičnu primenu.

Posebni uslovi za izdržavanje neobezbeđenog bračnog druga po Nacrtu zakona o braku SRS

Posebni uslovi za ostvarenje prava na izdržavanje predviđeni su u stavu 2 čl. 47 Nacrta: faktički prestanak bračne zajednice (»trajno napuštanje svog bračnog druga«) i krivica za raskid bračne zajednice (zlonamernost ili neopravdanost napuštanja).

Na prvi pogled je jasno, da je drugi stav Nacrta neadekvatno formulisan[14], jer su posebni uslovi označeni pojmovima koji su preuzeti iz teksta OZB kojima je bio označen jedan od brakorazvodnih uzroka — napuštanje bračne zajednice (čl. 58 OZB). Tako su nepreciznom formulacijom prikriveni posebni uslovi, te se, pre utvrđivanja njihovog smisla, nameće potreba njihovog identifikovanja.

Trajno napuštanje. — Prvi uslov za realizaciju prava na izdržavanje je »trajno napuštanje«.

Sam izraz »napuštanje« može se dvojako shvatiti, pa je i iz tog razloga trebalo izbeći njegovu upotrebu[15]. Poznato je, da se pojam »napuštanje« može shvatiti kako jednostrano skrivljeno postupanje kojim se kida zajednica života bračnih drugova odn. bračna zajednica, tako i ostavljanje bez pomoći bračnog druga u situaciji kad mu je neophodna pomoć.

Prilikom tumačenja stava 2 čl. 47 Nacrta treba uzeti, da se radi o jednostranom prekidu bračne zajednice voljom jednog bračnog druga, pri čemu je prekinuta svaka ekonomska i emocionalna veza između supružni-

---

14) Na to je svojevremeno ukazao i prof. *Mitić* u članku »Neke primedbe na Nacrt zakona o braku SR Srbije«, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, sv. IX, 1972.

1) Na oba značenja ovog pojma ukazuje *Prokop, A.* — Komentar OZB, Zagreb, 1969, str. 287.

ka. Pojam napuštanja sadrži dva elementa: fizički i voljni (intelektualni)[61]. Napuštanje znači fizičko odn. prostorno napuštanje kućne zajednice i jednostranu želju da se prekine zajednički život. Otuda se ne može govoriti o napuštanju onda kad, i pored odvojenog života, postoji obostrana želja supružnika da se smatraju bračnim drugovima.[17]

Ako je do faktičkog prekida bračne zajednice došlo saglasnošću supruga, onda nema napuštanja bračne zajednice. Iz toga možemo da zaključimo da neobezbeđeni bračni drug, pod pretpostavkom da su ispunjeni ostali opšti uslovi, ima pravo na izdržavanje ukoliko je do prekida bračne zajednice došlo sporazumom. Osim toga, sama činjenica da brak još uvek pravno postoji, u potpunosti opravdava alimentacioni zahtev u ovakvoj situaciji.

Iako se radi o objektivnom uslovu, mogućne su teškoće oko utvrđivanja njegovog postojanja. Ima slučajeva kad nije evidentno samo napuštanje, tako da je teško utvrditi da li je doista u pitanju napuštanje. Dešava se, da supružnici žive u istom stanu i da se napuštanje prostorno ne opaža. Posebne teškoće mogu da nastanu kod utvrđivanja fakta napuštanja u situaciji kad su bračni drugovi primorani da žive odvojeno (nisu imali stan, radili u dva mesta ili čak u dve države).

Napuštanje bračne zajednice u smislu stava 2 čl. 47 Nacrta treba da bude trajno. To nameće pitanje, kako oceniti i po čemu odrediti da li napuštanje u konkretnom slučaju ima ili nema taj kvalitet. To je ustvari faktičko pitanje. Nesumnjivo je, da će to zavisiti od konkretnih okolnosti i od ponašanja onog bračnog druga koji je napustio bračnu zajednicu (zasnivanje vanbračne zajednice, rađanje dece u konkubinatu, kupovina stana u novom mestu prebivališta i dr.).

Posebne teškoće mogu da nastanu i prilikom utvrđivanja, od kog trenutka je počelo napuštanje da bi se ocenilo da li je ono trajno ili nije. Naime, mogućno je, da je zajednica napuštena bez namere i želje da se prekinu odnosi sa drugim supružnikom (npr. privremeni rad u inostranstvu, odlazak na specijalizaciju ili lečenje) ali da se kasnije, u toku odvojenog života, javi namera da se onemogući uspostavljanje bračne zajednice[18].

S druge strane, koliko vremena treba da protekne da bi bilo očigledno da je definitivno došlo do »trajnog napuštanja svog bračnog druga« i da bi se izveo siguran zaključak da je bračna zajednica trajno prestala. Nacrt ne precizira nikakav rok, tako da postoji totalna neizvesnost u pogledu toga šta bi trebalo da bude »trajno napuštanje« u situaciji u kojoj postoji spor o izdržavanju neobezbeđenog bračnog druga. Sadašnja formulacija ove odredbe mogla je da dopusti i mogućnost zloupotrebe.

»Trajno napuštanje« znači vremenski kontinuitet u odvojenom životu koji nije prekidan nastojanjem da se uspostavi bračna zajednica. Pošto je trajno napuštanje objektivna pretpostavka za realizaciju prava na izdržavanje, mogućno je da se bračni drug, koji je napustio bračnu zajednicu, povremeno vraća u cilju produženja bračne zajednice kako bi even-

---

16) *Mladenović, M.* — Porodica i porodični odnosi, Beograd Rad, 1963., str.273.
17) *Mladenović, M.* — *loc. cit.*
18) *Mladenović. M.* — *op. cit.*, str. 274

tualno prekinuo trajnost napuštanja i tako obezbedio sebi izdržavanje. To, s jedne strane, pokazuje da na trajnost napuštanja ne bi trebalo da imaju uticaja zlonamerni povratak, slučajni povratak ili povratak bez namere da se zajednica uspostavi[19]. Ovakvi kontakti bračnih drugova nemaju za cilj uspostavljanje i obnavljanje bračne zajednice, već nameru da se stvori utisak da bračna zajednica nije trajno prestala, iako je stvarnost drukčija.

S druge strane, ovakva formulacija ovog uslova dovodi do novih teškoća. Ako se uzme, da je poseban uslov »trajno napuštanje«, postavlja se pitanje, da li izdržavanje može da ostvari cilj zbog koga i postoji.

Izdržavanje se daje i prima da bi se obezbedila egzistencija. To znači, da momentom prekida bračne zajednice nastaje nužna potreba da se izdržavanje neobezbeđenog bračnog druga obezbedi. U samom trenutku prekida bračne zajednice spor oko izdržavanja postoji, ali još uvek nije ispunjen uslov »trajno napuštanje« jer vremenska komponenta, vremenska dimenzija nije ostvarena. Možda je i mogućno nazreti nameru, ali ona još uvek nije izvesna i očigledna. Međutim, samim prekidom bračne zajednice, neobezbeđeni bračni drug je došao u situaciju da izdržavanje ne može da prima redovno u okviru porodičnog domaćinstva, njegova egzistencija je ugrožena, pa je nastala nužna potreba da se obezbedi njegovo alimantiranje. Ako on odmah, sutradan, istakne alimentacioni zahtev, kako se može zaključiti da se radi o trajnom napuštanju?

Zlonamernost ili neopravdanost napuštanja. — Druga pretpostavka za realizaciju prava na alimentaciju je da napuštanje nije zlonamerno ili neopravdano[20]. U stavu 2 čl. 47 Nacrta, ta posebna pretpostavka je data alternativno, kroz dva oblika skrivljenog napuštanja, tako da se, ustvari, radi o dva stepena krivice za faktički raskid bračne zajednice. Nije od značaja, da li je drugi bračni drug, davalac izdržavanja, kriv za napuštanje ili nije. On će biti dužan da daje izdržavanje samo ako primalac izdržavanja nije kriv — nije zlonamerno ili neopravdano napustio bračnu zajednicu, naravno, ukoliko se steknu i ostali elementi zakonom predviđenog činjeničnog stanja.

Izrazi kojima se u tekstu Nacrta iskazuje ova pretpostavka treba da budu objašnjeni. Tako, smatra se, da neopravdano napuštanje postoji onda kada se bračna zajednica napušta bez ikakvog opravdanog razloga[21],

---

19) *Mladenović. M.* — *op. cit.*, str. 274

20) Uobičajeno je, da se kaže, da se kao uslov za alimentaciju traži negativna činjenica. Ne mogu da se složim sa tim i da prihvatim ovakav način istraživanja. Uslov je negativan ili pozitivan, prema tome da li se traži nepostojanje ili postojanje neke okolnosti. Činjenica postoji ili ne postoji. Činjenica ne može da bude negativna, jer je činjenica ili fakt ono što biva, što jeste ili postoji u realnom svetu. U ovoj situaciji, jedna činjenica (krivica) ne postoji, a pravo za nepostojanje te činjenice vezuje određene pravne posledice. Isto tako, ne može se ni reći da se radi o jednoj negativnoj činjeničnoj pretpostavci. Činjenice same po sebi nisu ni negativne ni pozitivne. Za određene činjenice i njihovo postojanje odn. za sam fakt nepostojanja ili otsustva nekih činjenica, pravo vezuje određena dejstva, koja za određene subjekte mogu da budu pozitivna ili negativna.

21) *Mitić. M.* — *op. cit*, str. 179; *Bakić, V.* — Porodično pravo, Beograd, Savremena administracija, 1972, str. 185; *Mladenović, M.* — *op. cit.* str. 274

ako napuštanje nije preduzeto u cilju zaštite svog moralnog i fizičkog integriteta[22]. Životne situacije pokazuju tako veliku šarenolikost, da je nemogućno unapred postaviti neku skalu opravdanih i neopravdanih razloga; zato — opravdanost, odn. neopravdanost napuštanja mora da se ceni u svakom konkretnom slučaju s obzirom na sve konkretne okolnosti.

Iako neopravdanom napuštanju može prethoditi saglasnost bračnih drugova da izvesno vreme žive odvojeno, ono u svakom slučaju nastaje onog trenutka, kad dođe do prekida moralnih i emotivnih veza između bračnih drugova.

Zlonamerno napuštanje postoji kad je učinjeno sa namerom da se bračna zajednica razori u cilju oslobođenja od vršenja bračnih dužnosti[23]. Smatra se, da je zlonamerno napuštanje teži oblik neopravdanog napuštanja: postoji onda, kad se vrši pod okolnostima koje otkrivaju bezobzirnost i otsustvo minimalnih etičkih nazora kod bračnog druga koji zajednicu napušta.[24]

Mada je u stavu 2 čl. 47 Nacrta poseban subjektivni uslov dat alterativno,prema uobičajenoj, tradicionalnoj podeli na vrste napuštanja, kvalitet napuštanja nema nikakav poseban uticaj na samo izdržavanje. Pravo na alimentaciju ima samo onaj bračni drug koji nije zlonamerno ili neopravdano napustio drugog bračnog druga. Zbog toga je insistiranje u Nacrtu na stepenovanju ovog uslova bilo potpuno neosnovano, jer nije ni nužno ni opravdano.

U našoj doktrini izražava se i mišljenje[25] da je »zlonamerno napuštanje« već sadržano u pojmu neopravdanog napuštanja. Napuštanje je uvek neopravdano kad je svesno, voljno i skrivljeno, a tako ga možemo kvalifikovati uvek kad nema dovoljno razloga koji pravdaju postupak supružnika, a nije ga izazvao drugi bračni drug[26].

Čini mi se, da svako »neopravdano« napuštanje ne mora uvek da bude u isti mah i »zlonamerno«. Može postojati otsustvo svake namere za razaranje braka: jedan od supružnika naprosto ide za svojim ličnim interesima, ne vodeći pritom ni najmanje računa o interesima onog drugog[27].

Ustvari, iza izraza »Zlonamerno ili neopravdano napuštanje«, upotrebljenih u tekstu Nacrta, krije se krivica za faktički prekid bračne zajednice. Iz toga jasno proizilazi, da je krivica u Nacrtu postala sastavni deo alimentacionog prava, bez obzira što sam pojam krivice nije jasno određen.

Pojam krivice za faktički prekid bračne zajednice ne razlikuje se, u načelu, od opšteg pojma krivice u pravnoj nauci. Međutim, na terenu porodičnopravnih odnosa, krivica se vezuje za povredu bračnih dužnosti

---

22) *Mitić, M.* — *op. cit.* str. 178

23) *Bakić,* V. — *op cit.* str. 185

24) *Mitić, M.* — *op. cit.* str. 178

25) *Mitić, M.* — *op. cit.* str. 179; *Mladenović, M.* — *op. cit.* str. 274.; *Prokop. A.* — *op. cit.* str. 288

26) Drugi bračni drug može da izazove napuštanje direktnim ili indirektnim radnjama. O tome detaljnije: *Mitić, M.* — *op. cit.* str. 177

27) Pr.: *Somerset Maugham* — The moon and six pence

nezavisno od njihove pravne i moralne sadržine[28]. Štaviše, u zakonodavstvu o razvodu ona pokazuje izvesnu specifičnost[29]. Krivica se ne izjednačava sa postupkom bračnog druga kao objektivnim faktom. Zato je teško utvrditi krivicu, jer se radi o čisto subjektivnom momentu. S druge strane, to utvrđivanje izaziva posebne teškoće u jednom postupku koji je po svojoj prirodi hitan, jer se radi o obezbeđenju egzistencije neobezbeđenog lica. Iz tog razloga se može i postaviti pitanje, da li je opravdano noveliranje ove odredbe o zakonskoj alimentaciji, tim pre što je poznato da su sudovi preopterećeni, da alimentacione parnice dugo traju, iako nose oznaku »hitno«, a da sud, po pravilu, propušta da odluči o predlogu za izdavanje privremene mere radi izdržavanja.

Uvođenje krivice u raniji tekst čl. 11 OZB, predstavlja jednu važnu izmenu u pravima i dužnostima bračnih drugova i potpunu izmenu koncepcije na kojoj se dosad zasnivao ovaj oblik zakonske alimentacije.

Čl. 11 predviđao je samo objektivne pretpostavke za ostvarenje prava na izdržavanje, dok je čl. 47 Nacrta sadržao kombinaciju subjektivnih i objektivnih uslova. Pored toga, može se prigovoriti i da su objektivni kriteriji uvek pogodniji nego subjektivni, jer se uvek tiču nečeg što se može mnogo pouzdanije utvrditi.

Sama formulacija u čl. 47 Nacrta i insistiranje na krivici za prekid bračne zajednice ne čine mi je prihvatljivim.

Pre svega, najraznovrsniji događaji mogu da budu uzrok što je jedan bračni drug došao u položaj da ne može sam da se izdržava, a ne mora to da bude uvek samo prekid bračne zajednice. Tako je mogućno, da je jedan bračni drug postao neobezbeđen jer se hotimično ili svesno onesposobio za rad, samovoljno raskinuo radni odnos ili mu je radni odnos prestao usled njegove krivice, ili je ostao bez sredstava za život zbog pijančenja, rasipništva, kockanja, namernog otuđenja imovine, neuspeha u poslovanju itd. Krivica je u čl. 47 Nacrta predviđena kao poseban uslov, dok nema uticaja na opšte alimentacione uslove, predviđene u stavu 1 istog člana.

Nesumnjivo je, da treba poštovati princip pravičnosti ali i voditi računa o zaštiti slabijeg i ugroženog. Zato mi se čini da bi trebalo odredbu novelirati u pravcu davanja mogućnosti sudu da izdržavanje dosudi prema okolnostima svakog konkretnog slučaja. Time bi sud mogao da pruži zaštitu licu kome je alimentacija neophodna, pa čak i kad ono snosi odgovornost za neuspeh bračne zajednice, te smatram da je prihvatljiva formulacija iz čehoslovačkog Zakona o porodici: pravo na izdržavanje ne može se priznati, ako bi to bilo suprotno moralnim načelima socijalističkog društva. Ovakva elastična formulacija onemogućila bi povrede osnovnih pravnih i etičkih principa i doprinela da odluke o izdržavanju budu ne samo zakonite i pravilne, već i pravične.

Dalje, može se uputiti ozbiljna primedba redaktorima Nacrta za nedoslednost prilikom izrade teksta. Nacrt je dao veći značaj krivici za faktički raskid bračne zajednice u materiji izdržavanja no u brakorazvodnom sistemu. Naime, umesto ranijeg mešovitog sistema, Nacrt je usvojio

---

28) Bliže o tome: *Mitić, M.* — Razvod braka u bugarskom pravu do Kodeksa o porodici iz 1968. g., Zbornik Pravnog fakulteta, Niš, sv. IX, 1970, str. 139.

29) *Idem*, str. 140

sistem teške poremećenosti (sistem razvod — lek) koji, doduše, nije dosledno primenjen, jer su zadržani i izvesni elementi sistema razvod — sankcija[30]. U novom brakorazvodnom sistemu krivica nema značaja, ili nema velikog značaja, jer je legalizovano pravo na sporazumni razvod i pravo na razvod i po tužbi isključivo krivog bračnog druga zbog dugotrajnog odvojenog života, tako da krivi bračni drug dobija nešto veća prava nego što ih je imao po OZB odn. ZOB.

Najznačajnija novina u Nacrtu, u materiji izdržavanja, pored čl. 47, je čl. 72. koji se tiče posledica razvoda. Čl. 72 u stavu 3 predviđa da se izdržavanje može dosuditi i u korist krivog bračnog druga, ako su ispunjeni opšti uslovi, osil ako je on isključivo kriv[31] za nastali poremećaj bračnog odnosa[32]. Otuda mi se čini neprihvatljiva odredba čl. 47 stav 2 Nacrta po kojoj neobezbeđeni bračni drug nema pravo na izdržavanje ako je kriv za prekid bračne zajdnice dok brak još uvek pravno postoji, a ima pravo, ili može da ga stekne, ukoliko se razvede. Tačno je, da se radi o dva oblika zakonskog izdržavanja, ali je isto tako tačno i da se radi o istim licima i istim činjenicama.

Smatram, da argumenti koji su u našoj literaturi iznošeni protiv krivice kao posebnog uslova i dalje stoje, pa se stoga na njih neću posebno pozivati [33].

Pitanje privremenih mera radi izdržavanja neobezbeđenog bračnog druga

Zbog izvanredno složene međuzavisnosti i isprepletenosti institucija koje sve zajedno predstavljaju samo deo pravnog sistema, riskantno je prilaziti početnim reformama, makar i kroz delimično noveliranje, jer preti opasnost da se previde suptilne i komplikovane negativne reperkusije koje lokalne promene mogu da izazovu na drugim mestima u pravnom sistemu. Čini mi se da prilikom noveliranja zakonske alimentacije u toku trajanja braka nije dovoljno vođeno računa o reperkusijama koje lokalne promene mogu da izazovu na drugim mestima u pravnom sistemu. Čini mi se da prilikom noveliranja zakonske alimentacije u toku trajanja braka nije dovoljno vođeno računa o reperkusijama koje mogu da se jave na procesnom terenu. Zakon o braku je samo deo naše pravne nadgradnje-deo pravnog sistema, i svaka promena u tom delu sistema nužno izaziva posledice i na drugom planu.

---

30) O nedoslednosti redaktora teksta Nacrta detaljnije *Mitić, M.* citirani članak.

31) Isključiva krivica znači i totalno odsustvo krivice kod drugog bračnog druga, a to je skoro nezamislivo.

32) O izdržavanju nakon razvoda: *Traljić, N.* — Izdržavanje razvedenih bračnih drugova *de lege ferenda,* Pravna misao, 5-6/73, str. 39.

30) O tome detaljnije: *Miloš, M.* — Smisao čl. 13 OZB, Pravni život 6-7/53, str. 8; *Konstantinović, N.* — Izdrža bračnih drugova u smislu čl. 13 OZB, Glasnik, 7/55, str 9, *Ćosić, F.* — Izdržavanje bračnih drugova, Pravni život, 4-5/54; *Mitić, M.* — Kako tumačiti čl. 13 OZB, Pravni život, 4-5/54, str. 10; *Bazala, B.* — Privremene mere po ZPP, Naša zakonitost, 9-10/58, str. 470; *Stanković, V.* — op. cit. *Sterjoska, S.* Izdrška na bračniot drugar po čl. 11 OZB, Pravna misla, 5-6/67, str. 42

Izmene u koncepciji izdržavanja neobezbeđenog bračnog druga mogu da imaju uticaj i na pitanje privremnih mera radi izdržavanja.

Svrha izdržavanja je obezbeđenje egzistencije ugroženog lica. Zato neobezbeđeni bračni drug može u slučaju spora oko izdržavanja da traži i dobije privremeno izdržavanje, koje treba da mu osigura egzistenciju dok se problem njegovog izdržavanja ne reši konačno, jer iz akutne potrebe, da se omogući redovno i kontinuirano izdržavanje, proizilazi i zahtev za izdavanje privremene mere u tu svrhu.

Pretpostavke za izdavanje privremene mere nisu posebno predviđene. Isticanje zahteva ove vrste opravdava činjenica da brak još uvek postoji i da postoji dužnost uzajamnog pomaganja bračnih drugova, a da je jedan od bračnih drugova ostao bez potrebnih sredstava za život i da je zbog toga njegova egzistencija ugrožena.

Pošto je Nacrt zakona o braku proširio pretpostavke izdržavanja, postavlja se pitanje, da li prilikom odlučivanja po predlogu za izdavanje privremene mere radi izdržavanja treba voditi računa i o posebnim uslovima, tj. da li treba preliminarno utvrđivati krivicu.

Čini mi se da ne bi trebalo utvrđivati postojanje i ovog posebnog uslova. Za ovo moje mišljenje govori nekoliko razloga:

1. procesno zakonodavstvo je u nadležnosti federacije, a pretpostavke za izdržavanje su predviđene republičkim odn. pokrajinskim zakonom, mogućno je, da u drugim republikama odn. pokrajinama ne budu uvedeni ovi posebni uslovi, u takvoj situaciji, ne samo što bi praksa bila neujednačena, već bi i građani bili dovedeni u neravnopravan položaj;

2. privremene mere su instrument obezbeđenja; cilj izdržavanja je obezbeđenje egzistencije, a privremena mera, kao instrument obezbeđenja, upravo predstavlja efikasno sredstvo za postizanje toga cilja;

3. bilo bi u protivurečnosti sa karakterom privremene mere radi izdržavanja, da se sud upušta u dugotrajno ispitivanje da li je zahtev za privremeno izdržavanje u svemu osnovan. time ne bi bio ostvaren efekt koji privremena mera treba da proizvede u faktičkim odnosima; u stvari, vodio bi se postupak o samom zahtevu za trajno izdržavanje; u sumarnom postupku sud treba da utvrdi da li okolnosti konkretnog slučaja čine verovatnom potrebu za privremenom merom i da odluči po predlogu; to znači, da sud ne treba da se upušta u ispitivanje, da li postoje sve pretpostavke za izdržavanje po zakonu[34];

4. ako bi sud u postupku izdavanja privremene mere eventualno utvrđivao i krivicu za faktički raskid bračne zajednice, to bi dovelo do odugovlačenja postupka, koji je po svojoj prirodi hitan, te bi time egzistencija i onako neobezbeđenog bračnog druga mogla da bude dovedena u pitanje;

5. privremena mera je odluka čije je dejstvo vremenski ograničeno, a davalac izdržavanja uvek može da ističe odsustvo pretpostavki koje opravdavaju njeno donošenje ili njeno održanje u snazi, i da traži da se izdata mera ukine, ako smatra da su te pretpostavke posle izdavanja otpale;

---

34) O privremenim merama detaljnije *Stanković, G.* — Privremene mere radi izdržavanja dece u porodici, Zbornik Pravnog fakulteta, Niš, 1972, str. 107

6. u jednom sumarnom postupku, kao što je postupak za izdavanje privremenih mera u alimentacionoj parnici, mogućno je relativno lako i brzo utvrditi činjenična stanja, iz kojih se, primenom objektivnih kriterija, zaključuje da postoje opšti uslovi za izdržavanje; međutim, taj postupak nije nimalo pogodan za ispitivanje i utvrđivanje jednog čisto subjektivnog momenta, kao što je krivica, jer se do činjeničnog stanja, iz kojeg može sa sigurnošću da se izvuče zaključak o postajanju ili nepostajanju krivice, dolazi tek pomoću jedne komplikovane i često dugotrajne operacije;

7. najzad, načelo socijalnog postupanja zahteva da se vodi računa o onome bračnom drugu čije su materijalne mogućnosti znatno manje i koji je zapao u materijalne teškoće, bez obzira da li i on ima udela u odgovornosti za neuspeh bračne zajednice.

*

* *

Noveliranje jednog zakona, kao jedan stepenik u reformi zakonodavstva, predstavlja mogućnost da se izvesna zakonodavna rešenja popravе, poboljšaju, da se otklone poznati i uočeni nedostaci, kako oni u samom zakonskom tekstu, tako i oni koji su nastali usled grešaka u praksi. Tu mogućnost pruža i donošenje novog Zakona o braku SR Srbije. Tim pre, što je, kako je to izrazila radna grupa u obrazloženju Nacrta, rad na Zakonu o braku bio samo jedna faza u predstojećoj reformi našeg porodičnog zakonodavstva. Iako je namera stručne grupe za izradu dosadašnjeg Nacrta bila da pruži bolje propise od onih koje smo dosad imali, čini mi se, da ta nastojanja na planu izdržavanja neobezbeđenog bračnog druga nisu urodila plodom. Čl. 47 Nacrta predstavlja potpunu negaciju principa na kome se izdržavanje neobezbeđenog bračnog druga u našem dosadašnjem zakonodavstvu zasnivalo i korak nazad u zakonodavnom uobličavanju jednog instituta. Verujem da će taj nedostatak u narednom nacrtu biti otklonjen.

L'entretien de l'époux pendant la durée de l'union conjugale dans le Projet de loi sur le mariage de la République socialiste de Serbie (région restreinte)

R é s u m é

Sous l'influence de la jurisprudence qui pendant de longues années a interpréte extensivement l'article 11 de la Loi fondamentale sur le mariage, qui réglementait l'entretien de l'époux pendant la durée du mariage, et insistait sur l'absence de la faute pour la dissolution effective du mariage en tant que condition requise pour l'entretien, le groupe de spécialistes qui travaillait à l'élaboration de la nouvelle Loi sur le mariage de la République socialiste de Serbie (région restreinte), dans le cadre de la première étape du travail à la codification du droit familial dans la République socialiste de Serbie, a adoplé l'absence de la faute en tant que condition particulière pour la réalisation du droit à l'entretien.

L'auteur analyse la disposition de l'article 47 du projet de loi sur le mariage de la République socialiste de Serbie (région restreinte) et il considère que la conception est modifiée sur laquelle était basée jusqu'à présent cette forme de l,obligation alimentaire légale, car l'article 47 contient la combinaison des conditions objectives et subjectives pour l'entretien. L'auteur a fait de nombreuses observations sur la formulation de cet article et il conclut que la solution de la loi qui était en vigueur jusqu'à présent est tout à fait satisfaisante.

L'élaboration d'une loi, en tant que l'une des étapes dans la réforme législative, représente la possibilité de corriger certaines solutions, de les améliorer, d'éliminer les défauts apercus, tant dans le texte de loi que ceux qui ont résulté des fautes commises dans la pratique. Cette possibilité est assurée aussi par l'adoption de la nouvelle Loi sur le mariage de la République socialiste de Serbie.

Quoique l'intention du groupe de spécialistes pour l'élaboration du Projet était de créer des prescriptions qui seraient meilleures que celles qui étaient en vigueur jusqu'à présent, l'auteur considère que ces efforts n'ont pas été couronnés de succès, et que l'article 47, en tant que négation intégrale des principes sur lesquels reposait jusqu'à présent cette forme de l'obligation alimenatire légale, est un pas en arrière dans l'établissement d'une nouvelle institution.

RADMILA KOVAČEVIĆ
asistent

Promenjene okolnosti i načelo savesnosti i poštenja

UVOD

Ugovorne stranke su dužne da svoje obaveze izvrše onako kako su se dogovorile. Obavezna snaga ugovora, pacta sunt servanda, je osnovno načelo ugovornih odnosa. Stranke se obavezuju svojom voljom, stvarajući tako zakon za sebe. (Contractus contrahentibus lex esto.).

Međutim, za vreme važnosti i trajanja ugovora mogu nastati izvesni događaji koji stranke nisu mogle predvideti u momentu zaključenja ugovora, koji otežavaju ispunjenje obaveze jedne ugovorne stranke. Usled ovih događaja moguće je da cilj ugovora bude potpuno ili delimično osujećen, zbog čega jedna stranka ne želi njegovo izvršenje. Postavlja se pitanje, da li i onda treba insistirati na obaveznoj snazi ugovora ili priznati relevantnost promenjenim okolnostima i dozvoliti reviziju ugovora.

Apsolutno i bezuslovno prihvatanje principa vernosti ugovoru omogućava sigurnost i veru u pravni promet. S druge strane, njegova primena u jednom konkretnom slučaju može teško vrđati ideju pravičnosti.[1]).

Spor oko priznanja pravne relevantnosti promenjenih okolnosti nastalih posle zaključenja ugovora poznat je u teoriji pod imenom »Klauzula rebus sic stantibus«, što znači »Ako stvari ostanu takve kakve su«. Poštovanje ove klauzule omogućava jednoj stranci da zahteva izmenu ili raskid ugovora kada bi joj, zbog promenjenih okolnosti koje se nisu mogle predvideti u momentu zaključenja ugovora, izvršenje ugovorne obaveze postalo preterano otežano ili bi joj nanelo veliki gubitak.

Interes za bavljenje ovom teorijom determinisan je stalnim promenama u ekonomiji zemlje i u svetu.[2]). Vreme u kome živimo karakterišu duboka i česta ekonomska previranja. Zato se danas veliki broj pravnih pisaca bavi ovom teorijom. Svi se oni slažu u tome da je neophodno

---

1) Tojnbi, A: »Savršeno konsistentna formula zakona odista je inherentno nemoguća pošto bi i najpreciznije i najsavitljivije intelektualne operacije najuniverzalnijeg genija bile nedovoljne da se nose sa suptilnošću i složenošću ljudske aktivnosti kojima mora da se bave pravnikove apstrakcije«, Istraživanje istorije, 2 deo, Beograd, 1972. str. 70.

2) Klauzuli rebus sic stantibus posvećuje se velika pažnja i na međunarodnom planu. Klauzulu sankcionišu: Jednoobrazni zakon o međunarodnoj kupoprodaji (čl. 72. st. 1,2), Ženevski tipski ugovori međunarodne kupoprodaje i Opšti uslovi za isporuku robe između organizacija - članica SEV-a u § 68.

prihvatiti teoriju promenjenih okolnosti. Razmimoilaženja se javljaju u traženju osnova na koji će se naslanjati ova teorija, ili bolje reći, u iznalaženju mesta klauzuli rebus sic stantibus u sistemu već postojećih pravnih instituta.

Mi ćemo, u ovom radu, pokušati da pokažemo da je načelo savesnosti i poštenja princip preko koga se može ostvariti ekvivalentnost ugovornih činidbi i da je svaki poremećaj ekvivalentnosti izazvan promenjenim okolnostima istovremeno i povreda ovog osnovnog načela ugovornog prava.

1. Istorijski razvoj teorije promenjenih okolnosti

U početku je ugovorna obaveza bila apsolutna i bezuslovna. Stranke su bile dužne da izvrše ugovor onako kako su se dogovorile. Od principa vernosti ugovoru odstupilo se samo u slučaju više sile. Da bi okolnost imala oslobađajući karakter potrebno je bilo da je nepredvidljiva i da je za posledicu imala apsolutnu nemogućnost izvršenja ugovora. Događajima koji su samo otežali ispunjenje ugovora Rimljani nisu pridavali nikakav značaj.

Međutim, ono što nisu osetili rimski pravnici osetili su rimski filozofi. Ciceron je ukazivao »da ni pravičnost ni dobra vera ne zahtevaju da se ugovor izvrši kada se okolnosti promene i uzmu sasvim suprotan karakter«. Iako je rimsko pravo raznim sredstvima štitilo slabiju stranku, ove ideje se nisu mogle probiti u rimsko pravo. To dolazi od tuda što u ondašnjoj rimskoj privredi nema neke veće poslovne aktivnosti, ni dugoročnog ugovaranja gde bi nastale promene onemogućavale normalno izvršenje ugovora. Zato je ideja nesrazmere između ugovornih prestacija do koje dolazi posle zaključenja ugovora dugo vremena strana rimskom pravu.

Srednji vek bio je pogodnije tle za prihvatanje teorije promenjenih okolnosti. Tome doprinosi nestabilnost privrednog života i pojava robnonovčanih odnosa kao i hrišćansko učenje o dobru i zabrani lihve. Kanonska shvatanja ne dopuštaju nesrazmeru ni u momentu zaključenja ugovora, a ni onu koja je rezultat promenjenih okolnosti nastalih posle zaključenja ugovora. U Gracijanovom kodeksu se ističe da »nema dvoličnosti ni laži ako se ne održi dato obećanje zbog toga što bi neka nepredvidljiva okolnost učinila da njegovo izvršenje postane opasno ili posebno štetno za obavezano lice«.[3]) Zato kanonistima pripada zasluga što su prvi sankcionisali teoriju promenjenih okolnosti.

Iako je primena ove klauzule u mnogim pravima nailazila na otpor, nikada nije bila sasvim odbačena. Naprotiv, njeno prisustvo u sudskoj praksi je trajno, jer je svakodnevni život zahtevao njeno uvažavanje.

---

3) Krulj, V: Promenjene okolnosti i ugovorna odgovornost, Beograd, 1967. str. 16.

2. Uporednopravni pregled razvoja teorije promenjenih okolnosti

a. Teorija »imprevizije« u francuskom pravu

Kapitalistička era i novo građansko zakonodavstvo nastojali su da maksimalno štite slobodu ugovaranja. Iz prava su preko noći uklonjena rešenja koja mogu da budu prepreka razvoju robnog prometa. Teorija promenjenih okolnosti ne nalazi svoje mesto u velikim građanskim kodifikacijama. Code civile u čl. 1134. al. 1 sankcioniše pravilo da je ugovor zakon za stranke. Isti stav imala je i francuska sudska praksa. Međutim, pravna teorija se nije mirila sa tim. O teoriji promenjenih okolnosti ona raspravlja u okviru postojećeg ugovornog koncepta.

Individualistička teorija koja je vladala u to vreme smatra da je volja izvor kako objektivnog tako i subjektivnog prava. Zakon i ugovor su bili izjednačeni u pravnoj snazi. Ugovor se mogao menjati samo saglasnošću volja stranaka. Sud nije bio ovlašćen da se meša u ugovorne odnose stranaka, čak i kada bi izvršenje ugovora za jednu stranku, usled promenjenih okolnosti koje se nisu mogle predvideti u momentu zaključenja, postalo preterano teško.

Teorija »zajedničke namere« koja respektuje teoriju promenjenih okolnosti, polazi od toga da su saglasnošću volja obuhvaćene samo one okolnosti koje su stranke mogle predvideti u trenutku zaključenja ugovora. Događaji koji se nisu mogli predvideti nisu obuhvaćeni voljom stranaka i ne podležu obaveznoj snazi ugovora.

Druga varijanta ove teorije polazi od nužnosti održanja ekvivalencije između ugovornih činidbi.

Intervencija zakonodavstva u ugovorne odnose pokazala se kao jedino moguće rešenje u francuskom pravu. Samo zakonodavac je mogao da odstupi od čl. 1134. Francuski zakonodavac je to svoje ovlašćenje iskoristio dva puta, posle prvog i drugog svetskog rata. Revizija je bila nužna jer bi izvršenje ugovora, usled ratnog stanja, »povlačila za jednu stranku štetu čiji bi značaj daleko promašio predviđanja koja su razumno mogla biti učinjena u vreme zaključenja ugovora«. Bilo je, međutim, teoretičara koji su govorili da zakon Faillot »izvrće sva pravna načela«.

Francuski Državni savet je zauzeo stav da se usled promenjenih okolnosti koje se nisu mogle predvideti u vreme zaključenja ugovora može dozvoliti izmena ili raskid administrativnih ugovora. Ovo shvatanje naslanja se na teoriju »imprevizije«. Prema ovoj teoriji sud je bio ovlašćen da izvrši reviziju administrativnog ugovora kada je usled »nenormalnih i nepredvidljivih događaja« koji su nastupili nezavisno od volje stranka bitno poremećena ekonomija ugovora. Prihvatanje teorije promenjenih okolnosti na terenu administrativnih ugovora pravdano je karakterom samih ugovora. Administrativnim ugovorima ostvaruje se javni interes i osigurava funkcionisanje javnih službi.

Međutim, praksa građanskih sudova nije dozvolila primenu teorije promenjenih okolnosti na ugovore građanskog prava, i odredbe Code civil-a koje se odnose na ugovore primenjuje takve kakve su. (»Dura lex, sed lex«).

Unošenje teorije imprevizije u građanskopravne ugovore pokušano je preko već postojećeg instituta »više sile«. Zahtevano je elastično tumačenje ovog pojma. Pristalice ovog shvatanja isticale su da i teorija imprevizije i teorije više sile imaju ista obeležja. Potrebno je samo pod nemogućnošću koja se javlja kao redovna posledica više sile razumeti i jako otežano izvršenje ugovora. Međutim, između ovih teorija nije moguće staviti znak jednakosti.

Sigurno je, da francusko pravo mora što pre usvojiti rešenja koja bi se odnosila na sve ugovore.

b. Nemačka doktrina »otpadanja osnova posla«

Nemački građanski zakonik nije prihvatio teoriju promenjenih okolnosti kao opšte pravilo. Međutim, on je zadržao osnove za oslobođenje dužnika ugovorne obaveze kada mu ona zbog izmenjenih okolnosti postane preterano teška. Tako je sudska praksa primenjujući parag. 157 i 242 anulirala mnoge ugovore, naročito posle prvog svetskog rata, čije bi izvršenje zbog bitno promenjenih uslova bilo u suprotnosti sa načelom savesnosti i poštenja. Ovakav stav nemačke sudske prakse prema teoriji promenjenih okolnosti rezultat je nemačke pravne tradicije. Teoriju promenjenih okolnosti u formi opšteg pravila poznaje još »Opšte zemaljsko pravo za pruske države« od 1794. Pored toga, nemačka teorija poznaje svojevrsni ugovorni režim u kome se prihvatanje teorije promenjenih okolnosti pojavljuje kao neminovnost.

U sadržinu ugovora ne ulaze samo prestacije stranaka već i njihova ponašanja koja se određuju tumačenjem u skladu sa načelom savesnosi i poštenja. Iz načela dobre vere proizilazi niz obaveza za ugovorne stranke: obaveze pomoći, zaštite, obaveštenja, objašnjenja, prijave, sadejstva, staranja i dr.

Stranke su dužne da svoje obaveze izvrše u svemu onako kako su se prilikom zaključenja ugovora dogovorile. Dužnik se oslobađa odgovornosti ako je ispunjenje postalo nemoguće usled događaja za koje on nije kriv. Budući da se na pravilima o nemogućnosti ispunjenja zasniva ugovorna odgovornost, nemački pravnici su pokušali da pod institut nemogućnosti podvedu i preterano teško ispunjenje zbog promenjenih okolnosti. Ni njima, kao ni francuskim teoretičarima to nije pošlo za rukom, jer se ova dva instituta ne mogu izjednačiti.

Rešenje je potraženo u generalnim klauzulama. Nemački građanski zakonik sadrži § 242 koji ističe: »Dužnik je obavezan izvršiti činidbu onako kako to poštenje i savesnost s obzirom na shvatanje saobraćaja zahtevaju«. Otuda je zahtev za izvršenjem ugovora, kada su se okolnosti toliko promenile da posao ne odgovara prvobitnoj nameri i cilju stranaka, protivan odredbi § 242.

Pri ocenjivanju opravdanosti pozivanja na načelo savesnosti i poštenja nemački pravnici su se, s obzirom na kriterijume od kojih su polazili, podelili. To je uslovilo postojanje više teorija.

Pošto promenjene okolnosti izražavaju nesrazmeru između prestacija, to se po jednom shvatanju neekvivalentnost uzima kao dovoljan razlog za pozivanje na načelo savesnosti i poštenja. Protivno je načelu dobre vere

tražiti ispunjenje ugovora kod koga stranka za svoju činidbu prima smanjenu ili neznatnu vrednost.Smatra se da su stranke htele pošten ugovor u kome bi prestacije bile približno istih vrednosti.

Kasnije se javlja teorija o otpadanju »osnova posla« (Wegfall der Geschäffsgrundlage) čiji je tvorac Oertmann. Teorija »osnova posla« ima širi domašaj od ranih teorija. Ona obuhvata ne samo «prevratničke okolnosti« koje su nastupile posle zaključenja ugovora (gde se dodiruje sa učenjem o klauzuli rebus sicstantibus) već i pogrešne predstave stranaka u pogledu postojanja izvesnih bitnih okolnosti pri zaključenju ugovora.

Pod osnovom posla Oertmann podrazumeva »očigledno prisutnu i od protivne strane vidljivu i neosporavanu predstavu jednog učesnika ili zajedničku predstavu više učesnika o postojanju ili budućem nastupanju ili nenastupanju određenih okolnosti na čijoj se osnovi zasniva volja izražena na poslu«.[4]) Osnov posla nije sastavni deo posla ali se na njemu grade obostrane izjave stranaka. Primera radi navode se činjenice koje čine osnov posla: približno jednaka vrednost činidbe i protivčinidbe, približna stalnost cena, mogućnost nabavke robe. Tako se stranci priznaje pravo da ako u vreme važenja ugovora nastupe neke od okolnosti zbog čega on gubi osnov, odustane od ugovora jer bi insistiranje na izvršenju takvog ugovora bilo protivno načelu Treu und Glauben. To najbolje ilustruje jedan primer iz nemačke sudske prakse. Tužilac (prodavac) zaključio je sa tuženim kupoprodajni ugovor o isporuci određenog broja mašina po određenoj ceni. Strankama je bilo poznato da kupac nabavlja mašine sa namerom da ih proda DR Nemačkoj. Kako zbog blokade Berlina (1949) kupac nije mogao da mašine izveze u DR Nemačku odbio je da ih primi. Prodavac se obratio sudu sa zahtevom da sud obaveže kupca na ispunjenje ugovora. Sud je, imajući u vidu teoriju »otpadanja osnova« ugovora, zaključio da zbog nemogućnosti izvoza mašina u DRN ugovor treba revidirati i gubitak koji proizilazi iz neispunjenja ugovora raspodeliti na obe strane ugovornice.

Oertmannovoj teoriji je prigovoreno da je subjektivistička jer se oslanja na nedovoljno određive kriterijume pri oceni da li postoji, ili ne osnov posla.

Larenz je pokušao da objektivizira teoriju osnova, ali je zapao u drugu krajnost. U osnov posla on ubraja one okolnosti koje se predpostavljaju prema sadržini ugovora, cilju, njegovom ekonomskom značaju ili »svaku okolnost čije postojanje ili dalje ostajanje je objektivno potrebno da bi ugovor u smislu intencija obe strane ugovornice, još mogao da postoji kao celishodno regulisanje«.[5])

Međutim, nezavisno od teorijskih krajnosti koje se javljaju u nemačkoj pravnoj teoriji, može se reći da je teorija »otpadanja osnova« prihvaćena od strane Nemačkog Vrhovnog suda. Revizija ugovora se dozvoljava kada se okolnosti na kojima počiva volja stranaka bitno izmene, te bi izvršenje ugovora od jedne ugovorne stranke zahtevalo neopravdane žrtve, a to je u suprotnosti sa načelom savesnosti i poštenja.

---

4) Stojanović, D. Savesnost i poštenje u prometu, manuscrit, 1972. str. 232.

5) Stojanović, D: cit. delo, str. 236.

Švajcarsko pravo usvaja slična rešenja. Iako nije usvojilo klauzulu rebus sic stantibus kao opšte pravilo u praksi je prihvata jer smatra da insistiranje na izvršenju ugovora u situaciji kad su promenjene okolnosti izazvale nesrazmeru između ugovornih prestacija vređa pravičnost.

c. Teorija osujećenja — nemogućnosti u engleskom pravu

Englesko pravo ima sasvim drugačiji razvitak od evropskog prava. Pre svega, u Engleskoj je običajno pravo od prevalentne važnosti, a rimsko pravo, nije imalo neki veći uticaj na njegov razvoj.

Englesko običajno pravo je ugovornu obavezu tretiralo vrlo strogo. Lice koje se ugovorom obavezalo garantovalo je ispunjenje činidbe. Ni viša sila nije oslobađala od odgovornosti. Isticao je da stranka uvek ima mogućnost da ograniči svoju odgovornost. Ako je bila neoprezna onda sama snosi rizik preuzet obavezom. Apsulutna obaveza i objektivna odgovornost čine ugovorni koncept engleskog običajnog prava u okviru koga treba da se javi i razvije teorija promenjenih okolnosti.

Vremenom, pravni promet je zahtevao izvesna rešenja koja postepeno ograničavaju apsolutni karakter ugovora. Tako se najpre dužnik oslobađa odgovornosti ako nastupi nemogućnost izvršenja ugovora zbog propasti stvari. U ovom slučaju englesko pravo se poslužilo fikcijom tako što su sudovi tumačili ugovor kao da je u njemu impliciran uslov oslobođenja od odgovornosti ako ispunjenje postane nemoguće zbog propasti stvari.

Međutim javile su se nove životne situacije. Ugovor je mogao biti izvršen ali je cilj koji su stranke prvobitno imale u vidu, zbog nastalih događaja osujećen. Slučaj promenjenih okolnosti izbio je u prvi plan povodom krunisanja Edvarda VII poznat kao »krunidbeni slučaj«. Ugovori o zakupu sedišta radi posmatranja krunidbene povorke nisu izvršeni jer je svečanost bila otkazana zbog bolesti kralja. Sudbina ugovora bila je nezavisna. Ugovore je i dalje bilo moguće izvršiti ali se njihovim izvršenjem nije postizao nikakav cilj. Engleski sud je stranke slobodio obaveza jer se izvršenjem ugovora nije ostvarivao cilj koji su stranke prvobitno, imale u vidu. Tako je proširenjem teorije implicitnog uslova (»implied condition«), nastala teorija osujećenja, frustracije. Cilj ugovora je osuđen kada su posle zaključenja ugovora nastupile takve promene usled kojih bi, izvršenje obaveza značilo izvršenje nečega na šta se stranka prvobitno nije obavezala. Usled promenjenih okolnosti izmenjena je suština obaveze pa se može govoriti o novoj obavezi.

d. Američka teorija »nemogućnosti-nerazumnosti«

Američki sudovi su došli do rešenja sličnih kontinentalnom pravu pomoću »teorije nerazumnosti«. U ovoj teoriji se proširuje pojam nemogućnosti tako da pored »striktne« nemogućnosti obuhvata i nerazumnost zbog gubitka ili krajnje nesvatljive teškoće do kojih bi došlo u ispunjenju ugovora. Nerazumnost ispunjenja izazivaju okolnosti koje bitno menjaju

ugovor, a nisu se mogle predvideti u vreme zaključenja ugovora. U Jednoobraznom trgovačkom zakoniku se izričito naglašava da će se pravila o oslobođenju odgovornosti primeniti samo ako stranke nisu preuzele »veću obavezu«. Ako je događaj koji teško remeti ugovorne obaveze bio predvidljiv u vreme zaključenja ugovora, njegovo nastupanje ulazi u normalan poslovni rizik, bez obzira da li su stranke bile toga svesne ili se on mogao predvideti shodno trgovačkim običajima.[6])

c. **Socijalistička prava**

Problem promenjenih okolnosti u sovjetskom pravu se temelji na sistemu ugovorne i vanugovorne odgovornosti. Ako je GK RSESR od 1922. izazivao dvoumljenja u tom pogledu, Osnovi sovjetskog građanskog zakonodavstva od 1962., su nedvosmisleno usvojili princip krivice kao osnov ugovorene idelikte odgovornosti. Iz ovoga jasno proizilazi da se dužnik može osloboditi odgovornosti za neispunjenje ili neuredno ispunjene samo ako dokaže da je do nemogućnosti ispunjenja odnosno neurednog ispunjenja došlo bez njegove krivice.

U ugovornim odnosima između socijalističkih privrednih organizacija gde bi primena klauzule rebus sic stantibus došla do izražaja u Osnovima sovjetskog građanskog zakonodavstva ne nalazimo odredbe koje bi predviđale primenu klauzule rebus sic stantibus. To je normalno, ako se ima u vidu da sovjetsko socijalističko pravo počiva na takvim principima koji u svako vreme omogućavaju sudsku intervenciju. (Prevashodna uloga plana.) Pored toga, sovjetsko pravo poznaje odredbu da se pri vršenju prava i ispunjenju obaveza svi moraju pridržavati pravila socijalističke zajednice«. Međutim ima teoretičara (Agarkov) koji ističu da princip stabilnosti ugovora predstavlja osnovno načelo na kome počivaju odnosi među socijalističkim organizacijama.

f. **Novije kapitalističke kodifikacije**

Italijanski građanski zakonik (Codice civile iz 1942) izričito priznaje klauzulu rebus sic stantibus kao opšte pravilo i određuje uslove za njenu primenu. Italijansko pravo je usvoilo teoriju »preterane teškoće« (»ececssivamente oneroza«) jer izmenu ili raskid ugovora dozvoljava samo ako prestacija jedne stranke postane preterano teška zbog nastupanja izvanrednih i nepredvidljivih događaja.[7])

---

6) Čl. 2-615. »Ne računajući slučaj kad prodavac preuzme veću obavezu i zavisno od odredaba iz predhodnog člana — docnije u isporuci, odnosno potpuna ili delimična neisporuka od strane prodavca ne predstavlja kršenje njegovih obaveza po ugovoru, ukoliko predviđeno izvršenje postane necelishodno zbog nastupanja nekog događaja čije je nenastupanje bila osnova predpostavka za zaključenje toga ugovora ili zbog pokoravanja dobroj veri.«

7) Čl. 1467 Italijanskog građanskog zakona glasi:« Ako je u ugovorima čije se ispunjenje sastoji u neprekidnim ili sukcesivnim činidbama ili čije je izvršenje odloženo činidba jedne stranke postala preterano otežana zbog nastupanja izvanrednih i nepredvidljivih događaja, može stranka koja takvu činidbu duguje da zahteva raskid ugovora sa posledicama iz čl.. 1458.

— Raskid ugovora se ne može zahtevati, ako nastalo otežanje leži u granicama normalnog rizika (alea) u ugovoru.

Grčki građanski zakonik iz 1946. prihvatio je teoriju promenjenih okolnosti. U članu 388 ističe: »Ako se okolnosti, na koje su se stranke obzirom na dobru veru i prihvaćene poslovne običaje prvenstveno bazirale prilikom zaključenja sinalagmatičkog ugovora, posle toga izmenile zbog izvanrednih razloga koji nisu mogli biti predviđeni, tako da zbog ove promene prestacija dužnika, uzimajući u obzir i protivprestaciju, postala preterano teška, sud može, na zahtev dužnika, a prema svojoj savesti, svesti na razumnu meru ili čak odlučiti da se ugovor raskine ceo ili u onom delu koji je neizvršen«.

3. Promenjene okolnosti u našem pravcu

Srpski građanski zakonik nije prihvatio klauzulu rebus sic stantibus kao opšte pravilo. Profesor Aranđelović je smatrao da bi njeno prihvatanje u formi opšteg pravila bilo veoma opasno kako za sadašnje tako i za buduće pravo. Međutim, sudija Kasacionog suda, Urošević, u jednom svom članku, ističe da je SGZ sadržao odredbe koje su omogućavale primenu klauzule. On ukazuje na § 10 i ističe da on sadrži opšte postavljene osnove za rešenje slučajeva nastalih u vezi s promenjenim okolnostima.[8]) Pod opšte postavljenim osnovima podrazumeva, između ostalog, i zabludu i smatra da se kod promenjenih okolnosti radi o jednoj vrsti zablude. Stranke bi, ističe Urošević, na pitanje da li je to njihova volja izjavile da nije i da su u odnosu na nepredvidljiv događaj bile u zabludi.[9])

Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru daje mogućnost umerenog povišenja unapred pogođene cene ili stvari kod ugovora o delu, koje su posledica rata ili osobitih teškoća.

U periodu administrativnog upravljanja teorija promenjenih okolnosti nema neki veći značaj jer je ugovor, u to vreme akt izvršenja plana, sa kojim deli pravnu sudbinu. Međutim, kada se u našoj privredi omogućilo slobodno zaključivanje ugovora, slobodan izbor ugovornog partnera i elemenata ugovora, nastaje potreba za primenom klauzule kako bi se izbegle štetne posledice koje mogu nastati za jednu ugovornu stranu. U zahtevu za prihvatanje teorije promenjenih okolnosti prednjači pravna teorija. Tako profesor Gams u udžbeniku »Uvod u građansko pravo« ističe: »Sa gledišta principa građanskog prava trebalo bi uvažiti klauzulu rebus sic stantibus. Očevidno je da stranke imaju u vidu normalnu, objektivnu situaciju sa kojom računaju, kauze, ekonomske efekte svojih poslova određuju prema toj situaciji. Ako se ekonomski efekat, usled objektivno promenjene okolnosti onemogući pravni posao gubi jedan od svojih elemenata-kauzu«.

---

8) Čl. 10 Srpskog građanskog zakonika glasi: »Ako bi se slučaj kakvi na sudu pojavio, za koji naročitog propisa nebi bilo onda će se isti po opštim, u ovom zakoniku postavljenim osnovama ili opšte poznatom dosadašnjem običaju razumnom i savesno rešavati, nikako ne ispuštajući iz vida zakonske propise za podobne slučajeve«.

9) Zabluda se nemože prihvatiti kao osnov korekcije ugovora za slučaj promenjenih okolnosti. Ako se, u ovom slučaju i može govoriti o zabludi u pogledu budućih događaja, teško se može prihvatiti pravna relevantnost te vrste zablude.

Državna arbitraža je imajući sve to u vidu, kao i rešenja modernih kodifikacija, donoseći Opšte uzanse za promet robom prihvatila klauzulu rebus sic stantibus kao opšte pravilo. Tako se danas, ona smatra opštim pravilom građanskog prava.[10])

Pre nego što pređemo na analizu odredbi o promenjenim okolnostima, potrebno je istaći intenciju prihvatanja klauzule u najnovijoj zakonodavnoj delatnosti kod nas. U Skici za zakonik o obligacijama i ugovorima profesor Mihajlo Konstantinović sankcioniše teoriju promenjenih okolnosti. Interesantno je, još i to da posebno reguliše institut nemogućnosti, a posebno teoriju promenjenih okolnosti.[11])

Prema Opštim uzansama za promet robom (Uzansa br. 55-59.) izmene ili raskid ugovora mogu se tražiti onda, ako bi zbog izvanrednih događaja, koji se nisu mogli predvideti u vreme zaključenja ugovora, ispunjenje obaveze za jednu stranku postalo preterano otežano ili bi joj nanelo preterano veliki gubitak. Prilikom odlučivanja o zahtevu za izmenu ili raskid ugovora vodi se računa o cilju ugovora, o normalnom riziku, kod ugovora te vrste, o trajanju i dejstvu izvanrednih događaja, kao i o interesima jedne i druge strane.

U uzansi 56. navode se grupe događaja koji se smatraju izvanrednim. Prvu grupu događaja čine prirodni događaji (suša, poplava, zemljotres), drugu grupu čine upravne mere (acta principalis) kao što su zabrana ili ograničenje uvoza, izvoza, promena sistema cena, tarifa i dr. Poslednju grupu čine ekonomske pojave kao što su izuzetno veliki i nagli pad ili skok cena.

Iz navedenih odredbi se vidi da je zakonodavac maksimalno štitio načelo pacta sund servanda-pravnu sigurnost, postavljajući vrlo stroge uslove koji mora da budu ispunjeni kako bi se dozvolila izmena ili raskid ugovora. Zahtevajući kumulativno postojanje izvanrednih i nepredviđenih događaja koji izvršenje ugovora čine preterano teškim, znatno je sužen krug ugovora koji mogu biti izvučeni ispod načela pacta sund servanda. To znači da se izmena ili raskid ugovora mogu tražiti samo izuzetno.

Uslovi potrebni za primenu klauzule rebus sic stantibus su veoma značajan aspekt teorije promenjenih okolnosti.[12]) Nas ovom prilikom interesuje idejno pravni osnov teorije promenjenih okolnosti, jer je to oblast kojoj naša pravna teorija nije posvetila naročitu pažnju.

---

10) Iako su Opšte uzanse za promet robom dizpozitivne prirode one sadrže i izvesna pravila imperativnog karaktera kojasvoju pravnu snagu vuku iz Zakona o nevažnosti propisa donetih pre 6. aprila 1941, i predstavljaju pozitivne odredbe materijalnog građanskog prava.

11) Čl. 103 Skice za zakonik o oblikacijama i ugovorima : »Ako posle zaključenja ugovora nastupe okolnosti koje se nisu mogle predvideti, a koje otežavaju ispunjenje obaveze jedne strane u toj meri, da je očigledno da ugovor više ne odgovara očekivanjima stranaka ugovornica i da bi po opštem mišljenju bilo nepravično održati ga na snazi takav kakav je, sud može na zahtev te stranke raskinuti ugovor«.

12) Ovo ističemo zbog toga što su se u poslednje vreme javila kontradiktorna mišljenja u pogledu nekih uslova potrebnih za primenu klauzule. Tako npr. »predvidljivost« kao elemenat klauzule, po profesoru Krulju treba eliminisati jer su događaji koji otežavaju izvršenje ugovora, naročito ekonomske pojave i upravni akt, predvidljivi, i da se taj termin upotrebljava radi formalnog saobražavanja za-

Na osnovu nekoliko članaka i jedne monografije o klauzuli rebus sic stantibus, može se slobodno tvrditi da se kod nas teorija promenjenih okolnosti naslanja na princip ekvivalentnosti ugovora. Ističe se, da stranke zaključujući ugovor imaju u vidu izvesnu srazmeru uzajamnih davanja. To proizilazi iz prirode sinalagmatičnih ugovora. Profesor Krulj analizira robnonovčane odnose i značaj obligacionih ugovora kod nas, i ističe da socijalističko društvo, kakvo je naše, mora biti zainteresovano za održanje ekvivalentnosti u ugovorima i svođenje špekulacije na najmanju meru. »Iz svega rešenog izgleda da se može zaključiti da je teorija promenjenih okolnosti izazvane naporom da se zaštiti princip ekvivalentnosti prestacije«.[13]) Naša sudska praksa je naročito vodila računa o ovom smislu klauzule i primenjivala je onda koja je u ugovorima ekonomska ravnoteža bila narušena određenim događajima u društveno-ekonomskom životu zajednice.[14])

Međutim, potrebno je naglasiti da se princip ekvivalentnosti sukobljava sa načelom vernosti ugovoru. Postavlja se pitanje odnosa između ova dva principa. Sigurno je, da princip obavezne snage ugovora ne sme ići ispod principa ekvivalentnosti. To proizilazi iz same formulacije teorije promenjenih okolnosti, jer se za njenu primenu zahtevaju veoma strogi uslovi. Istina sudska praksa je, kako smo inače konstatovali, dala prevagu principu ekvivalentnosti prestacija. Zaboravlja se pritom, da u našem pravu postoji institut laezio enormis, koji ima opšti karakter, koji u osnovi svoje primene ima, pre svega, ideju zaštite ekvivalentnosti između prestacija stranaka. Istina, lezija se primenjuje pod nešto drugačijim uslovima.

Međutim, moguće je, teoriju ekvivalentnosti razviti do kraja oslanjajući se na načelo savesnosti i poštenja iz koga proizilazi prihvatanje teorija rebus sic stantibus, a da se pritom ne dođe u koliziju sa principom pacta sunt servanda.

U Opštim uzansama za promet robom izričito se određuje da je načelo savesnosti i poštenja osnovno načelo koga se stranke moraju pridržavati u poslovima prometa robom. (Uzansa br. 3.) To je generalna klauzula odnosno standard, a to su »sredstva normativne tehnike čiju sadržinu treba uspuniti sudom vrednosti«.[15])

U pravu su se generalne klauzule javile onda kada se osetila potreba za elastičnijim pojmovima. U početku se na njih gledalo s nepoverenjem. Smatralo se da oni vode u sudsku arbitrernost i pravnu nesigurnost. Danas se međutim, nijedan pravni sistem ne može zamisliti bez standarda.

Poštenje i savesnost vodi poreklo iz rimskog prava, od pojma »fides« i »bona fides«, koji je značio vernost i držanje zadate reči. Vrlo rano postaje određeni pojam koji svoj sadržaj crpe iz vanrednih izvora i reguliše uzajmne obzire stranaka u pravnom odnosu.

---

konu. Sud ispituje, ističe on, da li je događaj nastupio pre ili posle zaključenja ugovora. Događaj koji se desio posle zaključenja ugovora smatra se nepredvidljivim. Međutim, postoje i suprotna shvatanja: prof. Stojanović, dr. Šmalcelj.

13) Perović, S: Obligaciono pravo, I deo, Opšta teorija ugovora, 1967.

14) Gz-73/67 od 6 novembra 1967.

15) Marković, M: »Generalne klauzule«, Zbornik radova, Pravno-ekonomski fakultet, Niš, 1968. VII sveska, str. 9.

O pojmu savesnosti i poštenja pravi put je, kod nas, pisao profesor Dr. Dragoljub Stojanović. U svojoj monografiji »Savesnost i poštenje u prometu« on konkretizuje načelo savesnosti i poštenja, određujući mu definiciju, obeležja i funkcije. Tako se otišlo korak dalje od apstraktne, moralno-filozovske formulacije ovog principa.

Savesnost i poštenje znači da je svaka stranka dužna da se ponaša savesno u svojoj sferi i kad se tako ponaša može očekivati da se druga stranka prema njoj pošteno ponaša. To je ponašanje koje se od sebe očekuje, a primenjeno na drugu stranku. Ko se savesno ponaša zaslužuje da mu se pokloni poverenje. Odnos uzajamnog poverenja koji proističe iz pojma savesnosti i poštenja zavisi od vrste ugovor. Ugovor je okvir i podloga za određivanje obzira koje nalaže savesnost i poštenje.

Zbog čestog mešanja ovog načela sa drugim standardima u pravu, potrebno je izvršiti izvesna razgraničenja.

Savesnost i poštenje se često poistovećuje sa dobrim običajima. I savesnost i poštenje i dobri običaji su etički pojmovi. Međutiu, dobri običaji predstavljaju najopštiji moralni kriterijum, ponašanja prema svim ljudima. Princip poštenja i savesnosti odnosi se na stranke u ugovoru, na poslovne partnere i tiče se ponašanja koje iz datog odnosa proizilazi.

Poslovni običaji su izraz faktičkog ponašanja. Njihov osnov nije u etičkom već u celishodnom, u iskustvu koje olakšava robni promet. Oni omogućuju konkretizaciju načela savesnosti i poštenja.

Pravičnost i načelo savesnosti i poštenja ostvaruju istu ideju u pravu. Pravičnost zahteva unošenje »pravde u zakon«. Mnogi građanski zakonici upućuju sudiju da zakon tumači po pravdi i pravici.[16]) Ovlašćenje na suđenje po pravičnosti odnosi se samo na tačno određene slučajeve, a načelo savesnosti i poštenja ima opštu primenu. Pravičnost se, isto tako, odnosi na presuđenje činjenica predviđenih u zakonu, a načelo savesnosti i poštenja na ponašanje stranaka u ugovoru.

4. Načelo savesnosti i poštenja u uporednom pravu

U teorijskoj razradi načela savesnosti i poštenja najdalje je otišlo nemačko pravo. Nemački građanski zakonik reguliše načelo savesnosti i poštenja u dva paragrafa. U §. 157. ističe se, da ugovore »treba tumačiti tako kao što zahteva savesnost i poštenje s obzirom na običaje u prometu. »Načelo savesnosti i poštenja (Treu und Glauben) formulisano je u čl. 242. i glasi: »Dužnik je obavezan da činidbu tako ispuni, kao to zakteva savesnost i poštenje s obzirom na običaje u prometu«.

---

16) Srpski građanski zakonik u član 8. ističe da zakon treba tako protumačiti »da se sa osnovima zdravoga razuma i prirodne pravice slaže«.

Opšti imovinski zakonik za Crnu goru u čl. 3. sankcioniše: »Ako za neki osobiti posao ili slučaj ne bude ni u zakonima ni u običajima određena pravila, red se je vladati po podoću drugih sličnih pravila, ili pak riješiti slučaj po opštim osnovama pravde i pravice«.

Francuski građanski zakonik sadrži odredbe u kojima se traži da »ugovori budu izvršavani bona fide«. Francuska praksa, međutim, retko se poziva na ovu odredbu.

Italijansko pravo kao da je ostalo verno rimskoj tradiciji. Otuda odredba: »Ugovore treba tumačiti shodno dobroj veri«. (Čl. 1366.) Italijanski građanski zakonik se u velikom broju odredaba poziva na načelo savesnosti i poštenja.[16])

Švajcarski građanski zakonik je u formulaciji načela savesnosti i poštenja precizniji od Nemačkog građanskog zakonika. Nemački građanski zakonik predviđa obavezu savesnog ponašanja na strani dužnika. Švajcarski građanski zakonik predviđa tu obavezu za obe strane ugovornice. Čl. 2. st. 1. glasi: »Svako je obavezan da u vršenju svojih prava i ispunjenju svojih obaveza postupa prema savesnosti i poštenju«.

U kodifikacijama socijalističkih zemalja govori se o »pravilima socijalističke zajednice« koja važe za sve subjekte u pravu.

Već smo konstatovali da se nemačko pravo najviše bavilo načelom savesnosti i poštenja. Sve rasprave u vezi sa načelom savesnosti i poštenja moguće je podeliti u dve grupe. Jedne su o načelu savesnosti i poštenja govorile u apstraktnoj formuli, a druge su išle linijom određivanja konkretnih funkcija ovog načela. U tom smislu su vršene razne klasifikacije funkcija i dejstava načela savesnosti i poštenja.

Profesor Stojanović je analizirajući mnogobrojne klasifikacije, prihvatio tročlanu podelu funkcija načela savesnosti i paštenja.

Prva funkcija načela savesnosti i poštenja se pojavljuje kao sredstvo za dopunu ugovornih obaveza. (Tzv. regulativna funkcija.) U ovom svom dejstvu, načelo savesnosti i poštenja se javlja kao izvor sporednih obaveza koje proizilaze iz ugovora. Zaključujući jedan ugovor stranke se saglašavanju o glavnoj ugovornoj obavezi. Međutim, iz ugovora mogu proisteći izvesne dopunske obaveze koje mogu doprineti ispunjenju glavne ugovorne činidbe. Prema načelu savesnosti i poštenja to su sledeće obaveze: obaveze staranja, zaštite, objašnjenja, prijave, obaveštenja, sadejstva, staranja i dr.

Druga funkcija načela savesnosti i poštenja tiče se oblasti vršenja prava, pri čemu se ovaj princip javlja kao ograničenje. To je korelativna funkcija načela savesnosti i poštenja.

Građanska subjektivna prava data su subjektima da ih vrše u cilju postizanja zakonom određenih interesa. Ako neko vrši svoje pravo ne ostvarujući zakonom priznati interes, nanoseći pri tome drugome štetu, zloupotrebljava svoje pravo. Zloupotreba prava protivna je načelu savesonsti i poštenju.

Ponašanje ovlašćenog lica koje nije u skladu sa njegovim ranijim trebljava svoje pravo. Zloupotreba prava protivna je načelu savesnosti i poštenja.

Načelo savesnosti i poštenja protivno je takvo vršenje prava kad se prema celokupnim okolnostima i osobenostima pravnog odnosa kod oba-

---

16) Vidi odredbe čl. 1175, 1337, 1375. Profesor Đurović smatra da se Italijanski građ.zak. isuviše poziva na načelo savesnosti i poštenja i običaje. (Predgovor Italijansk. građ. zak. Bgd. 1964.

veznog lica pobudi utisak »da ovlašćeni svoje pravo više neće vršiti, tako da bi ponovo vršenje prava imalo za posledicu nepravično oštećenje za obavezno lice, do koga nebi došlo da je pravo blagovremeno ostvareno«. (Verwirkung)[17])

Za nas je najinteresantnija treća funkcija načela savesnosti i poštenja. Tu se ono javlja kao sredstvo prilagođavanja ugovora koji zbog promenjenih okolnosti dođe u sukob sa stvarnošću.

5. Klauzula rebus sic stantibus i načelo savesnosti i poštenja

Ugovor je sredstvo pravne tehnike pomoću koga stranke regulišu svoje međusobne odnose. Zaključujući ugovor stranke ostvaruju neki svoj interes. Očigledno je da strankama odgovara da ugovor bude izvršen. Načelo pacta sunt servanda je prirodna posledica i imperativ svakog ugovora. Ponekad u vremenu od momenta zaključenja do njegovog izvršenja mogu nastati promene koje tako pogađaju ugovor da jedna od stranaka nije zainteresovana za njegovo izvršenje, jer bi time pretrpela veliki gubitak. Postavlja se pitanje da li se insistiranje na izvršenju ugovora kosi sa načelom savesnosti i poštenja.

Stranke su pristupile ugovoru jer iz takvog odnosa očekuju izvesne koristi. Iako je ugovor »jedinstvo protivrečnih interesa«, on sadrži i jedan ujedinjavajući elemenat koji ga čini ugovorom. Stoga ako usled promenjenjenih okolnosti koje se nisu mogle predvideti u vreme zaključenja ugovora, osnov ugovora otpadne, cilj bude osujećen, ugovor gubi svoj smisao i zahtev za izvršenjem takvog ugovora predstavlja protivpravno ponašanje. Ako zbog promenjenih događaja, koje nije skrivila, stranka bude stavljena pred velike teškoće u ispunjenju ugovora, onda smo na planu ugovora koji nije sredstvo razumnog poredka već duboko nepravični instrument. Insistiranje na izvršenju ovako »hromog ugovora« bilo bi u protivnosti sa načelom savesnosti i poštenja.

Poštovanje ugovora zasniva se na ideji ekvivalentnosti između ugovornih činidbi. Protivreči dobroj veri zahtev za izvršenje ugovora, kada dužnik kao protivvrednost za svoju činidbu ne dobije ništa ili sasvim neznatnu vrednost. Zaključujući ugovor stranke su dale reč da će prihvatiti posledice koje otežavaju ispunjenje činidbe druge stranke. Zato stranka koja posledice promenjenih okolnosti prevaljuje na svog ugovornog partnera, proigrava ugovorno poverenje i nalazi se van sfere obzira koje stranke moraju poštovati ako hoće da postupaju u skladu sa načelom savesnosti i poštenja.

Očigledno je da načelo pacta sunt servanda mora nužno u svom dejstvu biti ograničeno višim principom savesnosti i poštenja. Naime, pitanje odnosa između ova dva principa se i ne mora postaviti ako se ugovor shvati ne samo kroz činidbe ugovornih stranaka već mu sadržaj bude određen pomoću načela savesnosti i poštenja. To znači da obziri koji proizilaze iz načela savesnosti i poštenja nužno ulaze u sadržaj ugovora. Na taj način rešavamo problem koji nastaje usled promenjenih okolnosti kada zbog na-

17) Stojanović, D: cit. delo, str. 184

rušene ravnoteže između činidbi, ugovor postaje besmislen. Načelo savesnosti i poštenja može takvom ugovoru vratiti materijalnu pravičnost.

Iz svega ovoga proizilazi da je načelo savesnosti i poštenja veoma pogodno pravnotehničko sreistvo za rešenje konflikta ugovora sa stvarnošću vodeći računa o dva vrhunska interesa u pravu: pravnu sigurnost i pravičnost. Isto tako, budući da je vrlo elastična direktiva, načelo savesnosti i poštenja omogućava veliku individualizaciju u pravu.

Međutim, naša sudska praksa je dugo izbegavala da svoju intervenciju u ugovorne odnose pravda jednim moralnim zahtevom prava, da se u pravnom prometu stranke moraju ponašati u skladu sa načelom savesnosti i poštenja. Interesantno je da su se naši sudovi, u svojim presudama, samo indirektno obraćali načelu savesnosti i poštenja.

»To, međutim, ne znači da potreba smirivanja na tržištu građevinskih usluga, pa ni volja stranaka za striktnim i doslednim poštovanjem ugovorenih cena, može delovati i u tom smislu da se isključi pravo izvođača na izmenu ugovora u pogledu cena za slučaj da usled državnih ili kakvih drugih mera koje slično deluje dođe do bitnog, kvalitetnog narušavanja ekvivalentnosti prestocija, do bitnog vređanja zakona vrednosti u njegovom pozitivnom delovanju a time do grubog kršenja dohotka prema uloženom radu.

U takvom slučaju isključenje primene pravnog pravila o zaključenju ugovora pod klauzulom nepromenjenih okolnosti dolazi u sukob sa načelom poštenja i savesnosti u pravnom saobraćaju, sa jednim od osnovnih načela pravnog poretka«. (Gz 73/67 od 6. novembra 1967.)

Nema sumnje da se načelo savesnosti i poštenja javlja kao vrhovni regulatvr ugovornih odnosa i da je revizija ugovora zboo promenjenih okolnosti neminovna posledica njegove primene. Otuda, čini nam se, nema razloga da se naša sudska praksa ne poziva na načelo savesnosti i poštenja u slučajevima kad je očigledno da insistiranje na izvršenje ugovora u dubokoj suprotnosti s njim. Isto tako, nema bojazni da će prihvatanje načela savesnosti i poštenja za osnov teorije promenjenih okolnosti, olabaviti načela obavezne snage ugovora. Sudska praksa mora ugovor tumačiti na način da on, u svakom konkretnom slučaju, izražava interese stranaka koje računaju na pošten i razuman pravni poredak.

Načelo savesnosti i poštenja je neobično važno rešenje ako se ima u vidu društveni poredak naše zemlje. Socijalistička robnonovčana privreda mora biti zainteresovana za brz ali i pošten robni promet.

Les circonstances modifiées et le principe de conscience et d'honnêteté

R é s u m é

La clause rebus sic stantibus est une très ancienne institution juridique qui jusqu'à aujourd'hui n'a rien perdu de son actualité. On pourrait plutôt affirmer qu'elle acquiert une importance de plus en plus grande à cause de la circulation des biens de plus en plus développée à l'intérieur d'un pays et sur le plan

international. L'intérêt qu'on témoigne à ce problème est toujours plus grand à cause des changements économiques de plus en plus fréquents et plus brusques.

C'est pourquoi une question de la plus haute importance s'impose aux juristes. Faut-il insister sur l'exécution de l'obligation contractuelle même dans le cas que le contrat par suite des événements que les parties n'ont pas prévues et dont elles ne sont pas fautives est devenu très »difficile« pour l'une des parties, à cause de quoi celle-ci n'a plus aucun intérêt pour son exécution?

Seul le droit dans le développement n'a attribué aucune importance aux circonstances modifiées. Vu qu'il s'estimait satisfait du succès réalisé sur le plan contractuel, que le contrat est devenu la loi des parties, c'est à contrecoeur qu'il a voulu reconnaitre que cette maxime contractuelle, dans certains cas, peut signifier le non droit.

Mais la vie a été plus forte que la norme. Très vite presque tous les droits européens admettront les circonstances modifiées en tant que fait de conséquence et permettront aux tribunaux de reviser ou de résilier le contrat, quand son maintien serait contraire à l'idée de l'équité.

Quand la clause rebus sic stantibus a acquis le droit de cité, le problème s'est posé sur quel principe juridique qui est déjà reconnu elle s'appuie.

Cependant, à l'auteur s'impose le problème non seulement quant à la question de la base de la théorie des circonstances modifiées mais aussi jusqu'à quel point on peut reconnaitre ces faits.

En analysant la théorie des circonstances modifées et le principe de conscience et d'honnêteté, l'auteur conclut que le principe d'honnêteté et de conscience est la base et la mesure dans l'application de la théorie des circonstances modifiées.

Le principe d'équivalence du contrat, selon l'auteur, est inopportun en tant que base inépendante de la théorie des circonstances modifiées, car il est trop exact et rigoureux de sorte que son application conduirait à un autre extrême et permettrait la révision du contrat toutes les fois qu'il n'y a pas d'équivalence entre les prestations contractuelles. De cette manière on porterait fortement atteinte au principe de la sureté juridique.

Le principe de conscience et d'honnêteté est, de l'avis de l'auteur, l'instrument élastique dans le droit qui ne nie pas le principe de fidélité au contrat, mais il permet la révision du contrat dans les cas quand par suite des circonstances qu'on ne pouvait pas prévoir au moment de la conclusion du contrat, la base du contrat cesse d'exister, le but se heurte à un obstacle et le contrat se met en conflit avec la réalité. Conformémement au principe de conscience et d'honnêteté, l'atteinte portée au principe d'équivalence du contrat est importante dans le cas quand elle est telle que l'insistance sur la force obligatoire du contrat serait contraire à la bonne foi.

MIROLJUB ŠIMIĆ
asistent

O TUMAČENJU PRAVA PROFESORA ĐORĐA TASIĆA
(Povodom trideset godišnjice smrti)

Prethodna napomena. — Ovde, 1973. godine navršava se trideset godina od smrti profesora Đorđa Tasića, bez sumnje, jednog od najistaknutijih filozofa prava, naročito između dva svetska rata.

Đorđe Tasić je rođen u Vranju 1892 godine, od oca Riste Tasića, opštinskog pisara i majke Paraskeve. Osnovnu školu i šest razreda gimnazije završio je u Vranju. Sedmi i osmi razred i maturu u Trećoj Beogradskoj gimnaziji. Na Pravni fakultet u Beogradu upisuje se 1911/12 godine. Za vreme Prvog svetskog rata prekida školovanje. Diplomirao je jula 1919 godine. Usmeni doktorski ispit položio je marta 1920 godine. Doktorsku tezu »Problem opravdanja države« odbranio je 15 maja 1920 godine, pred komisijom: Živojin Perić (predsednik), Slobodan Jovanović (član) i dr. Toma Živanović (član). Iste godine postao je docent na Pravnom fakultetu u Subotici. Od 1923 do 1930 bio je na Pravnom fakultetu u Ljubljani, gde je postao redovni profesor. Kraljevim Ukazom od 10. septembra 1930 godine postavljen je za redovnog profesora za katedru Enciklopedije prava na Pravnom fakultetu u Beogradu. Poslednjih godina pred rat bio je i dekan fakulteta. Od januara 1940 godine prof. Đorđe Tasić je i urednik Arhiva za pravne i društvene nauke, u to vreme najvažnijeg pravnog časopisa u našoj zemlji. Bio je i predsednik društva za sociologiju i društvene nauke. Po dolasku okupatora na vlast prof. Tasić je udaljen s Univerziteta. 25 avgusta 1943 godine Tasić je uhapšen od Gestapoa i odmah sutradan streljan zbog svojih naprednih ideja.

Prof. Tasić je za sobom ostavio delo koje je i po obimu i po vrednosti najveće delo iz svoje oblasti, u našoj pravnoj nauci, od značaja i za evropsku pravnu nauku. Tako 1935 godine izlazi njegovo najbolje delo, udžbenik, Uvod u pravne nauke (Enciklopedija prava) — nesumnjivo još uvek jedno od najboljih dela te vrste u nas — koje označava datum u razvoju naše pravne nauke.[1]) Uvod u pravne nauke doživeo je tri izdanja ((drugo 1938 godine i treće 1941 godine) koja se toliko razlikuje jedno od drugog, tako da svako od njih predstavlja skoro samostalno naučno delo. Koliko je interesovanje izazvala pojava ovog dela, vidi se i iz toga, što su

1) Udžbenik se pojavio 1935 godine, a ne 1933, kako stoji na naslovnoj strani knjige (štamparska greška) i kako se navodi u bibliografijama. Da je naše tvrđenje tačno vidi se, pored ostalog, i iz toga, što je prof. Tasić na str. 316-322 udžbenika navodio i literaturu koja potiče iz 1934 i 1935 godine.

prva dva izdanja doživela, koliko je nama poznato, trinaest prikaza iz pera najistaknutijih naših pravnih pisaca (Andrassy Juraj, Frank Stanko, Furlan Boris, Blagojević Vidan, Jovanović Stojan, Živković Radomir, Vučo Nikola i Marković S. Božidar) u gotovo svim našim pravnim časopisima (Arhiv za pravne i društvene nauke, Branič, Pravna misao (Beograd), Mjesečnik, Slovenski pravnik, Pravosuđe, Policija, Sociološki pregled, Srpski književni glasnik) i u časopisu Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique.

U drugom i trećem izdanju Uvoda u pravne nauke Tasić se trudio da delo oslobodi preteranog produbljivanja problema i filozofije, kako bi ga učinio što pristupačnijim onima kojima je i namenjeno — studentima prve godine studija. U tome je Tasić i uspeo, pogodivši nivo prosečnog studenta, naročito u trećem izdanju. Međutim, i tako skraćeno (drugo izdanje ima svega 173 strane, a treće 274 strana) ono čitaocu pruža ogromno bogatstvo. Duboko po svojim pravnim opažanjima i precizno po svojim izlaganjima, ovim delom, verujemo, ponosile bi se i zemlje naučno mnogo razvijenije od naše.

Prof. Tasić je bio plodan pisac. Pored ovog glavnog dela objavio je i čitav niz drugih: »Problem opravdanja države 1920;[2] »Odgovornost države po principu jednakosti tereta« 1921; »Pravne rasprave« 1921; »Prava i dužnosti građana. Šta je pravna i demokratska država« 1925; »Sulla metodologia di alcuni concetti di diritto publico« 1930;[3]) »Tri rasprave iz javnog prava« 1932; »Žensko pravo glasa i demokratija«; »O dinamiziranju privatnog prava (dve definicije dinamičkog prava)« 1934; »Savremeni politički sistemi i shvatanja o državi« 1936; »La conscience juridique internationale« 1939. Sem toga, pred smrt je ozbiljno radio na tri veća dela: veliko delo o državi, delo o tumačenju zakona i uvod u sociologiju, koja su ostala nedovršena.

Osim knjiga prof. Tasić je napisao i oko dve stotine članaka, mnoštvo prikaza i sitnih priloga, koje je objavio u našim i najpoznatijim inostranim naučnim časopisima i publikacijama.[4]) U člancima, od kojih su

---

2) U stvari, odštampan je vrlo kratak izvod i prvi odeljak iz njegove doktorske rasprave koja nosi naziv »Problem opravdanja države«. U predgovoru ovog dela Tasić kaže da ni ovaj odeljak nije odštampan onakavkakav je u raspravi, već je prerađen i prilično skraćen da čini za sebe celinu i da su problemi pravnih konstrukcija zauzeli glavno mesto. Veza ovog odeljka sa tezom je u tome što i on raspravlja pitanje o osnovnoj funkciji države — stvaranju prava. Po ovome i još po tome što je dat izovd iz celog dela, i ovaj odeljak (sa isvodom) može nositi naziv »Problem opravdanja države«.

3) Ova Tasićeva studija objavljena prvi put na italijanskom jeziku u spomenici Oresta Raneleti prilikom tridesetogodišnjice njegovog nastavničkog rada (Studi di Diritto pubblico in onore di Oreste Ranelleti, padova, 2 sveska) prevedena je na španski jezik i objavljena u argentinskom časopisu Rivista critica de jurisprudencia od 15 februara 1933 godine.

4(Spomenimo neke, od domaćih: Arhiv za pravne i društvene nauke, Branič, Zbornik znanstvenih rasprav. Misao, Književni sever, Naša stvarnost, Pravna misao (Beograd), Slovenski pravnik, Mjesečnik, Ekonomist, Pravosuđe, Savremena opština, Letopis Matice srpske, pravni zbornik, Društveni život, Srpski književni glasnik, Sociološki pregled, Volja; od inostranih: Annuaire de l'Institut international de philosophie du droit et de sociologie juridique, Rivista internazionale di filosofia del dirito, Revue internationale de la théorie du droit, archiv für Rechts-und Wirstschaftsphilosophie, Archives de Philosophie de Droit et de sociologie juridique.

mnogi čitave male monografije, obradio je niz raznovrsnih problema (pravnih, filozofskih i socioloških) na produbljen način u jednom širokom pravnom, filozofskom i sociološkom okviru.[5]) Tasić je problemima uvek otvoreno i s lica pristupao, tako da u njegovom delu nema mandaristva, stručnog licemerstva, nategnutih proizvoljnih konstrukcija i konačnih ukočenih formulacija. I upravo takav način pristupa omogućavao je Tasiću da s visokom naučnošću i vanrednom iskrenošću obuhvata ceo pravni fenomen, neposredno i široko, kao proces u dinamizmu istorijskog i uslovljenog zbivanja. I dok se u sistematskim delima često i morao da uzdržava od svestrane analize pri istraživanju pojedinih problema, jer mu je širok obim teme to onemogućavao[6]) u člancima je obrađujući jedan problem, i ako je imao dovoljno prostora, išao do kraja u analizi otkrivajući svu složenost društvenih pojava, nalazeći njihovu »poslednju« suštinu.

Po našem mišljenju, najvredniji i najorginalniji doprinos našoj pravnoj nauci prof. Tasić je dao svojim proučavanjem problema tumačenja zakona, problema koji ga je najviše interesovao. Time se samo pridružujemo mišljenju prof. Lukića koje je on izrazio na svečanoj akademiji povodom petnaestogodišnjice smrti profesora Đorđa Tasića, koja je održana 30 decembra 1958 godine na Pravnom fakultetu u Beogradu. Rezimirajući glavne doprinose prof. Tasića našoj pravnoj nauci, prof. Lukić između ostalog je rekao: »Tasićev najveći konkretni doprinos u razradi jednog problema, i pored izvanrednih rezultata koje je postigao u mnogobrojnim oblastima kojima ga je privlačio njegov širok interes, nesumnjivo leži u oblasti tumačenja prava. To je jedno od pitanja s kojima je Tasić najviše živeo i u koja je najdublje ušao. Širok način na koji je on shvatio problem tumačenja znači doprinos ne samo našoj već i svetskoj nauci. Veoma plodan uticaj koji je ovakvo Tasićevo shvatanje vršilo i treba da vrši na praksu ubuduće od istorijskog je značaja na našu praksu, jer doprinosi njenom uzdizanju iz prilično dogmatskog i zanatskog stanja u kome se ona nalazila, pa se i sad još u znatnoj meri nalazi«.[7]) »Ko zna, naprimer, vanredno bogatstvo i orginalnost njegovih ideja o tumačenju prava, taj, i pored veoma znatnih radova koje je on iz ove oblasti uspeo da izda, ne može da ne žali što nije stigao da napiše sistematsko delo o tome, jer bi to bio značajan doprinos i za svetsku nauku«.[8])

Naravno, sve ideje koje je prof. Tasić izložio o tumačenju nisu nove, ukoliko i jesu, umnogome se naslanjaju na rezultate savremene nauke, naročito francuske i nemačke, ali je ceo problem od Tasića duboko pre-

---

5) Prof. Lukić smatra da se po svojoj važnosti mogu izdvojiti tri grupe članaka prof. Tasića. Prvu i najbrojniju grupu čine članci koji se tiču opšteg pojma države i prava. Drugu grupu članaka čine oni članci u kojima razmatra najvažnije savremene pravne teorije — solidarističku Digijevu i normativističku Kelzenovu. Treća grupa članaka tiče se tumačenja zakona. V. Naučno delo Đorđa Tasića, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1/1959, str. 8-9.

6) Jedini izuzetak predstavlja delo »Odgovornost države po principu jednakosti tereta«, gde Tasić jedno relativno usko pitanje obrađuje na svestran način, I što je još važnije postavlja temelj za shvatanje tumačenja prava kao stvaralačke delatnosti pravnika, koji dostvaruje pravni propis prilagođavajući ga večito pokretnom društvenom životu.

7) Radomir D. Lukić, op. cit., str. 11-12.

8) Radomir D. Lukić, Isto, str. 4.

življen i protkan njegovom ličnošću tako da predstavlja jednu organsku celinu. Ova sinteza rezultata do kojih je došla nauka o tumačenju obogaćena Tasićevim kritičkim primedbama i novim idejama pokazala se plodonosnom, jer je na taj način nauku o tumačenju razvio do evropske vrednosti, a istovremeno teorija tumačenja zakona postaje jedan od najvažnijih elemenata teorije prava.

Međutim, i pored velikog značaja i doprinosa našoj pravnoj nauci, čime bi se ponosile, verujemo, i zemlje naučno mnogo razvijenije od naše, čini nam se, da je veo zaborava pokrio naučno delo profesora Đorđa Tasića, a naročito njegov rad na tumačenju zakona. Sem pomenutog članka prosesora Lukića posle rata, nema nijedne rasprave kojom bi se izvršila sistematska i svestrana analiza Tasićevih shvatanja o pravu, državi, tumačenju.[9])

Ovim radom želimo da skinemo veo zaborava sa nekih ideja prof. Tasića o tumačenju zakona, rukovodeći se činjenicom da je problem tumačenja jedan od osnovnih problema u pravu, da izučavanje problema tumačenja dovodi do boljeg shvatanja same suštine prava i do njegove bolje primene, a naročito time, da nijedno pitanje u pravnoj nauci ne iznosi na pretresanje tako neposredno i tako neminovno sve elemente pozitivnog prava kao što to čini problem tumačenja, odn., u tumačenju se stiču i s njim dobijaju svoj pun značaj osnovni pravni problemi.

Ali, kako nijedno shvatanje odnosno teorija nije otkriće neke genijalne ličnosti, niti je proizvod isključivo jednog uma, već je samo karika u lancu istoriskog razvoja nauke, to je potrebno, pre nego što izložimo same ideje prof. Tasića o tumačnju zakona, da prethodno dobijemo, makar i sumarnu, pretstavu o pravnoj misli u vremenu u kome je prof. Tasić živeo i radio.

Zato ćemo u prvom delu izložiti razvoj pravne misli krajem 19. i početkom 20. veka, ograničavajući se samo na pravnu misao u Nemačkoj i Francuskoj, jer kao što je napred rečeno prof. Tasić se u mnogome naslanjao na rezultate Nemačke i Francuske pravne nauke. U drugom delu, kroz analizu knjiga, članaka, prikaza i sitnih priloga o slučajevima iz sudske prakse, izložićemo neke ideje prof. Tasića o tumačenju zakona. Unapred smo svesni činjenice da će ovaj rad jedva i moći da ukaže na neke momente koji se moraju imati u vidu kad se posmatra tumačenje prava prof. Tasića, očekujući svestranu i sistematsku obradu ovog problema u budućnosti.

I. — Razvoj pravne misli u Nemačkoj i Francuskoj krajem 19. i početkom 20. veka. — U pravnoj nauci i jurisprudenciji, u prvoj polovini 19. veka u načinu tumačenja i obrađivanja prava, u Nemačkoj vlada doktrina o »logische Geschlossenheit des Rechts«[10]) koja se u Francuskoj pravnoj nauci transformiše u formulu o samodovoljnosti postojećeg pozitivnog

---

9) Između dva svetska rata Borislav T. Blagojević objavio je članak »Pojam prava u sistemu profesora g. dr. Đorđa Tasića«, Branič, 11/1935, str. 507-516.

10) Prof. Milivoje Č. Marković smatra da bukvalni prevod ovog izraza, »logička zatvorenost zakona«, ne kaže ništa. Smisao ovog izraza je: »savršena potpunost pravnog sistema kao jedne logičke celine, za čije razumevanje, tumačenje i funkcionisanje nije potrebno ništa drugo do primena formalne logike.« V. generalne klauzule (Fragmentarna skica za studiju o pravnom standardu), Zbornik radova Pravno-Ekonomskog fakulteta u Nišu, Pravni odsek, 1968, VII sveska, str. 19 nap. 52.

pravnog poretka (la plénitude logique de l'ordre juridique positif). Njena osnovna karakteristika je neograničena vera u pojmove. Pravo je jedan potpuno zatvoren logički sistem, sam sebi dovoljan, za čije se tumačenje i obradu ne sme da izdaje van njega. Sudija vrši isključivo jednu logičku operaciju, supsumciju (podvođenje) konkretnog individualnog slučaja pod opšte pravilo, odnosno dedukciju nižih pravila iz viših, pri čemu njegova delatnost ne stvara ništa novo. Drugim rečima, sva potrebna rešenja u praktičnom pravnom životu mogu se izvući iz njega, i to, igrom logičkih zakona bez obzira što se katkada dolazilo do rešenja koja su bila u suprotnosti sa potrebama pravnog života i saobraćaja. U takvom sistemu praznine ne postoje, nema mesta za praznine. Ono što ne može da se reši neposredno, rešava se posredno, tj. na svako pravno pitanje može se dati odgovor, ili na osnovu jedne pravne norme ili na osnovu celog prava. Sudija samo primenjuje pravila koja su ili izričito formulisana, ili ih on sam formira putem tzv. »pravnih konstrukcija«.[11]) Tumačenje je samo gramatičko i logičko. Time je obezbeđena puna pravna sigurnost — glavna deviza ove doktrine, jer u svim slučajevima koji spadaju pod određeno pravno pravilo, sudija primenjuje uvek istu meru i za iste pretpostavke vezuje uvek iste posledice pošto su i pretpostavke i posledice tačno određene u pravnim pravilima. »Pisani zakon pre svega i iznad svega — les textes avant tout«[12]) uzvikuju pretstavnici i Beogriffsjurisprudenz u Nemačkoj i Egzegečtike škole u Francuskoj.[13])

Osamdesetih i devedesetih godina 19. veka »kaprisi« fakata prelaze u »otvorenu pobunu« protiv zakonika. Za njima ubrzo dolazi i nauka da sve u »otvorenu pobunu« protiv zakonika. Za njima ubrzo dolazi i nauka da sve du pravnih konstrukcija bio je Rudolf Ihering, ali ne Ihering teoretičar

---

11) Veoma je teško dati tačnu i jedinstvenu definaciju pravnih konstrukcija zbog toga što se javljaju u više oblika. Zato je mnogo bolje preći opisanoj metodi i konkretnim primerima. Dr. Mihailo Konstantinović dvako opisuje metodu pravnih konstrukcija: »Ona polazi od toga da se celokupno pravo nalazi u zakonu. Tumač zakona ima potpuno pasivnu ulogu. On ima da pronađe smisao zakona i zakon primeni automatski. Kako zakon u glavnom ne sadrži opšta pravna pravila, već rešenja pojedinih situacija, iz tih pojedinačnih rešenja putem indukcije imaju se izvesti opšti pravni principi. Polazeći od tih opštih principa natrag, pomoću pravila deduktivne logike, treba tražiti rešenja za sve moguće slučajeve«. V. Mihailo Konstantinović: Metode pravnih konstrukcija i slobodnog istraživanja prava, Pravna misao (Beograd), 11-12/1937, str. 561. (navedeno prema Miodrag Tucaković, Škola egzegeze i njena kritika, Beograd, 1940, str. 12).

O metodi pravnih konstrukcija vidi: Radomir D. Lukić, Teorija države i prava, Beograd, 1964, str. 194-195; Evgenije Spektorski, Nastanek konstruktivne metode v pravoznanstvu, Zbornik znanstvenih razprav, X. 1933/34, str. 153-175; Furlan Boris, Teorija pravnog sklepanja, Zbornik znanstvenih razprav, X. 1933/34, str. 29-53; Đorđe Tasić, Konstruktivna jurisprudencija u oblasti tumačenja. U čemu se ona sastoji. Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, sveska za juni, str. 461-473.

12) v. Adam P. Lazarević: Teorija tumačenja zakona i sudska praksa, Arhiv za pravne i društvene nauke , 1934, april, str. 297.

13) Najsavršeniji tip ovog shvatanja pruža škola egzegeze koja je polazeći od predpostavke nezavisnosti prava, zaboravila na njegovu socijalnu i sadržajnu vrednost i stvorila od prava formalističku nauku. Nauka ima za zadatak da predaje Code civil a ne građansko pravo (droit civil) smatrao je Bugnet, jedan od pretstavnika ove škole. Želeći da celokupno pravo izgradi samo na Code civil-u škola egzegeze je zaboravila na pojavu evolucije i transormacije, na činjenicu da pravo treba da prati razvitak društvenih odnosa.

»prirodno-istorijske« metode u pravu, već Ihering iz druge faze svog razvoja, Ihering autor dela »Borba za pravo« i »Cilj u pravu«. Pravo se razvija u borbi suprotnih društvenih snaga za izvesne interese, te je prema tome pravo samo skup izvesnih interesa zaštićenih od države, a ne proizvod nekih moralnih premisa. »Cilj je tvorac svega prava«. Bez obzira na izvesne nedostatke, nije uočio da se pod »društvenim interesima« kriju interesi vladajućih klasa, Ihering je svojim učenjem utro put teleološkim sociološkim pravnim shvatanjima.

Na samom kraju veka, 1899 godine, pojavilo se magistralno delo Geny-a »Méthode d'interpretation et sources en droit privé positif« koje otvara novu eru u pravnoj nauci, srušivši kao kulu od karata sve ono što je dotle bilo smatrano kao dogma. Geny je pokazao da izolovanost prava, njegova logička zatvorenost i savršenost, kao i svemoć zakonodavca, jesu samo netačne karakteristike prava kao društvene pojave. U Nemačkoj, Interessenjurisprudenz, Freirechtslehre ili Freirechtsbewegung i Soziologische Jurisprudenz, iznose na videlo sve ono veštačko, nenaučno, sholastičko što su u sebi krile dotad vladajuće doktrine. Bez obzira na izvesne razlike među njima, u pojedinostima,[14]) sva ova učenja imaju jedno zajedničko: a) odlučna borba protiv shvatanja da logika mora i može ostati jedino oruđe pravne nauke i, b) pravno pravilo je jedan sociološki fenomen, ne samo akt volje, pa su zbog toga od velikog značaja za sadržinu pravnog pravila ekonomski, politički i uopšte društveni uslovi života. Drugim rečima, isključiva upotreba logike je uvek najbolji put da se u primeni prava dođe do formalizma, s obzirom na pojavu večite transformtcije u društvu, raznovrsnost i kontradiktornost manifestacija društvenog života. Razmak između društvenih odnosa i prava se smanjuje ako se pravo tumači teleološki. Zakon ne sadrži celokupno pozitivno pravo. Zakonski tekst je samo jedan pokušaj (ili priprema) za ostvarenje pravnog poretka koji će tek delatnost sudije i teleološko tumačenje pretvoriti u pravo. Sudiji je konačno priznata staralačka uloga. Dato mu je pravo da putem tumačenja popunjava pravne

---

Miodrag Tacaković kao opšte karakteristike škole Egzegeze navodi sledeće: a) kult zakonskog teksta; b) oduhotvorenje zakonskog teksta namerom zakonodavca; c) etatistički karakter škole; d) oduhotvorenje viših pravnih principa koji u praksi ne znače ništa; e) klanjanje pred veličinama pravne nauke. V. Škola egzegeze i njena kritika, Beograd, 194. U stvari autor se u opisu ove škole služi delom Bonkaza (Julien Bonnecase: L, Ecole de l' Exégèse en droit civil, Paris, 1924), a u kritici delom Ženija (Méthode d'interpretation et sources en droit proivé positif).

Iz vrlo obilne literature o školi egzegeze, pored ove navedene, videti na našem jeziku: Đorđe Tasić, Francuska pravna misao od 1804 do 1880. šsola egzegeze i njeni predstavnici; Preteče »naučne« škole, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1933, novembar, str. 353-364; Isti, Francuska pravna misao od 1880 do danas. Naučna škola i njeni pretstavnici, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1933, decembar, str.456-472; Božidar S. Marković, O metodi u privatnom pravu, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, februar, specijalno str. 110-113; Miodrag Tucaković, Škole o interpretaciji prava, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1936, decembar, str.543-559.

14) U pomenutom članu prof. Milivoje Č. Marković na str. 22 prim. 63, pravi razliku između Interessenjurisprudenz i Freirechtsbewegung koji se često mešaju. Interessenjurisprudenz vodi borbu protiv Begriffsjurisprudenz, i u tome se slaže sa Freirechtsdewegung. Međutim, ona vodi borbu i protiv Freirechtsbewegung, jer smatra da je sudija podčinjen zakonu sve dotle dok zakon postoji, i da nesme da ispravlja zakonske norme (sem u izuzetnim slučajevima), dok Freirechtsbewegung traži puno oslobođenje sudije od zakona.

prazne (les lacunes des lois, Lücken im Rechts) na koje nailazi u primeni ili izvršavanju zakona, jer je zakonodavac ne samo slučajno, već možda i svesno, planski, propustio da predvidi i reguliše sve društvene odnose, ili ih je samo napomenuo ostavljajući sudiji njihovu bližu ocenu i rešavanje. Sudija više nije logična mašina, »automat«, bez imalo slobode pri tumačenju — sudija je zakonodavčev saradnik.

II. — Neka shvatanja profesora Tasića o tumačenju prava. — U ovom drugom delu izložićemo ona shvatanja profesora Tasića o tumačenju prava, gde se obračunava sa tradicionalnim ili klasičnim teorijama o tumačenju. Pored toga, daćemo i opis svih radova prof. Tasića o tumačenju prava. Trudili smo se da ovim popisom radova obuhvatimo sve radove, iako propusta sigurno ima, i pored velikih teškoća da dođemo do svih potrebnih knjiga i časopisa.

(1) Šta je i gde profesor Tasić objavio o tumačenju prava. — Na samom početku naučnog rada, 1920 godine, u svojoj prvoj knjizi (doktorskoj tezi) »Problem opravdanja države«, prof. Tasić počinje da razmatra neka pitanja tumačenja zakona. Daje prilično uspešno kritiku teorije volje i sa tog stanovišta raspravlja: položaj sudije prema zakonu, analogiju, praznine i dr. (Problem opravdanja države, str. 71-85).

U prvom izdanju »Uvoda u pravne nauke« (1935 godine), tumačenje zakona određuje u drugom odeljku trećeg dela (str. 219-238). Raspravlja sledeća pitanja: Pojam tumačenja; bukvalno i »logično« tumačenje; istorijski pogled na metod tumačenja (str. 219-222); Metodi ili škole tumačenja (str. 222-229); Ekstenzivno i restriktivno tumačenje (str. 230-231); Analogija (str. 231-234) i Praznine (str. 234-238).

U drugom izdanju Uvoda u pravne nauke (1938 godine), koje je prilično skratio uprošćavajući problematiku u nameri da pogodi nivo prosečnog studenta prve godine studija, partije o izvorima i tumačenju ostaju i dalje najvažnije. U predgovoru drugom izdanju prof. Tasić ktže da partije o izvorima prava i tumačenju nije mogao da izostavi jer su od bitne važnosti za praksu, ali takođe i za studije u školi.[15])

U trećem izdanju Uvoda u pravne nauke (1941 godine), jednoj od poslednjih publikacija pre tragične smrti, problem tumačenja obrađuje mnogo šire nego ranije i posvećuje mu ceo treći odeljak opšteg dela.[16]) Postavlja i analizira niz novih problema o tumačenju, a mnoga pitanja samo načeta u prvom izdanju sada dobijaju puniju i svestraniju obradu. Obradio je sledeća pitanja: Pojam tumačenja. Značaj jezika (str. 80-87); Škole (ili teorije) o tumačenju (str. 87-98); Naš građ. zak. o tumačenju i naša sudska praksa (str. 98-99); Ekstenzivno i restriktivno (šire i uže) tumačenje (str. 100-102); Analogija (str. 102-106); Praznine (str. 106-110); Tumačenje krivičnih zakona (str. 111-112) i Tumačenje pravnih poslova (str. 112-114).

---

15) Nislo pregledali drugo izdanje Uvoda u pravne nauke, jer njime ne raspolaže Biblioteka Pravnog fakulteta u Nišu.

16) Prof. Tasić je tumačenje zakona u trećem izdanju Uvoda u pravne nauke obradio na 34 strana, dok je u prvom izdanju problemu tumačenja posvetio svega 20 strana, mada je treće izdanje Uvoda u pravne nauke kraće za čitavih 100 strana od prvog izdanja.

Osim toga, prof. Tasić je objavio i više rasprava i članaka o tumačenju zakona u Arhivu za pravne i društvene nauke, Braniču i Pravosuđu: Analogija, Branič, 5/1934, str. 247-255; Da li sudovi treba da ispitaju i da li ispituju prethodne radove, Pravosuđe, 1935, april, str. 295-300; Francuska pravna misao od 1804 do 1880. Škola egzegeze i njeni pretstavnici; Preteče »naučne« škole, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1933, novembar, str. 353-364; Francuska pravna misao od 1880 do danas. Naučna škola i njeni pretstavnisi, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1933, decembar, str. 456-472; Interesna jurisprudencija, Arhiva za pravne i društvene ntuke, 1934, septembar, str.181-201; Ima li praznina u pravu i zakonima, Arhiv za pravne i drutšvene nauke, 1934, mart, str. 185-190; Metodi ili škole tumačenja, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935,april, str. 281-287: Konstruktivna jurisprudencija u oblasti tumačenja. U čemu se ona sastoji, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, juni, str. 461-473; O prirodi interpretativnih zakona, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1920, decembar, str. 363-366; O tumačenju krivičnopravnih i finansiskih zakona. Problem analogije, Arhiv za pravne društvene nauke,1935,juli-avgust, str. 1-12: Subjektivne i objektivne teorije o volji kod pravnih poslova, Branič, 4/1935, str. 139-142: Važnost zakona izvornika pri tumačenju, Pravosuđe, 1938, mart, str. 291-294. I. Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za prtvne i društvene nauke, 1938, mart, str. 273-278.

Poseban značaj i doprinos tumačenja imaju i njegovi prikazi nemačke i italijanske literature o tumačenju: Heinrich Stoll, Begriff und Konstruktion in der Lehre der Interessenjurisprudenz, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1932, mart, str. 243-248: Heinrich Stoll, Juristische Methode, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935, januar, str. 79-81: Heck, Bergiffsjurisprudenz und Interessenjurisprudenz (Polemika Hecka sa Baumgartenom), Arhiv za pravne i društvene nauke, 1932, maj, str. 406-409: Paul Oertmann, Interesse snd Begriff in der Rechtswissenschaft, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1932, juni, str. 483-489: August Hegler, Zum Aufbau der Systematik des Zivilprozessrechts Festgabe für Heck, Rümelin, Schmidt, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1932, juni, str. 489-490, i Norberto Bobbio, L' Analogia nella logica del diritto, Arhiv za prtvne i drsštvene nauke,1940, juli-avgust, str. 150-154.

Od brojnih manjih priloga posvećenih tumačenju, pomenućemo samo neke: Propisi predosnove Građanskog zakonika o tumačenju zakona, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1940, juli-avgust, str. 85-88: Dve metode dva različita rezultata. Primer iz Vidovdanskog ustava, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1940, juli-avgust, str. 89-91; Stanko Frank, Analogie und fiktion im strafrecht (prikaz), Arhiv za pravne i društvene nauke, 1939, februar, str. 177-179; Ž. M. Perić, o školama u pravu (beleška), Arhiv za pravne i društvene nauke, 1923, knjiga XXIV, str. 65-66; Leonid Pitamic, Some aspects of the problem of interpretation (beleška), Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, mart, str.276, itd.

(2) Klasifikacija škola ili teorija o tumačenju koju čini prof. Tasić. — Sve škole ili teorije o tumačenju zakona prof. Tasić je svrstao u dve grupe teorija ili u dva različita pravca tumačenja zakona, dijametralno suprotna po svojim osnovnim karakteristikama. U jednu grupu teorija o tumačenju prof. Tasić svrstava klasične ili tradicionalne teorije tumačenja

(Egzegetička škola, Begriffsjurisprudenz) i subjektivističku metodu tumačenja (istraživanje zakonodavačeve volje). Drugu grupu teorija o tumačenju čine socijaloške, objektive, evolucionističke teorije. U daljem izlaganju, ove teorije pomenućemo samo onoliko koliko je potrebno da se može pratiti i razumeti misao profesora Tasića o tumačenju zakona, trudeći se da svedemo na minimum ponavljanja, koja su nužna, sa prvim delom ukoliko je to moguće.

Kasnije, razvijajući se kao pravni pisac, razvija teoriju tumačenja zakona do jednog od najvažnih elemenata teorije prava, naročito u svom udžbeniku »Uvod u pravne nauke«.

a) Tradicionalne ili klasične teorije o tumačenju veruju u potpunost i zatvorenost zakona ili formalnih izvora prava, kao i to da se uz pomoć logičkih konstrukcija mogu izvući sva rešenja potrebna u praktičnom životu. Prema tome, pravni sistem je bez praznina, jedna zatvorena logička celina, sama sebi dovoljna. Jedan ljudski odnos ima pravno obeležje samo ukoliko može naći pomena i opravdanja u pisanom zakonu. Formalna logika je jedini instrument tumačenja prava. Sudija može izvlačiti rešenja samo putem jedne čiste logičke operacije. Izvor prava je samo zakon, jer svi ostali izvori prava, ako se dopuštaju, jesu samo refleks zakona, tj. nalaze se sadržani u njemu. Kao što vidimo, jednu grupu teorija, po prof. Tasiću, čine pristalice konstruktivne metode i oni koji veruju da su izvori prava samo zakoni ili formalni izvori priznati od zakonodavca. Ova je veza prirodna, ističe prof. Tasić, jer ko veruje u potpunost pravnog poretka obično je traži u zakvnima ili formalnim izvorima prava. Zakonodavac je autoritet u koji se ne sumnja. Govori se o svemoći, sveznanju i sveprisutnosti njegove volje. On je sposoban da predvidi sve odnose u društvu i reguliše opštim pravilima. U zakonu je izjavljena njegova volja, koju pri tumačenju treba tražiti i naći. Sudija ima za zadatak da tu volju stvarno i nađe. Pri tome, treba izabrati onaj smisao koji je zakon imao u času kad je bio donet, jer ako se uzme da treba utvrditi stvarnu zakonodavčevu volju, prirodno je da to bude volja u momentu kad je zakon bio izdat.[17])

b) Druga grupa teorija o tumačenju zakona stoji na gledištu da za zadovoljenje tzv. legitimnih potreba pravnog života nije dovoljan samo pisani zakon (pravo se ne sadrži samo u zakonu), kao i to, da u pisanom pravu postoje praznine. Logika se skida sa pijadestala svemogućnosti — »nema logike na svetu koja može izvući iz tekstova ono čega u njima nema«.[18]) Sudija je pri tumačenju sada mnogo slobodniji, jer ne traži volju zakonodavca u psihološkom smislu, nego ona rešenja koja se objektivno uzevši mogu smatrati za najbolja, najpravilnija, najcelishodnija. U ovu grupu teorija o tumačenju zakona prof. Tasić je svrstao i one teorije koje smatraju da pri tumačenju treba izabrati onaj smisao koji zakon ima u momentu kad se primenjuje.[19])

---

17) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 225, Metodi ili škole tumačenja, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935, april, str. 283.

18) Isto.

19) U ovoj poslovnoj tački prof. Tasić se razilazi sa gledištem koje zastupaju neki pretstavnici Interesne jurisprudencije.

Mnogi pravni pisci suprotnosti koje postoje između ove dve grupe teorija o tumačenju predstavljaju tako, kao da prva grupa teorija o tumačenju obezbeđuje samo interes sigurnosti u društvenim odnosima, a druga grupa teorija o tumačenju samo interes prilagođavanja društvenim odnosima u njihovom razvoju. Prof. Tasić takvo oštro suprotstavljanje smatra preteranim, jer i sigurnost traži prilagođavanje, a u prilagođavanju ne može da se ide dotle da nestane svakog pravila i, prema tome, sigurnosti. Tasić smatra da se te suprotnosti koje postoje između ovih grupa teorija o tumačenju mogu pretstaviti i kao suprotnosti između konzervativnog stava (imati više poverenja prema autoritetu zakonodavca) i naprednog stava (voditi više računa o društvenim potrebama).[20])

Isto tako, preterano je suprotstvljanje koje se čini kao suprotnost između racionalimza i evolucionima (iracionalizma), jer evolucionizam ne isključuje aktivno učešće razuma i moć da čovek predviđa do izvesne mere. To suprotstavljanje je donekle moglo imati opravdanja samo onda kad se u teoriji, ako ne i u praksi, insistiralo samo na logici, konstrukcijama, dedukciji.[21])

Sto se tiče toga koje gledište treba usvojiti, prof. Tasić bez ikakvih rezervi opredeljuje se za gledišta druge grupe teorija o tumačenju zakona. Ako se pogleda njegov rad na tumačenju zakona provlači se kao crvena nit: kritika dogmatizma starih škola (Egzegetičke škole i Begriffsjurisprudenz) i subjektivističke metode tumačenja (istraživanje zakonodavčeve volje). Tasić odbacuje samodovoljan logičko-mehanički sistem zaključivanja (logicizam) pri posmatranju gramatičnog (bukvalnog) i logičkog tumačenja, ekstenzivnog i restriktivnog, pravila exceptiones sunt strictissime interpretationes i tumačenja analogijom. Prof. Tasić se opredeljuje za evolucionističko i objektivno tumačenje.

Od svih škola i metoda druge drupe o tumačenju zakona prof. Tasić je najbliži, po svojim osnovnim stavovima Interessenjurisprudenz, jurisprudenciji interesa ili interesnoj jurisprudenciji. Ustvari, Tasićevo gledište u suštini ide za modernim pokretom tumačenja, ali se odlikuje izvesnom odmerenošću prema ekstremnostima škole slobodnog prava i ekstremnostima nekih predstavnika interesne jurisprudencije ili nekih pretstavnika Digijeve i Ženijeve koncepcije u francuskoj. Cilj kritike prof. Tasića, i to treba naročito naglasiti, nije bio toliko da se unište učenja tradicionalnih škola o tumačenju, koliko da se izbegnu krajnosti u koje su škole padale, prihvatajući ono pozitivno u njima.

Interesna jurisprudencija, po mišljenju prof. Tasića, zauzima »srednje mesto između škole »slobodnog prava« (freies Rechts) i jurisprudencije deduktivne, logističke (Begriffsjurisprudenz)«[22]) odnosno predstavlja »odlučnu, ali umerenu reakciju u koliko se tiče autoriteta zakona«.[23]) Dok evolucionistička škola i škola slobodnog prava govore o pravu kao di-

20) V. metodi ili škole tumačenja, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935 april, str. 284.

21) Isto.

22) V. Đ. Tasić, H. Stoll, Begrifs und Konstruktion in der Lehre der Interessenjurisprudenz, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1932, mart, str. 243.

23) V. Interesna jurisprudencija, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, septembar, str. 131.

namičnoj pojavi, o vezi prava i društva, o stalnoj potrebi da se pravo prilagođava promenama u društvu, dotle se interesna jurisprudencija isključivo bavi pitanjem, u čemu se sastoji sadržina i suština pravnih propisa. I to čini na najbolji mogući način, jer govori da su »pravni propisi izraz odnosa interesa ljudi, podudarnosti njihocih interesa i suprotnosti njihove«, da pravni propisi »izražavaju različite težnje koje idu uporedo, popunjuju se ili se sukobljavaju, i mi smo, prema tome, preko pravnih propisa u žarištu životnih odnosa«.[24])

Odbacivši zabludu logičko-konstruktivne metode, zabludu da je pravo jedan sistem pojmova koji se mogu dobiti samo dedukcijom, i da je, pri tom, jedino važno naći zgodnu konstrukciju, koja se može uklopiti u sistem, interesna jurisprudencija proširuje oblast ispitivanja pravnika, pokazujući na neodređenost, nepotpunost nedovoljnu razgraničenost interesa itd. Na taj način, mi smo »stalno okrenuti od početka do kraja, u svima momentima, ka praktičnoj strani i smislu pojmova i principa«.[25]) Sudija postupa stvaralački kad popunjava praznine jer ih ne popunjava uz pomoć konstrukcija, već merenjem i ocenjivanjem vrednosti interesa u pitanju. Isto tako, pravni pojmovi postaju jasni i određeni samo ako se uzme u obzir praktična vrednost ili važnost lica, stvari, događaja drugo.[26])

Vođenje računa o praktičnim posledicama rešenja znači, u mnogim slučajevima, prelaženje preko bukvalnog tumačenja tekstova, pa čak i izvesne njegove popravke, naročito u slučajevima pogrešnog izražavanja zakonodavca. Interesna jurisprudencija zakonodavca spušta na zemlju. Zakonodavac je čovek, kao i svaki drugi čovek sa svim manama i vrlinama, koji prema tome ne mora uvek da vodi dovoljno računa o svim interesima, i da uvek uzima u obzir sve interese, jer će uvek konkretno životno iskustvo biti bogatije od apstraktnih pravila. Interesna jurisprudencija je naklonjena jednom širem tumačenju.[27])

Prof. Tasić ne odriče svaki značaj supsumciji i konstrukcijama, kao što to čine neki pretstavnici interesne jurisprudencije (kao na primer Heck).[28]) Tasić je samo protiv supsumcije shvaćene formalno logički, analitički. Nije tačno, kaže Tasić, da je pravilo pod koje se podvodi konkretan

---

24) Isto, str. 182.

25) Isto, str. 183.

26) Logicistička jurisprudencija se zadovoljava samo formalno-logičkom primenom pravnog stava na činjenice, pri čemu je sudija najviše mogao da izabere jednu od više mogućih konstrukcija. Ona je polagala na izraz, na formu konstrukcija. Interesna jurisprudencija naprotiv zahteva da sudija pri tumačenju postupa stvaralački, ocenjujući, mereći i određujući vrednosti. U svakom pravnom pravilu treba naći njegovu interesnu sadržinu. Zatim treba ispitati da li konkretan pravni slučaj sadrži ovo interesno stanje, i zatim se pravno pravilo primenjuje na ovaj slučaj.

27) To ne znači da interesna jurisprudencija u potpunosti odbacuje istraživanje same volje. Naprotiv, kaže ona, kod izvesnih pravnih poslova, volja se mora tumačiti onakva kakva je. Na primer, izjava poslednje volje. Ili, kod dvostranih pravnih poslova. Ovo vođenje računa o voljama stranaka predstavlja samo ostvarenje interesa saobraćaja, jedne od granica interesnoj jurisprudenciji. O ovome i drugim granicama interesne jurisprudencije, vidi, naročito strane 192 i 193, kao i primedbu 1 na str. 193, u članku: Interesna jurisprudencija, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, sveska za septembar.

28) O teoriji Hecka o ekvivalenciji konstrukcija vidi: Interesna jurisprudencija, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, septembar, str. 193-195.

slučaj uvek određenje, da je samo podvođenje jedna čisto logička operacija, i da se pri utvrđivanju konkretnog mogu izbeći ocenjivanja.[29]) Supsumcija je nužna i potrebna, jer pojmovi koje zakonodavac stvara imaju smisla samo onda kad se može iz njih nešto deducirati, sigurno u interesu sigurnosti i uprošćenosti, ali ne kao pojmovno logička nego se mora shvatiti teleološki na osnovu poređenja interesa. Tasić je protiv deduciranja iz jednog konstruisanog pojma, odnosno iz viših pojmova i apstraktnih formula bez ispitivanja interesnog položaja, odnosno bez vođenja računa o praktičnim posledicama rešenja.[30]) [31])

Na taj način aktivnost sudije se širi i jurisprudencija postaje faktor koji ne samo primenjuje, nego koji i dalje izgrađuje zakon, kao pravi zakonodavčev saradnik. Jurisprudencija izvlači, idući za ciljevima koji su vodili zakonodavca ili koji su ga mogli voditi, na svetlost dana i latentno sadržane mogućnosti u zakonu. Sudija postaje aktivni stvaralac pravde u jednoj društvenoj zajednici s obzirom na njegovu aktivnu ulogu u oblikovanju pravnih odnosa.

Ova aktivna stvaralačka uloga sudije ne protivi se principu podele vlasti. Princip podele vlasti ne negira aktivnu saradnju nižih organa, nego samo to da niži organi od zakonodavnog ne mogu donositi opšte odredbe, kao što su zakoni. Naime, ako u samoj prirodi stvari leži da prilikom primene zakona na konkretne slučajeve ima izvesnog stvaranja, onda princip podele vlasti to i obuhvata, odnosno po njemu se to i podrazumeva. Princip podele vlasti treba shvatiti u granicama ove stvarnosti. Ne bi smo smeli u ime jednog principa, koji služi jednom praktičnom cilju (pruža garantiju zakonitosti) ne priznati sudiji tu aktivnost, ako se ona pokazuje neophodnom i korisnom.[32])

Uzimajući kao dobro ono tumačenje koje odgovara potrebama u momentu kada se zakon primenjuje, prof. Tasić se time suprotstavlja nekim pretstavnicima interesne jurisprudencije. Tasić kaže: »Kad se stane na gledište objektivne teorije, kakva smisla ima vezivati se za momenat donošenja zakona, ako su se prilike znatno promenile. Izgleda nam mnogo doslednije priznati volju zakonodavčevu kao izvor prava i nju pronaći. Međutim, slobodna ocenjivanja sudije neizbežna su i kad se ispituje smisao zakona u vezi s prilikama vremena kad je zakon bio donet, jer sve to sudija mora istraživati sociološki. Udaljenost u vremenu čini još i veće teškoće i unosi neodre-

---

29) V. Konstruktivna jurisprudencija u oblasti tumačenja. U čemu se ona sastoji, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, juni, str. 461-462.

30) Isto, str. 462-463.

31) Treba voditi računa o jednoj veoma važnoj činjenici, da odbacivanje logičko-mehaničkog sistema zaključivanja (logicizma) ne znači da Tasić negira svaki uticaj i značaj logike pri tumačenju. Naprotiv, smatra da je jedan od elemenata sa kojim pravnik operiše »logična veza propisa«, i da nam to omogućuje, posmatrajući propise u sistemu, da ne činimo protivrečnosti. Drugim rečima, treba samo voditi računa da logika ne ode »iznad života, preko života i na suprot životu«. Logika »treba da ide za životom, za potrebama života«.

32) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 77-78; Sudska praksa, Pravosuđe, 19-20/1933, str. 752-759.

đenosti«.[33]) I dalje, »teorija, koja smatra da su bitno u jednom propisu interesi i »interesni položaj«, može da tumači zakone evolucionistički, tj. prema smislu i značenju koje može imati propis u momentu tumačenja. Ako se ide odista za interesima, onda ima smisla ići za njima kakvi su oni u času primene. U prkos istoriskom tumačenju, iz prirode ove škole izlazi ipak jedno slobodnije tumačenje. Zakonodavčeva volja tu ne može biti shvaćena kao psihološka, već u normativnom smislu, i poslušnost to je poslušnost »mislećeg« bića, poslušnost razuma, jer se pri primeni ima da gleda na to da se posluži što boljem ostvarenju interesa, zaštićenih od zakona«.[34])

(3) **gramatičko tumačenje i njegovo mesto u sistemu tumačenja.** — U teoriji se dugo verovalo da se pri tumačenju smisao zakona može naći držeći se samo značenja reči, i to, prema pravilima jezika. Drugim rečima, gramatičko tumačenje se smatralo samostalnom metodom tumačenja i, kao takvo, suprotstavljalo logičkom tumačenju. Prof. Tasić ovo gledište teorije tumačenja je podvrgao oštroj kritici.[35])

Teorije koje traže da se pri tumačenju držimo samog izraza kao takvog, slova zakona[36]) »nisu tačne po prirodi stvari, kaže prof. Tasić, jer je jezik takav da ne pruža dovoljno osionca za smisao«.[37]) Nema sumnje, jezik je najznačajnije i najbolje sredstvo izražavanja, ali ipak nedovoljno, jer u većini slučajeva ne obezbeđuju potpuno poklapanje onoga što se htelo (psihološki, stvarno) i onoga što se reklo, izrazilo. Zato smo prinuđeni da uzimamo u obzir i druga sredstva izražavanja, ali i druge momente (objektivne ili psihološke) da bi smo došli do smisla.[38])

Nedovoljnost gramatičkog tumačenja, kao samostalnog metoda, proizilazi, po rečima prof. Tasića, pre svega, usled izvesne neodređenosti i relativnosti reči, izraza, pojmova, kako pravnih tako i onih koji sami po sebi nisu pravni. Lingvisti su dugo ukazivali »da reči u svome značenju variraju prema situacijama«,[39]) ali dugo bez odjeka u teoriji tumačenja. »Vrednost reči (njeno značenje) je »aktuelno«, kažu oni, što će reći da zavidi od okolnosti u kojima je upotrebljena (kontestu)«.[40] Reči menjaju svoje značenje prema sredini (grupi, polovima, naciji, kraju, individui). Sve to pokazuje da reč sama po sebi nije dovoljna da se ljudi otkrivaju jedan drugome i da zasnivaju međusobne odnose. Pri sporazu-

33) V. Metodi ili škole tumačenja, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935, april, str. 285; Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 227.

34) V. Interesna jurisprudencija, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, septembar, str. 183.

35) O tome v.: Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 7-8 i 219-222; Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 83-86; Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1938, mart, str. 273-278.

36) Zanimljivo je da pristalica ovakvog tumačenja ima i među teoretičarima »slobodnog prava« i sociološke orijentacije, kao i među onima koji su tražili da se pri tumačenju držimo prave (psihološke) volje zakonodavčeve. Istovremeno, svaki sa svog stanovišta, ukazuje na nedovoljnost takvog tumačenja.

37) V. Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1938, mart, str. 274.

38) Isto, str. 273.

39) Isto, str. 275.

40) V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str.84.

kao bića sa celokupnom svojom sadržinom. Prema tome, pri tumačenju se ne možemo osloniti isključivo na reči, jer bi često dolazili do nemogu-

mevanju sa ljudima mi ne možemo sve reći, često govorimo sa nekim pretpostavkama. Zato su potrebni i nužni i poverenje i dobri običaji pri sporazumevanju ljudi. Znači, u odnose ljudi ne ulaze samo rečju, nego kao bića sa celokupnom svojom sadržinom. Prema tome, pri tumačenju se ne možemo osloniti isključivo na reči, jer bi često dolazilo do nemogućih, pa čak, i apsurdnih rezultata.[41])

Pored toga, treba stalno imati na umu i čovekovu prirodnu nesavršenost, pa i nemoć da u svakom slučaju potpuno adekvatno izrazi svoje misli. Zatim, ljudi često ne mogu sve da predvide, ne znaju uvek tačno šta hoće, a često pred njih mogu da iskrsnu pitanja kojih uopšte nisu bili svesni. Isto tako, zakonodavac, kao i svi ljudi, ne upotrebljava uvek dosledno jednu reč u istom značenju.[42]) Ako bi i pored toga išli samo za rečima često bi dolazili do nelogičnih zaključaka.

Prof. Tasić potseća na još jednu važnu činjenicu, dugo zanemarivanu od pravnika, da evolucija jezika (u smislu sužavanja ili proširivanja značenja reči) ima svoj sopstveni put i svoju sopstvenu zakonitost, nezavisnu od zakona koji ima za cilj da reguliše odnose među ljudima.[43]

Isto tako, treba se osloboditi iluzije da će se svi ovi nedostaci jezika moći ukloniti stvaranjem nekog racionalnog, logičkog i preciznog jezika, upozorava nas prof. Tasić.[44])

Neodređenost i relativnost izraza odnosno pojmova, kao i nemogućnost čoveka da se potpuno i na jedan apsolutno adekvatan i veran način izrazi, proizvodi pri tumačenju, s jedne strane, izvesno stalno razilaženje volje i izraza i, s druge strane, određenu stvaralačku aktivnost tumača pri tumačenju.[45]) [46])

---

41) Na primer, u § 388 francuskog krivičnog zakonika, koji govori o krađi konja, upotrebljena je množina: konja (chevaux). Tumačeći čisto jezički, proizilazi da krađa postoji samo onda kada se ukradu najmanje dva konja, a ne i onda kada se ukrade samo jedan konj. V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str.83.

42) Evo šta o tome kažu dva poznata francuska pisca (civilista) Kolen i Kapitan, govoreći o Code civil-u (za koga se smatra da je remek delo jezičkog izražavanja):Reči su upotrebljene sa različitim značenjem prema članovima i kadkad čak u jednom istom članu, na primer izrazi: treće lice, akt, osnov (titre), pogreška, ništavnost, i još puno izraza, međutim, bitnih. Dovoljno je prelistati indeks pa da se nađu skoro na svakoj strani, primeri duplog i troduplog smisla iste reči. V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 85.

43) V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 85; Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1938, mart, str. 276-277.

44) V. Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1938, mart, str. 277-278.

45) Tumačenje u pravu ne može se izgraditi samo na psihološkoj volji. Mada, ono ima za polaznu tačku volju, ipak u pravu, volja je data socijalno, u međusobnim odnosima ljudi, kao članova društvene zajednice. Što će reći da se pri tumačenju mora uzeti u obzir i izvestan objektivan moment odnosno pravo prelazi u opšte socijalnu oblast, po nekima u oblast »opšte volje«, a po Tasiću, u oblast konodavnopravna komisija Savezne skupštine 23. 4. 1965. g. (Sl. l. SFRJ br. 28/65.). Istu formulaciju sadrži i dosadašnji Nacrt ZOB, a preuzeli su je i zakoni o braku no je da suprug, koji zlonamerno ili bez opravdanih razloga napušti drugog supruga, »opštih vrednosti i društvenih sistema«. O samom odnosu subjektivnog i objektivnog tumačenja, prof. Tasić kaže, da nas subjektivno tumačenje ne može da liši svakog objektivnog kriterijuma, a objektivno da nas potpuno odvoji od volje. Opredeljujemo se za ono tumačenje u zavisnosti od toga koju važnost dajemo socijalnim momentima. Tasić napominje, da razlika može biti samo u stupnju da li ćemo biti bliži pravoj volji ili nekim objektivnim socijalnim razlozima. V. Uvod u pravne

Na osnovu svega onoga što je napred rečeno prof. Tasić konstatuje »da se ne može bez reči, i da se moramo kretati u granicama mogućeg smisla reči«[47]) izvlačeći puno stvari iz samih reči »prema značenju koje su one u društvu dobile«.[48]) Ali, i to, da je »jezik (tekst) samo sredstvo izražavanja i da se zbog toga, smisao zakona ne nalazi pomoću gramatičkog tumačenja, držeći se samo značenja reči«.[49]) Dakle, »gramatičko tumačenje može biti samo prva faza u tumačenju, pošto se moramo kretati u okviru mogućeg smisla reči«,[50]) odnosno »može biti samo pretstupanj ili prvi stupanj jednog opravdanog tumačenja, logičkog«.[51])

Prema tome, samo gramatičko tumačenje nije dovoljno da se dođe do smisla zakona, nego se moraju potražiti i neki momenti izvan jezika (u volji ili nekim objektivnim razlozima i činjenicama i razume se, vezujući jedan propis sa drugim.[52])

(4) **Subjektivna i objektivna teorija o tumačenju.** — Subjektivna teorija o tumačenju je stajala na gledištu da pri tumačenju treba tražiti volju zakonodavčevu, shvaćenu bukvalno, u psihološkom smislu. Prof. Tasić ovo shvatanje subjektivne teorije o tumačenju izlaže oštroj kritici, u nizu svojih radova, od samog početka pa do kraja svog naučnog rada na tumačenju.

»Istina je, kaže prof. Tasić, da tumačeći zakone govorimo o volji zakonodavčevoj, čak i mi, koji smo protiv te teorije. Ali šta u istini podrazumevamo pod voljom zakonodavčevom? Ako ćemo iskreni biti, priznaćemo da se mi i ne trudimo da pronađemo stvarnu, istorijsku volju zakonodavčevu, nego je **mi sami konstruišemo**. Mi svi pravnici govorimo o »volji« zakonodavčevoj ali volja o kojoj govorimo i na koju mislimo druga je nego psihološka.[53])

Zakon je svakako izraz volje, i on stvarno stoji u vezi sa njom, ali ostaje otvoreno pitanje koja je to volja, i gde je ta volja. Gde je volja zakonodavca u psihološkom smislu, pita se Tasić, kad u donošenju zakona očestvuje mnogo ljudi, kad svako od njih razume zakon na svoj način, i kad su im mišljenja često protivurečna. Mnogo puta se može utvrditi da zakonodavac nije imao nikakve misli o jednom pitanju. Pa i u onim režimima gde je nadležna samo jedna volja (apsolutni monarh u

---

nauke, III izdanje, str. 113-114, i Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1938, mart, str. 278, i Subjektivne i objektivne teorije o volji kod pravnih poslova, Branič, 4/1935, str. 139-142.

46) O samoj stvaralačkoj aktivnosti tumača pri tumačenju usled nemoći čoveka kao i usled neodređenosti i relativnosti pravnih pojmova vidi: Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 220-221.

47) Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1938, mart,str. 274.

48) Isto, str. 278.

49) Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 83.

50) Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 83 i Značaj jezika pri tumačenju, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1938, mart, str. 274.

51) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 224 i Metodi ili škole tumačenja, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935, april, str. 282.

52) O tumačenju u sistemu, odnosno logičkom tumačenju vidi: Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 221-222.

53) V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 91.

apsolutnoj monarhiji), isključeno je da ona zna sve zakone, čak i po njihovim glavnim idejama. Gde je volja zakonodavca, kad je ona pogrešno izražena?[54])

Volja zakonodavca u psihološkom smislu ne može se otkriti ni ispitivanjem prethodnih radova (materijala). [55])

Subjektivna teorija o tumačenju je primuđena, da bi ostala dosledna svom osnovnom stavu, da u svakom slučaju treba naći psihološku volju zakonodavca, da idealizira, pravi fikcije. Primera radi, subjektivna teorija o tumačenju neodređene zakone, kao i nepotpune, shvata kao određene kao potpune. Ona polazi od jednog pogrešnog principa — zakonodavac treba da ima određenu volju u svakom momentu, i pošto treba da je ima, zaključuje da je i stvarno ima, samo je treba naći. Međutim, kaže prof. Tasić, ako je nešto neodređeno ono ostaje neodređeno i uzalud možemo tražiti volju, nje nema i nećemo je naći jer je neodređena, a mi sami daćemo joj jedan određen smisao.[56])

O zakonodavčevoj volji može se govoriti samo onda kada je ona sasvim određena, kad o njoj nema nikakve sumnje i kad u primeni uvek dobija jedan isti oblik, smisao. Ali, pošto uvek postoji jedna daljina od zakona kao apstraktnog pravila do primene na konkretan slučaj, volja zakonodavčeva je ono što od nje učine oni koji je primenjuju. Prema tome, volju zakonodavčevu saznajemo a posteriori, tj. volja zakonodavca je ono kako je formira onaj ko primenjuje zakon. Ako je zakon nejasan, još manje se može govoriti o volji zakonodavca u psihološkom smislu. Tu se volja zakonodavca saznaje a posteriori, tek onda kad je formira onaj ko primenjuje taj zakon.[57])

Na osnovu svega što je napred rečeno prof. Tasić piše: »ako govorimo o volji zakonodavčevoj, govorimo o jednoj unutrašnjoj tedenciji koju sadrži zakon, o jednom impulsu koji daje taj zakon, o jednoj sadržini koja potencijalno leži u zakonu, od koje jedan deo nosi karakter veće izvesnosti, drugi karakter manje izvesnosti; za čiji jedan deo očekujemo jednoobraznost u primeni svakako relativnu, a drugi raznolikost; ili sadržine čiji smisao možemo očekivati u primeni, u tome kakav će joj smisao dati nadležan organ. Prema tome volja zakonodavčeva je relativna, jedan

---

54) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 226; Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 89-90; Problem opravdanja države, Beograd, 1920, str. 73-74; Metodi ili škole tumačenja, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935, april, str. 284-285.

55) Subjektivna teorija o tumačenju dugo je zakonodavčevu volju tražila u prethodnim radovima. Međutim, to je pogrešno, smatra prof. Tasić, jer ispitivanje prethodnih radova može da da samo neku korisnu ideju ili argumente, ali ne i sigurnost u tumačenju. Mnogo se više sigurnosti dobija ako se sudija ostavi da sam traži rešenje, ako se ne vezuje za materijal. Drugim rečima, ispitivanje prethodnih radova može biti korisno samo utoliko, ukoliko, nam pomaže da dođemo do boljeg rešenja koje može biti drugačije, nego što je zakonodavac mislio i nego što se to može iz prethodnih radova videti. V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str 90-91; Da li sudovi treba da ispituju i da li ispituju prethodne radove, Pravosuđe, 4/1935, str. 295-300.

56) V. Problem opravdanja države, Beograd, 1920, str. 79.

57) Isto, str. 73.

deo, najvažniji nesumljivo, u procesu stvaranja prava. Potpuna volja zakonodavca izražava se u volji sudije i administratora. Zakon je sve što hoće razni organi: i oni koji se zovu zakonodavni, kao i oni koji se zovu sudski ili upravni«.[58])

Zato se treba osloboditi sugestije pojma psihološke volje. A za to je potrebno biti više iskren sa samim sobom, biti moralno kuražan i osloboditi se zabluda, nego što je potrebno biti učen.[59])

Napred rečeno pokazuje da je nemoguće izaći na kraj sa voljom shvaćenom u psihološkom smislu. Prof. Tasić zaključuje da subjektivna teorija o tumačenju nužno vodi objektivnoj teoriji, koja, bez obzira na oblike u kojima se pojavljuje, sudiji ostavlja široko polje ispitivanja i mogućnost prilagođavanja društvenom životu. To ne znači da objektivna teorija, ukoliko je to nužno i korisno, isključuje ispitivanje same zakonodavčeve volje i iskorišćavanje tog ispitivanja. Treba reći, to je naročito važno, da je objektivna teorija samo protiv toga da se po svaku cenu traži zakonodavčeva volja u psihološkom smislu, kad nje u većini slučajeva stvarno nema. Međutim, ukoliko je zakon koji tumačimo određeniji i potpuniji, ukoliko smo bliži vremenu njegovog donošenja kad ga primenjujemo, utoliko ćemo više voditi računa o zakonodavčevoj volji, pa i usvajati ona rešenja koja je i sam zakonodavac hteo.[60])

5) Praznine u pravu. — U vreme kad je prof. Tasić stvarao, kako u književnosti tako i u praksi, odlučno je konstatovano da postoje praznine, koje se moraju popunjavati, jer se jedino tako mogu zadovoljiti nove životne potrebe, i da je za taj posao sama logika apsulutno nedovoljna. Time je potpuno odobrena, fikcija, koja je dugo vladala u nauci, o logische Geschlossenheit des Rechts.[61]) Ova naučna preorjentacija imala je uticaja na napuštanje shvatanja po kome delatnost sudije u primenjivanju ili izvršavanju zakona ne sadrži ništa aktivnoga, i prihvatanje novog mišljenja da sudija, jednog momenta, ipak stvara a ne tumači zakon. Naime, kad se prizna da praznine postoje, i da se moraju popunjavati, a da je sama logika nedovoljna, nemoguće je zamisliti njihovo popunjavanje bez aktivne stvaralačke uloge sudija.

Prof. Tasić na samom početku svog naučnog rada, u knjizi Problem opravdanja države, razmatrajući pojedina pitanja o tumačenju, u jednom odeljku, staje na gledište da praznine u pravu i zakonima ima.[62]) Kasnije, svoje shvatanje o prazninama razvija kroz kritiku pojedinih mišljenja klasične teorije koja brane zatvorenost i potpunost pravnog pore-

---

58) Isto, str. 73.

59) V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 92.

60) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 226 i Metodi ili škole tumačenja, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935, april, str. 285.

61) Mada se tu i tamo još uvek čuo po koji glas da praznina nema. Koliko je nama poznato, u našoj pravnoj književnosti, od Tasićevih savremenika, jedini protivnik teorije o prazninama je bio prof. Živojin M. Perić.

62) V. Problem opravdanja države, str. 79-84. Na taj način Tasić se pridružio mišljenju većine svojih saradnika.

tka, a naročito kritikujući mišljenje Bergboma — pravnog pisca za čije se ime vezuje razvoj ideje o potpunosti ili zatvorenosti pravnog poretka.[63])

Klasična teorija je izmislila jedan princip: ne sme biti praznina. Međutim, prof. Tasić je kategoričan u odbrani svog stava — »pravni poredak može sadržati praznine i on ih stvarno sadrži«.[64]) Praznina je »nedostatak odgovora u pravnim propisima na jedno pitanje, na koje se mora odgovoriti«.[65]) Prema tome, praznina ima, jer se ne mogu uvek naći rešenja za konkretna pitanja, koja se postavljaju, a sudija ili drugi organ treba, pa i mora, da ta pitanja reši. Praznine postoje jer se razlozi koji ih izazivaju ne mogu nikako ukloniti. One su proizvod, najpre, čovekove nesposobnosti da predvidi sve momente i sve situacije od pravne važnosti, i da ih izrazi u jednom sistemu bez ikakvih nepotpunosti ili protivurečnosti. Zatim, sam razvoj života i nastanak novih odnosa koji traže nove propise, a koje zakonodavstvo ne stiže na vreme da reguliše. I najzad, postojanje praznina treba tražiti u samoj prirodi prava koje kao ogledalo života ne može da projektuje savršene i potpune sisteme.[66]) Svako zanemarivanje ovih razloga koji izazivaju praznine vodi fikcijama ili veštačkim konstrukcijama koje imaju za cilj da se rešenje dobijeno slobodno, uračuna, čisto formalno, višoj volji zakonodavca.

Centralno pitanje je kako se popunjavaju pravne praznine i kakva je uloga sudija pri popunjavanju? U životu se može raditi kako se hoće. Ali praznine se moraju popunjavati, kaže prof. Tasić. Nepopunjavanje praznina je neracionalno postupanje, u jednoj oblasti koja zahteva racionalno, koje može učiniti besmislenim i bezpredmetnim niz pravnih odredaba, može proizvesti zastoj pravnog saobraćaja. popunjavanjem pravnih praznina ostvaruje se osnovno načelo modernog prava civilizovanih naroda(Lautarpaht). Moderno pozitivno pravo priznaje pored zakona i druge pravne izvore i osigurava veću slobodu kretanja sudije pri popunjavanju pravnih praznina. Tako, član 1 Švajcarskog građanskog zakonika ovlašćuje sudiju, da u nedostatku zakonske odredbe kao i običajnog prava, rešava pojedine slučajeve prema pravilima koje bi postavio kao zakonodavac. Austriski građanski zakonik od 1811 godine u § 7 daje sudiji mogućnost da presudi konkretan slučaj najpre po slovu i duhu zakona, zatim, po zakonskoj i pravnoj analogiji, pa ako i pored toga slučaj ostane nerešen, ima ga presuditi po načelima prirodnog prava. Uz neke modifikacije ove odredbe su sadržane i u članu 3 italijanskog građanskog zakonika. Član 4 Code civil-a naređuje sudiji, pod pretnjom kazne, da mora da sudi. Međutim, »i kada građanski zakonici ne bi sadržali te odredbe, prof. Tasić kaže, valjalo bi zaključiti da sudovi mogu i treba da popunjavaju prazni-

63) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 234-238; Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 106-110, Ima li praznina u pravu i zakonima, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, mart, str. 185.

64) V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 106, Ima li praznina u pravu i zakonima, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, mart, str. 188.

65) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 237, Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 109.

66) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 235; Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 92, Ima li praznina u pravu i zakonima, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, mart. str. 185.

ne«.[67]) Sudovi su nosioci društvenih vrednosti i primenjujući zakone služe pravdi. Da bi to ostvarili oni, pre svega, moraju da rešavaju sve sporove koji dođu pred njih od strane građana.

Pomenuti članovi građanskih zakonika znače da je zakonodavac delegirao svoju vlast sudijama, koji imaju da rešavaju i potpuno nove slučajeve, nepredviđene kao njegovi punomoćnici. Klasična teorija je to pokušavala da prikrije, govoreći da su rešenja kojima se praznine popunjavaju sadržana prećutno u višim principima, ili da su zasnovana na samom zakonu, tj. da su to zakonska rešenja. Prof. Tasić takvo objašnjenje smatra pogrešnim. Za nas je bitno, kaže Tasić, »da li se u zakonu nalazi jedno stvarno rešenje ili ga sudija mora sam da traži«.[68]) U svim ovim slučajevima on ga sam traži, stvara. Na primer, mišljenje da su rešenja kojima se popunjavaju praznine sadržana u višim principima, pogrešno je, što se odmah uviđa čim se shvati »da svaki niži akt konkretizira viši ili dalje ga razvija, u izvesnim tačkama i granicama vezan u drugim slobodan. Ako bismo i imali u vrhovnim načelima bitne kriterijume, nećemo imati i sporedne kriterijume, koji se javljaju u procesu razvijanja pravnih pravila od apstraktnih ka manje apstraktnim, od kojih, međutim, zavisi rešenje ovog ili onog pitanja. Drugim rečima, vrhovna pravila će sadržati samo izvesne momente i donekle, sve ostalo će ostaviti nižim pravilima«.[69])

Prema tome, konstatacija da postoje praznine osigurava sudiji široku slobodu kretanja. Sudija je iznalazač pravnog pravila. Najpre, »primenjuje običaj, i tek kad ovoga nema traže se rešenja neposredno u mišljenjima ili ubeđenjima o pravdi, i uopšte u moralnim pojmovima i otvara se put za slobodno stvaranje prava. Otuda je praktično važno da se utvrdi da li je data praznina ili ne. Ako se utvrdi da nije data, rešenje se izvlači iz zakona; u suprotnom slučaju ono se slobodno stvara, u granicama moralnih pojmova«[70])

(6) **Analogija.**[71]) — Analogija, koja predstavlja jedan od najtežih problema iz oblasti tumačenja, po mišljenju prof. Tasića, može se objasniti samo ako se pođe od osnovnih stavova interesne jurisprudencije. Sva dosadašnja objašnjenja analogije, smatra prof. Tasić, nisu dovoljno ubedljiva, odnosno ona su i netačna. Naime, analogija se objašnjavala kao zaključivanje od posebnog na posebno. To se pravdalo postojanjem sličnosti između slučaja koji je obuhvaćen pravnim pravilom i neobuhvaćenog slučaja tim pravilom. Međutim, sličnost nije isto što i istovetnost, nego nosi u sebi, pored zajedničkih osobina, i neke razlike. To znači da se

---

67) V. Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 235; Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 108, Ima li praznina u pravu i zakonima, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, mart, str. 189.

68) V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 107.

69) V. Ima li praznina u pravu i zakonima, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, mart, str. 188.

70) V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 109.

71) Izlaganje u tekstu prema: Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 231-234; Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 102-106; Analogija, Branič, 5/1934, str. 247-255; Interesna jurisprudencija, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1934, septembar, str. 192; Problem opravdanja države, Beograd, 1920, str. 74 i N. Bobbio, L'Analogia nella logica del diritto (prikaz Đorđa Tasića), Arhiv za pravne i društvene nauke, 1940, juli-avgust, str. 150-154.

na jedan novi odnos primenjuje pravilo koje se odnosi na drugi odnos samo zato što su im neke osobine zajedničke, zaboravljajući na sve razlike koje postoje među njima. »Primeniti isto pravilo bez obzira na razlike znači primeniti svesno jedno pravilo koje ne odgovara najbolje slučaju, koje nije adekvatno. Time se u stvari menja smisao pravila jer se primena pravila proširuje na jedan slučaj za koji bi se moglo naći podesnije pravilo«. Prema tome, objašnjenje analogije treba tražiti ne u sličnosti već **»u nekoj identičnosti«, i to »po unutrašnjem dubljem, a ne spoljašnjem smislu«.** Drugim rečima, identičnost postoji samo onda ako jedna situacija predstavlja isti »interesni položaj« i ima isti značaj i vrednost po lica u pitanju, tj. kada su isti razlozi i ciljevi zakona, onda se može i na nju primeniti isto pravno pravilo.

Dakle, za prof. Tasića analogija nije logičko-mehaničko zaključivanje već zaključivanje po identičnosti slučajeva izvedenoj po razlozima i ciljevima zakona (identičnost po unutrašnjoj vrednosti). Tu se najbolje potvrđuje stvaralačka uloga tumača, kaže Tasić, jer je »u položaju da u punoj meri ocenjuje vrednost i značaj situacije po interese pojedinaca i društva«. Iz ovoga se vidi da analogija predstavlja izvesno stvaranje, koje se razlikuje od stvaranja zakonodavca, jer »je sudija vezan ipak za zakon«, ali ne i za sam predmet. Sličnost ne mora biti po predmetu, već je bitna istovetnost po unutrašnjoj vrednosti.

Prof. Tasić je ukazao na dva elementa analogije koja čine njenu suštinu. Jedan je tehnički, formalni (zakonski tekst), a drugi je sociološki (društvena stvarnost, interes, vrednost). Analogija se jednim delom vezuje za tekst, a drugim delom ona je nezavisna od teksta. Da bi pomirio ova dva teško pomirljiva elementa analogije prof. Tasić je, po našem mišljenju, i stvorio gore rečenu formulu analogije. Tako je omogućen, smatra Tasić, sklad između načela poštovanja zakona i načela aktivnosti sudije. Dotična situacija ili dotičan odnos interesa rešava se na osnovu kriterijuma koje sadrži zakon, pri čemu, sudija utvrđuje da postoje istovetni interesi i istovetne situacije.[72])

(7) Tumačenje izuzetaka.[73]) — Jedno od najznačajnijih i nesporno najviše primenjivano pravilo je da izuzetke treba usko tumačiti »exceptiones sunt strictissimae interpretationes«. Čim bi se konstatovao izuzetak on je usko tumačen, bez obzira da li takvo tumačenje zaista i odgovara potrebama pravnog života i saobraćaja. To će reći da ni u kom slučaju nije mogla biti primenjena analogija ili ekstenzivno tumačenje.

Prof. Tasić, kao i u obradi drugih pitanja tumačenja, odbacuje logičko-mehanički sistem zaključivanja i po pitanju uskog tumačenja izuzetaka. Već u prvom izdanju Uvoda u pravne nauke Tasić izlaže svoje gledište, sasvim opravdano, da pri tumačenju izuzetaka može doći i primena ekstenzivnog tumačenja, kao i analogije. Sudija najpre, kaže Tasić, mora da utvrdi prave razloge zbog čega je izuzetak stvoren, da pronađe

72) Interesantna su i Tasićeva razmišljanja o primeni analogije pri tumačenju krivičnopravnih normi. V. Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 111-112, O tumačenju krivičnopravnih i finansiskih zakona. Problem analogije, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1935, juli-avgust, str. 1-12.

73) Izlaganje u tekstu prema: Uvod u pravne nauke, I izdanje, str. 230-231 i Uvod u pravne nauke, III izdanje, str. 100-102.

njegov smisao, značaj. To istraživanje od strane sudija stvara mogućnost i za šire tumačenje izuzetaka, pa čak i za analogno tumačenje. Sasvim je moguće da je i sam zakonodavac želeo da se izuzeci, koje je on učinio, tumače šire, pošto se nije usudio da izrično napravi još i druge izuzetke. Pri tome može se javiti potreba da se izvesna vrsta izuzetaka tumači i uže (na primer, izuzeci koji stvaraju privilegije ili štetu u pogledu izvesnih lica.).

S druge strane, podela na pravila i izuzetke (relativna klasifikacija kojoj je dato apsolutno dejstvo u smislu bezuslovnog uskog tumačenja izuzetaka) je neopravdana. jer se gotovo svako pravilo javlja kao izuzetak jednog opštijeg pravila, tj. kod svakog izuzetka postoje izuzeci, tako da je veoma teško, gotovo nemoguće, izvršiti razlikovanje na pravila i izuzetke.

Isto tako i sudska praksa pruža nepobitne dokaze o širokom tumačenju onoga što je označeno kao izuzetak.

Otuda i proizilazi napred rečeno da se izuzetak može tumačiti i šire i uže, već prema potrebama života i saobraćaja.

Zaključna opažanja. — U nekoliko poteza koje smo učinili veoma je teško predstaviti, u punoj svetlosti, sav značaj, svu originalnost i svu jačinu Tasićevog shvatanja o tumačenju prava. Ipak smatramo da i osnovne konture koje smo ovde izneli mogu da pruže sliku o veličini i složenosti večitog pitanja o odnosu između sudije i zakona, za koje je Hedemann rekao da ostaje večita zagonetka.

U vreme kad se Tasićeva teorija tumačenja pojavila, naša pravna nauka je činila prve korake na tom polju. Drugim rečima, teorijom tumačenja prof. Tasića ona prestaje da bude provincijska nauka. Šta više, Tasićev rad na tumačenju je inicirao, smatramo, i pojavu više rasprava i članaka o tumačenju. Tasić nije stigao da napiše sistematsko delo o tumačenju. Tragična smrt ga je preduhitrila. Međutim, posle rata pojavilo se nekoliko dela o tumačenju, i ne možemo poreći da je učenje prof. Tasića bez značajnog udela u tome. Najpre je dr. Mihajlo Vuković, 1953. godine, objavio delo »Interpretacija pravnih propisa«, zatim, dr. Radomir D. Lukić, 1961 godine, objavljuje delo »Tumačenje prava«, i dr. Oleg Mandić, 1971 godine, »Sistem i interpretacija prava«. Pored toga, teorija tumačenja prava zauzima veoma istaknuto mesto u udžbenicima Teorije država i prava i Uvoda u pravo (naročito u radovimt prvf. Lukića).

Ne vezujući se čvrsto ni za jednu od mnogobrojnih škola o tumačenju, prof. Tasić je uzimajući od svake ono što je dobro, uklanjujući ekstremnosti, u svojevrsnoj sintezi obuhvatio veoma složen problem tumačenja, i mereno današnjim merilima, sasvim tačno. Ali solidarizam je ipak ostavio svoj uticaj na Tasićevo učenje. Nije ga se mogao osloboditi, mada je bio u mnogim stvarima veoma blizu marksističkog shvatanja države i prava. Nedovoljno ocenivši značaj prinude i klasne borbe prof. Tasić je i suviše naglašavao značaj opštedruštvene svesti i opštedruštvenih interesa. Tako na primer, interesna jurisprudencija (čije mnoge ideje prihvata, naročito u shvatanju analogije) čije su osnovne misli postale sastavni deo savremene teorije i prakse tumačenja, polazila je od pogrešnog stava da je pravo oruđe za zaštitu opštedruštvenih interesa. Mada

niko ne može poreći njenu veliku zaslugu u odbacivanju pojmovne jurisprudencije i prodiranju savremenog sociološkog metoda u tumačenju, njeno shvatanje interesa mora se odbaciti. Smatrala je da se interesnom analizom trebaju, pa i moraju, zaštititi i utvrditi opštedruštveni interesi. Međutim, pravo ima klasnu sadržinu. Ono je oruđe za zaštitu interesa vladajuće klase. »Pravo je skup društvenih normi koje su sankcionisane državnim aparatom prinude i koje služe za održavanje onog načina proizvodnje koji je u interesu vladajuće klase« (Radomir D. Lukić, Uvod u pravo, Beograd, 1968, str. 57). To znači da se interesom analizom treba da otkrije koji klasni interes treba da bude zaštićen odnosnom normom, nasuprot interesu drugih klasa, ili manje važnom interesu iste klase. Tek ovako shvaćena interesna analiza postaje zaista ne samo neophodno već i jedno od najvažnijih oruđa tumačenja (Pravni leksikon, II izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd, 1970, str. 353).

No i pored svega, što je rečeno, svojim učenjem o tumačenju prof. Tasić je našu teoriju prava podigao na evropsku visinu, a sam stekao glas jedne od najumnijih glava koje smo imali u pravnoj nauci.

De l'interprétation du droit du professeur Đorđe Tasić

R é s u m é

L'auteur expose l'interprétation du droit du professeur Đorđe Tasić, un de nos meilleurs spécialiste de la philosophie du droit dans la période d'entre-deux-guerres. En étudiant les idées du professeur Tasić sur l'interprétation du droit exposées dans un grand nombres de traités, d'articles, de comptes rendus et de notes, l'auteur a exposé la synthèse de sa conception.

Le tournant dans la science juridique à la fin du XIX ème et au début du XX ème siècles, qui s'est manifesté par le rejet de la jurisprudence de concept et la pénétration de la méthode sociologique contemporaine dans l'interpétation a exercé une forte influence aussi sur la théorie de l'interprétation du droit du professeur Tasić. En s'abstenant de se rattacher fermement à l'une des nombreuses écoles relatives à l'interprétation, la facon de penser de Tasić s'est dirigée, dans le fond, dans le sens du mouvement moderne de l'interprétation, mais elle se distingue par une certaine modération à l'égard de certaines opinions extrêmes des représntatnts de la jurisprudence d'intérêt ou des représentants de la conception de Duguit et de Géni en France.

Si on observe l'oeuvre de Tasić sur l'interprétation du droit, elle s'étend comme un fil rouge: la critique du dogmatisme des écoles classiques relatives à l'interprétation (Begriffsjurisprudenz et l'école de l'exégèse) et la méthode subjective de l'interprétation (recherche de la volonté du législateur). Tasić a rejeté le système mécanico-logique autosuffisant de formuler les conclusions à l'occasion de l'observation de l'interprétation grammaticale et logique de l'interprétation, de l'interprétation subjective et objective, des lacunes, des analogies de l'interprétation serrée des exceptions etc. La premiere méthode d'interprétation devrait tenir compte, à son avis, des arguments pratiques, sociaux, bref de la réalité sociale.

Le but de la critique du professeur Tasić, comme l'a souligné l'auteur, n'était pas taut de réduire à néant les enseignements des théories traditionelles relatives à l'interprétation que d'éviter les extrêmes dans lesquels ces théories s'égaraient, en adoptant ce qui est positif dans celles-ci.

En terminant l'auteur conclut que la théorie de l'interprétation du droit du professeur Tassić a exercé et qu'elle continue à exercer une influence efficace sur la théorie et la pratique de l'interprétation.

Milorad Ročkomanović
asistent

KOLIZIONO REGULISANJE NASLEĐIVANJA U PRAVNIM SISTEMIMA NEKIH EVROPSKIH ZEMALJA

I Uvod

Nasleđivanje sa elementom inostranosti predstavlja oblast Međunarodnog privatnog prava koja je zbog svog praktičnog značaja našla odgovarajuće mesto i u pravnim izvorima evropskih država.

Uporednopravno proučavanje ove materije pokazuje da postoji velika raznolikost materijalnih normi u pozitivnim pravima evropskih zemalja. To je i razumljivo kada se zna da je nasledno pravo, više od ostalih oblasti prava, posledica specifičnosti istorijskog razvoja i uticaja tradicije, iz čega je rezultirala različitost, pa čak i nacionalna pravna isključivost pojedinih instituta ove grane prava.

U Međunarodnom privatnom pravu to dovodi do pojave različitih pravila o sukobu zakona, koja kao sastavni deo pravnog poretka najbolje reflektuju stav svake države u odnosu na pojedina pitanja u ovoj osetljivoj oblasti.

Analiza pravnih izvora ovih zemalja pokazuje da se kolizione norme o nasleđivanju kod pretežnog broja evropskih država nalaze u njihovim Građanskim Zakonicima (Italija, Zapadna Nemačka, SSSR, Francuska, Belgija), i to bilo u uvodnim, bilo u njihovim završnim odredbama. Manji broj država ima posebne zakone o Međunarodnom privatnom pravu u kojima su sadržane i kolizione norme o nasleđivanju.[1]). Trećoj grupi država pripadaju one kod kojih se kolizione norme o nasleđivanju nalaze u njihovim Zakonima o nasleđivanju (SFRJ, na primer). Na kraju treba istaći da postoje države koje nemaju zakonskih kolizionih normi u ovoj materiji, tako da postojeća rešenja predstavljaju običajna pravila ili su nastala u praksi njihovih sudova. (Holandija, Mađarska, Rumunija, Bugarska).

Intencija ovog rada nije bila da dâ odgovor na sva pitanja u materiji nasleđivanja sa stranim elementom, već da kroz pregled i analizu kolizionih rešenja, sadržanih u njihovim zakonima i sudskoj praksi, obuhvati samo najopštija od njih. Kolizione norme bilateralnih ugovora ovom prilikom nisu obuhvaćene.

---

1) Albanski zakon o uživanju prava stranaca i o primeni stranih zakona, donet je 1964. god. Zakon o Međunarodnom privatnom pravu ČSR od 1965. Zakon o Međunarodnom privatnom pravu Poljske iz 1966. godine

II. SUKOB ZAKONA U MATERIJI ZAKONSKOG NASLEĐIVANJA

Dve se osnovne tendencije zapažaju u ovoj oblasti kada treba odgovoriti na pitanje da li sva naslednopravna pitanja treba da budu regulisana jednom istom kolizionom normom (što znači i jednim istim materijalnim pravom) ili ne.

Odgovarajući na ovo pitanje, evropske države su formirale dve grupe:

1. jednu u kojoj za nasleđivanje u celini važi jedinstvena kolizbna norma, i

2. drugu, koja usvaja sistem podeljene zaostavštine, a time i dvojnu kolizionu normu, već prema tome da li se radi o nasleđivanju pokretnih ili nepokretnih dobara.

Jedinstvena koliziona norma postoji u pravima gotovo svih socijalističkih zemalja, kao i u pravima Italije, Zapadne Nemačke i Grčke. Kao tačke vezivanja prilikom njenog formulisanja uzimaju se ili **lex nationalis** (u većini država) ili **lex fori** (u SSSR-u, na primer).[2]).

Valja primetiti da usvojena jedinstvena koliziona norma u nekim pravnim sistemima ima karakter dvostranosti (na primer, u italijanskom i zapadnonemačkom pravu), dok je u drugima ona jednostrana (na primer, u SSSR-u, gde lex domicilii važi samo ako je ostavilac stranac domiciliran u SSSR-u, dok se na raspravu zaostavštine sovjetskih državljana u inostranstvu isključivo primenjuje sovjetsko pravo kao nadležno).

Kao odlučujuće činjenice kod dvojnih kolizionih normi (usvojene u Francuskoj, Belgiji, Rumuniji) javljaju se lex **rei sitae** za nasleđivanje nepokretnosti, i lex **nationalis** ili lex **domicilii** za nasleđivanje pokretnih dobara.

Pošto smo se u opštim crtama upoznali sa kolizionim rešenjima evropskih država u ovoj materiji narodna naša izlaganja biće posvećena detaljnijem prikazivanju i analizi nacionalnih izvora prava u ovoj materiji. Radi bolje preglednosti odvojeno će biti prikazana koliziona rešenja u socijalističkim i kapitalističkim državama Evrope. Posebno ćemo se osvrnuti na rešenje ovog pitanja u našem pravu.

A. Kolizione norme o nasleđivanju evropskih socijalističkih država

Albanija

Ona spada u red onih retkih evropskih država koje su donele poseban zakon u oblasti Međunarodnog privatnog prava. Albanski Zakon o uživanju prava stranca i o primeni stranih zakona donet je 1964. godine.

Zakonsko nasleđivanje regulisano je odredbom čl. 14 koji glasi: »Pravni odnosi koji proizilaze iz nasleđivanja pokretnih ili nepokretnih stvari, regulišu se nacionalnim zakonom ostavioca u momentu njegove

---

2) Ova rešenja čine tzv. opšti režim koji dolazi do primene uvek i u odnosu na nasleđivanje državljana onih država sa kojima nije zaključen međunarodni ugovor, koji sadrži drugačiju kolizionu normu o nasleđivanju.

smrti. Odnosi koji proizilaze iz nasleđivanja nepokretnosti koje se nalaze na teritoriji Albanije, određuju se prema albanskom zakonu«.

Čehoslovačka

Čehoslovačka je takođe donela Zakon o međunarodnom privatnom pravu iz čijih se odredaba vidi da pravo ove zemlje usvaja jedinstveni statut za regulisanje nasleđivanja sa stranim elementom. To je normirano čl. 17., koji glasi: »Naslednopravne odnose reguliše pravo države čiji je de cujus bio državljanin u vreme svoje smrti«.

Demokratska Republika Nemačka

DR Nemačka ima zakonske kolizione norme sadržane u Uvodnom zakonu za Građanski zakonik. Ovaj zakon usvaja jedinstveni statut za regulisanje nasleđivanja sa stranim elementom: »Nasleđivanje državljana DR Nemačke domiciliranog u inostranstvu biće ocenjivano na osnovu njegovog nacionalnog zakona«.

Budući da je nacionalni princip prihvaćen i u Uvodnom zakonu za Građanski zakonik Zapadne Nemačke (čl. 24 EGBGB), to se može zaključiti da je napred izneto rešenje prava DR Nemačke preuzeto iz Uvodnog zakona za Građanski zakonik Zapadne Nemačke.

Mađarska

Ova zemlja nema zakonske kolizione norme o nasleđivanju. Postojeća koliziona pravila stvorila je praksa mađarskih sudova. Prema njoj, mađarsko pravo je to koje se isključivo primenjuje na nasleđivanje pokretne i nepokretne imovine njenih državljanja, bez obzira gde se ona nalazi. Nadležnost mađarskog zakona propisana je i u odnosu na nepokretnosti u svojini stranaca koje se nalaze na mađarskoj teritoriji.

Poljska

Ona takođe ima Zakon o međunarodnom privatnom pravu (donet 1. VII. 1966.). Čl. 34 pomenutog zakona propisuje da je za nasleđivanje nadležno nacionalno pravo umrlog u trenutku njegove smrti. Što se tiče uslova za nasleđivanje na strani lica koja dolaze u obzir da budu pozvani na nasleđe, oni se po ovom zakonu procenjuju po njihovom nacionalnom pravu.

Upoređivanje rešenja pozitivnog prava sa onima sadržanim u bivšem Zakonu o međunarodnom privatnom pravu iz 1926. godine, dolazimo do zaključka da promene državnog i političkog uređenja Poljske nisu uticale na koliziono regulisanje materije nasleđivanja sa elementom inostranosti.

Rumunija

Rumunija nema pisanih kolizionih normi o nasleđivanju, tako da su postojeća pozitivnopravna rešenja izgrađena u praksi njenih sudova. Međutim, dok su kolizione norme većine socijalističkih država bazirane na principu jedinstvene zaostavštine, dotle rumunsko pravo usvaja sistem podeljene zaostavštine, a time i dvojnu kolizionu normu u ovoj materiji.

Otud se za nasleđivanje pokretnih dobara usvaja nadležnost nacionalnog zakona de cujusa, dok se na nasleđivanje nepokretnosti primenjuje zakon mesta njihovog nalaženja (lex rei sitae).[3]).

SSSR

I sovjetsko pravo (čl. 127 Osnova G. Z.) prihvata princip jedinstvene kolizione norme, ali, za razliku od niza socijalističkih država, kao tačku vezivanja uzima poslednji domicil de cujusa.[4]) Međutim, kako pojam »mesto stalnog boravka« u raznim pravnim sistemima može imati različit smisao, to se ovde postavlja problem kvalifikacije, koji se prema dominantnom shvatanju u pravnoj doktrini rešava po lex fori.

U sovjetskom pravu nailazimo na jednu osobenost koju inače ne srećemo u pravima drugih socijalističkih država. Ona potiče od posebnog oblika kolhozne svojine. Kako se po sovjetskom pravu ne smatra nasleđivanjem pravo preživelih članova kolhoza na delu umrlog člana, jer njegov deo automatski ulazi u svojinu kolhoza, to je ovde isključena primena bilo kog stranog prava, osim sovjetskog. Otud se u ovoj materiji uopšte i ne postavlja problem sukoba zakona.

SFRJ

Promene u našem društveno-političkom sistemu, čiji su pravni izraz bili Ustavni amandmani iz 1971. godine, imale su uticaj na ovu oblast u tom smislu što je došlo do ukidanja odredaba Zakona o nasleđivanju osim odredaba čl. 186-190 i odredaba koje se odnose na postupak u naslednim stvarima.

Međutim, kako »u nadležnosti Federacije ostaje uređivanje rešavanja sukoba republičkih odn. pokrajinskih zakona sa zakonima drugih Republika odnosno Autonomnih pokrajina, kao i rešavanje sukoba zakona ovih sa zakonima drugih zemalja« (Am. XXX st. 2 t. 14),[5]). to proizilazi da izvršene ustavne promene nisu imale praktično nikakvog uticaja na koliziona regulisanje nasleđivanja.

Prema tome, kolizione norme o nasleđivanju sadržane u čl. 154 — 159 bivšeg Zakona o nasleđivanju, ostale su na pravnoj snazi u smislu čl. 4 Ustavnog zakona o sprovođenju Ustavnih amandmana, jer se radi o Saveznom zakonu čije odredbe nisu u suprotnosti sa Ustavnim amandmanima.

Prema tome, »odredbe Zakona o nasleđivanju naše za nasleđivanje svih državljana SFRJ, bez obzira gde je smrt nastupila i gde se nalazila imovina« (čl. 154. Zakona o nasleđivanju).

---

3) Čini se da je praksa rumunskih sudova inspirisana odredbom čl. 1. st. 2 bivšeg Građanskog zakonika iz 1864. godine, prema kome se lex rei sitae primenjuje na nepokretna dobra koja se nalaze na domaćoj teritoriji.

4) Čl. 127 Osnova Građanskog Zakonodavstva SSSR-a: Odnos nasleđivanja se određuje po zakonu one zemlje u kojoj je ostavilac imao poslednje mesto stalnog boravka«.

5) I Nacrt Ustava SFRJ preuzima ovu odredbu u potpunosti u svom čl. 253 t. 14.

Dok »za nasleđivanje stranih državljana važe odredbe zakona zemlje čiji je državljanin bio ostavilac u vreme svoje smrti ili odredbe zakona na koji taj zakon upućuje«. (čl. 155 st. 1).

Nasleđivanje apatrida regulisano je čl. 156, koji kaže: »Za nasleđivanje lica bez državljanstva važe odredbe zakona zemlje njihovog poslednjeg državljanstva; ako to lice nije nikada imalo državljanstvo ili je ovo nepoznato, onda zakon njegovog poslednjeg prebivališta, a u nedostatku ovog-zakon njegovog poslednjeg boravišta«.

B. Kolizione norme o zakonskom nasleđivanju evropskih kapitalističkih država

Francuska

Francusko pravo usvaja sistem podeljene zaostavštine: za nasleđivanje nepokretnih dobara lex rei sitae, a za nasleđivanje pokretnosti lex domicilii. ostavioca.[5])

Na tom stanovištu su i rešenja Prednacrta Komisije za reformu Code civil iz 1951. godine (do danas još nije stupio na snagu). Naime, čl. 85 pomenutog Prednacrta određuje da je »testamentarno i zakonsko nasleđivanje nepokretnosti regulisano zakonom mesta njihovog nalaženja, a u materiji pokretnih dobara zakonom poslednjeg domicila ostavioca«.

Francusko pravo je zadržalo i ustanovu prelevmana (broit du prélévement) koja je stvorena još Zakonom iz 1819. godine. Član 10. noveliranog Prednacrta Komisije za reformu Code civila predviđa da ukoliko bi francuski sanaslednik bio oštećen prilikom deobe zaostavštine koja se nalazi u inostranstvu, samo zbog toga što je stranac, on ima mogućnost da pre deobe zaostavštine koja se nalazi u Francuskoj, uzme srazmerni deo onoga čega bi bio lišen primenom stranog prava.

Na taj način, pravo prelevmana predstavlja jedan vid odstupanja od primene nadležnog prava u cilju zaštite francuskih naslednika kada konkurišu na nasleđe sa licima drugog državljanstva.

Belgija

Iako Code civil Belgije sadrži nekoliko odredaba o nasleđivanju sa stranim elementom,[6]). ipak se za Međunarodno privatno pravo ove zemlje ne bi moglo reći da ima zakonske kolizione norme o nasleđivanju. To zato što odredba čl. 3 st. 2 belgijskog Code civila (ona isto glasi kao i odredba čl. 3 st. 2 francuskog Code civila), nije ništa drugo nego odredba javnog prava kojom se reguliše pravni režim nepokretnih dobara na domaćoj teritoriji. Ona je međutim inspirisala sudove da prošire njenu primenu i

5) Ovo koliziono pravilo izgradila je sudska praksa oslanajući se na čl. 3 st 2 C. civila (»Nepokrenosti, makar one bile i u svojini stranaca, regulisane su francuskim zakonom«).

6) Pored. čl. 3 Code civil-a, tu su još i odredbe čl. 726 (on normira da stranci imaju pravo da raspolažu svojom imovinom i da se primaju nasleđa na isti način kao i belgiski državljani na teritoriji kraljevstva) i čl. 999, koji govori o formi testamentarnih raspolaganja.

u domenu nasleđivanja sa stranim elementom, tako da se ovde radi ustvari o kolizionom pravilu sudske prakse, a ne o zakonskoj kolizionoj normi.

S obzirom da ni u pogledu nasleđivanja pokretnih dobara nema uputstva u Code civil-u, to je ono, shodno pravilu mobilia sequntur personam, podvrgnuto zakonu domicila umrlog.

Čini nam se da je upravo na ovom primeru najuočljiviji uticaj tradicije na regulisanje nasleđivanja sa elementom inostranosti.

Holandija

Holandija je zemlja koja nema zakonskih kolizionih normi o nasleđivanju. Otud je gotovo čitava materija nasleđivanja u Međunarodnom privatnom pravu regulisana kolizionim pravilima izgrađenim od strane sudske prakse.[7]).

Izuzetak predstavlja odredba čl. 7 holandskog Građanskog zako- (Nederlands Burdlijk Wetboek) koja se tiče svih odnosa čiji su predmet nepokretnosti. Ona je inspirisala raniju sudsku praksu Holandije (zaključno sa odlukom od 5. IV 1907.) da nasleđivanje nepokretnih dobara podvrgne zakonu mesta njihovog nalaženja.[8]). Međutim, docnije sudska praksa napustila je ovo shvatanje, tako da je kao opšti zakon za nasleđivanje proglasila nacionalni zakon ostavioca.[9]).

Italija

U Međunarodnom privatnom pravu Italije nasleđivanje stranca regulisano je zakonom države čiji je on državljanin bio u momentu smrti (čl. 23 Codice civile).

Italija, dakle, usvaja nacijonalni kriterijum kod nasleđivanja sa stranim elementom. No, može se desiti da on i ne dođe do primene: »Ako jedno lice nema državljanstvo, primenjuje se zakon mesta gde ono boravi u svim slučajevima u kojima bi se prema prethodnom propisima imao primeniti nacionalni zakon« (čl. 29 Codice civile).

Drugi slučaj je kada de cijus ima dva ili više državljanstva. Ovo pitanje nije regulisano zakonom, već je na njega odgovor dala pravna doktrina. Tako se u slučaju da de cujus ima dva ili više državljanstva, od kojih je jedno italijansko, proglašava nadležnost italijanskog materijalnog prava. Ukoliko, pak, ima dva ili više državljanstva od kojih nijedno

---

7). Iako je sudska praksa ove zemlje utvrdila malo čvrstih kolizionih pravila u ovoj materiji, ipak nam se čini da se javlja kao izvor prava u oblasti nasleđivanja sa stranim elementom, te da se stoga teško može prihvatiti stav da je nasledno pravo u Međ. privatnom pravu Holandije sadržano u nepisanim pravnim izvorim-a.

8). Isto rešenje propisuje i čl. 13. Jedinstvenog zakona o međ. privatnom pravu zemalja Beneluxa. Međutim, ono će biti zamenjeno zakonom poslednjeg domicila umrlog kada se radi o nasleđivanju apatrida (čl. 15 pomenutog zakona).

9). Saznajemo da je Holandija pre izvesnog vremena donela nov Građ. zakonik, no kako nam on nije bio dostupan, ograničili smo se na prikazivanje stanja koje je postojalo do njegovog donošenja.

nije italijansko, preovladava shvatanje da u tom slučaju treba primeniti pravo one zemlje koje po svojim pravnim pravilima najviše odgovara italijanskom pravu.

Treba istaći i to da se sposobnost za nasleđivanje jednog lica, prema shvatanju pravne nauke, ceni po nacionalnom zakonu de cujusa, a ne prema nacionalnom zakonu onoga koji je pozvan na nasleđe. To je u opreci sa pravilom Međunarodnog privatnog prava Italije, sadržanom u čl. 7 Uvodnih odredaba Codice civile, u kome se kaže da su »staus i sposobnost lica regulisani zakonom države kojoj ona pripadaju«.

Najzad, valja reći da se čl. 30 Codice civile-a propisuje da »kad se prema prethodnim članovima ima primeniti strani zakon, primenjuju se odredbe samo tog zakona ne vodeći računa o njegovom upućivanju na drugi zakon«.

Zapadna Nemačka

Kolizione norme u materiji nasleđivanja nalaze se u Uvodnom zakonu za Nemački Građanski Zakonik (BGB) od 1896. (čl. 24-31).

Pomenuti članovi isključivo regulišu slučajeve kada se ima primeniti nemačko pravo. Tako čl. 24 st. 1 propisuje da se »nemački zakon primenjuje na nasleđivanje nemačkih državljana, čak i kada su zasnovali domicil u inostranstvu«. Iz toga sledi da je nemačko pravo usvojilo kao nadležan za nasleđivanje lex nationalis ostavioca u momentu njegove smrti. Kolizona norma je opšta, što znači da se odnosi i na nasleđivanje stranih državljana domiciliranih u Zapadnoj Nemačkoj. (čl. 25)

»Ako se prema zakonima strane zemlje, čiji su zakoni proglašeni za nadležne, pokaže da ima mesta primeni nemačkih zakona, onda će se oni i primeniti« (čl. 27 EGBGB). Zapaža se da je u Međunarodnom privatnom pravu Zapadne Nemačke, i u materiji nasleđivanja posebno, prihvaćena ustanova uzvraćanja. Pomenuti član, međutim, ne reguliše slučaj upućivanja na pravo neke treće zemlje, što je inače priznato u teoriji i u praksi nemačkih sudova.

Prema čl. 28 EGBGB-a, nacionalni zakon ostavioca koga je imao na dan smrti »ne primenjuje se na dobra koja se nalaze u nekoj drugoj zemlji i koja su po pravu te zemlje podvrgnuta posebnim odredbama«. Očigledno se ovde radi o odstupanju koje diktira ordre public zemlje u pitanju.

Nasleđivanje apatrida regulisano je čl. 29 EGBGB-a: »Ukoliko treba primeniti nacionalni zakon, pravni odnosi lica bez državljanstva uređuju se po zakonima gde ovo lice ima ili je u datom trenutku imalo svoje uobičajeno prebivalište, ili ako ovo ne postoji, gde ono boravi«.

III. SUKOB ZAKONA U MATERIJI TESTAMENTARNOG NASLEĐIVANJA

Odvojeno posmatranje testamentarnog nasleđivanja sa stranim elementom učinjeno je radi lakšeg uočavanja izvesnih specifičnosti koje odlikuju testamentarno nasleđivanje kao oblik voljnog raspolaganja mortis causa. Inače, osnovni principi kolizionih normi jednako se primenjuju

i na testamentarno nasleđivanje. Zbog toga nećemo ponavljati ono što je napred rečeno o zakonskom nasleđivanju, već bismo odmah prešli na prikazivanje pozitivnopravnih rešenja u ovoj materiji u pravima evropskih država.

A. Socijalističke države

Albanija

Testamentarno nasleđivanje regulisano je odredbom čl. 15 Zakona o uživanju građanskih prava stranaca i o primeni stranih zakona. Ovaj član kaže da se sposobnost za pravljenje testamenta, kao i pravne posledice nedostatka izjavljene volje, regulišu nacionalnim zakonom testatora. Ovim se zakonom određuju i vrste testamenta.

Što se tiče forme testamenta ili njegovog opoziva, dovoljno je da se poštuje zakon mesta njegovog sastavljanja (pravilo locus regit actum) ili albanski zakon. Međutim, ako se testamentarno raspolaganje tiče nepokretnosti koje se nalaze u Albaniji, sposobnost za pravljenje testamenta ili njegov opoziv, kao i forma istog, određuju se po domaćem pravu. (čl. 15 st. 2)

Čehoslovačka

Testamentarno nasleđivanje je regulisano čl. 18 Zakona o međunarodnom privatnom pravu ČSR. On glasi: »Sposobnost pravljenja ili opoziva testamenta, kao i posledice mana izjavljene volje, reguliše pravo države čiji je de cujus bio državljanin u vreme izjave volje«. Isto se pravo primenjuje i za određivanje drugih vrsta odredbi koje su dopustive za slučaj smrti.

Pitanje forme testamentarnog raspolaganja reguliše stav 2 ovog člana, propisujući da »formu testamenta reguliše nacionalni zakon de cijusa u vreme kada je sačinio testamenat«. Dovoljno će, međutim biti da je ona saglasna pravu države na čijoj je teritoriji on bio sastavljen. Isto važi i za formu opoziva testamenta.

Mađarska

Budući da Mađarska nema kolizione norme o nasleđivanju, to se prema praksi mađarskih sudova formalna valjanost testamenta ceni ili po nacionalnom pravu ostavioca ili po lex fori, ili po lex loci contractus (čini se da je pravilnije lex loci actus).

DR Nemačka

Sudska praksa ove zemlje stoji na stanovištu da se valjanost testamentarnih raspolaganja i njegovog opoziva ceni po nacionalnom zakonu testatora u momentu vršenja testamentarnog raspolaganja., odn. opozivanja istog.

Ova se odredba ima primeniti i onda kada je stranac, koji je izjavio poslednju volju ili je se odrekao, nakon toga stekao državljanstvo DR Nemačke.

Poljska

»Valjanost testamenta i drugih pravnih akata vezanih za smrt prosuđuje se prema nacionalnom pravu umrlog u trenutku kada su ti akti bili sačinjeni. Međutim, dovoljno je da je poštovana forma određena pravom države u kojoj je akt sačinjen.«[10])

SSSR

Član 127 Osnova Građanskog Zakonodavstva SSSR normira da se: »Nasleđivanje određuje po zakonu zemlje gde je testator imao poslednje mesto stanovanja.« Stav 2. istog člana propisuje da se »sposobnost lica za pravljenje i opoziv testamenta, kao i forma istih, cene po zakonu zemlje u kojoj je testator imao mesto stalnog boravka u trenutku sastavljanja testamenta. No testament ili njegov opoziv neće se smatrati nevažećim usled nepoštovanja forme ako ona odgovara zahtevima mesta sastavljanja testamenta ili sovjetskog zakona«.

U pogledu nasleđivanja zgrada na teritoriji SSSR-a dolazi do isključive primene sovjetskog prava. Po ovom pravu se cene: sposobnost lica za sastavljanje i opoziv testamenta, kao i njegova forma.

SFRJ

Kako je koliziono regulisanje nasleđivanja ostalo u nadležnosti saveznog zakonodavstva, to ustavne promene nisu imale uticaja na kolizione norme o testamentarnom nasleđivanju. Otud se ima uzeti da su odredbe Zakona o nasleđivanju u materiji testamentarnog nasleđivanja i dalje na pravnoj snazi.

Prema tome: »testament državljana SFRJ u inostranstvu punovažan je u pogledu forme ukoliko je sačinjen po propisima tamošnjeg zakona« (čl. 157 st. 1).

Forma testamentarnih raspolaganja stranih državljana regulisana je u stavu 2 istog člana koji glasi: »Testament stranog državljanina je punovažan ako je sastavljen u obliku propisanom u nacionalnom zakonu ostavioca, ili u obliku propisanom po zakonu mesta sastavljanja ili u obliku propisanom u ovom zakonu.«

Član 158 se tiče materijalnih uslova punovažnosti testamenta. Prema njemu »uslovi za punovažnost testamenta stranog državljanina procenjuju se po zakonu zemlje čiji je on državljanin bio ili po zakonu na koji taj zakon upućuje«.[11]).

---

10). Čl. 35 Zakona o međunarodnom privatnom pravu Poljske.

11). Na osnovu toga zaključujemo da naše pravo u materiji nasleđivanja sa stranim elementom prihvata ustavu *renvoi*.

B. Evropske kapitalističke države

Belgija

Code civil Belgije nema kolizionih normi koje se neposredno tiču testamentarnog nasleđivanja, iako se odredba čl. 726 može, i to posredno, primeniti i na ovu vrstu nasleđivana.[12]).

Stoga je kolizjono pravilo po kome Belgijanac u inostranstvu može testirati bilo u formi koju predviđa njegov nacionalni zakon (čl. 970 Code civila), bilo u formi koju predviđa zakon mesta sastavljanja testamenta, ustvari rezultat sudske prakse.

Međutim, doktrine je još više proširila ovaj princip, tako da belgiski državljanin može da sačini testament i u privatnoj formi koju predviđa lokalni zakon.

U pogledu testametarne sposobnosti, opšte je prihvaćeno pravilo da se ona ceni po nacionalnom zakonu ostavioca u momentu pravljenja testamenta. Šta ukoliko je testator promenio državljanstvo pošto je sačinio testamenat? Da li voditi računa o bivšem ili o sadašnjem zakonu testatora?

O ovome u pozitivnom pravu Belgije nema rešenja, ali zato u njenoj pravnoj nauci preovladava stav po kome je dovoljno da testamentarno raspolaganje bude učinjeno u formi bilo kojeg od ova dva zakona.

Francuska

Kolizione norme koje se tiču testamentarnog nasleđivanja sadržane su u čl. 3, 999 i 1000.

Iz čl. 3 st. 3 Code civila proizilazi da i testator i lice u čiju korist se vrši testamentarno raspolaganje moraju biti sposobni, svako sa aspekta svog nacionalnog zakona.

Čl. 999 se odnosi na formu testamenta francuskih državljana i glasi: »Francuz koji se nalazi u stranoj zemlji, moći će da vrši testamentarna raspolaganja privatnim aktima, kao što je predviđeno čl. 970., ili autentičnim aktima u formi koja se upotrebljava u mestu gde je taj akt nastao«.

Ova se norma ima primeniti i na testamentarna raspolaganja stranaca. Stoga bi se moglo zaključiti da promena državljanstva testatora praktično ostaje bez uticaja na punovažnost testamenta u pogledu njegove forme.

Treba naglasiti da je pitanje forme testamenta stranaca u Francuskoj bilo sporno sve do jedne odluke iz 1909. godine, kada je proklamovan fakultativnom karakter pravila locus regit actum.

Testamenti sačinjeni u stranoj zemlji neće moći biti izvršeni na dobrima koja se nalaze u Francuskoj ukoliko nisu bili registrovani kod javne vlasti države u kojoj je testator imao domicil. U slučaju da testament sadrži raspolaganje nepokretnostima, on, mora biti registrovan kod javne vlasti države mesta nalaženja tih nepokretnosti.

---

12) Čl. 726 Code civila Belgije: »Stranci imaju pravo da nasleđuju, da raspolažu svojom imovinom, kao i da se primaju nasleđa, na isti način kao i Belgijanci na čitavoj teritoriji kraljevstva«.

Holandija

Činjenica da pravo Holandije nema zakonskih kolizionih normi o nasleđivanju, nije bila prepreka za sudsku praksu ove zemlje da na testamentarno nasleđivanje sa stranim elementom primeni neke odredbe Građanskog zakonika.

Tako se na primer, testamentarna sposobnost holandiskih državljana, shodno čl. 6 Granđanskog zakonika, ceni prema holandskom pravu. Šta više, sudska praksa je ovo pravilo proširila i kada je reč o testamentarnoj sposobnosti stranaca. Inače, ovaj član predstavlja doslovno prevođenje čl. 3 st. 3 francukog Code civila.

U pogledu unutrašnje valjanosti i dejstva testamenata, sudska praksa je usvojila pravilo da su ova pitanja podčinjena zakonu nadležnom za nasleđivnje, a to je kao što smo videli nacionalni zakon ostavioca.

Ni u pogledu forme testamenta pozitivno pravo ove zemlje ne sadrži nikakvu kolizionu normu. Međutim, prema praksi Kasacionog suda, testament je punovažan ako zadovolji uslove forme koji se traže u zemlji u kojoj je sačinjen.[13]).

Italija

Član 17 Uvodnih odredaba italijanskog Građanskog Zakonika normira da su »status i sposobnost jednog lica određeni zakonom zemlje kojoj to lice pripada«. Odredba ovog člana se primenjuje i kada se radi o testamentarnoj sposobnosti, koja se u italijanskom pravu tretira kao jedan vid pravne sposobnosti (capacita giuridica), a ne kao poslovna sposobnost (capacita di agire).

Forma testamenta regulisana je čl. 26 st. 1 Uvodnih odredbi Codice civile-a. On kaže da je »forma akata kojima je izražena poslednja volja, regulisana zakonom mesta gde je akt preduzet, ili zakonom koji reguliše sadržinu akta, ili pak, nacionalnim zakonom testatora.

Iz čl. 30. Uvodnih odredaba proizilazi da italijansko pravo ne prihvata ustanovu **renvoi**, jer »kada se mora primeniti strani zakon, primeniti strani zakon, primenjuju se odredbe tog zakona, bez obzira na uzvraćanje koje on vrši na drugi zakon«.

Zapadna Nemačka

Testamentarno nasleđivanje reguliše čl. 24 st. 3 EGBGB: »Ako je strani državljanin, koji je učinio ili opozvao naredbu poslednje volje, stekao nemačko državljanstvo, valjanost ove naredbe ceni se po zakonima zemlje kojoj je on pripadao u pomenutu pravljenja testamenta ili njegovog opoziva«.

---

13) Ovo se rešenje usvaja samo kada se radi o formi testamenta jednog stranca. Upogledu forme testamentarnih raspolaganja Holanđana ovo pravilo ne važi, jer je u suprotnosti sa imperativnom odredbom čl. 992 Građanskog zakonika prema kojoj su testamentarna raspolaganja Holanđana u inostranstvu podvrgnuta njihovom nacionalnom zakonu.

Iz ove odredbe proizilazi da se u pravu Zapadne Nemačke testamenatarna sposobnost ceni nacionalnom zakonu testatora. Od ovog pravila postoji izuzetak kada je u pitanju raspolaganje nepokretnostima, tada se ona ceni prema zakonu mesta nalaženja stvari.

U pogledu forme testamenta nemačkog državljanina sačinjenog u inostranstvu, BGB ne sadrži nikakvu odredbu. Ipok, prihvaćeno je pravilo da se on može opredeliti između forme locus regit actum i forme njegovog nacionalnog zakona. Ovo pravilo važi i za testamenat koji sačini stranac u Zapadnoj Nemačkoj. Ukoliko bi ovaj nakon toga promenio državljanstvo, čl. 24 st. 2 EGBGB predviđa da se valjanost takvog raspolaganja ili njegovog opozivanja ima ceniti po zakonu zemlje kojoj je testator pripadao u momentu njegovog pravljenja ili opozivanja.

Pravo ove zemlje poznaje još jedan osnov pozivanja na nasleđe. To je ugovor o nasleđivanju, koji se pravi u beležničkoj ili sudskoj formi (isto važi i za njegov opoziv).[14]. Mi ih pominjemo, jer je punovažnost ovih ugovora vrlo dikutovana u Međunarodnom privatnom pravu. Budući da ih prava latinskih država odbacuju, to će, kada jedno od njih bude proglašeno za nadležno za regulisanje nasleđivanja sa stranim elementom, nemački sudija biti dužan da se izjasni o njima kao o ništavim aktima.

Problem se javlja naročito onda kada je svaka ugovorna strana podređena razlčitom naslednom pravu. Ilustrujmo to jednim primerom.

Ako nemački državljanin zaključi jedan takav ugovor sa svojom ćerkom koja ima italijansko državljanstvo, nadležan za nasleđivanje biće nemački zakon. To stoga što italijansko pravo ne poznaje ovu vrstu ugovora kao osnov pozivanja na nasleđe. Međutim, ako su u istom ugovoru otac i ćerka ustanovljeni kao uzajamni naslednici, i nemačko i italijansko pravo će biti nadležni za nasleđivanje. No kako ovo drugo ne poznaje ugovor o nasleđivanju (to ima za posledicu da prema ćerki ne postoji nikakva obaveza), treba uzeti da će nemačko pravo iz razloga reciprociteta odbiti u odnosu na oca obligacionih dejstava.

Teškoće iskrsavaju i onda kada se menja državljanstvo. Tako je ugovor o nasleđivanju, koji je zaključen u Zapadnoj Nelačkoj, ništav ako je italijanski državljanin vršio raspolaganje u Zapadnoj Nemačkoj, i neće postati punovažan, čak ni onda kada on posle toga dobije nemačko državljanstvo. Mada je bila poštovana forma locus regit acum, valjanost jednog ovakvog testamenta nije pitanje forme, već pitanje njegove materijalne sadržine. Shodno tome, valjanost se ovde ima ocenjivati prema italijanskom pravu.

ZAKLJUČAK

Iz analize kolizionih rešenja evropskih država u materiji nasleđivanja sa stranim elementom, proizilazi da većina od njih ima zakonske kolizione nodme o nasleđivanju, dok je manji broj orijetisan na koliziona pravila koja su izgrađena u praksi njihovih sudova. (Holandija, Rumunija, Bugarska, Belgija, itd.)

---

14) Samo izuzetno, bračni drugovi ga mogu opozvati olografskim testamentom

Zapaža se da jedan broj zemalja u svojim kolizionim normama o nasleđivanju odvojeno tretira zakonsko od testamentarnog nasleđivanja Takav je slučaj, na primer, sa Italijom, Zapadnom Nemačkol, Čehoslovačkom, Poljskom i našom zemljom. Pri tome valja primetiti da varira broj kolizionih normi o nasleđivanju (ČSR i Poljska imaju, na primer, po jednu kolizonu normu, naše pravo tri, a pravo SR Nemačke čak pet kolizionih normi).[15]).

Mali broj nacionalnih prava ima samo jednu kolizionu normu u kojoj reguliše u isto vreme i zakonsko i testamentarno nasleđivanje (SSSR, na primer).[16]).

Analiza pravila o sukobu zakona pokazuje da neke države Evrope odvojeno regulišu pitanje forme testamenta od pitanja testamentarne sposobnosti(SFRJ, Italija, Francuka),[17]) dok se kod drugih odredbe o ovome nalaze u istim kolizionim normama (Albanija, ČSR).

Treba reći da je kod jednog broja država pitanje testamentarne sposobnosti i forme testamenta uslovljeno karakterom dobra koja se pojavljuju kao predmet zaostavštine.[18]).

Karakteristično je da je velik broj prava evropskih zemalja u svojim kolizionim normama koje se odnose na formu testamenta, dao takva rešenja koja pružaju široke mogućnosti testatoru u pogledu izbora forme testamenta. Međutim, ono što je za sve njih zajedničko (izuzev holandskog prava), to je da je forma locus regit actum fakultativnog karaktera.

Najveći broj država usvaja jedinstvenu kolizionu normu kod nasleđivanja (Italija Zapadna Nemačka SFRJ, Poljska, ČSR, DR. Nemačka), uzimajući kao tačku vezivanja lex nationalis ostavioca ili lex domicilii (pravo SSSR-a). Usvojena jedinstvena koliziona norma u nekim pravima ima karakter dvostranosti (na primer, u pravu Italije, Zapadne Nemačke, SFRJ), dok je u drugima ona jedinstvena.[19]).

Kao tačke vezivanja kod dvojnih kolizionih normi (usvojene u francuskom, belgijskom i rumunskom pravu), javljaju se: lex rei sitae (za nasleđivanje nepokretnosti) i lex nationalis ili lex domicilii (za nasleđivanje pokretnih dobara).

---

15) Čl. 34 Zakona o MPP Poljske; čl. 17 Zakona o MPP ČSR; 154, 155 i 156 bivšeg Zakona o nasleđivanju SFRJ; 24, 25, 27, 28 i 29. EGBGB-a.

16) Čl. 127 Osnova Građanskog Zakonodavstva SSSR; »Odnos nasleđivanja se određuje po zakonu one zemlje u kojoj je ostavilac imao poslednje mesto stalnog boravka«.

17) Čl 154 i 157 bivšeg Zakona o nasleđivanju SFRJ; čl. 17 i čl. 26 st. 1 Codice civile; čl. 3 st. 3 i 999 Code civila.

18) Čl. 127 osnova G. Z. SSSR-a čl. 24 EGBGB i čl. 15 st. 2 albanskog Zakona o uživanju građanskih prava stranaca i o primeni stranih zakona.

19) Takav je slučaj sa pravom SSSR-a. Ukoliko se kao ostavilac pojavljuje stranac koji je stalno nastanjen na teritoriji SSSR-a, njegova zaostavština se u celini raspravlja prema materijalnom pravu SSSR-a (naravno ukoliko između njegove države i Sovjetskog Saveza ne postoji međunarodni ugovor koji ustanovljava drugojačiju kolizionu normu). Naprotiv, kada se radi o nasleđivanju sovjetskih državljana, celokupna njihova zaostavština se raspravlja po sovjetskom pravu, bez obzira gde su bili domicilirani u momentu smrti.

Na kraju, treba istaći i to, da je opredeljenje svake države za jedan od ova dva sistema rukovođeno pre svega njihovom težnjom da obezbede isključivu primenu svog materijalnog prava na nasleđivanje svojih državljana, čija se imovina, u celini ili delimično nalazi u inostranstvu Razloge za ovo optiranje treba videti i u drugim činjenicama, od kojih je svakako odlučujući stepen emigracije iz svake zemlje ponaosob.

La réglementation de collision de l'héritage dans les systèmes juridiques de certains Etats européens

R é s u m é

En soulignant que l'article représente une étude de droit comparé des normes de collision, contenües dans les lois et qui se sont formées dans la jurisprudence, l'auteur nous fait connaitre d'abord dans les traits généraux et ensuite en particulier les solutions de collision en matière de l'héritage avec l'élément étranger dans le droit des Etats européens.

A ce sujet sont examinées séparément les normes de collision des systèmes juridiques capitalistes des solutions de collision des Etats socialistes, quoiqu'en les comparant, dans certains cas on peut constater leur identité.

Considérés globalement, tous les droits dont il est question, adoptent soit le système de la norme de collision unique (la République fédérale allemande, l'Itale, la Hollande, la République démocratique allemande, la Républiuque socialiste fédérative de Yougoslavie, la Pologne, etc.) soit le système de la norme de collision double (France, Belgique, Roumanie), auquel cas dans le premier groupe d' Etats on prend comme point de liaison lex nationalis ou lex domicili du de cujus (comme c'est le cas du droit de l'U.R.S.S., mais seulement en ce qui concerne l'héritage des étrangers). Dans les systèmes juridiques qui ont adopté le principe de la succession divisée (et de ce fait la norme de collision double) l'héritage des biens immobiliers est soumis à la règle lex rei sitae, tandis que l'héritage des biens meubles est réglé d'après la loi nationale du de cujus c'est-à-dire de l'Etat dans lequel il avait son dernier domicile. La première solution est adoptée dans le droit de la Roumanie, tandis que la deuxième dans le droit français et belge.

L'auteur a terminé son article par la constatation, que la détermination de chaque Etat particulier pour l'une ou l'autre de ces deux solutions, est conditionnée non seulement par l'influence de la tradition dans le domaine du droit des successions, mais aussi par les facteurs de nature sociale, dont le facteur décisif est incontestablement le degré d'émigration de chaque Etat séparément.

PRIKAZI I BELEŠKE

MIROLJUB SIMIĆ
asistent

Dr. Milijan Popović: GRAĐA ZA BIBLIOGRAFIJU TEORJE I DRŽAVE I PRAVA, Novi Sad, 1972, str. XII + 386.

Danas, kad nauka dobija sve veći značaj u svim domenima ljudskog života, povećanje broja ljudi koji se bave naučnim radom i porast raznovrsnih publikacija, nameću kao neophodan i nužan napor na daljem razvijanju i usavršavanju naučno-istraživačkog postupka. Jedan od uslova za uspešan, kreativan naučni rad je i poznavanje literature, rezultata do kojih je došla ljudska misao u rešavanju pojedinih problema. Time se znatno skraćuje istraživački postupak. Otuda je i neprocenjiva vrednost priručnika koji sadrže popis literature, »to su ključevi koji otvaraju vrata znanja nagomilanog kroz vjekove«.[1] I sve veći broj zemalja odvaja znatna sredstva za izradu i publikovanje ovakvih priručnika.

Pre kraćeg vremena u izdanju Zavoda za naučnoistraživački rad Pravnog fakulteta u Novom Sadu pojavila se »Gradnja za bibliografiju teorije države i prava« dr. Milijana Popović, docenta Pravnog fakulteta u Novom Sadu. Rad izaziva pažnju, pored ostalog, zbog toga što je ova vrsta priručnika još uvek deficitarna i retko se publikuje u nas (u većini slučajeva ovakvi radovi ostaju u rukopisu i služe za internu upotrebu).

Iz uvoda Građe za bibliografiju vidi se da je autor želeo da prikupi radove domaćih pisaca kao i prevedene radove na jedan od jezika naroda Jugoslavije stranih pisaca, ukoliko se u njima tretira opšteteorijska problematika. Međutim, »dati književnost Uvoda u pravne nauke (...) znači dati glavnu literaturu iz mnogih socijalnih nauka i gotovo svih pravnih nauka«.[2] Još je teže to učiniti sa radovima Teorije države i prava. Tako se autor našao pred složenim i delikatnim zadatkom, da od mnoštva radova izdvoji one koji po problemima koje obrađuju spadaju u radove teorije države i prava, koji je sa uspehom obavio. Zbog tesne povezanosti teorije države i prava i graničnih nauka (sociologije prava, filozofije prava, istorije političkih i pravnih teorija, političke sociologije i opšte nauke o politici) u Građi za bibliografiju našli su svoje mesto i radovi ovih nauka, kao i izvestan broj radova specijalnih nauka (naročito ustavnog prava) ukoliko se u njima tretira i opšteteorijska problematika.

---

1) Hutschins Margaret, A. S. Johnson, M. S. Williams, Guide to the Use of Libraries ... 5 th ed. rev., New York, 1936, p. 63. (navedeno prema dr. Midhat Simić: Kako nastaje naučno djelo, Sarajevo, 1972, str. 153).

2) Đorđe Tasić: Uvod i pravne nauke. III izdanje. Popravljeno i dopunjeno. Beograd, 1941, str. 231.

Autor je prema posebnom planu klasifikacije, oko 4100 bibliografskih jedinica rasporedio u sedam delova: L) priručnici, sabrana dela, materijali savetovanja i slično; 2) knjige i brošure autora naroda Jugoslavije; 3) prevedene knjige stranih autora; 4) članci i rasprave stranih autora; 6) sadržaji članaka iz strane literature; 7) prikazi, diskusije, beleške, intervjui, nekrolozi, ocene, hronike, polemike i osvrti.

Novina u odnosu na domaće i strane bibliografije jesu podaci dati u sedmom delu, tzv. »sitan materijal« koji omogućuju praćenje istorije teorije države i prava naroda Jugoslavije kao i »koliko je nauka u nas pratila stranu književnost iz teorije države i prava i graničnih disciplina sa teorijom države i prava«.

Građa za bibliografiju je upotrebljiva i za strane korisnike jer su uvod i bibliografske jedinice prevedene na francuski jezik.

Bibliografske jedinice su sređene abecedno, po autorima, te Građa za bibliografiju ima samo registar imena. Pojmovnog registra nema, čime se smanjuje njena upotrebljivost, jer se iz naslova knjiga, rasprava itd. može samo naslućivati problem koji se raspravlja. Izradom pojmovnog registra (koga autor obećava ukoliko ovaj rad doživi drugo izdanje) bio bi uklonjen ovaj nedostatak i rad bi s punim pravom mogao da nosi naziv »Bibliografija teorija države i prava«.

U knjizi ima grešaka što se i može očekivati u radu ove vrste (napr., u bibliografskoj jedinici pod brojem 809 stoji: s. 125-153 (Summary) a treba: s. 125-133 (summary) u bibliografskoj jedinici pod brojem 1608 stoji: Perović Abedin, a treba: Ferović Abedin; u bibliografskoj jedinici pod brojem 2319 stoji: Zbornik radova Pravno-Ekonomskog fakulteta u Nišu, I/1966, s. 1-8, a treba: Zbornik radova Pravno-Ekonomskog fakulteta u Nišu, V/1966, s. 1-9 (summary), itd.).

Ne pretendujući nikako na potpunost (koja je gotovo i nemoguća u radovima ovakve vrste) autor veruje da su propusti svedeni na najmanju moguću meru, izražavajući pri tom želju da neki od mogućih propusta ukloni ukoliko Građa za bibliografiju doživi drugo izdanje. Naša je želja da autoru u tom pogledu budemo i od pomoći, skromno doprinoseći jednim spiskom radova koji, ne znamo iz kojih razloga, nisu našli svoje mesto u Građi za bibliografiji, držeći se klasifikacije koju je dao autor:

Knjige autora naroda Jugoslavije

1. Andrejević, Milivoje: Uvod u pravo. Niš, Studensko privredno društvo više upravne škole, 1967; s. 243; 4⁰

Prevedene knjige stranih autora

2. Ihering, Rudolf: Borba za pravo. Prevod i predgovor H. Hinković. Zagreb, 1875; s. 11+57; 8⁰

Članci i rasprave autora naroda Jugoslavije

3. Dimitrijević, Momčilo: Lenjinova ekonomska misao i diktatura proleterijata. (Iz knjige »Lenjinov doprinos razvoju ekonomske

misli.« Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš, 12-13 oktobar 1970; s. 37-45).

4. Dimitrijević, Momčilo: Komuna — oblik socijalističke države. Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, IX/1970; s. 191-203. (Résumé)

5. Dizdarević-Peleš, Muba: Još jednom o »Opštenarodnoj državi«. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XII/1964; s. 259-271.

6. Gaber, Stevan: Vladimir Ilić Lenjin i problem države. (Iz knjige »Lenjinov doprinos razvoju ekonomske misli«. Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, Niš, 12-13 oktobar 1970; s. 29-35).

7. Jovanović, Ljubiša: Odgovornost u samoupravnom društvu. Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, IX/1970; s. 145-161. (Résumé).

8. Marković, Milivoje Č.: Generalne klauzule. Fragmentarna skica za studiju o pravnom standardu. Zbornik radova Pravnog odseka Pravno-Ekonomskog fakulteta u Nišu, VII/1968; s. 9-25. (Résumé).

9. Radišić, Jakov: Najnovija shvatanja sovjetske teorije o socijalističkoj državi. Strani pravni život, 41/1964; s. 14-23.

10. Stojanović, Dragoljub: Zloupotreba prava u našoj teoriji, zakonodavstvu i sudskoj praksi. Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, IX/1970; s. 87-99. (Résumé).

Prikazi

11. Tasić, Đorđe: Stanko Frank »Analogie und Fiktion im Strafrecht« Arhiv za pravne i društvene nauke, LV/1939, s. 177-179.

No i pored svega što je rečeno rad predstavlja vidan dopranos u ne tako obimnoj literaturi ove vrste u nas, i kao takav treba da bude pozdravljen.

Dr. Jakov Radišić
redovni profesor

IN MEMORIAM

Jedanaestog marta 1974, ugasio se život profesora Pravnog fakulteta u Beogradu, akademika Dr, Milana Bartoša. Otišao je zauvek od nas čovek čije je ime tako dobro poznato i toliko mnogo cenjeno. Jugoslovenska pravna nauka postala je siromašnija za jedan veliki ljudski um, za pregaoca, koji je stvarao epohu.

Profesor Bartoš je rođen (1901) u Beogradu, školovao se u Beogradu, radio i ziveo u Beogradu. Još u studenskim klupama začeo se u njemu žar za nauku, koji će ga odvesti u Pariz, gde će 1927 steći doktorat pravnih nauka. Godigu dana kasnije postaće asistent a sledeće već docent na Pravnom fakultetu u Beogradu. Potom će 1933 napredovati u zvanje vanrednog a 1940 u zvanje redovnog prosesora. Vreme okupacije naše zemlje provešće kao zarobljeni rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske, i to najpre u Italiji, a zatim u Nemačkoj. U zarobljeničkom logoru ispoljiće svoj patriotizam i aktivno će učestvovati u političkom radu na propagiranju partizanskog Narodno-oslobodilačkor pokreta u Jugoslaviji.

Po povratku iz zarobljeništva dolazi ponovo na Pravni fakultet u Beogradu, ali je već od 1945 angažovan stalno i na državno-političkim funkcijama: kao član Savezne državne komisije za ratne zločince, kao predsednik Komisije za ratnu štetu, kao šef delegacije Savezne reparacione komisije u Briselu (1946-1947), kao član jugoslovenske delegacije na Konferenciji mira u Parizu i delegacije naše zemlje na mnogim zasedanjima Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Kad je 1947 osnovan Institut za međunarodnu politiku i privredu, profesor Bartoš postaje prvi njegov direktor, a po tom odlazi na dužnost glavnog pravnog savetnika Sekretarijata za inostrane poslove. U ovom drugom svojstvu on ne samo što aktivno učestvuje u radu naše spoljnopolitičke pravne službe već i okuplja oko sebe mnogo mlađe pravne stručnjake kao svoje saradnike, prenosi na njih svoje bogato iskustvo i osposobljava ih za samostalan rad. Budući poznat pravni stručnjak u svetskim razmerima, profesor Bartoš je izabran za člana Komisije Ujedinjenih nacija za međunarodno pravo. U njoj se ističe osobito u radu na kodifikaciji diplomatskog i konzularnog prava i međunarodnog ugovornog prava. Na poziv Akademije za međunarodno pravo u Hagu, drži kurs predavanja o specijalnim diplomatskim misijama, koja su objavljena u Zborniku radova ove Akademije.

U 1963 godini profesor Bartoš napušta mnoge svoje dotadašnje funkcije i predaje se gotovo sav profesorskom pozivu. Ipak, nije se ni onda mogao osloboditi potpuno poslova van fakulteta. Pored profesure,

bio je najpre generalni sekretar Srpske akademije nauka i umetnosti, a zatim i njen potpresednik. Umro je kao član Predsedništva iste Akademije i počasni predsednik Svetskog udruženja za međunarodno pravo, na čijem se čelu nekada nalazio. Osim spomenutih međunarodnih i domaćih priznanja (uključujući i članstvo u svim jugoslovenskim akademijama), recimo još i to da je na Konferenciji međunarodne organizacije »Svetski mir putem prava«, koja je održana u Beogradu 1971, dodeljena mu i povelja za zasluge stečene u širenju ideje mira i za naučnu obradu problema međunarodnog prava. A među zaduženjima van fakulteta — spomenimo i njegovo članstvo u redakcijama mnogih stručnih publikacija i časopisa.

Kao nastavnik i poslenik na polju nauke, profesor Bartoš se ogledao u mnogim pravnim oblastima, počev od građanskog i porodičnog, pa preko privrednog sve do međunarodnog privatnog i međunarodnog javnog prava. I svuda gde je plužio neobrađenu ili nedovoljno obrađenu njivu naše pravne nauke, ostavljao je za sobom pisane radove, čiji naslovi broje nekoliko stotina bibliografskih jedinica. U našu skromnu riznicu pravne nauke uneo je, zaista, veliki »zavežljaj« dragocenih priloga, od kojih mu je najznačajnije delo od tri toma iz međunarodnog javnog prava. Mnoge generacije pravnika, i današnje i buduće, imaće šta da saznaju iz njegove bogate književne zaostavštine. Od njega će moći da se nauče ne samo pravničkom zanatu već i veštini mišljenja, pisanja i govora. I kad je govorio i kad je pisao imao je profesor Bartoš uvek jasnu i preciznu misao, i nepogrešiv sud. Bilo je pravo zadovoljstvo i slušati ga i čitati ga. Umeo je da uozbilji i da nasmeje svoje slušaoce. Njegove reči su zanosne i opojne kao piće, jer se nikad ne brčkaju po plićaku misli, već rone po dubini. Iza njih bije neka zapanjujuća sigurnost, svojstvena samo ljudima koji mnogo znaju i koji nikad sve ne kažu. Jer profesor Bartoš je bio živa enciklopedija, sastavljena i od pravnog i od vanpravnog, i od literarnog znanja.

Ono što je profesor Bartoš radio i uradio ostaće zabeleženo krupnim slovima u istoriji našeg pravničkog obrazovanja i u našoj pravnoj književnosti. Mnoge generacije njegovih studenata nosiće i prenosiće veštinu prava koju su od njega naučile. Umro je kao penzioner, pošto je završio svoj posao, podigao generacije i odgajio naslednike. Zbrinuo je svoju pravničku decu, nije ih ostavio kao siročad. Pa ipak, njegovi đaci i kolege potrešeni su njegovom smrću jer veruju da im je profesor Bartoš imao još uvek šta da pruži. Pravni fakultet u Nišu bio je i njegov fakultet. Ne samo zato što su gotovo svi njegovi nastavnici bili studenti profesora Bartoša, već i zato što je on i lično održao nekoliko predavanja za studente niškog Pravnog fakulteta. Bilo je to pre nekoliko godina kada ih je oduševio svojim majstorskim izlaganjima i kad su ga oni ispratili aplauzima. Ovo je naš poslednji ispraćaj profesoru Bartošu. Hvala mu i slava mu!

SADRŽAJ — SOMMAIRE

ČLANCI I PRILOZI — ARTICLES ET CONTRIBUTIONS

PRIKAZI I BELEŠKE — COMPTES RENDUS ET NOTES